

Міністерство освіти і науки України
Вінницька обласна державна адміністрація
Департамент інформаційної діяльності і комунікацій
з громадськістю
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет історії, права і публічного управління
Державний архів Вінницької області
Вінницький обласний краєзнавчий музей
Центр історії Вінниці
Український інститут національної пам'яті
Центральний міжрегіональний відділ

**ВІННИЧЧИНА:
МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ
КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

**МАТЕРІАЛИ ХХХІ ВІННИЦЬКОЇ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ**

*ПРИСВЯЧЕНА 30-РІЧЧЮ З ДНЯ ПРОГОЛОШЕННЯ
ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ
УКРАЇНИ*

24-25 вересня 2020 р.

Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24-25 вересня 2020 р. Присвячена 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України /Ред.кол. : Ю.А. Зінько (відп. редактор), С.А. Лапшин (відп. секр.), С.М. Василюк та ін. – Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. – 352 с.

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 11 від 26 червня 2020 р.).

Редакційна колегія:

Ю.А.Зінько (відповідальний редактор); С.А.Лапшин (відповідальний секретар); С.М.Василюк; К.І.Висоцька; А.В.Войнаровський; Б.М.Галайко; С.О.Гусев; Т.Р.Кароєва; О.А.Коляструк; П.М.Кравченко; В.В.Кононенко О.І.Криворучко; Ю.В.Легун; І.В.Мазур; О.А.Мельничук; І.І.Ніколіна; І.М.Романюк; Ю.С.Степанчук, О.Ю.Федоришин.

Рецензенти: В. М. Даниленко – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завдувач відділу історії України другої половини ХХ ст.;

С. Д. Гальчак – доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Факультет історії, права і публічного управління.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

ISBN

ЗМІСТ

ДАВНЯ ІСТОРІЯ КРАЮ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

Мазур Інна, Марчук Ірина Давня історія краю та археологічні пам'ятки	9
Ленчук Дмитро Трипільські старожитності з розкопок П.І. Хавлюка в колекції лабораторії з археології факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені М. Коцюбинського (до 95-річчя від дня народження)	12
Корінний Володимир, Ленчук Дмитро До історії вивчення мінеральної сировини трипільської культури на Поділлі	16
Данильчук Анна Археологічні пам'ятки Чечельницького району: історіографія питання	20
Косаківський Віктор, Рудь Віталій Пам'ятки трипільської культури Чечельницького району на Вінниччині (матеріали до Зводу пам'яток історії та культури України. Вінницька область)	27
Мельничук Олег, Мельничук Тетяна Городище уличів Х ст. поблизу с. Червоне в дослідженнях П. І. Хавлюка	40

ПОДІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ НА ПОДІЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Роговий Олександр Магдебурзьке право у Брацлавському воєводстві	47
Зінченко Арсен Міський краєвид Вінниці XVIII ст.	63
Лисий Анатолій Брацлавщина. 1711 рік	71
Цюпра Тетяна В. Я. і В. В. Гречулевичі – визначні особистості Тульчинщини	75

Кароєва Тетяна, Мідяна Ірина Гласні Вінницької міської думи за Городовим положенням 1892 р.	79
Лапшин Сергій, Білявська Алла Діяльність земства як органу самоврядування Подільської губернії у сфері народної освіти	90
Пилипенко Тетяна, Голюк Марія Соціальна сфера діяльності подільського земства	93
Яременко Олександр, Панасюк Анастасія Діяльність земств у сфері медичного забезпечення ...	98
Більська Анна До історії підприємств, установ і організацій у смт. Турбів на Вінниччині	101
Гриб Віталій, Конопенко Олександр, Лапшин Сергій Памятки архітектури Іллінецького району як джерело вивчення історії	107
Кононенко Валерій Демографічні характеристики та національний склад населення Вінниці у ХХ ст.	116

ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

Кокоша Анна Сумівка напередодні Української революції 1917-1921 рр.	119
Коваль Олесь Швидка залізнична допомога: санітарні потяги та їх команди в українському війську 1918-1920 рр.	122
Ратушняк Ігор Формулярний список брацлавського повітового старости Української Держави 1918 р. Г. Врублевського як історичне джерело	128
Кравчук Олександр З історії дипломатичної місії Л. Цегельського до Чехословаччини у 1919 р.	130

Завальнюк Костянтин, Рекрут Валерій
«Гайсинська Трудова Республіка»
(9 червня – 3 вересня 1919 р.) **134**

Рекрут Валерій
Білогвардійська окупація Гайсинського повіту
(15 жовтня – 15 грудня 1919 р.) **143**

ПОДІЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРІОД УСРР-УРСР ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Зузяк Тетяна
Роль трирічних педагогічних курсів у підготовці
майбутніх учителів Поділля (1921-1924 рр.) **153**

Панасюк Михайло
Реєстрація релігійних громад як один із чинників
антирелігійної політики радянської влади в 1920-х рр.
(на прикладі Східного Поділля) **155**

Білик Ганна, Вальчук Олена
Опір селянства насильницької колективізації
на Поділлі 1929-1933 рр. **160**

Гребеньова Валентина, Ніколіна Інна
Голодомор 1932-1933 рр. на Вінниччині
(за матеріалами рукописного фонду ННЛСХП
кафедри історії та культури України) **166**

Білоус Оксана
Хроніка культурного життя Вінниччини 1933–1941 рр.
за матеріалами тогочасної місцевої преси **174**

Гальчак Сергій
Засоби масової інформації як інструмент ідеологічно-
пропагандистського впливу на поневолене населення
Поділля в роки нацистської окупації краю **183**

Літинський В'ячеслав
Спогади дітей війни про партизан та колаборантів у
колективній та індивідуальній пам'яті подолян:
проблеми «пам'ятання» та «забування» **191**

Болдін Каріна
Євреї Самгородочкини в період нацистської окупації **198**

Довганюк Вадим
Вінницька трагедія 1943 р. на сторінках
газети «Вінницькі вісті» **204**

Войнаровський Анатолій, Черняк Василь Особливості соціально-господарського життя на Вінниччині у 1944-1945 рр.	212
Кравченко Павло Доля «указника» 1948 року	217
Школьнікова Тетяна Підготовка висококваліфікованих кадрів медичних працівників Вінницької області у післявоєнний період...	221

КУЛЬТУРА ПОДОЛЯН

Зінко Олена, Сідлецька Тетяна Пейзажно-портретна лірика Михайла Стрельбицького до картин подільського художника Ф.З. Коновалюка ...	223
Крупка Віктор Герметизм поезії Валентини Гальянкової (на матеріалі збірки «Операція дактилем»)	225
Зелененька Ірина До проблеми транзитності й магістральності історії в поезії подолян	229
Буга Тамара Етнокультурна картина світу в поезії вінничан та її навчально-виховна парадигма	234
Кравчук Людмила, Козельчук Лариса Спогади Віктора Приходька про Олександра Олеся ...	239
Стадник Олена, Кузьмінець Наталія Ігнацій Ян Падеревський: політик і музикант	253
Черевко Віктор Подільський «Паганіні» гітари	260
Рева Лариса Релігія, звичаї і вірування – важливі обереги на ниві відродження духовності українського народу	261
Арутюнян Татевік Обряди і традиції Поділля	268
Пірус Тетяна Історія села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області у народних оповіданнях	270

КРАЙ У СУЧАСНИЙ ПЕРІОД (ЖИТТЯ ГРОМАДИ, СУСПІЛЬНІ І ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ)

Галайко Богдан, Серветнік Олексій
Декларація про державний суверенітет України –
переломний етап 100-річної боротьби за Українську
державність **276**

**Неприцький Олександр, Неприцька Тетяна,
Гаврилов Олексій**
Співпраця Вінницького обласного осередку
міжнародної громадської організації «Україна-Польща-
Німеччина» і Великопольського центру освіти і курсів
самоврядування у сфері місцевого самоврядування
протягом 2012-2016 рр. **281**

Войтович Валерій
Анатолій Бойта – подвижник освітньої та краєзнавчої
роботи на Могилівщині **285**

Москвічова Юлія, Костецький Вадим
Діяльність громадських об'єднань Вінниччини
на сучасному етапі **290**

Панасюк Анастасія, Алексєєва Алла
Реформа децентралізації в Україні (на прикладі
Вінницької області) **294**

Кронівець Тетяна, Маруняк Богдана
Особливості суддівського самоврядування
(на прикладі Вінницького міського суду) **297**

Дмитренко Альона
Екологічні проблеми приміської зони м. Вінниця **300**

ВИЗНАЧНІ ПРОФЕСОРИ ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ, ПРАВА І ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Завальнюк Костянтин
Слово про вчителя **304**

Зінченко Арсен
Професор-історик і студент як учень у рамках
тоталітарного пресингу **305**

Калитко Сергій, Кравчук Олександр
М. Кравець про особистість академіка І. Крип'якевича **311**

Мельничук Олег, Романюк Іван

Вінницький період у науковій діяльності професора І. Г. Шульги **317**

Коляструк Ольга, Гребеньова Валентина, Жмуд Наталка

Справа та спадщина Лідії Мельничук: від подільських контекстів – до європейських вимірів **329**

Степанчук Юрій

Професору Петру Семеновичу Григорчуку – 79. Незабаром – ювілей **337**

РЕЦЕНЗІЇ

Тучинський Віталій, Зінько Юрій

Степанчук Ю. С. Викладачі факультету історії, права і публічного управління в історико-краєзнавчих заходах (2016-2019): до 100-річчя факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені Михайла Коцюбинського (1919-2019). – Вінниця: ТОВ «МЕРКЬЮРИ-ПОДІЛЛЯ», 2020. – 120 с. **341**

Відомості про авторів **344**

ДАВНЯ ІСТОРІЯ КРАЮ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

Мазур Інна, Марчук Ірина
ДАВНЯ ІСТОРІЯ КРАЮ ТА АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

Вивчення давньої історії та археологічних пам'яток на території Поділля було започатковане на початку ХХ ст. відомими дослідниками Поділля і Волині В. Б. Антоновичем, Ю. Й. Сіцінським, В. О. Гереневичем, С. С. Гамченком та іншими археологами.

За 1963-2016 рр. шляхом стаціонарних розкопок вивчались 16 поселень і 8 городищ, де виявлено біля 300 жител і господарських споруд, 21 могильник і 80 курганів, у яких відкрито більше 300 поховань, 10 святилищ-жертвників. Загальна площа розкопів становить більше 60000 м². В процесі археологічних розвідок в межах Хмельницької та сусідніх областей вдалось виявити сотні раніше невідомих місцезнаходжень, що значно збагатило археологічну карту краю. В рамках пам'яток охоронної діяльності систематично проводяться обстеження уже відомих старожитностей, під час яких уточнюється їх культурна приналежність, прив'язка до місцевості, визначення меж, встановлення охоронних знаків тощо. Спрямованість наукових пошуків пов'язана із вивченням старожитностей Поділля та Східної Волині II тис. до н.е. - II тис. н.е.:

Епоха бронзи. У 1963 р. експедиція університету дослідила жертвник комарівської культури біля с.Гораївка і курганний могильник біля с.Студениця Кам'янець-Подільського району.

В 1985 р. проведені стаціонарні розкопки могильника поблизу с.Дорогоща Ізяславського р-ну досліджено 6 курганів з 11 похованнями: із них 10 - трупоспалень в урнах і ямах, і 1 трупопокладення. Знахідки представлені горщиками, мисками, кремневими списами, сокирами, серпами, бронзовими браслетами й шпильками тощо.

Підсумовуючи знахідки відзначимо, що вони належить до тшинецько-комарівської культури XVI-XV ст. до н.е., яка формувалась на місцевій основі при відповідній трансформації попередніх старожитностей та під впливом сусідніх груп пам'яток. Дослідники пов'язують їх із праслов'янським населенням.

Пам'ятки раннього залізного віку. Понад десяток років експедиція досліджувала могильник IX-VII ст. до н.е., біля с.Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. На ньому виявлено 3 кургани та 42 поховання, із них: 36 трупопокладень, 4 трупоспалення і 2 кенотафи. В більшості могил спостерігається обряд переміщенні кісток. Загалом же поховання здійснені за однорідним ритуалом, що характеризує його належність до місцевого аборигенного населення з вкрапленнями інших прийдшлих елементів. Про це свідчить і супроводжувальний матеріал. Набори бронзових пронизок, кілець, браслетів, підвісок, залізні ножі, шпильки, керамічний посуд, прясла тощо.

Протягом 70-80-х рр. XX ст. проведено розкопки городища ранньоскіфського часу біля с. Рудківці Новоушицького району. Городище з прилеглими укріпленнями займає площу понад 40 гектарів. Тут виявлено біля 40 жител, ряд госп. споруд, складні за своєю конструкцією фортифікаційні споруди. Матеріали відносяться до чорноліської культури.

У 1986 р. під час археологічної розвідки по Кам'янець-Подільському району була виявлена раніш невідома група курганів з 19 насипів біля с. Тарасівка, із них у 1988 р. досліджено 6 курганів. Під час розчистки було зафіксовано 7 трупоспалень в урнах і 3 трупопокладення. Інвентар представлений горщиками, черпаками, мисками, бронзовими і залізними шпильками, скляним намистом та ін. Матеріали дають підстави датувати могильник VII-VI ст. до н.е.

У 1973 р. здійснено розкопки кургану поблизу с. Редвинці Хмельницького району. При розчистці знайдено залізний наконечник списа, бронзові наконечники стріл, а також деталі кінської вуздечки (налобник, пряжки, кільця та ін.). Слідів поховання в насипу могили не виявлено, тому вважаємо, що це кенотаф. За інвентарем даний комплекс датується V-IV ст. до н.е.

Крім могильників у 1970 р. проводилися рятівні розкопки на селищі передскіфського часу біля с. Бакота Кам'янець-Подільського району тут виявлено залишки трьох наземних жител з вогнищами, зібрано кераміку яка датується IX-VIII ст. до н.е.

У 1967 р. було досліджено залишки жертовника скіфського часу біля с. Бедриківці Городоцького району. Він являв собою кам'яну вимостку діаметром 5 м. На ній були виявлені кістки тварин, попіл та фрагменти кераміки VI-V ст. до н.е.

Таким чином, вище перераховані об'єкти дали нові матеріали для розуміння поховального обряду середньодністровських старожитностей передскіфського (IX-VII ст. до н.е.) та скіфського часу (VII-VI ст. до н.е.), значно доповнюють різноманітні аспекти матеріальної і духовної культури населення краю.

Пам'ятки рубежу і перших століть нової ери. У 80-х рр. проводилися дослідження на поселенні біля с. В. Слобідка Кам'янець-Подільського району. Тут було відкрито залишки жертовника, гончарного горна, 64 житла. Керамічний комплекс чітко фіксує історико-етнографічні особливості з елементами зарубенецької, східнопшеворської, гето-фракійської та пізньоскіфської культур. Встановлено, що селище пережило у своїй історії два основних хронологічних етапи - від III-II ст. до н.е. до I ст. н.е. і I-II ст. н.е. Слід відмітити, що в кінці другого етапу з'являється традиція черняхівського гончарного виробництва.

Відкриттям XX століття для слов'яно-руської археології стало дослідження унікального комплексу східнослов'янського ювеліра у Бернашівці. Надзвичайна цінність пам'ятки полягає в тому, що вперше у європейській археології вдалося зафіксувати приміщення майстерні, в якій «in situ» виявлено 64 кам'яні ливарні форми з місцевого вапняку, з яких можна виготовити понад 100 ювелірних прикрас. Серед них перша на території Центрально-Східної Європи форма для виготовлення пальчастих фібул. Майстерня датується

V-VI ст. і засвідчує високу професійну майстерність ювелірів. Підтверджує їх володіння технікою литва за восковою моделлю, напаявання, кріплення тощо.

У 70-х рр. проведено розвідки біля с.Конилівка Кам'янець-Подільського району. Відкрито наземномі та заглиблені житла каркасно-стовпової конструкції, госп. ями, опалювальні споруди, зібрано ліпну і гончарну кераміку. Привертає увагу уламок посуду, на якому зображено знаки рослинності, води, а також фігуру оленя — мотиви, які допомагають краще зрозуміти духовну культуру та світогляд черняхівських племен. В 1967 р. проведено розкопки некрополя біля с.Рідкодуби Хмельницького району. Під час дослідження відкрито 10 захоронень (5 трупокладень і 5 трупоспалень в ямах). В с.Устя у 1968 р. відкрито 2 трупопокладення і 2 трупоспалення в ямі й урні. Слід відмітити, що деякі з них мали кам'яні деталі, що не характерно для черняхівської культури.

Протягом десяти сезонів біля с.Бернашівка на селищі I тис. н.е. було досліджено 13 пох. II-V ст. н.е. з біритуальним обрядом в урнах і ямах. 5 захоронень стратиграфічно перекривалися житлами середини і третьої чверті I тис. н.е. Це говорить про те, що територія була використана під час розширення селища в V-VII ст.

Археологічні матеріали поселень і могильників Середнього Подністров'я дозволяють простежити формування черняхівської культури на основі традицій зарубинецької, гето-фракійської, східнопшеворської і сарматської культур.

Серед старожитностей II-V ст. н.е. значне місце займають жертвенники-капища, кам'яні антропоморфні ідоли та скельні рельєфи. У 1963 р. були відкриті залишки язичницького капища з антропоморфним ідолом і конічною стелою біля с.Ставчани Новоушицького р. У 60-х роках під час розкопок біля с.Бакота знайдено залишки капищ і жертвового місця. До язичницьких пам'яток II-V ст. н.е. слід віднести і поховання з Раковецького могильника, в якому було зафіксовано (in situ) фалічний ідол.

Цікаві результати здобуті при дослідженні Бушанського скельного храму (1985-1987 рр.) де рельєфом зображено ритуальну сцену. У центрі постать жерця в молитовній позі (припіднята голова, витягнуті вперед руки з чашею) звернена до дерева, на одній із гілок якого сидить півень (у слов'ян — «віщий» птах). Позаду людини на підвищенні вибито силует оленя з гіллястими рогами, а вгорі - чітко обрамлений прямокутник з рештками напису, який зараз прочитати неможливо. Щодо дати функціонування цього комплексу, то висновки дослідників розбігаються. На думку, І.С.Винокура скельний храм, як такий, використовувався протягом IV-VI ст.

Загалом у Середньому Подністров'ї під час розкопок і розвідок відкрито понад 30 пунктів, які пов'язані із давніми культами й віруваннями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Археологія: від джерел до реконструкцій [Текст]: [зб. наук. пр.] / НАН України, Ін-т археології; [Акимов Д. В. та ін.; ред.кол.: Отрошенко В. В. (відп. ред.) та ін.]. - Київ: ІА НАН України, 2011.

2. Археологія Південного Заходу України: [Текст]: зб. наук. праць; АН України, Інститут археології; відп. ред.. В. Н. Станко. - К.: Наукова думка, 1992.
3. Археологія України [Текст]: навч. посібник / І.С. Винокур, Д.Я. Телегін. - К.: Вища школа, 1994.
4. Байцар Андрій. Назва «Поділля» на географічних картах (XV-XIX ст.).
5. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX—XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993.

Ленчук Дмитро

**ТРИПІЛЬСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ З РОЗКОПОК П. І. ХАВЛЮКА
В КОЛЕКЦІЇ ЛАБОРАТОРІЇ З АРХЕОЛОГІЇ ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ,
ПРАВА І ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ВДПУ
ІМЕНІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО (ДО 95 – РІЧЧЯ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ)**

Після закінчення Другої світової війни археологічні дослідження в Україні набувають масового характеру. Відбувається розбудова різних промислових та енергетичних об'єктів, що досить часто розташовувалися у межах розміщення археологічних пам'яток. У 50 рр. XX ст. з'являються нові археологічні школи, що почали підготовку нового покоління дослідників. Значна частина із них стали досить талановитими вченими, а їх внесок в археологію залишається недостатньо вивченим у регіональній історії. Група цих вчених проводила дослідження у Вінницькій області: В.Д. Гопак, Б.С. Жураковський, Б.І. Лобай, П.І. Хавлюк, І.І. Заєць та інші. Саме матеріали розкопок двох останніх дослідників частково зберігаються в колекції лабораторії з археології ФІППУ ВДПУ ім. М.М. Коцюбинського [1, с. 7-22].

Хавлюк П. І. (15.06.1925-11.08.2001) впродовж 1951-2001 рр. займався дослідженням археологічних пам'яток Вінницької області. Дослідник проводив широкомасштабні археологічні розвідки краю, а також численні розкопки пам'яток, що належать до різних археологічних культур [2, с. 312-314; 3, с. 149]. З-поміж багатьох пам'яток і культур дослідник певну увагу приділяв і трипільській культурі [4, с. 6-12], відкривши ряд поселень. Зокрема біля сіл: Уланівка (1952), Борисівка (1953), Сорока (1963) та Слобідка (1973) Іллінецького району, на яких у 1972-1973 рр. ним проведено стаціонарні археологічні розкопки [5, арк. 21-22; 6, арк. 29-32]. Також у колекції є матеріали розвідок 1978 р. з поселення Заозерне Тульчинського району. Саме вони зберігаються у лабораторії з археології і являються цінними залишками матеріальної культури історії трипільського населення Середнього Побужжя, початку середнього етапу В I, В II. Цей період у сучасній науковій літературі висвітлений недостатньо повно. Переважно публікуються окремі статті, що фрагментарно висвітлюють час існування трипільських племен у межах другої половини 5 тис. до н. е. Внесок П.І. Хавлюка у вивчення цього питання залишається одним із найвагоміших в археологічних дослідженнях трипільської культури на Побужжі. Однак на даний момент наукова спадщина вченого залишається ще

недостатньо введеною до наукового обігу. Головним завданням автора статті є узагальнення та публікація колекції матеріалів лабораторії з археології, що дозволить не лише розкрити історію трипільського населення цієї епохи, але й показати внесок П.І. Хавлюка в дослідження цієї культури.

На даний час проведено часткове упорядкування колекцій: матеріали чотирьох жител із Борисівки, п'яти жител з Уланівки, двох жител із Сороки та двох жител із Слобідки. Впродовж 2015-2020 рр. автором реставровано 15 посудин: 4 – кубки (Уланівка (2 шт. ж. 1; ж-2), Слобідка (ж-2)); 6 – мисок (Заозерне – 1 шт.; Борисівка 2 шт.; Уланівка (2 шт. ж-1), (ж-2)); 1 – піддон від посудини (Уланівка ж-1); біноклевидна посудина (Уланівка – ж. 3); горщик (Уланівка ж. 1); грушеподібна посудина (Сорока – ж. 2); зерновки (Уланівка (2 шт. – ж. 1, ж. 3)). Також виконано 160 графічних реконструкцій посуду (повних і часткових) з поселень Борисівка, Заозерне, Уланівка, Сорока. За технологічними ознаками кераміка етапу VI з вище вказаних поселень поділяється на три групи: кухонний, столовий та культовий посуд.

Кухонний посуд представлений горщиками та зерновиками. Археологічно цілий розвал горщика із Уланівки (житло №1) має діаметр вінця 30 см (дещо ввігнутий всередину) та дна 12,5 см, а висоту 22,3 см. Його товщина складає від 0,7-0,8 см, а у дні 1,9 см. Також у житлі зафіксовано фрагменти вінець із радіусом 24 та 26 см товщиною від 0,7-0,8 мм. Вони переважно дещо відігнуті в середину або не мають нахилу. Також вінця і частинки стінок, що переходить у денця мають певні наліпки у вигляді кола (діаметром 1,5 см), видовженого еліпса чи прямокутника (2,5x1,5 см). Їх на посудині може бути до шести. Вони розташовуються під певним нахилом або можуть бути на одній лінії по два-три наліпи на стінці, що переходить у денце та вінце. Розміщені на одній лінії вони симетричні один до одного. Верхні наліпи завжди менші від нижніх. Поруч із верхніми наліпками, що розташовується від 2,4-4 см від вінця прослідковується під кутом заглиблений «зернятковий» орнамент. Це винятково єдине місце на посудині де він присутній. Нижні наліпки знаходяться в середньому на висоті 4,5 см від дна [7]. Зерновки представлені біконічними широкогорлими формами. У одній з яких два ряди ручок, по чотири в кожному [8; 7].

Столовий посуд представлений в більшій кількості та виготовлений із добре відмуненої глини і має складніші орнаментовані сюжети. Він представлений такими формами: 1) грушеподібні посудини малих та середніх розмірів із «зрізаними» вінцями. В одній із частково збережених посудин малих розмірів з Уланівки (житло №1) із дном 3,5 см та висотою \approx 9,5 см чітко виражений випуклий закручений зміїний орнамент виконаний канелюрами та штампом, що міг розміщуватися на чотирьох його сторонах [7]. Також є археологічно ціла посудина середнього розміру, колір черепка сирій. На ній нанесено заглиблений орнамент. Його розміри: діаметр дна 11 см та вінця 8 см, висота 18 см [8]; 2) покришки представлені конусоподібними формами із заглибленим орнаментом, вушками або вушками-ручками, що мають видовжену

форму, подекуди ангобовані червоною фарбою та білою пастою в заглибленому орнаменті [9; 7]; 3) сфероконічні миски із нахиленими на зовні вінцями та заглибленим орнаментом [7]. На поселенні Заозерне виявлено археологічно цілу посудину цієї форми. Її розміри: діаметр дна 5 см, вінця 14, а висота 9,6 см [9]; 4) глибокі миски переважно середніх та малих розмірів конічної форми без заглибленого орнаменту; 5) ложки маленьких розмірів, подекуди кінець ручки у вигляді рогів [10]; 6) горщики середніх та великих розмірів із заглибленим орнаментом та складними, можливо, із певними культовими сюжетами; 7) біконічні посудини із заглибленим орнаментом та з однією або двома парами ручок; 8) фруктошниці або вази середніх та великих розмірів із заглибленим орнаментом. 9) кубки. Вони представляють особливий інтерес для даного дослідження. На поселенні Уланівка автором опрацьовано понад 40 фрагментів кубків із п'яти жител. За розмірами їх можна поділити на три типи: великі, середні та малі. Найкраще досліджені посудини середнього розміру. Діаметр їх вінець від 8-10 см, дна 3,5-4,5 см, а висота пропорційна діаметру вінця. За особливостями нанесення орнаменту їх можна поділити на типи: 1) стандартні із вертикальними канелюрами та штамповим орнаментом (без додаткових навантажень); 2) із отворами у вінцях; 3-4) із вушками (два типи із червоною фарбою та без неї); 5) із наліпами. За особливостями орнаменту вони поділяються на: 1) стандартні із вертикальними канелюрами та штамповим орнаментом; 2) із орнаменту першого типу і втиснутими ромбами або трикутниками; 3) із горизонтальними канелюрами та штамповим орнаментом; 4) змішані із першим та другим типом; 5) із горизонтальним хвилястим орнаментом та штамповим орнаментом; 6) із «ялинково» нахиленими канелюрами та штамповим орнаментом; 7) із канелюрами та штамповим орнаментом і червоною фарбою; 8) лише із вертикальними канелюрами; 9) із заглибленим повздовжнім і ямковим орнаментом. Канелюри присутні двох типів: слабо і середньо прокреслені [7].

Обрядовий посуд складається із а) біноклевидних посудин із трьома перемичками, орнаментований заглибленим орнаментом іноді із білою пастою. Центральна перемичка інколи має антропоморфні риси [7]; б) жертovníк який виявлено на поселенні Борисівка. Він прямокутної форми на чотирьох антропоморфних ніжках [10]; в-г) антропоморфна (представлена рядом жіночих статуєток із заглибленим орнаментом та без) та зооморфна пластика [10; 7].

Також у фондах зберігаються знаряддя праці із поселень: Борисівка, Сорока, Уланівка (етапів В I) та Слобідка (етап В II). Їх аналіз дозволив врешті-решт отримати науковий матеріал необхідний для дослідження використання корисних копалин населенням Середнього Трипілля на Східному Поділлі. Він достатній, принаймні, для перших узагальнюючих висновків.

Матеріали досліджувалися кандидатом географічних наук В.І.Корінним, кандидатом історичних наук В.А.Косаківським та автором. Він налічує 61 зразок. З них 46 – знаряддя праці: 8

відбійників, що виготовлені з граніту, чарнокіту, кварцу, пісковіку, амфіболіту; 3 половинки відбійників з граніту та кварцу; 1 фрагмент зернотерки з граніту; 5 шліфувальних каменів з алевроліту та пісковіку; 1 фрагмент шліфувального каменю з пісковіку; 3 фрагменти розтиральників з граніту (чарнокіту), гнейсу, кварцу, пісковіків на каоліновому цементі; 2 фрагменти відбійників-розтиральників з гнейсу та кварцу; 3 лоцила з пісковіків на каоліновому цементі; 2 фрагменти відбійників-розтиральників; 3 ножеподібні пластини з кременю; 2 крем'яних скребка, один із них на відщепі. Окрім знарядь праці в колекції присутні 8 крем'яних відщепів та 7 зразків мінеральної сировини поки що невизначеного застосування з алевроліту, вапняку (можливо фрагмент будівельного матеріалу), граніту, гнейсу та пісковіку [10; 8; 7; 11].

Отже, нами проведено часткове упорядкування та наукове опрацювання понад 4000 колекції матеріалів (переважно фрагментів кераміки) із цих поселень та виконано графічну реконструкцію деяких з них. Проведено реставрацію окремих розвалів посудин із п'яти поселень. Спільно з В. І. Корінним та В. А. Косаківським визначено 61 знаряддя праці з поселень Борисівка, Уланівка, Сорока та Слобідка.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Археологічна колекція Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: кат.-проспект. Харків: Раритети України, 2012. 24 с.
2. Рудь В.С., Косаківський В.А. П.І.Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля. Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення». (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця, 2011. С. 312-317.
3. Рудь В.С., Косаківський В.А. До 90-річчя Павла Івановича Хавлюка. Археологія. 2015. С. 148-152.
4. Косаківський В.А., Рудь В.С., Ленчук Д.М. Дослідження пам'яток трипільської культури на Східному Поділлі П.І. Хавлюком. Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 14. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2016. С. 6-12.
5. Хавлюк П.І. Науковий звіт про розкопки археологічних пам'яток на території Південного Побужжя 1972 рік. Інститут Археології Національної Академії Наук України. Ф. е. №1972/78. Арк. 33.
6. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя 1973 рік. ІА НАН України (Інститут археології Національної Академії Наук України). Ф. е. №1973/82. Арк. 36.
7. Колекція знахідок з поселення Уланівка / Фонди лабораторії з археології ФІППУ ВДПУ ім. М. Коцюбинського (Фонди лабораторії з археології факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського).
8. Колекція знахідок з поселення Сорока / Там само.
9. Колекція знахідок з поселення Заозерне / Там само.
10. Колекція знахідок з поселення Борисівка / Там само.
11. Колекція знахідок з поселення Слобідка / Там само.

Корінний Володимир, Ленчук Дмитро
ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ МІНЕРАЛЬНОЇ СИРОВИНИ
ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОДІЛЛІ

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю системного аналізу знарядь праці з трипільських пам'яток Поділля та їх походження. Впродовж усієї історії дослідження трипільських племен на Поділлі в науковий обіг окремо введено різними дослідниками окремі визначення технологічного призначення тих чи інших знарядь праці, а також характеристика мінеральної сировини та гірських порід. Хоча деякі науковці поєднують ці два визначення, але все ж таки вони містять лише певний обмежений характер та не висвітлюють використання сировини трипільськими поселенцями певної хронологічної групи, або значної частини регіону.

Перша згадка в науковій літературі про визначення типу сировини знарядь праці опублікована А.Кіркором у 1878 р. [1, с. 3-17]. Науковець поблизу с. Козаччина в урочищі «Висечка цвинтарисько», зафіксував «добре оброблене долото з кварцу». Впродовж наступних років публікуються результати археологічних досліджень серед котрих можливо знайти опис деякої мінеральної сировини, що використовувалася трипільцями на Поділлі. Наступна узагальнююча, праця присвячена безпосередньо дослідженню Поділля, видана 1927 р. Є.Сіцінським під назвою «Нариси з історії Поділля». Автор у восьмому параграфі книги описав історію дослідження трипільських старожитностей, а також розмістив інформацію про деякі знахідки знарядь праці з кременю на Поділлі [2, с. 47-54].

У 1937 р. Б.А. Богаєвським опубліковано узагальнене зведення про класифікацію знарядь праці. Дослідник наводить перелік значної кількості ґатунків не кременистої мінеральної сировини, яку використовували трипільці. Серед знахідок також присутні артефакти із розкопок трипільських пам'яток Поділля (Замчисько-Щербатово, Кринички, Любушка-Посад – Одеська обл.; Кадіївці – Хмельницька обл.; Більче-Золоте, Кошилівці-Обоз – Тернопільська обл. і т. д.) [3, с. 51-93]. У 1940 р. О.А. Кульська опублікувала низку хіміко-технологічних досліджень будівельних матеріалів та керамічного комплексу трипільської культури, що свідчать про однорідне походження використаної сировини. Різниця між ними полягає лише в обробці та відмуленні глини [4, с. 314; 5, с. 325-326].

У наступні роки більш детальну увагу дослідники приділяли знаряддям праці з кременю, що був найпоширенішим матеріалом на поселеннях Середнього Подністров'я на всіх етапах розвитку трипільської культури. У Середньому Побужжі кремень з'являється лише з появою кременеобробних майстерень на етапі VI-II. У 1967 р. К.К. Черниш опубліковано статтю «Трипольские мастерские по обработке кремня». Дослідниця узагальнила відомі на той час дані про кремень та зробила висновки, що кременеобробні майстерні з'являються у період середнього Трипільля [6, с. 129-141]. В іншій публікації цієї ж авторки «Энеолит Правобережной Украины и Молдавии» зазначено, що комплекс кам'яних знарядь праці на

різних етапах Трипілья складався із схожих мінералів та гірських порід. Основна їх частина виготовлялася у Середньому Подністрів'ї з кременю, гнейсу та сланцю [7, с. 233].

Також про цей регіон писав В.Г. Збеневич. У монографії «Трипольская культура Среднего Поднепровья в свете новых исследований» (1989) автор, характеризуючи знайдені знаряддя етапу VI-VII, подав і визначення їх мінерального складу. При цьому зазначається, що переважна більшість трипільських знарядь праці була виготовлена з кременю та пісковика [8, с. 99]. Наступного року опубліковано статтю А.В. Енговатової «Крем'яний інвентар з поселення Сабатинівка I». Дослідниця аналізує матеріал із розкопок А.В. Добровольського, що зберігається в Інституті археології НАН України [9, с. 10-11].

В.Ф. Петрунь у статті «Реперні гірські породи «сланцевих» сокирок сходу трипільської ойкумени» порушує питання правильності трактування археологами знарядь праці зі «сланцю». Автор пропонує замінити термін більш обґрунтованим – «породи дністровського розрізу» [10, с. 13].

Н.В. Риндіна у праці «Дві фази в розвитку Балкано-Карпатської металургійної провінції та трипільський осередок металообробки» описує неоднорідність розвитку застосування металообробки на лівому та правому березі Дністра [11, с. 14-15]. У публікації І.І. Зайця, Б.С. Жураковського та С.О. Гусєва «Добування сировини трипільськими племенами Середнього Побужжя» зроблено висновок, що корисні копалини з яких трипільське населення виготовляло знаряддя праці видобувалися поблизу поселень або були знайдені випадково на поверхні [12, с. 15]. Стаття Б.С. Жураковського «Знаряддя для обробітки землі» розкриває роль Іллінецької астроблеми в житті трипільського населення. Автор згадує так звані вкладиші до мотик із «вулканічної туфолави» [13, с. 18], що, очевидно, є імпактидом з метеоритного кратера.

В наступні роки виходить праця І.І. Зайця та Б.С. Жураковського «Людина і природа Поділля. Від кам'яного до раннього залізного віку» (1999). У ній науковцями також розглядаються знаряддя праці доби енеоліту на Поділлі. Значну увагу приділено технології виготовлення знарядь праці трипільських старожитностей із різної сировини та особливості гончарства на поселеннях Борисівка, Уланівка, Сорока та Кліщів [14, с. 31-76]. Згодом ця інформація значно доповнюється у монографії «Трипільська культура на Поділлі» І. І. Зайця (2001). Він описує крем'яний інвентар та майстерні по його обробці на поселеннях Кліщів та Поливанів Яр [15, с. 124-125].

У 2004 р. в Енциклопедії трипільської цивілізації опубліковано окремий розділ «Економіка трипільської культури», який присвячений природнім умовам існування трипільців та використання ними корисних копалин. Серед матеріалів цього розділу слід виділити три статті: В.Ф. Петруня, що класифікував мінеральну сировину та регіони її добування трипільцями на основі археологічних та петрографічних досліджень [16, с. 199-217]; Б.С. Жураковського, котрий відмітив особливості розташування

трипільських поселень, поблизу родовищ корисних копалин [17, с. 57-61] та Н.В. Риндіної, яка опублікувала результати аналізу металевих знарядь з поселень Березівка та Велике Залісся [18, с. 230-236, 240].

Н.Б. Бурдо у 2008 р. в статті «Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів із розвідок Середньодністровської експедиції 1964-1970 рр.)» згадує про раніше досліджені трипільські майстерні по обробці кременю: Теремці, Бакота, Шустівці, Кринички-І, Ожеве, Жванець-Щовб, Волошкове, Незвисько, Бодаки. Авторка також подає перелік виявлених майстерень під час розвідок 1964-1970 рр.: Кормань, Студениця, Шебутинці, Ломачинці, Галиця, ГЕС, Михалків-Гришинський Яр [20, с. 7].

У 2016 р. публікується стаття В.І. Корінного, В.С. Рудя, В.А. Косаківського «Петрографічні визначення знарядь праці з трипільських поселень Буго-Дністровського межиріччя», у якій петрографічному аналізу подано 34 цілих та фрагментованих знарядь праці виготовлених із різноманітної мінеральної сировини та гірських порід.

Впродовж 2016-2018 рр. В.І. Корінний та Д.М. Ленчук опублікували дві статті «Кам'яні знаряддя праці з пам'яток середнього Трипілья на Поділлі» та «Мінеральна сировина трипільських знарядь праці з поселення Східного Поділля етапу В І». Більш детально увага авторами зосереджена на мінеральній сировині малодослідженого етапу VI, а саме знарядь праці із поселень Борисівка, Уланівка та Сорока [21, с. 81-88; 21, с. 8-10].

У 2018 р. виходить стаття П.О. Нечитайла, Д.К. Черновола, І.О. Старенького, П.А. Болтанюка «Археолого-архітектурні дослідження у Кам'янці-Подільському», які проводились у 2016 р. На площі Польський ринок виявлено першу в Україні трипільську металообробну майстерню [23, с. 278-279]. Наступного року І.С. Радомський захищає кандидатську дисертацію на тему «Крем'яна індустрія трипільського населення етапу В І Середнього Подністров'я (за матеріалами поселення Ожеве-Острів)». Дослідник значно доповнив інформацію про розвиток кременеобробки Середнього Подністров'я у плані соціально-економічного виміру [24, с. 9-10].

Отже, незважаючи на значний науковий доробок багатьох питань пов'язаних з використанням мінеральної сировини трипільським населенням Поділля залишаються відкритими. Не до кінця з'ясованими, наприклад, залишаються питання географії пунктів видобутку сировини, питання обміну (торгівлі) виробами чи сировиною, статистики технологічної спеціалізації каменю тощо. Але найбільш незрозумілими є питання шляхів імпорту металевих знарядь праці та мідних руд у Подільський регіон за часів поширення тут трипільської культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznoantropologicznej w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*. Kraków, 1878. T. II. S. 3-17.
2. Сіцінський Е. Нариси з історії Поділля. Вінниця, 1927. Ч.1.С.3-6.

3. Богаевский Б.Л. Орудия производства и домашние животные Триполья. *Гос. акад. истории материальной культуры им. Н. Я. Марра*. Ленинград: Соцгиз, 1937. 312 с.
4. Кульська О.А. Кераміка трипільської культури (хіміко-технологічне дослідження). *Трипільська культура*. Київ: Друкарня-літографія Академії Наук УРСР, 1940. Т. 1. С. 307-324.
5. Кульська О.А., Дубіцька Н.Д. Будівельні матеріали трипільської культури. *Трипільська культура*. Київ: Друкарня-літографія Академії Наук УРСР, 1940. Т. 1. С. 325-334.
6. Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня. *Краткие сообщения института археологии*. Москва, 1967. Вып. 111. С. 129-141.
7. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. *Археология СССР. Энеолит СССР*. Москва: Наука, 1982. С. 165-320.
8. Збенович В.Г. Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований. *Первобытная археология*. К., 1989. С. 97-106.
9. Енговатова А.В. Крем'яний інвентар з поселення Сабатинівка I. *Тези доп. ІХ Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф.* Вінниця, 1990. С. 10-11.
10. Петрунь В.Ф. Реперні гірські породи «сланцевих» сокирок сходу трипільської ойкумени. *Тези доповідей 11-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф. 3.09.1992 р.* Вінниця, 1992. С. 13-14.
11. Риндіна Н.В. Дві фази в розвитку Балкано-Карпатської металургійної провінції та трипільський осередок металообробки. *Тези доповідей 11-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф. 3.09.1992 р.* С. 14-15.
12. Заєць І.І., Жураковський Б.С., Гусев С.О. Добування сировини трипільськими племенами Середнього Побужжя. *Тези доповідей 11-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф. 3.09.1992 р.* Вінниця, 1992. С. 15.
13. Жураковський Б.С. Знаряддя для обробітку землі. *Тези доповідей 11-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф. 3.09.1992 р.* Вінниця, 1992. С. 18.
14. Заєць І.І., Жураковський Б.С. Людина і природа Поділля. Від кам'яного до раннього залізного віку. Вінниця: АРБАТ. 1999. 116 с.
15. Заєць І.І. Трипільська культура на Поділлі. Вінниця: Видавництво «Тезис», 2001. 184 с.
16. Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ, 2004. Т. 1. С. 199-217.
17. Жураковський Б.С. Вплив природного середовища на заснування трипільських поселень. *Земледельцы и скотоводы Древней Европы. Проблемы, новые открытия, гипотезы. (Дополненное издание)*. Киев-Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт истории материальной культуры Российской академии наук (Санкт-Петербург), 2012. С. 57-61.
18. Риндіна Н.В. Дві фази в розвитку Балкано-Карпатської металургійної провінції та трипільський осередок металообробки. *Тези доповідей 11-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3.09.1992 р.* С. 14-15.
19. Бурдо Н.Б. Кременева індустрія пам'яток трипільської культури на середньому Дністрі (за матеріалами колекцій Наукових фондів із розвідок Середньодністровської експедиції 1964 – 1970 рр.). *Археологія*. 2008. №4 С. 3-8.
20. Корінний В.І., Рудь В.С., Косаківський В.А. Петрографічні визначення знарядь праці з трипільських поселень Буго-Дністровського межириччя. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, 2016. С. 246-247.
21. Корінний В.І., Ленчук Д.М. Кам'яні знаряддя праці з пам'яток середнього Трипілья на Поділлі. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової*

історико-краєзнавчої конференції 7-8 жовтня 2016 р. Вінниця: ФОР Корзун Д.Ю., 2016. С. 81-88.

22. Корінний В.І., Ленчук Д.М. Мінеральна сировина трипільських знярядь праці з поселення Східного Поділля етапу VI. *Актуальні питання географічних, біологічних і хімічних наук: основні наукові проблеми та перспективи дослідження.* Вінниця, 2018. Вип. 16 (21). С. 8-11.
23. Нечитайло П.О., Черновол Д.К., Старенький І.О., Болтанюк П.А. Археолого-архітектурні дослідження у Кам'янці-Подільському. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.* Київ: ІА НАН України, 2018. С. 276-280.
24. Радомський І.С. Крем'яна індустрія трипільського населення етапу VI Середнього Подністров'я (за матеріалами поселення Ожеве-Острів). *Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* Київ, 2019. 16 с.

Данильчук Анна

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Дослідження археологічних пам'яток в наш час актуальне як ніколи. Територія Чечельниччини нажаль є однією з найменш досліджених частин Вінницької області, але попри це багата рідкісними знахідками, деякі з них не мають аналогів. Загалом на території району відомі археологічні пам'ятки починаючи від пізнього палеоліту і до періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Відкриття археологічних пам'яток району розпочалося ще наприкінці XIX ст. і триває до сьогоднішнього дня. У дослідженнях та вивченні Чечельниччини взяли участь багато осіб, якими створена багата джерельна база. Ці праці мають велику цінність, адже саме вони дають змогу вивчити напрацьоване та продовжити роботу у сфері археології.

У праці Ю. Сіциньського «Археологічна карта Подільської губернії» подаються короткі відомості про пам'ятки Чечельниччини. Автор розповідає про с. Луги, біля якого було виявлено три городища: Бардацьке, Селища та уроч.Паланка, на території с.Демівка знайдено 4 кургани, у с.Берізки Чечельницькі – 3 кургани тощо [1, с. 68-71].

У статті «Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909-1913 рр.» С. Гамченко описав власні археологічні розвідки на Поділлі під час яких відкрив поселення трипільської культури біля сіл – Білий Камінь, Рогузка та Стратіївка, що в подальшому дало змогу дослідити ці археологічні пам'ятки [2, с. 31].

Завдяки статті М. Макаревича «Археологічні досліді в с. Білий Камінь (Розкопки 1928 р.)» стає детально відомо про дослідження у 1928 р. трипільського поселення у с. Білий Камінь, яка була виявлена під час будівельних робіт. Розкопки проводилися на чолі з Гамченком С. У статті автор надає короткий звіт про дослідження. Спочатку було розкопано 3 окремих площадки в с. Білий Камінь на Ситничках, потім 3 площадки на полях с.Рогізки в урочищі Саверинівка. Тут же було розкопано 6 безкурганних поховань білогрудівської культури і розвідано 50 трипільських житлових площадок, зібрано кераміку різноманітної форми, зняряддя праці,

фрагменти антропоморфних та зооморфних статуєток, а у похованнях бронзові прикраси [3, с. 453-475].

У книзі «Римська монета на території України» М. Брайчевського є відомості про знахідку в Ольгопільському повіті скарбу, який складався з 1348 римських монет II ст. н. е [4, с. 244].

Книга «Предскифский период на Днепровском Правобережье» А. Тереножкіна містить інформацію про могильник біля с. Білий Камінь, який належав до білогородівської культури. Ця пам'ятка була досліджена С. Гамченком у 1928 р. [5, с. 42].

У статті Ванчугова В. та Кушніра В. «Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра» описується дослідження пам'ятки Червона Гребля. У 1975 р. авторами було закладено шурф 1,5х3 м. У процесі розкопок встановлено, що пам'ятка має 4 шари: пізньопалеолітиний, епохи пізньої бронзи (ймовірно, сабатинівської культури), шар чорноліської та черняхівської культур. Було зібрано багато фрагментів кераміки із різним орнаментом, виявлено глиняну модель човна-однодеревка, аналогів якому, серед пам'яток пізньої бронзи на Північному Причорномор'ї, до нашого часу виявлено не було [6, с. 119-127].

Смольянінова С. в своїй праці «Палеолит и мезолит степного Побужья» описує дві пізньопалеолітичні стоянки (місцезнаходження) біля с. Червона Гребля, які було відкрито у 1964 р. Красковським В. та досліджено нею у 1974 р. В результаті було зібрано: нуклеуси, відщепи, уламки, пластини, мікропластини, різці та вироби вторинної обробки [7, с. 52-55].

Косаківський В. у своїй статті «Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник», як уже говорить сама назва, провів дослідження на території Чечельника у 1990 р., та у ході розкопок однієї площадки, знайшов багато цікавих матеріалів часів трипільської культури [8, с. 48-49].

У праці «Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі» Косаківський В., писав про актуальність дослідження пам'яток, яка зростає в сучасному світі, через те, що багато археологічних пам'яток руйнується. У статті детально описуються розкопки здійснені в 1990 р. спільною експедицією Вінницького обласного краєзнавчого музею та Вінницького педінституту, в ході яких було досліджено залишки одного житла та виявлено багатий археологічний матеріал: столовий посуд з монохромним розписом, біконічні, широкогорлі та грушевидні посудини, також кубки, кратери, горшки, миски, культові вироби, зооморфні статуєтки. Наданий план поселення та малюнки завдяки яким можна ознайомитися з зовнішнім виглядом знахідок. Також розповідається про спільність рис матеріальної культури поселень Чечельник, Білий Камінь, урочище Вишенька, Кирилівка, Черкасів Сад II та об'єднання їх в локальну групу, названу Чечельницькою [9, с. 97-108].

Ще одним джерелом є стаття Косаківського В.А. «Зображення тварин на трипільському поселенні Чечельник». У ній розповідається про особливості зооморфних зображень на кераміці даного поселення. Наголошено, що зооморфні зображення на поселенні Чечельник зустрічаються лише на великих горщиках, для

збереження зернових. Здебільшого зображення присутні на великих вузькогорлих посудинах біконічної форми, виконані чорною або темно-коричневою та червоною фарбою [10, с. 148-149].

У науково-популярному виданні І. Барвінського «Історія Чельниччини з найдавніших часів до кінця ХХ ст.» вміщена коротка інформація про розкопки Трипілья С. Гамченком у Білому Каміні (1928 р.). В результаті досліджень було розкопано 6 площадок та 6 поховань. Було виявлено уламки кісток тварин, численну кераміку, фрагменти антропоморфних та зооморфних фігурок. Згадуються дослідження В.А. Косаківського, якому вдалося зібрати багато матеріалів про пам'ятки трипільської, черняхівської, чорноліської та сабатинівської культур, що виявлені на території району [11, с. 6-17].

Книга «Нариси з історії Чечельника» Вовка С., Косаківського В., Таранця С., розповідає про початок досліджень у 1977 році В. Косаківським пам'яток археології на території містечка. За цей час на території Чечельника ним було відкрито трипільське поселення (1977 р.) та двожарова пам'ятка в урочищі Вишенька (1977 р.). Пам'ятки трипільської культури відносяться до пізнього етапу та пам'ятки черняхівської культури відносяться до II-V ст. н. е. [12, с. 32-35].

У статті Косаківського В. «Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія вивчення та дослідження» подано короткий опис історії дослідження пам'яток археології району. У 2000-2003 рр. автором проводилися археологічні розвідки та було виявлено значну кількість трипільських поселень: біля с. Луги, с. Жабокричка, с. Кривецьке, а також двожарова пам'ятка біля с. Каташин, курган біля с. Рогізка. Повторно обстежено поселення Білий Камінь та Стратіївка. Також стаття містить відомості про те, що вперше розкопки проводилися селянами у 1867 р. біля с. Демівка, в результаті пошуків скарбу, ними було розкопано курган [13, с. 97-99].

У праці Квітницького М. «Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України» вказано зареєстровані пам'ятки трипільської культури на території Вінницької області, в тому числі і в смт. Чечельник, урочищі Вишенька, с. Білий Камінь, с. Жабокричка, с. Луги, с. Рогузка, с. Стратіївка та надано короткі відомості про вище згадані пам'ятки [14].

Праця «Соціальний устрій трипільських племен Поділля» Зайця І. розповідає про соціальний устрій трипільців на Поділлі. Відомості з поселення Чечельник дають інформацію про те, що на пізньому етапі трипільської культури, ремісництво вже могло існувати як самостійна галузь. Також інтенсивно розвивалося землеробство та скотарство, започатковано металообробне виробництво. В цей час вперше починає формуватися сім'я, плем'я та община [15, с. 95].

Косаківський В. у статті «Чечельницька група» описав особливу групу пам'яток Трипілья, названу Чечельницькою, яку у 1993 р. ним було виділено. Вона була обмежена басейнами річок Савранка і Кодима та межиріччям Південного Бугу та Дністра. До групи належали такі пам'ятки: Чечельник, Кривецьке, Луги, Вишенька, Черкасів Сад II [16, с. 608-609].

У статті Потупчик М. та Потупчик М. «Археологічні дослідження на Вінниччині 20-х першої половини 40-х років» розповідається про початок розкопок у с. Білий Камінь. В результаті у 1928 році С.С. Гамченком, М.Л. Макаревичем та І.Ч. Зборовським було досліджено 3 площадки на Ситничках та 3 площадки в урочищі Саверинівка, розкопано 6 безкурганних поховань білогрудівської культури і розвідано ще 50 житл.площадок. Також було зроблено спостереження щодо трипільського будівництва та виявлено використання дерев'яного каркасу для зведення стін та даху [17, с.55-56].

Ще одним джерелом, яке неможливо залишити без уваги це стаття: «До історії заселення басейну річки Савранка (з найдавніших часів до сьогодення)» Косаківського В. А. Автор пише про те що, басейн річки Савранки, почав заселятися ще у пізньому палеоліті, але найактивніше цей процес відбувався в енеоліті, коли відбувалося заселення племенами трипільської культури. Крім трипільської культури, яка має свою локальну групу, названу Чечельницькою, також описує білогрудівську, сабатинівську, чорноліську та черняхівську культури. У статті згадуються такі пам'ятки археології Чечельниччини: Червона Гребля, Червона Гребля 1, Білий Камінь, Чечельник, в урочищі Вишенька, біля сіл Тартак (Кривецьке) та Луги, Страївка, Рогузка, Ольгопіль, а також Бондурівське городище [18, с. 88-105].

У статті Косаківського В. «Рибальство та бджільництво – допоміжні види господарських занять українців південно-східного Поділля (на матеріалах містечка Чечельник» описуються досить важливі галузі господарської діяльності жителів містечка Чечельник у XIX – на початку XXI ст., та подана коротка інформація про пам'ятки археології, які мають відношення до історії цих видів діяльності. Підтвердженням рибальства є не лише знахідки кісток риб на трипільських поселеннях, а й знайдена біля С. Червона Гребля модель човна-однодеревки, створена представниками сабатинівської культури, аналогів якій не було знайдено по всьому Північному Причорномор'ї [19].

У статті «Тульчинський округовий краєзнавчий музей в контексті музейної археології Радянської України» Яненко А. С. також подає деякі відомості про трипільську культуру Чечельниччини [20].

Стаття Косаківського В. та Рудя В. «Хліборобство племен трипільської культури межиріччя середньої течії Південного Бугу та Дністра (етап С I)» розповідають про фізико-географічне районування та кліматичні умови, у яких знаходяться пам'ятки трипільської культури в середній течії Південного Бугу та Дністра, де і знаходиться Чечельниччина. Автори розповідають про те, що трипільці цього регіону, активно займалися хліборобством та наводять вагомі аргументи щодо цього. Свідченнями хліборобства є знахідки землеробських знарядь праці, кам'яні зернотерки та серпи, було виявлено домішки соломи та колосків у глині для будівництва. Також було знайдено миску-макітру у якій знаходилася суміш з аморфної чорної маси та обвугленого зерна: пшениці двозернянки,

пшениці однозернянки, пшениці м'якої, голозерного та плівчастого ячменю [21, с. 7-9].

У статті «Трипільські пам'ятки Правобережжя середньої течії Південного Бугу: історія досліджень» Рудя В. згадано дослідників, які проводили польові та аналітичні дослідження пам'яток етапу VII-CI кожен у свій час. В першому етапі досліджень, що датується 1909-1940 рр., активну участь брали Гамченко С. та Макаревич М. Другий етап розпочинається у 1970 р. і триває до сьогоднішнього дня. В другому етапі активно займаються дослідженням Косаківський В. та Рудь В., ними проведено багато археологічних робіт та зібрано цінний матеріал. Також розповідається про те, що на даний час на території Чечельниччини відомо сім поселень трипільської культури: Стратіївка, Білий Камінь, Жабокричка, Луги, Чечельник, Вишенька та Кривецьке [22, с. 109-112].

Ще одним джерелом з археології Чечельниччини є: «Розвідки у Південно-Східній частині Вінницької області» Рудя В., Косаківського В., Федорова С. В цій статті розповідається про археологічні розвідки у 2014 році під час яких було обстежено поселення Білий Камінь, Вишенька та Кривецьке [23, с. 19-20].

У статті «Картографування пам'яток трипільської культури регіону Південно-Східної Вінниччини» Рудя В. надано характеристику регіону, опис щільності розташування та розподілу пам'яток. Згадується с. Білий Камінь, с. Луги, смт. Чечельник, с. Стратіївка, с. Тартак, урочище Вишенька, які відносяться до середнього етапу трипільської культури CI [24, с. 134-139].

Рудь В. у статті «Чечельницькі імпорти та наслідування в Майданецькому: постановка проблеми» описує, що на етапі CI чечельницька група співіснувала з низкою інших груп трипільської культури. На північному сході розміщувалися канівська та томашівська групи, на заході та північному заході – населення петренської та шипинецької груп. С.М. Рижов відзначав, що населення томашівської групи найбільші зв'язки з чечельницьким. Особливо великою кількістю імпортів та наслідувань вирізняються поселення Тальне 2 та Майданецьке [25, с. 37-42].

Ще одним джерелом археології Чечельницького району є «Звіт про дослідження поселення Білий Камінь у 2018 році» під авторством Рудя В., Косаківського В., Хофмана Р., Мюллера Й., Зайцевої О. Ними було розкопано та досліджено будівлі 7-9 на вище згаданому поселенні [26, с. 2-5].

У авторефераті кандидатської дисертації «Трипільська культура Півдня лісостепової зони у межах річки Південного Бугу та Дністра (етапи VII-CI)» Рудь В. описує також і трипільські пам'ятки Чечельниччини, а також подає відомості про дослідників трипільської культури. Завдяки копійкій і багаторічній праці автору вдалося подати характеристику особливостей будівництва жител, детально розглянуто речові пам'ятки. Досліджено керамічні вироби, зокрема посуд та детально розглянуто морфологію і орнаментику глиняних виробів. Висвітлено особливості господарської діяльності трипільців. Встановлено ареал поширення та розроблено відносно та абсолютну періодизацію поселень етапів VII та CI [27, с. 2-13].

У статті «Трипільська культура Чечельницького мікрорегіону: історія дослідження» Рудь В. розповідає про те, що на території Чечельницького району відомо сім поселень трипільської культури: Стратіївка, Білий Камінь, Жабокричка, Луги, Чечельник, Вишенька, Кривецьке. Також в статті розповідається про дослідників трипільської культури Гамченка С., Зборовського І., Макаревича М., Лобая Б., Косаківського В., Зайця І., Черниш К. та Рудя В. [28].

У «Звіті про роботу Східно-подільської археологічної експедиції на території Вінницької області у 2014-2016 роках» під авторством В. Рудя, С. Федорова, О. Зайцевої, подано відомості про нові археологічні пам'ятки Чечельницького району, обстежені ними у червні 2014 р.: поселення Вишенька (відкрите та досліджене у 80-х р. ХХ ст. Косаківським В. А.), яке датується етапом СІ, у вересні 2015 р. – Новоукраїнка (знайдено окремі фрагменти обпаленої глини) – Трипілля етапу ВІІ-СІ, поселення в Кривецькому (відкрито Косаківським В.) було досліджено у червні 2014 р. шляхом закладення шурфу, за участі Рудя В. та Федорова С. – датується Трипіллям СІ, Ольгопіль відкрито у вересні 2015 р. етап СІ, проведено шурфування та збір підйомного матеріалу, Стратіївка (виявлене Гамченком С. в 1909-1913 рр., а у вересні 2015 р. відбувалися дослідження Рудем В.), поселення датується етапом СІ, Луги-Коліно – трипільське поселення етапу СІ (відкрите у 2000-2003 рр. Косаківським В.), яке у 2015 р. було обстежено Рудем В. та Федоровим С. [29, с. 6-9, 52-59].

У статті «Білий Камінь: планування найбільшого поселення трипільської культури межиріччя Південного Бугу та Дністра» Рудя В., Косаківського В., Хофмана Р., Мюллера Й., Зайцевої О. розглянуто планувальну структуру поселення Білий Камінь Чечельницької локальної групи етап СІ трипільської культури. Розповідається про геофізичну зйомку, під час якої було зафіксовано 800 аномалій, інтерпретовані як археологічні об'єкти. Також в статті присутній магнітний план поселення Білий Камінь на сателітному знімку Google [30, с. 362-370].

Отже, більше ніж як за століття на території Чечельницького району археологами було виявлено ряд різночасових археологічних пам'яток від пізнього палеоліту і до періоду Київської Русі. Серед них вагоме місце займають трипільські старожитності, пам'ятки яких активно досліджуються і нині Косаківським В.А та Рудем В.С. Пошуки археологів тривають.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сіцінський Ю.Й. Археологічна карта Подільської губернії. Кам'янець Подільський, 2004. 136 с.
2. Гамченко С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909-1913 рр. //Трипільська культура на Україні. К., 1926. С.31-42.
3. Макаревич М.Л. Археологічні досліді в с. Білий Камінь (Розкопки 1928 р.// Трипільська культура. Київ, 1940. Т. 1. С. 453-475.
4. Брайчевський М. Римська монета на території України. К., 1959. С. 244.
5. Тереножкін А.І. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Київ, 1961. С. 42.
6. Ванчугов В.П., Кушнір В.Г. Новые памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа в междуречье Южного Буга и Днестра // Северо-

- Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. К., 1980. С. 119-127.
7. Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. К., 1990. 108 с.
 8. Косаківський В.А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник // Археологічні відкриття в Україні. Луцьк, 1991. С. 48-49.
 9. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина. Вінниця, 1993. С. 97-107.
 10. Косаківський В.А. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник // Археологія, 1994. №1. С. 148-149.
 11. Барвінський І. Історія Чечельниччини з найдавніш часів до кінця ХХ ст. Одеса, 1998. 62 с.
 12. Вовк С.Т., Косаківський В.А., Таранець С.В. Нариси з історії Чечельника. Вінниця, 2000. 214 с.
 13. Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки на території Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2004. Вип. 7. С. 97-99.
 14. Квітницький М.В. Археологічні пам'ятки трипільської культури на території України // Енциклопедія трипільської цивілізації Київ, 2004. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://kosiv.info/index.php/library/encyclopedia-of-tripoli-civilization>. Дата доступу: 15.03.2020 18:06.
 15. Заець І.І. Соціальний устрій трипільських племен Поділля // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2004. Вип. 7. С. 92-97.
 16. Косаківський В.А. Чечельницька група // Енциклопедія трипільської цивілізації. Київ, 2004. Т. 2. С. 608-609.
 17. Потупчик М.В., Потупчик М.Є. Археологічні дослідження на Вінниччині 20-х першої половини 40-х років // Подільська старовина. Вінниця, 2008. Вип. IV. С. 53-72.
 18. Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранка (з найдавніш часів до сьогодні) // Подільська старовина. Вінниця, 2008. Вип. IV. С. 88-108.
 19. Косаківський В.А. Рибальство та бджільництво – допоміжні види господарських занять українців Південно-Східного Поділля (на матеріалах містечка Чечельник) // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 188-192. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2009_15. Дата доступу: 07.05.2019 19:56
 20. Яненко А.С. Тульчинський округовий краєзнавчий музей в контексті музейної археології Радянської України. (1920- ті рр.) // Археологія: Спадок віків: Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. К. 2011. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.prostir.museum/ua/post/29205> Дата доступу: 15.03.2020 16:18
 21. Косаківський В.А. Рудь В.С. Хліборобство племен трипільської культури межиріччя середньої течії Південного Бугу та Дністра (етап СІ) // Вісник інституту історії, етнології і права. Вінниця, 2011. Вип. 9. С. 7-10.
 22. Рудь В.С. Трипільські пам'ятки Правобережжя середньої течії Південного Бугу: історія досліджень // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця, 2014. Вип. 22. С. 109-113.
 23. Рудь В.С., Косківський В.А., Федоров С.С. Розвідки у Південно-Східній частині Вінницької області // Археологічні дослідження в Україні. Київ, 2015. С. 19-20.

24. Рудь В. С. Картографування пам'яток трипільської культури регіону Південно-Східної Вінниччини // Археологія і Давня історія України. Київ, 2015. Вип. 4 (17). С. 134-139.
25. Рудь В. С. Чечельницькі імпорти в Майданецькому: постановка проблеми // Магістеріум. Археологічні студії. Київ, 2017. Вип. 67. С. 37-43.
26. Рудь В.С., Косаківський В. А., Хофман Р., Зайцева О.В., Мюллер Й.. Звіт про дослідження поселення Білий Камінь у 2018 році. Київ, 2018. С. 2-5.
27. Рудь В. Трипільська культура півдня лісостепової зони у межириччя Південного Бугу та Дністра (етапи В2-С1). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2018. С. 2-13.
28. Рудь В. С. Трипільська культура Чечельницького мікрорегіону: історія досліджень та джерела. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://trypillia.com/2012/62-2012-3-history-trypillia-culture-of-chechelnyk-microregion-history-of-investigations>. Дата доступу: 07.05.2019.
29. Рудь В., Федоров С., Зайцева О. Звіт про роботу Східноpodільської археологічної експедиції на території Вінницької області у 2014-2016 роках. Київ, 2019. С. 6-8, 12-14, 52-58.
30. Рудь В.С., Хофман Р., Косаківський В. А., Зайцева О.В., Мюллер Й. Білий Камінь: планування найбільшого поселення трипільської культури межириччя Південного Бугу та Дністра // Археологія і давня історія України. Вип. 4. Київ, 2019. С. 363-372.

Косаківський Віктор, Рудь Віталій

ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ НА ВІННИЧЧИНІ (МАТЕРІАЛИ ДО ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ: ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ)

Вінниччина багата на пам'ятки історії та культури, особливо на пам'ятки археології. Вагоме місце серед них належить трипільській культурі. Її дослідженням на території краю археологи займаються вже більше 120-ти років. За цей час тут виявлено понад 400 трипільських поселень і їх список постійно поповнюється. З них 89 – припадає на південно-східні райони області [1, с. 135-136]. Останніми роками тут виявлено ряд нових пам'яток, що значно доповнюють історію населення початку пізнього етапу трипільської культури межириччя Південного Бугу та Дністра. Ця територія географічно є центром поширення культурного комплексу Кукутень-Трипілля. В кінці V – першій половині IV тис. до н.е. тут мешкало населення раковецької, петренської та чечельницької локально-хронологічних групою пам'яток трипільської культури етапів ВІІ-СІ. Найбільш чисельною була чечельницька група, населення якої відіграло важливу роль у поширенні культурних традицій, як в східному, так і в західному напрямках. Упродовж двох тисяч років Буго-Дністровське міжріччя було і транзитною, і контактною зоною для трипільського населення різних локально-хронологічних груп, і територією їх проживання [2, с. 1-2].

Відомі нам трипільські старожитності Чечельницького району відносяться до чечельницької групи. Пошук нових пам'яток триває. Саме тому виявлення нових пам'яток, їх облік та введення до наукового обігу є актуальним завданням сучасної археологічної науки. Нижче подаємо матеріали про трипільські поселення Чечельницького району підготовлені до «Зводу пам'яток історії та культури України: Вінницька область».

1. Чечельник, поселення, енеоліт (перша чверть 4 тис. до н. е.), на території колишнього цукрового заводу та робітничого селища.

Пам'ятка розташована у західній околиці селища, на лівому березі р. Савранка (права притока Південного Бугу), на південному схилі пагорба. Поселення відкрите В. А. Косаківським у 1977 р. За його запрошенням, у 1983 р. оглянули територію майже зруйнованої пам'ятки І. І. Заєць та К. К. Черниш. В 1990 р. В.А. Косаківським та І.І. Зайцем проведено розкопки одного житла. Площа поселення близько 57 га. Більша його частина знаходиться під забудовою і практично зруйнована. Візуально виявлено і нанесено на план залишки 94 глинобитних споруд, кожна з яких, в середньому, мала розміри 7х10 м. Планування поселення – колами.

Розкопана споруда №1 розміром 16х6 м, представлена завалом фрагментів обпаленої глини із рослинною домішкою. В південно-східній частині будівлі простежено залишки стіни, розміром 1,6х1,5 м. Із внутрішнього її боку прослідковувалися відбитки лози, яка була переплетена на 4-х горизонтальних плахах. Зовнішній бік цієї ж стіни оштукатурений світло-рожевою глиною. Досліджене житло було двокамерним. В меншій камері виявлено кілька вимосток та робочі місця. Біля однієї вимостки виявлено скупчення (21 шт.) керамічних відтяжок від вертикального ткацького верстата. У цій же камері можливо була і піч. У більшій камері зафіксовано підвищення і велику кількість розвалів глиняних посудин.

Серед знахідок переважає столовий посуд з монохромним розписом, виконаним чорною або темно-коричневою фарбами. Зрідка трапляється біхромний розпис червоною та темно-коричневою фарбами. На кількох фрагментах монохромний розпис поєднано із заглибленим орнаментом. Форми посуду різноманітні: ріпоподібні біконічні посудини, біконічні широкогорлі, амфори, кратери, грушоподібні посудини, покришки, кубки, миски та кухонні горщики. Окрему групу знахідок становлять вироби, схоже, культового призначення: горщики та миски із зооморфними наліпами і біноклеподібні посудини. Кухонна кераміка включає горщики, виготовлені з глини зі значними домішками товчених черепашок. Керамічний комплекс розкопаної споруди складався із 0,5% кухонного посуду та з 99,5% – столового. Пластика налічує 5 антропоморфних та 3 зооморфних статуетки. Знаряддя праці з поселення представлені виробами з кременю (ретушовані та неретушовані пластили, різці, скребки на відщепі та пластинах, наконечник стріли, нуклеус), каменю (зернотерки, сокири, долото, наковальня, відбійники, шліфувальне, лощило), кістки (мотики, проколки) та глини (відтяжки, прясло). Із кістки виготовляли також і підвіски.

Палеоботанічні визначення проведені Г. О. Пашкевич показують, що мешканці поселення Чечельник вирощували щонайменше три сорти пшениці (*Triticum dicoccon*, *Triticum monococum*, *Triticum aestivum* s. L.), два сорти ячменю (*Hordeum vulgare* var. *celestes*, *Hordeum vulgare*), горох (*Pisum sativum*), просо (*Panicum miliaceum*), вику ервілію (*Vicia ervilia* (L.) Willd.).

Поселення є епонімним для Чечельницької локально-хронологічної групи пам'яток початку пізнього періоду трипільської культури (етап СІ) і датується першою чвертю 4 тис. до н.е. Матеріали розкопок та розвідок зберігаються у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї та наукових фондах Інституту археології НАН України у м. Києві [3].

2. Чечельник, поселення, багатшарове, трипільська культура (перша чверть 4 тис. до н. е.), черняхівська культура (2-5 ст. н. е.), на південь від селища, в ур. «Вишенька».

Пам'ятку відкрито у 1977 р. В.А. Косаківським. З того часу і до 2011 р. неодноразово обстежувалась ним. Огляд пам'ятки та шурфування на трипільському поселенні у червні 2014 р. проведено Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя.

Пам'ятка розташована за 1,65 км. на північний захід від с. Анютине, в ур. Вишенька, на землях Чечельницької селищної ради. Займає південно-західну частину мису, який із заходу обмежений балкою, а з півдня лівим берегом ставків (нині висохлих) утворених на безіменному струмку, який в районі с. Стратіївка впадає в р. Бритавка зліва (струмок → Бритавка → Савранка → Південний Буг). Площа пам'ятки 5-7 га. Більша її частина покрита давно закинутим, порослим чагарниками, фруктовим садом. Схил мису переважно має південно-східну експозицію.

Матеріали трипільської культури виявлені на західній частині пам'ятки, а черняхівської поширені на більшій території, в долині балки та вздовж лівого берега струмка.

Шурфом №1 (2014), площею 2×2 м, досліджено частину глинобитної наземної споруди трипільської культури, яка значно порушена сільськогосподарськими роботами. В шурфі знайдено фрагменти «столового» посуду. Деякі із них розписані чорною (темно-коричневою) фарбою. За формами це гострореберні кубки, зрізано-конічні миски із потовщеними вінцями, а також широкогорлі та вузькогорлі біконічні посудини із округлими плічками та різко-профільованими вінцями, біноклеподібна посудина із зрізано-конічною формою раструбу.

Керамічний матеріал трипільської культури з поселення Вишенька належить до чечельницької локальної групи, яка існувала на цій території на етапі СІ Трипільля і датується першою чвертю 4 тис. до н.е.

Матеріали черняхівської культури представлені фрагментами гончарного посуду, точильними брусками, пряслом до веретена та шлаками бронзоволиварного виробництва. Знахідки черняхівської культури датуються 2-5 ст. н. е.

Матеріали розвідок В. С. Рудя зберігаються в ДІКЗ «Трипільська культура» (с. Легедзине, Тальнівський район, Черкаська область) [4].

3. Білий Камінь, поселення, енеоліт, трипільська культура (3900-3800 рр. до н. е.).

Поселення займає східну околицю с. Білий Камінь та поля сіл Рогізка (Чечельницький район) і П'ятківка (Бершадський район) Вінницької області. Пам'ятка розташована на широкій терасі лівого

берега р. Рогузки (Савранка→Південний Буг), а також по схилах підіймається на рівнинне плато. Зі сходу та заходу територія поселення обмежена двома безіменними струмками (ліві притоки р. Рогузки), а із північного заходу – глибокою балкою.

Пам'ятка вперше науково задокументована розвідкою С.С. Гамченка 1909-1913 рр. та повторно обстежена у 1927 р. І.Ч. Зборовським. Розкопки на поселенні проведено у 1928 р. експедицією під керівництвом С. С. Гамченка та за участі М.Л. Макаревича. Починаючи з 1987 р. збір підйомного матеріалу неодноразово проведено В. А. Косаківським. З 2011 р. моніторингом стану пам'ятки разом з В. А. Косаківським займається В. С. Рудь. Тоді ж, за допомогою GPS-навігатора, встановлено, що площа поселення становить трохи більше 100,0 га. Навесні 2018 р. на площі 40,6 га цього поселення здійснено геомагнітну зйомку. Влітку того ж року В.С. Рудь та В.А. Косаківський провели тут розкопки.

За результатами зйомки виділено різні категорії геомагнітних аномалій: 297 прямокутних аномалій є залишками спалених глинобитних будинків; 141 прямокутна аномалія є залишками будинків знищених слабким вогнем, еродовані чи відмінної конструкції; 4 прямокутні аномалії виняткових споруд, так звані мегаспоруди; 351 аномалія різних за формою об'єктів, які в більшості можна інтерпретувати як ями; 12 видовжених об'єктів, можливої дороги, на півдні поселення; лінійна аномалія рову чи природнього яру північніше поселення.

В основі планування поселення лежить два кола споруд, які зафіксовано в південній та північній частинах пам'ятки. Простір між колами (кільцевий коридор) шириною 73,0-94,0 м, не зайнятий забудовою. Споруди розташовані і за межами основних кіл поселення. Простір усередині внутрішнього кола забудований частково. Аномалії ям зазвичай розташовані поряд із спорудами, біля торцевих чи бічних стін. Але не прослідковано чіткої закономірності у їхньому розміщенні щодо рядів жител.

У плануванні поселення потенційно важливу роль відіграло розміщення прямокутного «майдану» на вершині мису з трьома великими будівлями. Подібні «майдани» з мегаспорудами є стандартним елементом трипільських поселень. У Білому Камені, на «майдані» площею 420,0 x 150,0 м розміщено три прямокутні мегаспоруди довжиною від 37,0 до 66,0 м та шириною між 8,0 та 12,5 м. «Ступінчасте» розташування цих споруд може свідчити про те, що вони будувалися не одночасно, а являють собою сукупність послідовно використовуваних будівель. У «коридорі» між концентричними колами, безпосередньо біля центрального «майдану», розташована четверта «мегаспоруда». «Майдан» топографічно розміщено на вершині мису, а «мегаспоруди» були домінуючими над навколишньою місцевістю та демонстрували свій монументальний характер.

У 1928 р. на поселенні розкопано шість споруд, дві з яких розкрито частково. Основна увага дослідників була прикута до вивчення залишків споруди №2, розташованій у західній частині поселення. Вона простягалася по напрямку схід-захід і в минулому

була, мабуть, двокамерним житлом із залишками двох вогнищ-печей, які реконструюються як підвищення викладені із каміння, зверху обмащеного глиною. По контуру східної частини площадки виявлено вісім «попелясто-гумусових» плям діаметром 0,06-0,10 м. та глибиною 0,13-0,18 м. Просторово вони розміщені півколом, діаметром у 3,25 м, з чого дослідники зробили висновок про колове розташування стін та про використання дерева не тільки як каркасу стін, але і як підпор для даху. Цікавим матеріалом щодо реконструкції житла є знахідка вісьмох фрагментів обпаленої глини, які разом складають частину стіни та аркоподібного одвірка. Повністю розкопані були також площадки №4, 5 та 6, досліджені у південній частині поселення. Вони мали прямокутну форму і займали край тераси в напрямі з півночі на південь. Площадка №4 була розміром 4-5×7-9 м, площадка №5 – 3,5-4×9-11 м, а площадка №6 – 6-7×10-11 м. Дослідники пишуть про подібність конструкції цих жител до житла №2. Відмінність полягає тільки в тому, що на них не виявлено ям від стовпів та у кількості вогнищ-печей. Житло №4 мало одне вогнище, житла №5 та 6 – по три.

У 2018 р. було закладено розкоп №4. У ньому досліджено житло №7 і частково житло №8. Крім того було закладено два шурфи: розкоп №3 – господарська яма та розкоп №5 – частина житла №9.

Розкоп №4 розміром 16х8 м було закладено у північній частині поселення. Досліджена глинобитна площадка мала розмір 13,2х5,5 м і складалася з кількох шарів глиняної обмазки. На багатьох фрагментах обмазки збереглися відбитки товстих плах, жердин та лози, які становили каркас двоповерхової будівлі. Споруда була розділена перегородками на кілька кімнат. Серед деталей інтер'єру другого поверху – залишки печі, центральна вимостка. На першому поверсі виділені робочі місця – глиняне «корито» із зернотеркою всередині, окремо розташована ще одна зернотерка, місця де зберігалась кераміка, вимостка тощо. Основну частину знахідок становить кераміка та знаряддя праці.

За багаторічну історію дослідження пам'ятки зібрано чималу колекцію знарядь праці виготовлених з кременю (вкладні серпів, різці, скребки, сокири), кістки (проколки, мотики), каменю (мотики, зернотерки, відбійники, розтиральники) та глини (важки, прясла). На поселенні знайдено фрагменти посуду із відбитками тканин простого полотняного та килимового типів переплетення. В одному з випадків можливо маємо справу із відбитком тканини, яка виготовлена при поєднанні кількох ткацьких технік.

Кераміка поселення Білий Камінь поділяється на дві основні категорії - кухонну і столову. Перша – це широкогорлі горщики з прямими або ледь відігнутими назовні вінцями, прикрашеними розчосами, нігтеподібними заглибленнями, зооморфними наліпами, невеликими ручками, круглими наліпами. Тулуб інколи прикрашався різьбленими фестонами та хвилястими лініями. Категорія «столового» посуду виготовлена із добре відмуленої озалізненої глини із незначними домішками (шамот, пісок, вапняк). Поверхня посудин покрита ангобом та розписана орнаментами, що виконані чорною та темно-коричневою фарбою. Зрідка трапляється

біхромний розпис – поєднання чорної та червоної фарб. Доволі часто в орнаментальних композиціях на посуді зустрічаються зооморфні зображення. За морфологією посуду поділяється на кілька типів. Серед них біконічні широкогорлі посудини, амфори, ріпоподібні та грушоподібні посудини, кратери, покришки, кубки біконічної форми, кубкоподібні посудини, горщики, сфероконічні, зрізаноконічні та зооморфні миски, друшляк, біноклеподібні посудини. На поселенні знайдено фрагменти імпортованих посудин томашівської групи. Із добре відмудленої глини виготовлено також і антропоморфну та зооморфну пластику.

Поселення відноситься до Чечельницької локально-хронологічної групи пам'яток початку пізнього періоду трипільської культури (етап С1) і датується 3900-3800 рр. до н. е. Матеріали з розкопок 1928 р. зберігаються у Національному музеї історії України, а з 2018 р. в ДІКЗ «Трипільська культура» (с. Легедзине, Тальнівський район Черкаської області), а з розвідок – у Наукових фондах Археологічного музею НАНУ [5].

4. Тартак (Кривецьке), поселення, енеоліт, трипільська культура (перша чверть 4 тис. до н. е.).

Пам'ятка займає південний край плато та пологий схил, що спускається до лівого берега р. Савранки (Савранка → Південний Буг). Схил повністю зайнятий садибами та присадибними ділянками жителів північно-східної частини с. Тартак (місцева назва кутка – Кривецьке, від однойменного села розташованого тут у ХІХ – першій половині ХХ ст., а нині об'єднаного із с. Тартак).

Поселення виявлене В.А. Косаківським під час археологічних розвідок 2000-2003 рр. У 2014 р. Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя та за участі С.С. Федорова детально оглянуто територію пам'ятки. Площа поширення підйомного матеріалу – близько 20 га. У північній частині поселення закладено шурф площею 2×2 м, яким частково досліджено глинобитну площадку. Вона складалась з фрагментів обпаленої глини із домішкою полови, частини глиняної вимостки, висотою 7-11 см, яка підвищується над загальним масивом обмазки. Цим же шаром глини без домішок споруджено закраїну об'єкту, розташовану по лінії північ – південь. Поряд із закраїною, в центрі південної частини шурфу, знайдено плиточки ще однієї вимостки, спорудженої із суміші глини з піском. Поверхня фрагментів рівна, товщина – 4-5 см. Вимостку споруджено на шарі глини із домішкою полови. Припускаємо, що обидва знайдені об'єкти є деталями інтер'єру, які були розміщені на другому поверсі будівлі. Вимостка, мабуть, є основою печі із припічком поряд.

Речові знахідки з поселення представлені фрагментами «столової» кераміки, яку виготовлено із добре відмудлених озалізнених глин практично без додаткових домішок. Посуд розписано темно-коричневою фарбою. Два фрагменти мисок зрізано-конічної форми орнаментовані кометоподібною схемою. Біконічні широкогорлі із довгими прямими вінцями та вузькогорлі із короткими вінцями посудини орнаментовані хвилеподібними схемами.

В ході розвідки 2014 р. на поселенні знайдено керамічну модель транспортного засобу – фрагмент корпусу саней (правий кут передньої частини). Крізь верхню частину корпусу пророблено дірочку на конус, із меншим діаметром у 5 мм з середини саней та більшим у 8 мм із зовні стінки кузова. Кузов саней підквадратний із незначною випуклістю бокових стінок. Його висота 52 мм. Полози шириною 20 мм збільшують загальну висоту конструкції саней на 5 мм. Бокові стінки кузова повністю вертикальні, а торцева у верхній вертикальна, а з середини висоти округлюється та плавно переходить у дно корпусу. Внутрішній простір саней ідентичний конфігурації описаних стінок.

Поселення Тартак (Кривецьке) за наявним керамічним матеріалом відноситься до етапу СІ трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е.) та входить до пам'яток Чечельницької локальної групи.

Матеріали розвідок В.С. Рудя 2014 р. зберігаються в ДІКЗ «Трипільська культура» (с. Легедзине, Тальнівський район, Черкаська область) [6].

5. Луги (Коліно), поселення, енеоліт, трипільська культура (перша чверть 4 тис. до н. е.).

Поселення розташоване за 3,1 км на схід від с. Луги в урочищі Коліно. Топографічно пам'ятка займає вузький вододільний хребет витягнутий в напрямку північ-південь, який в південній частині плавно спускається до лівого берега р. Савранки (Савранка → Південний Буг). Річка огинає територію поселення і з заходу, схили мису тут стрімкіші. Зі сходу – суха неглибока балка. Загальна площа поселення близько 10,5 га.

Поселення відкрито у 2000-2003 рр. розвідками В.А. Косаківського. У 2015 р. Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя та за участі С.С. Федорова детально оглянуто територію пам'ятки.

В результаті розвідок 2015 р. знайдено 32 фрагменти кераміки, які представляють таку ж кількість «столових» посудин. Їх виготовлено із добре відмулених мас озалізнених глин. Колір черепка після випалу яскраво-цегельний чи коричнево-жовтий. До глиняної маси більшості посудин домішано зерна вапняку, а іноді і шамоту. У 4-х випадках на поверхні посуду збереглися сліди фарбування ангобом жовто-сірого кольору. Монохромний розпис чорною фарбою зберігся на одинадцяти посудинах. В одному випадку трапився біхромний розпис чорною та червоною фарбами.

Найбільшою кількістю у колекції представлено миски конічної форми (7 екз.). На одній мисці зберігся розпис, який зображає кометоподібну схему. Грушоподібна посудина має прямі нахилені всередину вінця, які плавно переходять у кулястий тулуб. Шоломоподібна покришка, знайдена на поселенні, в плані має чотирикутну форму. Також у колекції представлені фрагменти чотирьох біконічних кубків із циліндричною горловиною та округлими плічками. Наявні також фрагменти трьох біноклеподібних посудин. Верхні та нижні чаші виробів мають сферичну форму, один із виробів

пустотілий, а в іншому отвору нема. Широкогорлі біконічні посудини представлені двома фрагментами довгих, прямих, лійчастих вінець. Вузькогорлі біконічні посудини мають короткі різкопрофільовані вінця. Решта фрагментів це стінки та округлі плічка посудин закритих форм (амфор, біконічних вузькогорлих чи широкогорлих посудин) найвиразнішими елементами розпису яких є овали виконані стрічками із ліній різної товщини.

Із розвідок В. А. Косаківського відомо ще сім «столових» посудин. В тому числі одна мала конічна миска із кометоподібним орнаментом. Також маємо три кубки. Під вінцями зображені фестони, які вписані в метопи. Також в колекції є фрагмент плічок округлої форми ріпоподібної посудини, в нижньому ярусі якої розміщена тангентна схема розпису. Інший фрагмент біконічної посудини теж має округлі плічка та розписаний схемою тангентенкрайсбанд.

Із колекції музею історії с. Луги відома антропоморфна статуетка на веретеноподібній ніжці, яка схематично зображує жінку.

Поселення Луги (Коліно) за наявним керамічним матеріалом відноситься до етапу СІ трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е.) та входить до пам'яток чечельницької локальної групи.

Матеріали розвідок 2015 р. зберігаються в ДІКЗ «Трипільська культура» (с. Легедзине, Тальнівський район, Черкаська область) [7].

6. Ольгопіль, поселення, енеоліт, трипільська культура (перша чверть 4 тис. до н. е.).

Пам'ятка знаходиться за 3,6 км на схід від смт Ольгопіль, на землях Демівської сільської ради. Поселення розкинулося на ділянці високого плато та його схилах. Схили пологі із крутизною близько 30°, спускаються до правого берега струмка, який в районі с. Демівка, впадає з ліва в р. Савранку (струмок → Савранка → Південний Буг). Струмок знаходиться на схід від поселення, а природним обмеженням пам'ятки з північного сходу є заболочений яр, який врізається у річку з права. Підйомний матеріал поширений на площі – 58,5 га.

Поселення виявлено у 2015 р. Східноpodільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С. Рудя та за участі С.С. Федорова, які провели збір підйомного матеріалу та шурфування трипільської площадки.

В північно-західній частині поселення закладено шурф розмірами 2×2 м, у якому досліджено залишки трипільської площадки потужністю до 15 см. Глиняна обмазка залягала у кілька шарів. Верхній шар майже зруйнований оранкою. Нижній шар – це платформа із масивних шматків обмазки із домішкою полови, які мають рівну поверхню та відбитки дерева знизу. Дерев'яні конструкції укладені за напрямком Північ-Південь. Товщина глиняної конструкції 7-12 см. Розбір усієї платформи не проведено, знято лише кілька фрагментів в центральній частині шурфу. На платформі знайдено розвали амфори та конічної миски.

Отже, досліджено частину двоповерхової споруди трипільської культури, в якій нижній шар є глиняною підлогою другого поверху,

яка споруджена на дерев'яному каркасі. А верхній шар, схоже, є залишками перекриття та стін другого поверху. Згідно з напрямку відбитків дерева платформи, споруда на поселенні розміщена по лінії Схід-Захід.

В результаті поверхневих зборів та із шурфу 1 сформовано колекцію кераміки, у якій представлені фрагменти від 29 керамічних посудин та один керамічний конус великих розмірів. Монохромний розпис чорною фарбою в різній мірі зберігся на 23 посудинах. Миски переважають конічні (5 екз.) великих та малих розмірів, орнаментовані різними варіаціями кометоподібної. Сферичні миски (2 екз.) двох розмірів - малі та великі. Вузькогорлі біконічні посудини (4 екз.) мають дві петельчасті ручки на тулубі, трохи вище округлих плечиків. Вінця короткі. Біконічні широкогорлі посудини (3 екз.) мають довгі відхилені назовні вінця, округлі наліпи на шийці та плавні плічка. Верхня частина грушеподібних посудин куляста, а нижня – конічна. Покришки ступкоподібної форми (3 екз.) із широкими довгими вінцями. Широкими та довгими вінцями також представлені і кратери, як малих, так і великих форм. У гострореберних кубків (5 екз.) нижня частина конічна, а верхня циліндрична, із злегка відхиленими назовні краями вінець.

Поселення Ольгопіль за наявним керамічним матеріалом відноситься до етапу СІ трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е.) та входить до пам'яток Чечельницької локальної групи.

Матеріали розвідок В.С. Рудя 2015 р. зберігаються в ДІКЗ «Трипільська культура» (с. Легедзине, Тальнівський район, Черкаська область) [8].

7. Стратіївка, поселення, енеоліт, трипільська культура (перша чверть 4 тис. до н. е.).

Поселення знаходиться за 3 км на захід від с. Стратіївка, на лівому березі р. Мала Савранка (Бритавка), яка є правим допливом р. Савранки (Мала Савранка (Бритавка) → Савранка → Південний Буг). Долина річки знаходиться на південь від поселення. На захід від пам'ятки розташований глибокий та широкий яр, а зі сходу – невеликий яр. Обидва яри врізаються в долину річки з ліва. Топографічно територія поселення займає пологу ділянку схилу плато із південною експозицією поверхні.

Пам'ятка вперше обстежена С. С. Гамченком впродовж 1909-1913 рр. Повторне обстеження поселення здійснене у липні 1928 р. І. Ч. Зборовським Ним детально обстежено територію поселення та складено окомірний топографічний план. У вересні 2015 р. обстеження поселення проведені Східноподільською археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом В.С.Рудя та за участі С.С. Федорова.

Планування поселення попередньо можна розглянути завдяки виявленню лінійних слідів на сателітному знімку картографічного сервісу Bing Maps. Воно має практично круглу форму. Його площа близько 13,5 га.

На пам'ятці проведено зачистку сучасної великої ями. Культурний шар знаходиться на глибині 30-45 см.

В результаті проведеної зачистки та поверхневих розвідок на поселенні зібрано колекцію із 62 фрагментів «столового» посуду. Окремі посудини розписані чорною, а одна чорною та червоною фарбами. Форми посуду різноманітні. Серед мисок (11 екз.) переважають конічні форми. Лише одна миска має сферичну форму. Типовою схемою розпису є кометоподібна. Кубки (3 екз.) мають гостре ребро, випуклі назовні стінки нижньої частини та циліндричну верхню частину із плавно відхиленими назовні вінцями. Один із кубків має ручку. Кратери великих розмірів (2 екз.) мають довгі лійчасті вінця, а малих (1 екз.) – короткі лійчасті вінця та кулястий тулуб. Шоломоподібні покритишки (2 екз.) мають теж довгі лійчасті вінця. Грушоподібні посудини (2 екз.) із кулястою верхньою частиною, яка плавно переходить у вінця нахилені всередину. Вузькогорлі посудини закритих форм (амфори, ріпоподібні та біконічні посудини,) мають прямі лійчасті вінця середньої довжини, та переважно округлі плічка.

Поселення Стратіївка за наявним керамічним матеріалом відноситься до етапу СІ трипільської культури (перша чверть 4 тис. до н. е.) та входить до пам'яток Чечельницької локальної групи.

Матеріали розвідок В. С. Рудя 2015 р. зберігаються в ДІКЗ «Трипільська культура» (с. Легедзине, Тальнівський район, Черкаська область) [9].

10. Дохно, поселення трипільської (4 тис. до н. е.), черняхівської (3-4 ст. н. е.) та ранньослов'янської культур (7-11 ст. н. е.).

Пам'ятка знаходиться на південь від с. Дохно, на північний захід від с. Василівка на лівому березі балки. Поселення займає схили трьох мисів, розташованих на лівому березі балки, з якої бере початок ліва безіменна притока р. Савранки. Розміри пам'ятки 1400х350 м.

Поселення відкрите у 2012 р. загоном археологічної експедиції Подільської філії Науково-дослідного центру «Рятивна археологічна служба» ІА НАНУ під керівництвом Сіласва О.М. Дослідженнями встановлено існування слов'янського поселення VII-IX ст. н. е. Під час обстеження в 2014 р. культурно-хронологічна приналежність пам'ятки була уточнена. Поселення тришарове: трипільської, черняхівської та ранньослов'янської культур.

Матеріали трипільської культури представлені фрагментами ліпної кераміки яскраво оранжевого кольору. Глиняна маса добре відмудлена з домішкою дрібного піску. Вінця відігнуті назовні. Черняхівська культура представлена фрагментами гончарного посуду. Його глиняна маса з домішками шамоту або дрібного піску. Денця профільовані, вінця мисок потовщені. Слов'янський шар представлений залізними шлаками та фрагментами грубого ліпного банкоподібного посуду VII-IX ст. Крім того знайдено фрагменти гончарного посуду, глиняна маса якого з домішками слюди та піску, колір випалу сірий, нерівномірний. Стінки орнаментовані рядами горизонтальних прямих та хвилястих ліній, які характерні для XX-XXI ст. [10].

Отже, на території Чечельницького району нам відомо 8 поселень трипільської культури. За винятком поселення біля с. Дохно, усі інші

детально обстежені авторами публікації. Для Білого Каменя маємо радіовуглецеву дату – 3900-3800 рр. до н. е. Усі інші, за типологією кераміки, датуються приблизно цим же часом і відносяться до чечельницької групи. Це свідчить про короткотермінове заселення території Чечельницького району населенням трипільської культури, яке тривало протягом кількох століть початку IV тис. до н.е.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рудь В.С. Картографування пам'яток трипільської культури регіону Південно-Східної Вінниччини / В.С. Рудь // Археологія і давня історія України. – К., 2015. – Вип. 4 (17). – С. 134-139.
2. Рудь В.С. Трипільська культура півдня Лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етап VII-CI). Автореф. дис. ...канд. іст. наук. / В.С. Рудь. – К., 2018. – 18 с.
3. 1. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі / В.А. Косаківський // Тези доп. VI Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1988. – С. 5; 2. Косаківський В.А. Кераміка трипільського поселення Чечельник / В.А. Косаківський // Тези доп. VII Вінниц. обл. краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 13; 3. Косаківський В.А. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник / В.А. Косаківський // Тези доп. IX Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1990. – С. 14; 4. Косаківський В.А. Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник / В.А. Косаківський // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы докл. I полевого семинара. – Тальянки, 1990. – С. 200-204; 5. Пашкевич Г.О. Результати палеоботанічного дослідження трипільського поселення Чечельник / Г.О. Пашкевич, В.А. Косаківський // Тези доп. X Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1991. – С. 14-15; 6. Косаківський В.А. Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник / В.А. Косаківський // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С. 48-49, 149; 7. Косаківський В.А. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі / В.А. Косаківський // Подільська старовина: Зб. наук. праць на пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського / Відп. ред. В.А. Косаківський; Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 1993. – С. 97-108; 8. Косаківський В.А. Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник / В.А. Косаківський // Археологія. – 1994. – №1. – С. 148-149; 9. Косаківський В.А. Чечельник / В.А. Косаківський // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 2. – С. 607; 10. Косаківський В.А. Чечельницька група / В.А. Косаківський // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 2. – С. 608-609; 11. Косаківський В.А. Чечельницька група пам'яток трипільської культури початку пізнього етапу в міжріччі Південного Бугу та Дністра / В.А. Косаківський // Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези»: Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. присвяченої ювілею видатного дослідника трипільської культури К.К. Черниш. – Збараж, 2004. – С. 43-45; 12. Косаковський В.А. Раннеземледельческая трипольская культура Юго-Восточной Европы и ее локальные особенности / В.А. Косаковский, В.С. Рудь // The list of articles of the International research conference «The ealy farming cultures of the Caucasus» devoted to the 60 years of the Kultepe monument in Azerbaijan. – Baku, 2012. – P. 181-189; 13. Рудь В.С. Трипільська культура півдня Лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етап VII-CI). Автореф. дис. ...канд. іст. наук. / В.С. Рудь. – К., 2018. – 18 с.
4. 1. Косаківський В.А. Пізньотрипільські поселення в басейні річки Савранки / В.А. Косаківський // Тези доп. VIII Вінниц. обл.-іст. краєзн. конф. – Вінниця, 1989. – С. 10-11; 2. Косаківський В.А. Пізньотрипільська кераміка басейну р. Савранки / В.А. Косаківський // Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник. – К., Опішня, 1993. – С. 148-

- 150; 3. Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження / В.А. Косаківський // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука.* – Вінниця, 2003. – Вип. 7. – С. 98; 4. Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодні) / В.А.Косаківський // *Подільська старовина: Наук. зб.: Вип. IV / Відп. ред. К.І. Висоцька; Вінниц. обл. краєзн. музей.* – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 93-94; 5. Рудь В.С. Розвідки у південно-східній частині Вінниччини / В.С. Рудь, В.А. Косаківський, С.С. Федоров // *Археологічні дослідження в Україні 2014.* – К., 2015. – С. 19-20; 6. Косаківський В.А. Пам'ятки археології на території Чечельницького району: стан та перспективи дослідження у зв'язку зі створенням та функціонуванням Національного природного парку «Кармелюкове Поділля» / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // *Екологічний контроль і моніторинг стану дубових лісів Поділля та особливості їх природного відновлення: Матеріали I-ої Міжнар. наук.-практ. конф., 20-22 травня 2015 року.* – Чечельник, 2015. – С. 243-244.
5. 1. Косаківський В.А. Білий Камінь / В.А. Косаківський // *Енциклопедія трипільської цивілізації.* – К., 2004. – Т. 2. – С. 48-49; 2. Косаківський В.А. Поселення Білий Камінь у світлі нових даних // *Прадавні землероби Південно-Східної Європи (до 30-річчя дослідження поселення-гіганта Тальянки та 10-річчя співпраці з «Search Foundation» USA): Тези доп. Міжнар. наук. конф. / В.А. Косаківський, В.С. Рудь.* – К.; Тальянки, 2011. – С. 54-55; 3. Kosakivskii V.A. Settlement Bilyi Kamin' in the light of new data / V.A. Kosakivskii, V.S. Rud // *Earliest farmers of Southeastern Europe. Abstracts of International scientific conference.* – Kiev-Taliianki, 2011. – P. 55-56; 4. Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодні) / В.А. Косаківський // *Подільська старовина: Наук. зб.: Вип. IV / Відп. ред. К.І. Висоцька; Вінниц. обл. краєзн. музей.* – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 93-94; 5. Косаківський В.А. Пам'ятки трипільської культури басейну р. Савранки: стан та перспективи дослідження і охорони / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // *Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'яткознавства.* – Хмельницький: ІРД, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 117-123; 6. Макаревич М.Л. Археологічні дослідження в с. Білий Камінь // *Трипільська культура.* – К., 1940. – Т. 1. – С. 453-475; 7. Рудь В.С. Розвідки у південно-східній частині Вінниччини / В.С. Рудь, В.А. Косаківський, С.С. Федоров // *Археологічні дослідження в Україні 2014.* – К., 2015. – С. 19-20; 8. Rud V. Trypillia megaliths west of Southern Buh River: Preliminary results of Bilyi Kamin site investigation in 2018 / V. Rud, R. Hofmann, V. Kosakivskiy, O. Zaitseva, J. Müller // *Journal of Neolithic Archaeology.* – 21. – 2019. – P. 27-60; 9. Рудь В. Білий Камінь: планування найбільшого поселення трипільської культури межиріччя Південного Бугу та Дністра / В. Рудь, Р. Хофманн, В. Косаківський, О. Зайцева, Й. Мюллер // *Археологія та давня історія України.* – №4. – 2019. – С. 362-372.
6. 1. Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження / В.А. Косаківський // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука.* – Вінниця, 2003. – Вип. 7. – С. 98; 2. Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодні) / В.А. Косаківський // *Подільська старовина: Наук. зб.: Вип. IV / Відп. ред. К.І. Висоцька; Вінниц. обл. краєзн. музей.* – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 93-94; 3. Косаківський В.А. Пам'ятки трипільської культури басейну р. Савранки: стан та перспективи дослідження і охорони / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // *Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині*

- України: Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'ятокознавства. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 119-121; 4. Рудь В.С. Розвідки у південно-східній частині Вінниччини / В.С. Рудь, В.А. Косаківський, С.С. Федоров // Археологічні дослідження в Україні 2014. – К., 2015. – С. 19-20.
7. 1. Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження / В.А. Косаківський // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. 7. – С. 98; 2. Косаківський В.А. До історії заселення басейну річки Савранки (з найдавніших часів до сьогодення) / В.А. Косаківський // Подільська старовина: Наук. зб.: Вип. IV / Відп. ред. К.І. Висоцька; Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 93-94; 3. Косаківський В.А. Пам'ятки трипільської культури басейну р. Савранки: стан та перспективи дослідження і охорони / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'ятокознавства. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 119-121; 4. Рудь В.С. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини / В.С. Рудь, Федоров С.С., О.В. Зайцева // Археологічні дослідження в Україні 2015. – К., 2016. – С. 10-11.
 8. 1. Рудь В.С. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини / В.С. Рудь, Федоров С.С., О.В. Зайцева // Археологічні дослідження в Україні 2015. – К., 2016. – С. 10-12; 2. Корінний В.І. Петрографічні визначення знарядь праці з трипільських поселень Буго-Дністровського межиріччя / В.І. Корінний, В.С. Рудь, В.А. Косаківський // Археологічні дослідження в Україні 2015. – К., 2016. – С. 246-247.
 9. 1. Гамченко С.С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909-1913 рр. / С.С. Гамченко // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. Вип. 1. – С. 31; 2. Щоденник розвідок і розшуків археологічних І. Зборовського в 1929 р. на Тульчинщині // Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд. 3/90. – Арк. 7-8; 3. Косаківський В.А. Археологічні пам'ятки Чечельницького району на Вінниччині: історія виявлення та дослідження / В.А. Косаківський // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – Вип. 7. – С. 98; 4. Косаківський В.А. Пам'ятки трипільської культури басейну р. Савранки: стан та перспективи дослідження і охорони / В.А. Косаківський, В.С. Рудь // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України: Наук. вісн. з проблем регіональної історії та пам'ятокознавства. – Хмельницький: ІРД, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 118-120; 5. Рудь В.С. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини / В.С. Рудь, Федоров С.С., О.В. Зайцева // Археологічні дослідження в Україні 2015. – К., 2016. – С. 10-11.
 10. 1. Сілаєв О.М. Звіт про результати археологічної розвідки на території Вінницької області 2012 р. // Науковий архів ІА НАНУ. – 2012; 2. Облікова картка на багаточислову пам'ятку археології біля с. Дошно // Архів управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації.

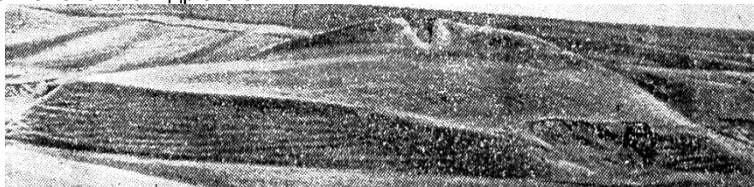
Мельничук Олег, Мельничук Тетяна
ГОРОДИЩЕ УЛИЧІВ Х СТ. ПОБЛИЗУ С. ЧЕРВОНЕ
В ДОСЛІДЖЕННЯХ П.І. ХАВЛЮКА

Серед плеяди українських вчених, які доклали значних зусиль для дослідження археологічних пам'яток Подільського регіону, важливе місце належить відомому у наукових колах археологу, краєзнавцю, педагогу Павлу Івановичу Хавлюку. Уродженець Поділля (народився 15.06.1925 р. в с. Жорнище Іллінецького району), він прожив непросте життя, однак до кінця своїх днів (помер 11 серпня 2001 р. під час проведення археологічних досліджень) залишався вірним своєму покликанню. Як висококваліфікований фахівець, він відзначився проведенням розвідок по вивченню різночасових пам'яток, та все ж основним об'єктом археологічних досліджень були слов'янські старожитності Побужжя та Подністров'я [1]. Серед багатьох археологічних об'єктів, відкритих та вивчених Павлом Івановичем – городище уличів Х ст. поблизу с. Червоне Немирівського району Вінницької області.

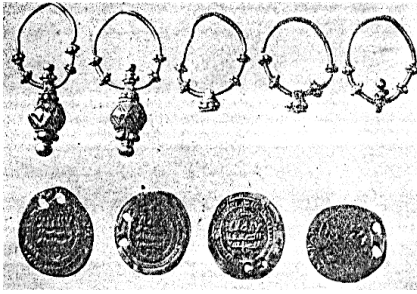
У своїй статті автори ставлять за мету розкрити стан вивчення археологом П.І. Хавлюком городища уличів Х ст. поблизу с.Червоне.

Досліджувана проблема не знайшла висвітлення в науковій літературі. Окремі результати перших розвідок на території городища висвітлено в працях П.І. Хавлюка [2;3]. Про життєвий шлях та наукову діяльність вченого повідомляють у своїй статті В. Рудь та В. Косаківський [1]. Джерельною базою для написання статті послуговували Наукові звіти про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького пединституту, що зберігаються в Інституті археології НАН України.

Характеризуючи означену археологічну пам'ятку, слід відзначити, що це найбільш показове городище мисового типу без валу. Зважаючи на його зовнішній вигляд, жителі навколишніх сіл Червоного та Мельниківців у розмовах завжди називають його «могилою». Городище розташоване на мису з дуже стрімким північним та західним схилами, утвореними попередньою спланованою підрізкою.

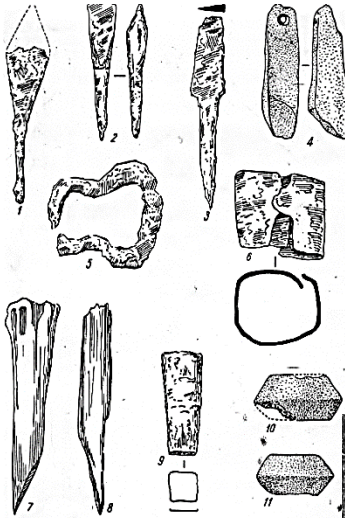

Городище нагадує форму витягнутого ромба, розмірами 80–85 метрів, південно-західний край якого злегка нахилений. Під плато площадка, відокремлена підвищеним валом і ровом глибиною 2 м і шириною 6 м [2, с.163]. З трьох боків внаслідок стрімкості схилів, захисту не потрібно було, а з четвертої це було зроблено.

Вперше, під час археологічних розкопок, які проводив доцент Вінницького педагогічного інституту Хавлюк Павло Іванович з студентами в 1967 р. були знайдені 5 срібних сережок і 4 демонетизованих дирхеми, які вживались як підвіски (див. фото). Три дирхеми, виявлені на городищі,

відносились до часу Саманідів, і належали Наср ібн Ахмаду. Перший з них був карбований в Андарабаді в 916-917 рр., другий в Самарканді в 930-931рр, третій – в Аш-Шаші в 934-935 рр., четвертий – підробка саманідського дирхема [2, с.164].

На городищі було знайдено також залізні наконечники стріл, підвісний сланцевий брусок, залізну пряжку, уламок зубила чи долота, два пряслиця, уламок ножика. На підставі знахідок городище було датоване X ст..

Поблизу городища було виявлено селища, що простягались до двох кілометрів від нього. Тут же було здійснено розкопки декількох ділянок і залізоплавильних печей.

Найкраще збережена землянка (див. фото) мала прямокутну

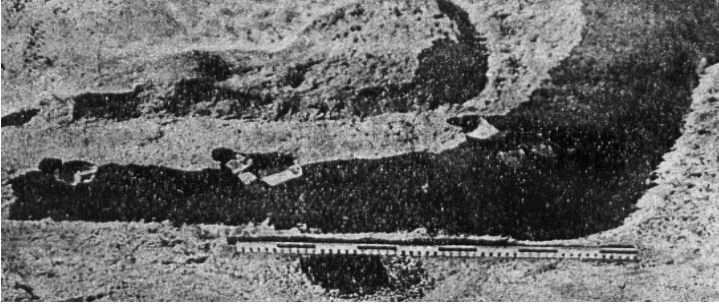

форму, розмірами 4,3 x 3,3 м. Піч, яка знаходилась в одному з кутів, викладена з великих гранітних каменів.

Черинь вимашено глиною. Стіни житла були обкладені дубовими колонами у вигляді зрубу, що піднімався на певну висоту над ямою. Долівка ущільнена. Біля печі справа зафіксовано невелику ямку. В житлі знайдено кілька десятків уламків посудин, дві кістяні проколки та залізну риховку від ручки якогось інструмента [2, с.165].

В декількох місцях було виявлено сліди залізоплавильного виробництва у вигляді жужелиць і куч заготовленої для плавки залізної руди. Було розкопано залишки трьох печей. Одразу під орним шаром залягала жужелиця або шлак з великим вмістом заліза. Іноді печі групувались по декілька в одному місці, але найчастіше окремо.

Після розчищень були знайдені розкидані грудки залізної руди, фрагменти кераміки, глиняні прямокутні трубки з круглими отворами для дуття. В одному місці в ямці біля печі було складено дев'ять таких трубок [2, с.167].

Після означеної археологічної розвідки 1967 р. і аж до 2001 р. проводилися більш глибокі дослідження самого городища. Перше ґрунтове дослідження городища було розпочате експедицією Вінницького педінституту, яку очолював доцент Хавлюк П.І. влітку 1971 р. У щорічному звіті городище було охарактеризоване як просте мисове укріплення розміром 80х67 м (частину первісної території городища було зруйновано працівниками місцевого колгоспу для укріплення греблі ставка, що знаходився поруч) з валом по всьому периметру площадки. Найбільш повно вал зберігся з напільного боку. В його розрізі (зробленому у 1960 р.) були виявлені дерев'яні кліті, забиті глиною. Гребінь валу викладений камінням. Культурний шар товщиною від 0,5 до 0,8 м простежувався лише біля витоків, центральна частина площадки внизу укріплення була вільною від будівель. Тут зрідка попадалися окремі черепки посуду, ще рідше – неглибокі ямки з гумусованим ґрунтом та горілим зерном.

Загальна площа розкопок становила 408 кв. м.. В основному, біля східної частини валу знайдено понад десяток господарських ям, круглої в плані форми, з вертикальними стінками діаметром 0,6-0,9 м. і глибиною 0,5-0,8 м. Вони часто були заповнені горілим зерном і пшеницею, просом і вікою. В ямі №5 зерно пшениці і проса зберігалось разом неочищеним. Разом із зерном в ямах було знайдено битий посуд: горшки і конічні гончарні миски. Очевидно зерно зберігалось в цих посудинах. В ямах №2 і №3 виявлені шматки двох жорнових каменів із вулканічного туфу.

На розкопаній площі городища були знайдені залізні предмети: 5 ножів, дві петлі від скриньок, скобель, дужка від відра, скріпа із двома цвяхами, 11 черешкових ромбовидних наконечників до стріл, 6 шиловидних протикольчужних наконечників до стріл, кілька зіпсованих і цілий псалій, ковальські кліщі, молоток-зубило. Крім того, в культурному шарі на городищі виявлено кілька глиняних біконічних прясел, шматок дубового обгорілого древка стріли діаметром 0,7мм., пастова і сердолікова намистини, кістяна трубочка в пошкодженому стані, кілька пісковикових брусків і обломки залізних предметів, форму і призначення яких встановити неможливо.

На городищі майже повністю були відсутні кістки домашніх тварин. За весь сезон розкопок було знайдено лише біля 20 кісток свині і великої рогатої худоби. Мало на городищі виявилось і кераміки. Вся вона фрагментована і одноманітна: кілька конічних з прямими вінцями мисок і горшків, орнаментованих хвилястим лінійним по всьому туловищу орнаментом. На основі цього доц. Хавлюк П.І. зробив припущення, що життя на городищі припинилося внаслідок короткотривалої облоги кочівниками десь в кінці X ст.. Про це свідчить залишене на городищі зерно і невелика кількість кісток тварин. Городище було датоване X ст. і через, знайдені тут раніше, дирхеми 40-х рр. X ст., які використовувалися як скроневі підвіски.

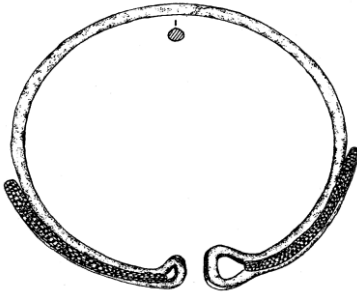
Південніше городища, на поселені за річкою розкопана майже квадратна напівземлянка розміром 4,5x4,8 м. з камінною піччю у кутку. Піч добре збереглася. Її зовнішні розміри 1,45x1,65 м., глибина житлової ями 0,6 м. В житлі на долівці лежав розбитий гончарний горщик з хвилястим орнаментом під добре відхиленими вінцями. Ліворуч від печі виявилася велика купа заготовленої білої глини. Біля неї лежали дві п'ясткові кістки бика чи корови. Одна із цих кісток мала добре заполіровану тертям поверхню, друга – 15 вирізаних поперек кістки паралельних одна до одної канавок. Цілком можливо, що ці предмети вживалися для обробки кераміки.

Поблизу житла, на рівні денної древньої поверхні лежало шиферне рожеве прясло і черенковий ромбовидний плоский наконечник до стріли. У розкопі, розташованому 15 м. нижче по схилу були виявлені сліди зруйнованої глиняної печі, можливо гончарної, бо серед кераміки попадалися і необпалені уламки. Тут же були знайдені два залізні ножі, кістяна проколка, глиняні біконічні прясла і наральник від плуга. Неодноразово на поселені і городищі було виявлено крицю і залізну руду мінерального походження [4, арк. 1-3].

Вдруге городище досліджувалося студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного інституту під керівництвом П.І. Хавлюка з 3 липня по 5 серпня 1980 р. У звіті керівника повідомлялося, що після розкопок 1971 р. частину культурного шару городища було зруйновано місцевим колгоспом під час будівництва греблі ставка поблизу об'єкту. Проведені розкопки дали змогу дослідникам виявити незначні залишки кераміки, в ямах знайдено залишки горілого зерна проса, пшениці, жита та гороху. Ями були заповнені попелом, вугіллям та дрібним камінням, на основі чого було зроблено припущення про існування над ними споруд типу шалашів, що згоріли від пожежі. Зрідка знаходили залізні черенкові ножі, наконечники до стріл, дрібні побутові предмети, інструменти для обробки заліза та дерева. Під час розкопок виявлено також невеликі скарби, що склалися із чотирьох повнотілих сережок «волинського» типу, трьох бронзових кованих дротяних браслетів, двох демонетизованих браслетів, персяна із вставленою намистиною синього кольору, каблучки бронзової з роз'єднаними кінцями, трьох підвісок-намистин: однієї бронзової та двох срібних, двох черепашок – монета купреа, кістяної круглої пластинки з отвором по центру, двох ікол-підвісок молодого

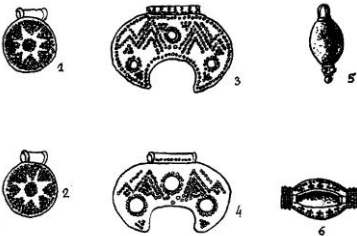
вовка і поламаного ікла бобра із слідами отвору. Скарб був закопаний у ґрунт на глибині 0,3 м. [5, арк. 6,13].

Наступний етап дослідження припав на 1987 р. (з 5 серпня по 11 серпня). На городищі було досліджено площу 162 кв.м. Тут було виявлено 4 господарських ями, заповнення яких дало кілька предметів. У культурному шарі, на глибині 0,2-0,4 м. знаходилися дрібні фрагменти кераміки, гранітні камені, горілі залишки легких наземних споруд, рідко – побутові предмети, ножі, скоби. На полі, поза межами укріплення, була розкрита площа 101 кв.м., де виявлено залишки залізноплавильних горнів, гончарних обпалювальних печей. Таким чином був зроблений висновок, що основна діяльність населення була зосереджена поза межами фортеці [6, арк. 2-3].

кольчуги, окремі прикраси [7, арк. 1-15].

В період роботи експедиції 1989 р. досліджено площу 436 кв.м., на якій розкопано 36 господарських ям. Вперше на городищі, окрім попередніх традиційних знахідок, були виявлені залишки людських кісток, дослідження яких дало змогу прийти до висновку про існування на городищі двох періодів життя людей упродовж X – початку XI ст. [8, арк. 1-9].

піддані знайдені 2 сковороди, 1 миска, залізне тесло. Ювелірні вироби актом від 3 червня 1992 р. були передані до Вінницького краєзнавчого музею [9, арк. 1-13].

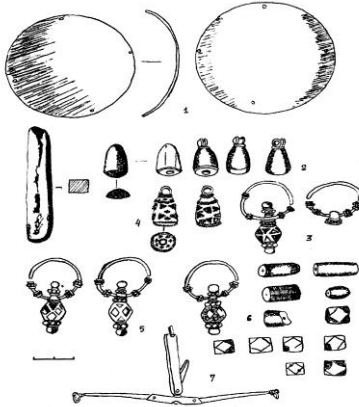
Досліджена у 1991 р. площа складала 352 кв.м. Основою успіху експедиції було виявлення на межі квадратів 568 та 569 у господарській ямі 156 на глибині 0,8 м. скарбу ювеліра-майстра, що складався із бронзових терез для зважування металу, 11

Дослідження городища експедицією у складі керівника – доцента Хавлюка П.І. та 30 студентів-істориків ВДПІ було продовжено 5 липня-11 серпня 1988 р. Досліджена цього разу площа складала 396 кв.м., на якій було розкопано 16 господарських ям. Серед знахідок: кістки тварин, дрібне каміння, кераміка, залізні знаряддя праці, жорнові камені, наконечники стріл, залишки

В 1990 р. експедицією було досліджено площу 504 кв.м., на якій розкопано 38 господарських ям. Особливістю означеного сезону було віднайдення в квадраті 1174 скарбу ювеліра, що складався із 6 срібних предметів: 2 круглі підвіски, 2 лунниці, ажурна намистина, пустотіла підвіска та двох арабських дирхемів. Реставрації були

сердолікових намистин, 5 пустотілих сережок «волинського» типу, ажурна срібна намистинка, 4 пірамідальні підвіски [3, с.14]. Тут же знайдено бронзовий штамп, яким витискалися підвіски та бронзова паличка довжиною 7 см. і шириною 1 см. Віднайдення знарядь праці ювеліра дало можливість прийти до висновку про рівень розвитку цієї галузі та підтвердження факту місцевого виробництва ювелірних виробів на городищі [10, арк. 1-6].

Таким чином, розкопки на городищі, незважаючи на порівняну бідність культурного шару, дають цінний матеріал для написання соціально-культурної історії одного із великих південно-західних

слов'янських племен, які жили в долинах Південного Бугу. Його мешканці вирощували зернові, при обробці землі користувались залізними знаряддями (адже й залізо видобували самі), вміли виготовляти керамічний посуд.

На думку П.І. Хавлюка, городища уличів можна розглядати, як феодалні замки, а селища навколо них являли собою систему житлових та господарських будівель залежних селян. Тут знаходились житла і виробничі приміщення гончарів, ковалів, ювелірів. В умовах

постійної загрози нападу кочівників, населення селищ під стінами замків знаходило відповідний захист [2, с.172-173].

Вчений переконаний, що ці факти демонструють процес виникнення великих населених пунктів і навіть міст. Але процес не був завершений через постійні небезпеки з боку кочівників. Спочатку печеніги, а потім половці спустошували цю територію, спалювали городища. Але люди мабуть планували повертатись назад, тому закопували скарби. Були випадки повторного заселення. Так наприклад, на городищі №3 знайдено два види господарських ям різних періодів. А врешті решт це корінне населення було витіснено з своїх місць, або знищено.

Отже, дані археологічних досліджень П.І. Хавлюка дають нам більш повну картину життя найдавніших людей, які ще в Х ст. освоювали землі, на яких пізніше виникли українські села. Археологічні знахідки докладніше розповідають про спосіб життя та вид діяльності поселенців. Захисні споруди свідчать про ті небезпеки, які чатували на них.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Рудь В., Косаківський В. П.І. Хавлюк – дослідник старожитностей Поділля // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2011. – С.312-313.
2. Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності / АН УРСР, Ін-т археології; [відп. ред. В. І. Бідізля]. – Київ: Наук. думка, 1969. – С. 156-174.

3. Хавлюк П.І. Ювелірна справа уличів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип.1. – Вінниця, 1999. – С.13-19.
4. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1971 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 6074.
5. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1980 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 9767.
6. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1987 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 225421.
7. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1988 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 23131.
8. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1989 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 23831.
9. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1990 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 24421.
10. Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1991 р. // НА ІА НАН України. – Ф.е. 24571.

ПОДІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ НА ПОДІЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Роговий Олександр
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО У БРАЦЛАВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

До цих пір ще ніхто не брався детально вивчити поширення магдебурзького права в історичних та часових межах Брацлавського воєводства (1564-1793). Цього питання лише частково торкалися дослідники Великої Поділля, розуміючи під Брацлавщиною в основному відповідну частину Вінницької області, хоча насправді слід писати про 5 областей. Стаття є першою в Україні спробою показати масштаби розповсюдження магдебурзького права в межах Брацлавського воєводства.

Складність в тому, що межі Брацлавського воєводства чітко визначені лише наприкінці XVIII століття. До цього фактичний кордон визнавався по Чорному шляху між Смілою і Погребичем (при цьому останнє належало до Брацлавського, а частина сіл маєтку – до Київського воєводства). Втім, брацлавчани претендували на територію між Россю і Тясмином аж до впадіння їх в Дніпро. Наприкінці XVI-на початку XVII століть Канівське і Черкаське староства тяжили до Києва, але Чигиринщина дійсно була у власності подолян. Згідно опису 1570 року, Брацлавське воєводство «своїми кордонами іде землями воєводства Київського аж до лісів канівських і кордону черкаського». Та вже відтоді Київські воєводи робили спроби привласнити землі до Гірському Тікичу, Торчі і верхів'я Росі, оголошуючи київськими Буки, Тетіїв, Дзюньків і навіть Айсин (Липовець), яким володів Януш Острозький. На картах Боплана кордон іде по Росі, Гірському Тікичу і Верхній Висі, що відображало дійсний стан справ. Де-факто весь Звенигородський повіт став київським майже на століття. Та вже з другої чверті XVIII століття Звенигородський повіт знову згадується в складі Брацлавського воєводства. В подимному реєстрі 1716 року «брацлавськими» названі землі аж до Дніпра з містами Ставище, Звенигородка, Вільшана, Чигирин та ін. В унійній візитації 1726-1727 років Чигиринське, Смілянське і Уманське намісництво йдуть у складі Брацлавського крилосу, що відображало прийнятий тоді адміністративний поділ. В реєстрі 1775 року додано Мошенський ключ, Чигиринське і Таращанське староства. Податкові реєстри 1789 року включали більшість земель на південь від Росі. Хоча обрана сеймом комісія 18 листопада 1791 року і постановила рахувати кордон від Богуслава на Росі по лінії Бурти-Могилів на Верхній Висі, але на мапі 1792 року границя Брацлавщини традиційно показана по Росі аж до впадіння в Дніпро. Враховуючи всі ці нюанси, ми окремо виділимо Звенигородський повіт і спірні з Київським воєводством землі. [16, карта, с. 13-25]

Магдебурзьке право України розпочалося у XIV ст. з Галичини, Поділля, Волині, пізніше поширилося на Київщину, Сіверщину, Слобожанщину та інші землі. Першою історичною згадкою про

надання маґдебурзького права на Поділлі є привілей для Кам'яця (1374 р.). Відтоді маґдебурзьке право набувають близько 50 міст Подільського воєводства (ми не наводимо підрахунки попередніх дослідників, бо в світлі нових документів вони вже застаріли). Останніми були: у 1748 р. – Летнівці, у 1767 р. – Берлинці Польові і Мельниця, у 1782 р. – Шатава. До цього переліку не входять Базалія і Ямпіль Хмельницької області, які набули право в складі Волинського воєводства. [3]

В межах сучасної Вінниччини такі привілеї отримали міста Хмільник (1448), Бар (1540), Ялтушків (1548), Уланів (1552 і 1606), Шаргород (1588), Межирів (1591) [29]. Надалі в XVII столітті їм мали міста Подільського воєводства Сальниця (1607), Вербовець (1607), Барок (1615), Копайгород (1624) [22, 30].

Особливе місце посідає Могилів-Подільський, який хоча і лежав у межах Подільського воєводства, але тісно був пов'язаний з козацькою Брацлавщиною. В 1600 році, зведений на молдавський трон, при підтримці польських воєвод Яна і Стефана Потоцьких, Ієремія Могила висловив свою прихильність до поляків тим, що видав доньку Марію за Стефана Потоцького, тодішнього брацлавського старосту (пізніше з 1628 року - брацлавського воєводу), а в якості посагу за неї подарував засноване ним містечко на березі Дністра. Потоцький побудував тут замок і місто Могилів, назване на честь тестя. І саме тоді брацлавський граф Стефан Потоцький звернувся до польського короля Сигізмунда з проханням надати місту Маґдебурзьке право. Такий привілей королівською милістю було ухвалено, а це дозволяло «місто звести і заселити людьми різних національностей, торг мати раз в неділю і двотижневі ярмарки на рік. Міщанами ставали всі люди, що по своїй волі до цього міста прийшли і добровільно поселились». У 1610 році Могилевом володів брацлавський і Вінницький староста Валентій Александр Калиновський. Як бачимо, в період становлення маґдебургії місто над Дністром було тісно було пов'язано з Брацлавщиною і лише пізніше інкорпоровалося в Подільське воєводство.

У 1743 році маґдебурзьке право Могилеву знову було підтверджене. З 1750 р. місто користувалося власною печаткою з гербом: у щиті - могила з трьома верхами, середній з яких увінчаний семипроменевим хрестом (родовим гербом Потоцьких — «Пилява»). У 1795 Могилів став повітовим містом Брацлавського намісництва, і 22 січня 1796 р. для міста затверджено новий герб: «У верхній частині щита герб Брацлавський. У нижній на срібному тлі виноград, що росте, який в околицях цього міста добре родить». Через рік Могилів-Подільський відійшов до Подільської губернії. [30]

Останній привілей серед вінницьких населених пунктів Західного Поділля у 1767 році отримали Берлинці Польові (нині с. Польове Барського району) [29].

За нашим підрахунком, маґдебургіями стали 45 міст Подільського воєводства, з них в межах Вінниччини – 12 (це – найповніші дані на сучасний момент).

Дещо інакше цей процес проходив у сусідньому Брацлавському воєводстві Тут в межах Вінниччини отримали магдебурзькі привілеї 10 міст (без села Сутиски), не рахуючи ще 9 сумнівних (див. додаток).

Визнано, що першим на Брацлавщині у 1497 чи 1564 р «омагдебургився» сам Брацлав. При цьому посилаються на пізнішого дослідника Н.Петрова, бо первинні документи не збереглися. [21, с.2] На нашу думку, то були Ординації Великого князівства литовського (цей реєстр автоматично надавав включеним туди містам і містечкам статус магдебурзького міста). На думку відомого українського історика В.Антоновича, вже на початку XVI ст. воно існувало в усіх старих подільських містах. Останній раз міські статуси були підтверджені 1 липня 1564 року в Статуті земському для земель і повітів та всіх міст Великого князівства литовського, що підтвердив і статус Брацлава.

Вважається, що у містах Брацлавщини поширення магдебурзького права відбувалося повільно. Проте є думка, що до Люблінською унії його перевагами користувалися всі міста Великого князівства литовського, де «старину не рушили». Ось чому можна зустріти у списку «магдебургій» міста, які нібито продовжували користуватися такими правами ще з литовських часів. Але ми свідомо будемо опиратися лише на підтверджені документами факти, а не припущення.

Якщо брати справжні королівські привілеї в межах Брацлавського воєводства Речі Посполитої, то першим на Вінниччині їх отримало місто Липовець (нині центр району Вінницької області). До цих пір Липовець не фігурував у списку міст з магдебурзьким правом, бо отримав його на одну із своїх давніх назв. Але ретельне вивчення документів відкрило цю нову сторінку в нашій історії. На прикладі глибше розглянемо магдебурзький процес, який багато в чому повторювався (а Тетіїв навіть отримав привілеї в один день з Липовцем).

Як будь-яке місто, Липовець утворився з окремих комун. Так, у мікрорайоні Скакунка є залишки городища, яке локалізують із літописним центром чорних клобуків – Куниль (1150). Правобережне передмістя Гайсин – це Айсин Верхній XVI століття. Центральна частина Замчисько – замок князя Я.Острозького (бл.1600 р.). Саме завдяки його зусиллям Липовець отримав свою сучасну назву і став тоді найбільшим містом Брацлавського воєводства (до речі, покровительство значної особи характерне і для інших «магдебурзьких» міст) [24, с.13].

Містечко під татарською назвою Айсин Верхній Я. Острозький придбав у Кошків наприкінці XVI ст. Князь оцінив вигідність його розташування на перетині шляхів з центрів Брацлавщини (Брацлава, Немирова, Вінниці, Прилуки, Кальника) до центрів південної Київщини (Тетієва, Білої Церкви, Животова). Януш – намісник Київського воєводи – всіляко зміцнював форпост своїх володінь на Брацлавщині, де вінницьким старостою був його ворог Юрій Струсь з Коморова [8, с.120].

Якимсь чином тоді Айсин перейшов з Брацлавського староства до Вінницького, що посилило вразливість тутешніх володінь намісника Київського воєводи. В свою чергу князь оголосив про належність цього міста до Київського воєводства і навіть утворив там окреме староство (один з княжих намісників – Ярош Чернявський – іменується «старостою Айсинським»). Поселенню було надано статус міста 1-го класу і перейменовано з Айсина на Липовець (на практиці дві назви вживалися паралельно – «Айсин alias Липовець»). Е.Руліківський відносить цю подію до 1602 року, але в документах попереднього року вже читаємо про це. [28, с.501]

Для розбудови могутнього форпосту Острозьких на Брацлавщині вимагалось чимало будівельного матеріалу, але на той час ліси в найближчій окрузі вже були вирізані. З благословення князя Я.Острозького липовецькі міщани стали «шарпати» сусідні володіння брацлавського судді О.Кохановського, вінницького старости Ю.Струся, брацлавського воєводи Я.Збаразького. Так, на жовтневих 1603 р. «рочках судових і гродських» у Вінниці слухався позов Ю.Струся з Коморова про наїзд 21 серпня 2 тис. нападників з «Айсина прозваного Липівцем» на Струсеве м.Буки. Відповідачами були Я.Острозький «яко дідич» і Єрдан із Заклічина «яко державець міста Айсина» [1, арк. 2].

Та особливо частими стають рейди на південь, де рубаються дубові ліси з Жорницького маєтку королівського писаря і брацлавського підкоморія Л.Пясочинського. Лише в 1605 році нарахували 30 тис. вирубаних дубів у долинах Поганки і Гордівки, з яких будувалося місто Айсин «с твержками». [9, с.105] Побудоване і заселене за рекордними темпами місто незабаром отримало і магдебурзьке право, якого на той час ніхто не мав на сході Брацлавщини.

Таким чином, Липовець став другим «вільним» містом у Брацлавському воєводстві (Хмільник, Бар, Шаргород з округами належали до Подільського). Спочатку у канцелярію польського короля надійшло прохання від Я.Острозького про надання «майдеборгского» права містам Тетієву і Айсину, «в землі Київській лежачим». Останнє визначення відразу вказує, що мова йде про Айсин Верхній (Липовець на Собі), а не Нижній (Гайсин в предпліві Богу, який здобув магдебургію разом з Грановим, Кібличем лише в 1744 р.). Справа в тому, що як намісник Київського воєводи і староста різних земель Київського воєводства, Я.Острозький відніс проголошене ним Айсинське староство теж сюди. На той час державцем Айсина і Тетієва був Єрдан із Заклічина – білоцерківський підстароста (старостою був сам Януш) [9, с. 796-798]

Король Сигізмунд приурочив надання магдебургії Айсину-Липівцю до Варшавського вального коронного сейму і 4 травня 1606 року підписав відповідний лист з додатком коронної печатки. Другим підписантом був секретар і писар Захар'яш Словіцький (невдовзі Словіцькі набудуть ряд ґрунтів в околиці, що можливо не випадково) [9, с.1024].

Магдебургію тоді надавали і невеликим містам для їх швидшої колонізації. Про її хід у Присобі бачимо по судових справах про втечі

підданих сюди. [22] Айсин-Липовець отримав адміністративні та економічні права. Символом самоврядування мав бути герб, який зображався посеред тексту кольоровими фарбами (в даному випадку - Острозького).

Насамперед встановлювалося міське самоврядування ратушного типу на чолі з війтом і радою (туди входили бурмістри і радці) та іншими урядниками. Цікаво, що війт в Липівці був уже в 1604 р. – Федір Жашковський. [9, с.875-876] Крім прав, встановлювалися обов'язки для влади і міщан. Причому прикладом при цьому бралися звичаї у Кракові, де каштеляном був Януш. Окремо оговорювалося право суду на місці.

Цікаве уточнення про те, що вільні торги можна було проводити при одній умові: «платячи на згаданого князя Острозького мито торгове від всяких товарів своїх по прийнятому звичаю». Тобто князь не забув про себе...

Привілей закінчується заборонаю, «аби піддані того міста Гайсина тепер і на прийдешні часи на поле воєнним ділом без відому і дозволу гетьмана коронного не ходили і нікого не відправляли, зброї і живності ніякої не додавали» [2, арк. 169].

«Це, напевно, натяки на зв'язок людної Брацлавського воєводства з козаками», - вважає дослідник М. Крикун [9]. А козаки до і після були! Де ж взялися 2 тис. кінних при вже згаданому нападі липівчан на Буки?! Приблизно в ті часи на межах липовецького маєтку поставили уходи отаман Стеблянка і сотник Куземко, що викликало протидію місцевого войта і старости [9]. Липовецьке староство мало подібні риси з південними староствами Київського воєводства, де близькість Чорного шляху і розмитість меж сприяла формуванню козацького стану [11, с.12].

Магдебургія сприяла колонізації і розвитку міста. В 1629 р. Липовець мав більше будинків, ніж Вінниця, і по цьому показнику очолював список міст всього Брацлавського воєводства. [21] Але вже помер Я. Острозький, а потім наступила руїна, яка звела нанівець магдебургію більшості міст.

Магдебурську сторінку в історії Липівця вдалося відновити майже випадково, адже у ніяких списках і дослідженнях про не було ні найменшої згадки. У Руській метриці зафіксовано «Надання вольності і права Магдебурзького місту Гайсинові», але лише дослідник М. Крикун відніс це не до м.Гайсина, а саме до нашого Липівця. [16] Це підтверджує і те, що в папці «Привілеї різних міст», яка зберігається в Центральному державному історичному архіві м.Київ, були документи «м. Ajzyna alias Lipovca» [1].

В межах Вінниччини у Брацлавському воєводстві в XVII ст. Магдебурзьке право отримала лише Вінниця (30 травня 1640 р.). Цей процес детально розписав В. Отамановський, тому ми не будемо повторюватися. Зазначимо лише, що на думку авторитетних дослідників це було підтвердження колишніх прав, грамоти на яка згоріли під час пожежі у Вінницькому замку 8 жовтня 1580 року. Думається, що мова йде про ординації і статуту ще литовських часів (ніяких привілеїв від початку створення Брацлавського воєводства не виявлено)..

Побуває думка, що в період Хмельниччини і Руїни магдебурзькі привілеї не надавалися. Це не зовсім так. У буремному 1663 р. король Ян II Казимир, перебуваючи в квітня у Львові, надав «право магдебурзьке місту Гумані на Україні». Це було виявлено недавно в 7-й книзі польської «Метрики коронної» (Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. – Метрыка Коронна. – Księga sigillat 7). [30]

Уманська волость входила до Брацлавського повіту і простягалася аж до пустошів Звенигородських. Тоді в умовах постійних конфліктів милість короля результатів не дала, і лише в 1760 році в Умані, яка щойно отримала підтвердження магдебурзького права, було закладено фортецю. Нові власники Потоцькі переселяють сюди з інших своїх володінь селян та ремісників, запрошують торгувати євреїв, греків, вірмен. [29]

Найбільше магдебурзьких привілеїв посипалося на Брацлавщину у XVIII столітті. В найбільш урожайному 1744 р. привілеї отримали аж 3 міста у долині найбільшої Бугової притоки р. Соб (ми не рахуємо 4-го, сумнівного, про що скажемо в кінці). Польський король Август III відновив надання магдебурзького права своїми привілеями 21-22 листопада 1744 року Граневу, Гайсину і Кубличу (нині с. Кіблич Гайсинського району), надавши їм герби, встановивши торги і ярмарки. Цікаво, що найбільше щорічних ярмарків отримав Кублич – 12 на рік (в той час як Гайсин – лише 4). Це не випадково, адже цього просив сам воєвода руських земель Август Чарторийський, чий герб «Погоня» (у червоному полі вершник на срібному коні в срібному обладунку, із занесеним над головою срібним мечем») став гербом Кублича. Гербом Гайсина затвердили срібне орлине крило в зеленому полі, а Граневу від тодішніх власників Сенявських дістався герб «Леліва» (золоті «неповний місяць догори рогами, а над ним посередині шестикутна зірка – на синьому полі»). [29]

П'ятою магдебургією у долині тієї ж річки Соб стали Іллінці, яким Август III підписав привілеї 22 жовтня 1757 року. Їхнім гербом став «золотий лебідь із шістьма лебедятами на срібному тлі» (символ «родового гнізда» тогочасної власниці княгині Барбари Сангушкової, предки якої мали в гнізді лебедя). [12]

Останній привілеї Август III Фрідріх для Брацлавщини надав у 1767 році Марківці (нині Томашпільський район). Це було зроблено на прохання власника Януша Четвертинського, на честь якого король змінив назву містечка на «Янушград» (вона протрималася недовго). [29]

Шлях наступного короля проліг до Тульчин, якого найбагатший магнат Східної Європи Станіслав «Щенний» Потоцький зробив своєю резиденцією, спорудивши в 1782 році палацо-парковий ансамбль «Хороше», який успішно сперечався з найкращими королівськими аналогами Європи. 17 травня 1787 р., з нагоди перебування польського короля Станіслава Августа Понятовського, місто отримало магдебурзьке право. [29]

Це було останнє надання в межах Вінниччини, але не останнє в Брацлавському воєводстві. Розглянемо процеси у Південній Київщині, де території на правобережжі Росі брацлавчани завжди вважали своїми (хоча кияни так не думали).

Як пишуть окремі дослідники, усі королівські міста Київського воєводства Великого князівства Литовського користувалися повним або обмеженим магдебурзьким правом. Оскільки частина з них була розташована в прикордонному регіоні долини Росі і південніше, польський уряд надавав великого значення їх обороні та подальшому залюдненню. У 20 – 30-х роках XVII ст. тут виникають нові міста. Більшість із них відразу засновувалися на магдебурзькому праві. Серед них Боровиця, Мглиїв, Жаботин, Сміла, Стеблів та інші (у цій роботі розглядаються лише підтверджені документами привілеї – а вони були не у всіх). [30] Ми відносин їх до спірних між двома воєводствами.

До Брацлавського воєводства входила територія сучасної південної Київщини з округою Тетієва. Він отримав ідентичний з Липівцем-Айсином привілей від того ж 4 травня 1606 р. за поданням того ж Януша Острозького. Тетіїв отримав право на місцеве самоврядування, герб, ратушу та дозвіл двічі на рік проводити ярмарки та щотижня – торги (детальніше розглянуто на прикладі Айсіна-Липівця, адже привілей обом давався в один день на прохання їх власника Януша Острозького). Через 410 років у Тетіїві святкування Дня міста перенесли на першу декаду травня, коли Тетіїв отримав самоврядування за Магдебурзьким правом і 2 травня 2016 року в міському парку встановили пам'ятник, а також пам'ятний знак на місці Ратуші та перейменували одну із вулиць міста на честь князя Януша Острозького, завдяки якому і відбулася така важлива для Тетієва подія. [30]

Коли Тетіїв беззаперечно вважається містом Брацлавського воєводства і потім входив до Кальницького полку (хоча на нього теж претендували кияни), то інші міста південніше Росі лежали на спірних територіях між двома воєводствами. За литовських часів ця територія входила до Київського князівства, але після Люблінської унії формально відійшла до Брацлавського воєводства. Втім, кияни на це не зважали.

Серед спірних міст Київщини до магдебургії зараховують Ставище на Гнилому Тікичу, яке а 1635 рік згадується вже як містечко, що мало оборонні укріплення та військовий гарнізон. Йому було надано магдебурзьке право, за яким, зокрема, ремісники об'єднувалися в цехи. В Ставищі жили міщани, був магістрат, вїйт, цехмістр та інші атрибути вільного містечка.

В 1818-1819 рр. жителі містечка Ставищ подали Таращанському Повітовому стряпчому Суду прохання про звільнення їх із власності графа Браницького, де зазначалося, що містечко Ставища раніше називалось Любомиром (його власником був Станіслав Любомирский - староста Білоцерківський з 1620 по 1649 год, який був жонатий на княгині Софії Острозькій). Втім, є думка, що Ставища, нині Ставище Київської області, не були містом Любомир, яке після татарського нападу не відродилося і вцілілий люд перейшов до сусідніх Ставищ. [30]

Прикордонним містом між обома воєводствами був Богуслав на правобережжі Росі і від нього до Верхньої Висі вела погоджена прикордонна лінія. Магдебургію отримав у 1620 році. Тоді ж її надали

і сусідньому Медвину (вдруге підтверджена у 1655 році). Цю територію включили до Корсунського староства і вона фактично відійшла до Київського воєводства. [29]

Ще одним містом Київської області, яке колись ймовірно лежало в межах Брацлавського воєводства, була Тараща. У 1765 року вона була визнана окремим староством, Київського воєводства і знаходилося у власності Іоанни Бушовської. Але починаючи з 1775 року, ця територія постійно згадується у Брацлавському воєводстві. В 1791 році король Станіслав Август надав Таращі статус магдебурзького міста з наказом на створення магістрату. [29]

Тоді це була територія відновленого Звенигородського повіту Брацлавського воєводства (його північна межа проходила по правому березі Росі). Повітовий центр м. Звенигородка, яке до цього тривалий час перебувало в складі Київського воєводства і переходило від одного феодала до іншого, отримало магдебурзьке право 30 квітня 1792 р. від того ж Станіслава Августа. На гербі зображувалася оточена частоколом Звенигора, на якій стоїть воїн з мечем і хрестатим щитом. Вважається, що це було відновлення прав литовських часів, втрачених пізніше. Тож розглянемо магдебурзький процес на Черкащині. [30]

Південна межа Звенигородського повіту проходила по Тясмину аж до гирла і тут здавна порядкували брацлавські зем'яни. Та ці землі захопив Олександр Вишневецький і звернувся до польського короля Сигізмунда III з проханням надати магдебурзьке право Чигирину, який був осаджений 1589 року королівським привілеєм. Під час коронного сейму у Варшаві 15 жовтня 1592 року король видав новий привілей, яким дозволив запровадити в Чигирині самоврядування на засадах магдебурзького права. Відтоді жителі міста отримали можливість обирати собі війта, бурмістра та райців, збудувати ратушу, важницю, постригальню, лазню, торговельні ятки, організувати ремісничі цехи, проводити два щорічні ярмарки та щотижневий торг, а також мати інші пільги. Разом з магдебурзьким привілеєм Чигирину король затвердив також «печать містскую герб – три стріли», яку міщани та їхні нащадки мають використовувати «до одправовання справ містських». Того ж 1592 року магдебурзьке право отримали Мошни. На гербі зображувався спис як символ значення Мошен в охороні південного порубіжжя українських земель. [29, 30]

Гирло Тясмину належало Чигирину і околиці його стало заселятися відходами, містечками і хуторами. Серед них було місто Крилів, яке в червні 1616 року на прохання воєводи Руський, старости Чигиринського і Корсунського (з 1597 р.) Івана Даниловича теж отримало магдебурзьке право. У привілеї Крилову зазначається, що міщанам новоосадженого міста дозволяється користуватися всіма землями, ґрунтами, полями, борами, гаями, лісами, звіриними ловами в чотирьох милях через поле до Дніпра, а потім униз до Сули по річці аж до корсунського кордону.

Ярмарки і торги, що запроваджувалися у містах згідно з магдебурзькими привілеями, з одного боку, повинні були сприяти економічному розвитку міст, з іншого – поліпшувати матеріальне

становище міщан. Терміни ярмарків і торгів не співпадали між собою і приурочувалися до різних релігійних свят, що давало купцям можливість вести інтенсивну торгівлю в різних містах у різну пору року. У Крилові мали бути по два ярмарки та два торги (дати в привілеї не вказані). Крилів був виведений з-під юрисдикції земської та замкової старостинської (цього не мав навіть центр староства — Чигирин). Тут було заборонено проживати юдеям та козакам. [29, 30]

Тому ж воєводи руському (рутенському) Іванові Даниловичу 1622 р. король Сигізмунд III Ваза видав грамоту, за якою він міг закласти місто Лисянку і надав йому магдебургію, право обирати собі вйта, бурмістра, райців з-поміж міщан. Місто мало було опасоване частоколом з вежами і мала бути збудована ратуша.

У 1659 році (а не близько 1616) Магдебурзьке право отримала Медведівка, що згодом стала волосним містечком, в якому було 5 православних храмів, костел, синагога й Медведівський Миколаївський монастир і проживало понад 6 тисяч жителів. [30]

Оскільки всі вони були розташовані у прикордонному регіоні держави, то польський уряд надавав великого значення їх обороні й подальшому залюдненню. Фактичний контроль над цими первинними територіями Брацлавщини отримало Київське воєводство. Та у XVIII столітті брацлавчани знову приєднали відновлений Звенигородський повіт, в межах якого продовжилися магдебурзькі процеси. У 1771 р. Станіслав Понятовський дав магдебурзький привілей Жаботину. Це було невелике містечко, але володіли ним відомі магнати Любомирські та Браницькі. [29, 30]

У 1773 р. магдебурзьке право отримала прикордонна Сміла. У Привілеї польського короля Станіслава Августа зокрема, йдеться: «Повідомляємо, що містечко Сміла – спадщина магнатів Любомирських, київських воєвод, яке в давні часи засноване поважними й розумними людьми, залюднене для підтримання доброго порядку, до цього часу залишається без привілею міського права, а тому визнавши Магдебурзьке право за річ слушну й потрібну та всілякі інші свободи та привілеї, які з нього випливають, на вічні часи надаємо». Хоча Сміла була у власності Київського воєводи, але формально лежала у Звенигородському повіті Брацлавського воєводства, а в релігійному плані Смілянське намісництво уніатської церкви входило до Брацлавського крилосу. [26, с. 16] Також до Брацлавського воєводства заносили Мошенський ключ, у якому в 1791 році отримало магдебурзьке право Білозір'я. [30]

Особливо багатий на магдебурзькі привілеї став 1792 рік, коли від Станіслава Августа отримали їх Звенигородка, Квітки, Сахнівка. Крім Сахнівки (що лежала на північ від Росі), всі ці населені пункти лежали в зафіксованих незадовго до цього межах Брацлавського воєводства (хоча в Київському їх не поспішали визнавати). Повторні підтвердження у XVIII столітті отримали Умань (1760), Кальниболото і Крилів (1792).

Кальниболото лежало на межі Уманської і Звенигородської волостей. На час заснування у 1545 р. селище входило до складу

Брацлавського воєводства й одержало від польського короля Сигізмунда II Августа привілей, згідно з яким жителям поселення дозволялося займатися ремеслами, торгівлею, мати самоврядування. Є думка, що надання привілею Магдебурзького права одночасно із замком Звенигорода пов'язані з особистістю козака Калниболотка, який був не лише відважним воїном, а й організатором та господарем, і, певно, політиком, щоб заслужити надання поселенню такого права і назви.

Мешканці містечка брали активну участь у козацьких і гайдамацьких виступах. У 1775 р. Калниболото переходить до володінь Ф. Солтика, у ньому зріють протестні настрої. Щоб прихилити мешканців Калниболота на свій бік, польський король Станіслав Август Понятовський 30 квітня 1792 р. друге надав містечку привілей, згідно з яким воно одержало право вільної торгівлі, а також герб: зображення зубра на блакитному тлі. З приєднанням краю до Брацлавського намісництва Російської імперії на честь російської цариці було дано нову назву – Катеринопіль. [29, 30]

Особливим привілеєм Станіслава Августа від 30 березня 1792 р. були відновлені старовинні права і сусіднього Крилова. Цим же привілеєм місту було присвоєно герб» *trzy karabiny, porzadkiem mimo siebie stajacych*» — Лаврентій Похилевич перекладає цю фразу як «три карабіни, пірамідально поставлені». Такий герб відбивав прикордонний статус міста, його роль у захисті польської корони від татарських набігів. [29, 30]

Часто забувають, що до Брацлавського воєводства входила і північна Одещина. У XVII столітті власниками цих земель були польські магнати Концепольські, Замойські та інші, які переселяли сюди селян з Волині, Галиції, Польщі. Пізніше князі Любомирські побудували тут замок і заснували місто Юзефград. У 1776 р. Юзефград отримав від короля Станіслава Магдебурзьке право з привілеєм проводити щорічно 2 ярмарки.

Ось слова привілею: «Донесено нам членами ради нашої, на стороні нашої оставшейся: що Юзеф-град – городок Александра Х. Любомирського, воєводи київського, спадкове, с давніх часів заложено і людьми слухняними і розумними для підтримання належного порядку заселено, до сих пір без прав міських залишається. Хочеться, щоб в державах наших між другими добропорядочними і торговими містами також і городок був би зачислений, і щоб в ньому справедливість для кожного забезпечена була, за діло правильне і потрібне, з правом поширеним правильно понятному, правом Магдебурзьким, і другими можливими свободами, прерогативи які з цього права витікаючими тому городку даєм, забираючи всякі інші права і звичаї, які праву Магдебурзькому протирічити будуть. з цього часу свобода мати магістрат бургомістровський, войтовський, членів магістрату (радників), лавників і других урядників вибирати, ставити, одним словом, юрисдикцію цивільну і войтовську основати; 2 кандидати на бургомістра щорічно, а 2 на войта безсрочного вибирати і до затвердження воєводі чи його заступнику подавати; діла поточні між

громадянами городка (містечка) розбирати і затверджувати; людей прегрішних, своєвольних і всяких осіб в місті і на землях належних місту на місці злочину арештовувати і в тюрми забирати, судити і карати мати право можуть, апеляцію в більш значних ділах у воєводи дозволяти, а з особами шляхетського походження, звичаїв других міст, маючих право Магдебурзьке, основати і доповісти. Печатки для затвердження актів, листів, використовувати належить ініціали A.L., вибиті на гербі (картуші) червоному. виготовлення пива, горілки, меду, а також привоз їх з других місць і держання шинків, нікому дозволена не буде, крім тих, у яких від воєводи буде дозвіл. Громадяни (обивателі) в ділах відносних до Магдебурзького права і з нього витікаючих свобод, до суду задворного асессорського завжди належати будуть, і про яких невиконання воєводою до тих судів повинні бути призвані, і під протекцією нашою королівською завжди залишатися повинні». Другим під тією ж датою привілеєм був дозвіл короля на проведення ярмарків: у вівторок після св. Трійці і наступного дня після Покрова. [30]

Таблиця 1.

Гадані надання магдебурзького права містам Брацлавського воєводства за різними припущеннями, що не знаходять підтвердження (уклав О. Роговий).

№ п/п	Назва населеного пункту – гаданого (?) отримувача магдебурзького права (в дужках – сучасні назви)	Фіксований чи гаданий (?) рік надання	Критичні примітки
1	Черленківський замок (Селище) ?	1448	Право надане Червоноградському замку на Тернопіллі – центру повіту
2	Торговиця (Кіровоградська обл.) ?	1562 ?	Надане Торговиці на Волині
3	Погребище ?	Бл. 1569 ?	Припущення на основі польської карти
4	Сутеска (Сутиски) ?	1576	Дозвіл на заснування міста з магд. правом, але це село так і не стало містом
5	Літин ?	1578	Дозвіл на заснування міста без магд. права
6	Ямпіль?	1569, 1578, 1616 ?	Отримав Ямпіль (Тихомель) Волинського в-ва
7	Немирів ?	1581	Право надано Немирову на Галичині 1578 р., герб 1581 р.
8	Прилука (Стара Прилука) ?	1583	Привілей на торги без магд. права

			(м.Прилуки на Чернігівщині отримало його 1582 р.)
9	Чечельник ?	1635 ?	Сейм дав дозвіл лише на винний склад
10	Бакля (Балакля Черкаської обл.) ?	До 1709 ?	Припущення на основі наявності городового отамана і Ратуші,
11	Латанець (Латанці) ?	1744 ?	Магд. право у 1748 році отримали Летнівці у Подільському в-ві

На нашу думку, 11 населених пунктів Брацлавщини, які деякі дослідники вносять в перелік міст з магдебурзьким правом, не мають відповідного підтвердження. Так, було дано дозвіл на проголошення містом з магдебурзьким правом селу Сутиски (1576), яке, проте, так і не стало містом. Не підтверджується документами надання магдебурзького права Черленкову (в 1448 р. мова йшла про Червоногород на Тернопіллі), Торговиці на Кіровоградщині в 1562 році (надання було Торговиці на Волині), Немирову у 1581 р. (в 1578 році його отримав «тезка» на Львівщині, якому в 1581 році пожалували герб Бонча (срібний єдиноріг на блакитному тлі). Літину в 1578 році дано дозвіл на заснування цього міста без такого права, що стало зрозумілим після оприлюднення М. Крикуном відповідного документу і висновку цього дослідника. [9, 16] Прилука під Вінницею в 1583 р. здобула привілей лише на торги і ярмарки (магдебургію надали в 1582 році її тезці на Сіверщині). [9, с.112]. Погребищу приписують згадане право лише на основі польської карти, де показана Річ Посполита ХУІ століття і приурочують до Люблінської унії 1569 р. [5, с.184]. Можна припустити наявність широких прав, як і для інших міст Великого князівства Литовського, але після утворення Брацлавського воєводства ніяких документальних підтверджень надання привілеїв Погребищу не існує (як і першої письмової згадки від 1148 року, що просто придумана місцевими краєзнавцями до святкування у 1998 році дня міста).

Коли в перелік магдебургій вносять село Латанці (Латанець), то це плутанинина із містом Подільського воєводства Летнівці (нині Нова Ушиця), що отримало право в 1748 році. Латанці ж входили до ключа Тиврова, який грамотою від 8 жовтня 1744 року отримав статус міста з правом влаштовувати три ярмарки на рік, але без магдебурзького права. [27, с. 58]

Балакля (Бакля) на Звенигородщині хоча й мала у 1709 році вїта і Ратушу, але скоріше всього це козацьке самоуправління. [30] У 1635 році польський сейм запровадив у Чечельнику прикордонний торговий склад. Такі ж склади формувалися у Барі, Шаргороді і Борщеві, які отримували магдебурзьке право. По аналогії з ними його міг мати і Чечельник, але в джерелах ми підтвердження не знаходимо. [4] Занесли у список магдебургій на Вінниччині Ямпіль, але це був його тезка з Волинського воєводства (нині Білогірський район Хмельницької області). [30]

Для профілактики скажемо, що в різні періоду магдебурзьке право отримували Вороновиця та Козятин, відповідно на Буковині і Рівненщині. Вороновиця ж під Вінницею дійсно у 1748 році одержала статус міста, але без магдебурзького права. Козятин аж до початку залізничної ери був невеличким селом. До речі, нині в цьому райцентрі Вінниччини є вулиця князів Острозьких (саме вони в 1583 році посприяли в наданні магдебурзького права тезці на Волині). [30]

Вважається, що магдебурзьке право було чинним у Речі Посполитій до 1791 року, коли Чотирирічний сейм ухвалив закон «Наші королівські міста в державах Речі Посполитої», який пізніше був долучений до Конституції 3 травня як її III розділ. Але як тоді розуміти 7 привілеїв містам на східній околиці Брацлавського воєводства короля Станіслав Августа за 1792 рік?

З приєднанням краю до Російської імперії у 1793 р. міські думи функціонували в Барі, Вінниці, Гайсині, Липовці, Літині, Могилеві-Подільському, Ольгополі, Сальниці, Хмільнику. На землях, які відійшли за поділами Польщі до Російської імперії, у 1802 р. Олександр I відновив дію давніх привілеїв. Врешті указом імператора Миколи I магдебурзьке право було скасовано на українських землях в 1831 р., а в 1835 р. – для Києва.

Отже, підведемо підсумки. Вважається, що Магдебурзьким правом з 1324 року до 1787 року користувалися 105 міст України (на нашу думку більше), з них більше половини - на Поділлі, де право надавалося й пізніше (хронологічні межі – 1374-1792 роки). Це – 45 міст Подільського і 28 - Брацлавського воєводств.

Щодо останнього, то всього різними дослідниками обліковано 39 пунктів, але ми не беремо 11 сумнівних: 6 - сплутано із тезками в інших регіонах, 4 - не підтверджені припущення місцевих краєзнавців, 1 – не реалізоване право (тому якщо мати на увазі надання магдебурзького права, то таких на Брацлавщині було 30). Крім того, ми не рахуємо подільських міст, які користувалися правами ще з литовських часів, але їх привілеїв не були підтверджені у Брацлавському воєводстві.

Всього було надано 30 привілеїв (з них 3 повторних). Коли брати сучасні області, то відповідно у Хмельницькій, у Вінницькій, у Черкаській магдебургій було 35 (з Базалією і Ямполем Волинського воєводства), 22 (хоча право отримали 23) і 16 (з в межах Київського воєводства, 5 у Звенигородському повіті Брацлавського воєводства, 6 - на спірних між воєводствами землях і 2 – в Уманській волості). Ми не рахуємо Київщину (5) і Одещину (1), бо це не базові для Брацлавського воєводства регіони. Додамо, що двічі мали королівські привілеї Уланів, Могилів, Умань, Крилів, Медвин (не рахуючи литовських часів). Є припущення, що можливо вдруге отримали право Брацлав, Вінниця, Звенигородка, Кальниболото. Загалом у Брацлавському воєводстві з 1564 по 1792 рік надано 30 магдебурзьких привілеїв (не рахуючи нереалізований селу Сутиски). З них на корінних землях воєводства - 15 і на спірних з Київським воєводством землях – 15 (в т. ч. у відновленому Звенигородському повіті – 6, з них 5 спірних). Зафіксовано 3 повторних надання, хоча ще 4 теж могли повторитися.

Таблиця 2.
Підтверджені надання магдебурзьких привілеїв містам
Брацлавського воєводства (уклав О. Роговий)

№ п/п	Назва населеного пункту – реального отримувача магдебурзького права (в дужках – сучасні назви)	Фіксований чи гаданий (?) рік надання	Критичні примітки
1	Браславль (Брацлав)	1497?, 1564 (повт. ?)	Першоджерел нема
2	Чигирин (Черкаська обл.)	1592	На той час це були землі Брацлавського воєводства. Спірне з Київським воєводством
3	Мощни (Черкаська обл.)	1592	-
4	Гайсин, Айсин Верхній (Липовець)	1606	
5	Тетіїв (Київська обл.)	1606	
6	Крилів (Черкаська обл.)	1616	Спірне з Київським воєводством
7	Медведівка (Черкаська обл.)	1616 ? чи 1659	-
8	Богуслав (Київська обл.)	1620	-
9	Медвин (Київська обл.)	1620,	-
10	Лисянка (Черкаська обл.)	1622	-
11	Любомир (Ставище ? Київська обл.)	1635	-
12	Вєніча (Вінниця)	1640 (повт.?)	Є припущення, що це відновлення попередніх прав
13	Медвин (Київська обл.)	1655 (вдруге)	
14	Умань (Черкаська обл.)	1663	
15	Гайсин	1744	
16	Гранів	1744	
17	Кублич (Кіблич)	1744	
18	Лінці (Іллінці)	1757	
19	Умань (Черкаська обл.)	1760 (вдруге)	

20	Янушград (Марківка)	1767	
21	Жаботин (Черкаська обл.)	1771	Спiрне з Київським воеводством
22	Смiла (Черкаська обл.)	1773	-
23	Юзефгород (Балта Одеська обл.)	1776	
24	Тульчин	1787	
25	Тараща (Київська обл.)	1791	З 1775 р. - у Звенигородському повіті Брацл. в-ва. Спiрне.
26	Бiлозiр'я (Черкаська обл.)	1791	-
27	Звенигород (Звенигородка Черкаська обл.)	1568 ?, 1792 (повт. ?)	-
28	Квiтки (Черкаська обл.)	1792	-
29	Кальниболото (Катеринопiль Черкаська обл.)	1568 ?, 1792 (повт. ?)	
30	Крилiв (Черкаська обл.)	1792 (повт.)	-

Які ж особливості магдебурзького права на Брацлавщині?

Коли в Подiльському воеводствi найбiльше привiлеїв надано у раннi часи, то в Брацлавському навпаки: бiльша половина (16, з них 2 повторних) - у ХУІІІ столiтті; у ХУ-ХУІ і ХУІІ – вiдповiдно 4 (разом з Сутисками, якi не стали мiстом) і 10. На Винниччинi з обох воеводств: у ХV – 4, у ХVІ – 4 з Сутисками, у ХУІІ – 6, у ХVІІІ – 7 (не рахуючи 2-х можливих повторних надань).

На вiдмiну вiд Галичини магдебурзьке право на українських землях у складi Великого князiвства Литовського поширилося без участi нiмецьких колонiстів. На прикладi iнших мiст дозволялося мати ратушу, лазню, ятки (торговi лавки), ярмарки (двiчі на рiк) і торги щотижня. Вiльна торгiвля без мита («капчизни») дозволялася як заiжджим купцям, так і мiщанам. Вони могли у своїх будинках мати корчми та виробляти хмiльнi напої і всякi трунки до пиття, започаткувати гандель (торгiвлю) всiякими товарами, в т.ч. заморськими.

Найбiльше надавали право приватновласницьким мiстам на прохання їх власникiв, а отже воно було обмеженим. Дослiдники вiдзначають, що неповнота магдебурзького права проявлялася в тому, що часто вiйт і радники не обиралися, а призначалися. Воеводи, старости, власники мiст втручалися у мiськi справи, зводили нанiвець самоуправлiння, збирали з мiщан побори, змушували виконувати рiзнi повинностi (грошовi і натуральнi), утримувати замок, шляхи і варту. Воно, однак, не забезпечувало самоврядування, а лише давало дозвiл на вiльну торгiвлю. Iнодi

магдебурзькі права скасовувалися (як це сталося після Брацлавських повстань наприкінці XVII століття).

Магдебурзькі привілеї також зобов'язували жителів міст, що постійно потребували захисту від татарських набігів, відбувати військову повинність. Тому міщани завжди брали активну участь в обороні своїх міст. Частина міських прибутків використовувалася на закупівлю пороху, олова, інструментів для будівництва і ремонту оборонних споруд. В останній чверті XVI – на початку XVII ст. у багатьох привілеях на осадження (локацію) і магдебурзьке право, що надавались містам Черкащини, з'являються невластиві цьому праву статті, що забороняли приймати до складу міського населення осіб, що знаходились поза законом, і селян-втікачів. Це було зумовлено загостренням антифеодальної боротьби. У привілеї Чигирину наголошувалося, що жителі міста не мають права без дозволу залишати місто і приймати кого-небудь на поселення, а староста і вїйт повинні слідкувати за цим. [30]

Пройшли віки, і на Вінничині у Бару та в колишньому центрі Брацлавського воєводства Вінниці (2016 року) встановлено пам'ятні знаки. Восени 2016 року Вінницький краєзнавчий музей презентував виставку «Саксонське зерцало і Магдебурзьке право – основи для Європи», матеріали для якої безкоштовно надав Центр політичної освіти землі Саксонія-Ангальт з Німеччини. Історична виставка побувала в Німеччині, Бельгії, Республіці Білорусь та інших країнах, різних містах України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний історичний архів, м.Київ (ЦДІАК), ф.2229, оп.1, спр.146.
2. Російський державний архів давніх актів (РГАДА), ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 167-169.
3. Баженов Л. Магдебурзьке право ХУ-ХУІ ст. на Поділлі// Наукові записки ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Історія. Вип. XIX. В. 2011. С. 8-11.
4. Бакалець О. Магдебурзьке право на території України в дослідження українських науковців і краєзнавців XIX – початку XXI ст.//Наукові записки: зб.наук.пр. Серія Історія /ВДПУ. – Вінниця, 2011. – Вип.XIX. – С.295-301.
5. Вінниччина туристична. В., 2009. 432 с.
6. Вінниця. Краєзнавчий нарис. В., 2007. 324 с.
7. Гальчак С. Історичні аспекти становлення й розвитку місцевого самоврядування у Східному Поділлі в дорадянський період //Перша Хмільницька наукова історико-краєзнавча конференція. В., 2015. 138-146 с.
8. Дзярнович О. та ін. Князі Острозькі. К., 2015. 280 с.
9. Документи Брацлавського воєводства 1566-1606 років. Л., 2008. 1220 с.
10. Дорош М. Витоки. В., 2011. 324 с.
11. Івангородський К. Регіональна специфіка південних староств Київського воєводства...// Наукові записки ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Історія. Вип. XIX. В.. 2011. С.120-125.
12. Іллінеччина. В., 2014. 400 с.
13. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. 779 с.
14. Йолтуховський М. Магдебурзьке право і самоврядування в місті Бар та його передмістях в ХУІ-на поч. ХХ ст. //Наукові записки ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Історія. Вип. XIX. В. 2011. С.11-14.
15. Карліна О. Магдебурзьке право в містах України ХУ-ХУІІ століть. //Розбудова держави, 2002 №1-4.
16. Крикун М. Брацлавське воєводство у ХІУ-ХУІІІ ст. Л., 2008. 412 с.

17. Ю. В. Легун Магдебурзьке право Вінниці До 380-річчя з часу надання (1640) //Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2020 року: хронол. довід. / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад.: О. Ю. Антонюк, Г. М. Авраменко; ред. С. В. Лавренюк; відп. за вип. Л. Б. Сенік. – Вінниця, 2019. – 208 с.
18. Мельничук І. Магдебурзьке право на Вінниччині. //Наукові записки ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Історія. Вип. 6. В.. 2003. С. 122-125.
19. Михайловський В. Еластична спільнота.К., 2012. 450 с.
20. Отамановський В.Д. Вінниця у 14-16 століттях. Вінниця, 1993. 464с.
21. Петров Н. И. Подолия. Историческое описание. СПб, 1891. С.2
22. Роговий О. Липовець на Брацлавщині: шлях до магдебургії / Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наук.-кр. конф. 24-25 вересня 2015 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. 196-199 с.
23. Роговий О. Як Айсин став містом і Липівцем // газ.»Нове життя», 23 вересня 1995 р.
24. Роговий О. Липовецький район. Паспорт-альбом території. Липовець, 2000. 32 с.
25. Руська (Волинська) метрика. К., 2002. 984 с.
26. Сkochиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії ХУІІ-ХУІІІ століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Том 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів, видавництво Українського католицького університету, 2004. 512 с.
27. Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини.Вінниця, 2012.
28. Zrodla dziejowe. Т.ХХІ. W., 1894.
29. Українська ВІКІМЕДІЯ.
30. Інтернет-сайти про магдебурзьке право
31. (gvizdivtsi.org.ua),
32. (<http://ru.calameo.com/read/00521094199420d23aad3> та ін).
33. Категорія: Міста магдебурзького права. 34.
34. Магдебургское право украинских городов. Часть 2. Населені пункти України, яким надано магдебурзьке право

Зінченко Арсен

МІСЬКИЙ КРАЄВИД ВІННИЦІ ХVІІІ СТ.

Вінницький міський краєвид формувався в основному в складних історичних обставинах ХІV – ХVІІІ ст. як взаємопов'язаний комплекс природного ландшафту над річкою Бог (Південний Буг) зі скелястими виступами лівого берега, високими пагорбами правого берега, Замкового острова, кількох видовжених островів, розташованих вище і нижче згаданого острова, прилеглої до річки Віннички низинної частини, оборонних дерев'яних і земляних споруд, які змінювали своє розташування, що зумовило переміщення міського осередку з лівого берега (Старе Місто) на правий берег (Нове Місто). Цей краєвид творили також зони житлово-господарської забудови міщан, над якими вивижувалися руські церкви й монастирі, міська ратуша на Ринковій площі, а з 1610-х років – латинські кляштори й костьоли з особливим оборонним комплексами (Мури),. У цій історичній динаміці міського краєвиду важливу роль, як бачимо, відігравали церковні об'єкти: церкви, монастирі, кляштори, костьоли, кляшторні мури, кладовища, священницькі садиби (парохії).

В експлікації плану Вінниці, складеному для російської влади 1793 р. окремо виділяються кам'яні споруди римо-католицьких

монастирів, що домінували у міському краєвиді. З плану довідуємося й про деякі дані, що мають загальний інтерес. Там вказується, зокрема, що в будівлях колишнього єзуїтського кляштора на той час знаходилася польська гімназія, а у флігелях мешкали її вчителі. Називається й домініканський кляштор «з прибудовами» та капуцинський також «з прибудовами», й зазначається «при ньому сад, обнесений кам'яною огорожею». Ці будівлі та кам'яні укріплення довкола них чітко видно й на самих планах: вони займали значну, причому осередкову, частину міського простору.

На елементи й обриси міського краєвиду тривалий час впливали обставини міжнародно-політичного характеру, такі як татарські набіги, внаслідок яких відбувалося переміщення містотвірних оборонних споруд (замків) уздовж лівого берега Богу, а потім його перенесено на Замковий острів посеред Богу. На міський краєвид вплинуло й підпорядкування польській Короні українських земель, внаслідок чого в Новому Місті постали римо-католицькі кляштори з Мурами, які й задали панівні вертикальні домінанти в архітектурному краєвиді міста. У згадуваній вище люстрації Вінницького староства 1789 р. читаємо:

«Місто Вінниця лежить над річкою Богом, у якому є три римо-католицьких мурованих костьоли і дві дерев'яні грецько-уніятських церкви. Перший костюл – екс-єзуїтський порожній, який зазнав значної руїни, в якому колегіум, школи академічні утримуються. Другий костюл – вв. оо. домініканців, що стоїть у тій-таки лінії. Третій костюл, на другій стороні дороги, – вв. оо. Капуцинів... Ті всі три костьоли довкола мурами обведені. Церква перша під титулом С[вя]тих Господніх Кузьми і Дем'яна стоїть між костьолами домініканським [і капуцинським]. Друга, нижче над Богом з кляшториком панянок базиліянок. Третя парохіяльна під закладенням С[вя]тої Покрови минулого року згоріла. До юридики отців домініканців в місті є 15 халуп, мешканці яких дають чинш отцям домініканцям і місту нічого не вносять. До юридики вв. пп. Базиліянок халуп шість, з яких тому кляшторові послуги належать» [1, 47].

Від часу заснування Вінниці у ній споруджувалися руські дерев'яні церкви, довкола яких зосереджувалися відповідні елементи краєвиду (дзвіниці, цвинтарі, палісади й огорожі), загальний вигляд яких визначався як народною будівельною традицією, так правилами церковного будівництва. Привілей польського короля Владислава IV на заснування жіночого Благовіщенського (руського) монастиря прямо вказує на те, що споруди цього закладу в жодному разі не повинні піддажувати панівне становище Римо-католицької церкви, яке мало забезпечуватися фізично й візуально в міському краєвиді. Саме тому православні, а згодом уніїні церкви Вінниці за висотою і за масштабом загальному вигляду помітно поступалися римо-католицьким костьолам, що височили над усім міським простором. Домінування римо-католицьких споруд над міським краєвидом Вінниці відзначають і сучасні польські дослідники. І. Водзяновська з цього приводу пише: «На тлі дерев'яного будівництва святинь, шкіл, адміністративних будинків чи домів

приватних в деяких містах вирізнялися кляштори. Найчастіше вони були єдиними мурованими будинками в місті. Це стосувалося в тому числі й неформальної столиці воєводства – Вінниці, де посеред дерев'яної забудови міста домінували будинки капуцинського, домініканського, а також єзуїтського ордену. Натомість у Брацлаві парохіяльні святині обох католицьких обрядів були дерев'яними» [10, 74 – 75].

Таким чином, характер міського краєвиду формувався не лише під впливом містобудівних традицій місцевої спільноти, але й залежав від статусу цієї спільноти. Панівний статус польської спільноти визначав домінантне місце її храмових споруд у міському краєвиді.

Треба відзначити, що на мінливість міського краєвиду впливали й конкретні обставини соціокультурного характеру. Скупчення жител і використання дерева в житловому, господарському й церковному будівництві несло в собі загрозу спалаху пожеж. Так було неодноразово і у Вінниці, коли вигорала значна частина міста й шкоди зазнавали навіть муровані кляшторні споруди, або горіли важливі церковні споруди руської громади, як, наприклад, церква Св. Покрови, що згоріла в пожежі 1786 року.

Визначальний вплив на панораму осередкової частини міста Вінниці мали й обставини соціополітичного характеру: його забудова середини XVIII ст. помітно відрізнялася від вигляду Нового Міста століття перед тим. Ще в першій чверті XVII ст. вона була всуціль дерев'яною. Згідно з архітектурною реконструкцією П. Ричкова засновник єзуїтського осередку (1611 р.) у Вінниці Валенти Калиновський розпорядився оточити єзуїтський «місійний дім» земляним валом та дерев'яним и острогом на кшталт невеличкого замочку і навіть виділив для нього дві гармати. 1619 р. вінницька місія перетворилася на резиденцію, в якій були відкриті навчальні класи нижчого рівня. З 1630 р. це вже був фактично колегіум з викладанням граматики, поезики й риторики, хоча офіційне визнання цього статусу відбулося лише 1642 р. Окрім виконання проповідницьких та навчальних обов'язків вінницькі єзуїти завідували місцевою католицькою парафією, тобто провадили богослужіння в місцевому фарному костьолі. Будівництво вінницького мурованого єзуїтського комплексу відбулося в 1631 – 1642 рр. Перед початком воєнних подій 1648 р. вже існували мури цього монастиря та мурований костьол [9, 8 – 12]. З 1624 р. у Вінниці оселилися ченці домініканці, споруди їхнього кляштора були спочатку також дерев'яними. Варто відзначити мінливість цього архітектурного краєвиду, пов'язану з пожежами (1613 р.) та масштабними руйнаціями в ході Визвольної війни. Відбудова Єзуїтського кляштору розпочалася лише 1664 р. [9, 15] Новий мурований домініканський костьол було закладено 1745 р.

Суттєвою складовою панорами Вінниці XVII ст. були будівлі Вознесенського чоловічого монастиря, заснованого 1616 р. Його локалізацію, хоч і наближено, простежив відомий подільський краєзнавець о. Іван Шипович. За словами сучасників подій 1651 р., монастир розташовувався «на горі», далі його територія йшла

«йшла до скелястого спуску». На його думку, південна сторона монастирських валів підходила, як він писав, «до Летичівської дороги, теперішньої Поштової вулиці». Східна ж сторона Вознесенського монастиря збігалася зі східною стороною пізніше заснованого Капуцинського кляштора [5, комент. І. Шиповича на с. 718]. Це означає, що цей кляштор, принаймні частиною, розташовувався на території Вознесенського монастиря.

Від останніх років панування Речі Посполитої й початку російського запанування на Брацлавщині до нас дійшли два важливих джерела, які дають можливість описати загальну панораму міста Вінниці кінця 1780-х років й з'ясувати місце в ній руських церков та їхніх парафіян. Йдеться передовсім про «Люстрацію староств і королівщин у Брацлавському воеводстві, що належать до Віницького повіту, вчинену люстраторами 1789 р. й подану до Економічної комісії Коронного скарбу». Частиною її є люстрація Вінницького староства, в якій описано й місто Вінницю [1, 1–100]. Іншим документом, помічним у нашому дослідженні, став «Плань города Винницы Брацлавской губернии» 1793 р., підписаний губернатором генерал-майором Федором Берхманом. Як видно з експлікації, при підготованні цього документа було використано план, виготовлений за часів колишнього старости, королівського небожа Станіслава Понятовського, складений на основі люстрації 1789 р., а запис про адміністративну приналежність відображає ще реалії Речі Посполитої, там записано, що місто «належить до воеводства Брацлавського». Ще однією прикметою цього роду є те, що в експлікації до плану, як і в люстраційному описі першими серед церковних споруд вказуються римо-католицькі кляштори (позиції А – D експлікації). В експлікації до плану Берхмана, як і в люстраційному описі, називаються три греко-унійні дерев'яні церкви. Тому є всі підстави вважати, що пропонований синтетичний опис відображатиме ситуацію за даними люстрації 1789 р., хоча у вигляді міста можна помітити й деталі, на які в люстрації не вказано, а, можливо, й зміни, що сталися за кілька років.

Вінниця у довжину довжина його простягалася на дві, завширшки мала півтори, а в околі – п'ять верст і розділялася на дві частини – Старе й Нове місто. У ній налічувалося мешканців обох статей 3742 особи. Центральним природним фактором який формував соціокультурний ландшафт міста Вінниці були річка Бог, розташовані на ньому острови й річечка Вінничка. Щодо загальних міських обширів, в експлікації плану відзначалося, що в околі земля, що належить до міста, простягається в довжину по річці Вінниці до чотирнадцяти, а в ширину до тринадцяти верст. Зовсім близько до міста підступали ліси, з яких мешканці міста, купуючи деревину, задовольняли потреби на будівництво й опалення. Це стосувалося й парафіян руських церков, що мешкали у Вінниці.

У документі знаходимо й згадки про осередки міського життя, щ були важливими також і для парафіян руських церков. До таких, зокрема, належить згадувана вище гребля з млинами, якою вони їздили молоти зерно, чи товкти просо, а також пиляти дошки на тартаку. («На південь, нижче домініканського кляштора навпроти

села Старого Міста є гребля чи тама, протягнута через річку Бог, утримується значним коштом. На тій тамі троє млинів, будованих з дерева, покритих соломною, вже старі, оспалі, потребують поправи. У першому, біля берега, 4 камені і ступ (?) 3, в другому, середньому, 3 камені і ступ (?) 3, третьому, останньому 3 камені і ступ (?) 3». Знаходимо згадку й про міську ратушу: «В місті на ринку в лінії інших домів при дорозі, що йде до мосту, на розі ратуша, стара, оспала *per modum** заїжджої корчми», а також про те, що «на вулиці недалеко від лісу при тракті, що йде до Вишні», серед будинків шляхти «на розлогому пляцу нова мурована канцелярія почата і фундамент ... коштом ясновельможного князя старости міста того» [1, 99]. Імовірно цю будівлю зазначено на плані міста Вінниці 1811 р. неподалік сучасної водонапірної вежі: на цьому плані показано справді розлогий пляч і уписано в поясненні «будинок не закінчений, де має бути повітовий суд» [4, 1].

Навпроти колишнього єзуїтського монастиря на плані вказано місце ринку, де розташовувалися жидівські торгові ряди, заїзди, жидівські помешкання. Це район відомий під пізнішою назвою Єрусалимка. Про забудову ринкової площі читаємо в люстраційному описі 1789 р.: «Посередині ринку є дерев'яні крамниці жидів, що купецтвом займаються, у лінії на дві стіни, без симетрії й ладу власними коштом жидів збудовані, і при них хатки на помешкання, яких є загалом 56. Домів ринкових жидівських в місті Вінниці заїздних 53, не заїздних 27» [1, 100].

Про місце помешкання руських міщан ні люстрація 1789 р., на план генерала Берхмана не вказує. Люстратор називає хіба що їх загальне число разом з чиншовою шляхтою: «Християнських домів, як міщан, так і шляхти, з яких чиншу для старости йде, налічується загалом 79». Руські міщани та євреї мешкали також і на Заваллі, про що зазначено в люстрації: «На новому місті, що зветься Завалля, домів жидівських заїздних з меншими хатками 9 і християнських халуп 2» [1, 100]. Як бачимо, позначення *нове місто* тут вказує на нову зону розширення міста вже у XVIII ст. за вал, що обгороджував правобережне Нове Місто попереднього століття.

Міський краєвид Вінниці другої половини XVIII ст. лише обрисами природних пагорбів й високими будівлями римо-католицьких кляшторів нагадував де в чому обриси нинішнього міста. У переліку міських будинків згадано дома польської знаті Брацлавщини у секторі південь – південний захід від капуцинського кляштора. Однак конкретний вигляд цих будинків невідомий навіть у найзагальніших рисах.

Деякі дані про садиби панотців дають візитаційні акти 1763 – 1964 та 1790 – 1791 рр. (акти 1726 та 1730 – 1731 рр. відомостей про характер забудови священицьких садиб не містять). Садиба пароха церкви св. Георгія Великомученика була розташування між садибами селян: «Плебанія* зі своїми належностями за цвинтарем вище дерев великих берестів, що простягається огорожею до

* Подібна до (лат.).

* Плебанія – двір і господарство священика.

дороги, що з Вінниці йде, як з дерева велебних отців василіян, так і з нового дерева, коштом велебного отця пароха нинішнього хуторянського вінницького побудована. Та плебанія, і з іншого боку пасічисько, має свій обвід такий. Почавши від садка Баглая вздовж дороги Вінницької, яка тягнеться до Хижинців, і валу обкопаного, від нього впоперек до річки, річкою аж до ставка Василіянського, від того ставка вгору ярком понад ставки людські й вільшину аж до греблі Шпилькової, знов від тієї греблі вгору горбком понад садок Баглаїв аж до шляху початкового, що з Хижинців до Вінниці йде» [2, 148 зв. – 149].

Візитаційний акт великохуторянської церкви 1790 р. доповнює ці відомості, вказуючи площу священицького пляцу та характер будівель на ньому: «пляцу буде повздовж разом з ліском ліктів королівських 810, ширини таких же ліктів 270. На тому плаці стоїть священицький житловий будинок з двох кімнат, комірчини й комори, з тесаного дерева чорного лісу в замки будований, по кроквах і латах сніпками пошитий. Шпихлір*, на захід мало що від другого помешкання пройшовши, з дерева чорного лісу збудований. Той весь плац довкола обкопаний. Резиденція житлова меншою частиною частоколом, більшою – хмизом обгороджена». Навпроти священицьких будинків розташовувалася школа, а неподалік від неї – це один священицький будинок, збудований панотцем Яном Стеткевичем [7, 23].

У візитаційному описі Свято-Покровської церкви 1764 р., виявленому нами в метричній книзі цієї церкви, зазначалося, що плебанія цієї церкви «недалеко від церкви через дорогу на пагорбі круглому, яка з давніх літ у володінні священиків перебувала». Однак тодішній парох продав цю плебанію знатному церковному сановникові, «вельможному є[го]м[ос]теві кс[ьон]зові Виговському, брацлавському митрополичому офіціялові». Візитаційний опис підкреслює, що після цього плебанію було перебудовано «коштом вельможного його милости кс[ьонд]за офіціяла ліпше, як до того забудована». Далі опис деталізує цю відбудовану плебанію, її було «наполовину обгороджено палісадом, вирівняно, і на місці вирівняному тепер споруджено будинок належний з пекарнею, коморою, ґонтом наполовину побитий, наполовину соломою покритий, у згаданій вище старій плебанії, одним же коштом навпроти будинок опоряджений пишно із зеленою кахлевою піччю, двома коминками в покої і великим комином в сінях, вгору вимурованим» [3, 108 зв.]. Для нас важливі ці подробиці для уявлення про характер міської забудови, однак привертає увагу, що і на садибі брацлавського офіціяла широко використовувалися як будівельний матеріал для покриття ґонт і солома.

Сам же парох Свято-Покровської церкви набув резиденцію у міщанина Василія Шевця між халупами Кирила Старого і Давида Прокопенка шляхом обміну й доплати:

«За фільварок свій, до першої плебанії належний, який стоїть за міським валом від П'ятничан, а той фільварок за суму нинішнього

* Шпихлір – комора для зернового хліба і борошна.

велебного отця пароха вибудований битих талярів вісімнадцять і на заміну до вище зазначеного будинка Василя Шевця велебний отець додав ще талярів битих вісім тому ж Василеві Шевцеві» [3, 109].

Подібний вигляд мав і церковний пляц, який належав парохам Свято-Кузьминської церкви. Спочатку це був пляц, розташований поблизу конвенту ченців капуцинів, там були розташовані й священницькі помешкання. Але 1773 року з відома консисторії панотець Гавриіл Крубович здійснив обмін з вінницьким підстаростою Габріелем Порчинським. Нове місце плевбанії, як зазначено у візитаційному описі, «лежить між дорогою від заходу, двориком вельм[ожного] Закшевського, обійстям уродженої Москвицької, прилягає до рову, що на схід, аж до річки Бог тягнеться». Неподалік лежав інший пляц, куплений парохом за власні гроші у шляхтича Павловського і працюючої Меланії Артемихи, вдови. Там же ж читаємо про розміри пляцу: «а того буде вздовж ліктів королівської міри сто сорок сім, шириною такої ж міри ліктів сто тридцять». І далі йде запис, що свідчить про забудову священницького пляцу: «На тому плацу стоїть будинок священницький з двох покоїв, стільки ж алькирів, пекарні, при сінях деревом липовим на підвалинах дубових, у слупи споруджений, сніпками ушитий; при вході до резиденції шопа зі стаенкою, город для варива. Той увесь плац обгороджений хмизом» [7, 134].

Окреме місце в міському просторі посідав дівочий Благовіщенський василіянський монастир із церквою Благовіщення Діви Марії (візитаційний опис 1791 р. пише про церкву на честь *Zwistowania Najświętszej Panny Maryi*). Тут маємо справу із вже згадуваною проблемою: як саме називали її черниці, настоятель церкви: за руською церковною традицією чи за польською. На жаль, джерела, що були в нашому розпорядженні, не дають змоги відповісти на це питання, окрім записів прибулого візитатора, який записує її, як і решту церков на польський лад. Монастирські забудови, окрім власне церкви, включали житлову резиденцію для черниць із дванадцятьма келіями, трапезною, пекарнею, двома комірчинами з трьома виведеними вгору коминами. Резиденцію було покрито ґонтом, частину його на час візити частково було оновлено. Резиденцію обгороджено палями «при брамці з дашком спереду, нижче – плотом обгороджена».

Монастир розташовувався на одному плаці, на якому була церква, житлова резиденція, будинок священника, стаєнька, сад, юридика, яка мала десять халуп монастирських слуг. Як свідчить візитаційний опис, плац починається «від узвозу на північ прокладеного, прилягає до яру глибокого на захід, поперек від вулиці тягнеться при дворіку п. Грабовського, прилягає до двориків п. Корчинського, віце регента гр[одського] вінницького, обійстя шляхетного Шимона Постошовського, славет[ного] Григорія Кочуренка. А того плацу довжиною буде ліктів міри королівської сто дев'ятдесят два, ширини такої самої міри ліктів сто шістдесят чотири» [37, 142 зв.]. Як бачимо, загальний вигляд василіянського жіночого монастиря дещо виділяється із загальної міської забудови бодай тим, що над нею височіє дерев'яна триверха церковця й

дзвіниця, а всередині огорожі видніють довгі монастирські келії. Вони були дерев'яними, покритими соломою і в такому вигляді проіснували аж до 1838 р., коли на місці старих 12 келій збудовано 10 нових дерев'яних келій під ґонтом й особливий будинок для начальниці монастиря та будинок для священника [6, 63]. Обгороджування палісадом і хмизом, як бачимо, було характерною ознакою часу.

Невід'ємною частиною вінницького міського краєвиду була Свято-Миколаївська церква із дзвіницею, що стояла на високому уступі над Богом на його лівому березі. Візитаційний опис 1791 р. подає стислі дані й про пляц плебанії й житлові забудови її священника. Вони розташовувалися неподалік церкви серед сільської за характером забудови Старого Міста, на схід від неї при дорозі, що вела до церкви з півдня. В документі зазначено розмір пляцу: «буде ж його вздовж 350 ліктів королівської міри, вшир 280 ліктів». На пляцу стояв будинок священницький з двох покоїв, комори, спіжарні* й гардеробу, з різного дерева старанністю теперішнього пароха побудований, в затилку якого розташовувався шпихлір, стодола, стайня, шопи, обори та інші господарські належні забудови. Весь плац був обгороджений частоколом.

Уявляючи за описами XVIII ст. тогочасний міський краєвид та розташування на ньому руських церков, слід брати до уваги, що Вінниця, за винятком осередкової частини Нового міста, загалом ще мало напіваграрний характер і включало городи й сади мешканців та невігадливу забудову міщан (славетних) та підданих (робочих). Садиби руського духовенства тяжіли за опорядженням до садиб дрібної шляхти. Навіть торговельно-ремісниче міщанське населення м. Вінниці займалося в 1770 – 1790-ті роки сільським господарством, а для населення передмість і пригородніх сіл землеробство було тоді основним заняттям [8, 139].

Завважмо ще одну рису тогочасного краєвиду. Довкола Старого Міста, Слобідки Дубицького, Педьків, Старих Хуторів, Замосту, та Тяжилова влітку зеленіли чималі шматки густих борів, що колись підступали до міста, і від яких збереглися гаї, ліски та поодинокі дерева, що стояли на межах, запусти порослі кущами, між якими звивалися річечки, сліди яких давно замулилися. Візитаційні описи церковних земель містять чимало згадок про них та тодішні топоніми, значення яких дотепер утрачені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний історичний архів України (Київ), фонд КМФ-15, оп. 3, спр. 308.
2. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп.2. – Спр. 165.
3. ЦДІАК. – Ф. 224. – Оп. 1. – Спр. 174.
4. Державний архів Вінницької області, ф.733., оп.96, спр. 623.
5. Л-топись Винницкаго капуцинскаго кляштора [Перекл, публ., комент І. Шиповича] // Подольскія епархіальныя в?домости. – 1902. – №32. – Часть неоффициальная. – С. 705 – 735; №33. – С. 751 – 763.
6. Историко-статистическое описание Винницкаго женскаго монастыря, состоящаго въ м?стечк? Браилов? Подольской епархіи // Подольскія

* Спіжарня – комірчина для продуктів (Словник Б. Грінченка).

- епархіяльныя вѣдомости. – 1869. – №2. – Отдѣлъ второй, неофициальный. – С. 60 – 71.
7. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Книга СТП-234 «Генеральна візитація Вінницького та Вороновицького деканатів 1790 р.».
 8. Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века: Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Историческое исследование. Дисс. на соиск. ученой степени доктора исторических наук. – Саратов, 1954. – Т. II. – 494, XV с.
 9. Ричков Петро. Архітектурний комплекс Товариства Ісуса у Вінниці // Вінницькі мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть» 9 – 10 вересня 2010 р. – Вінниця, 2011. – С. 7 – 24.
 10. Wodzianowska Irena. Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej / Irena Wodzianowska. Katedra Historii Europy Wschodniej, Katolicki Uniwersytet Lubelski // Електронний ресурс. [Режим доступу:] <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist11/Wodzianowska.pdf>.

Лусий Анатолій

БРАЦЛАВЩИНА. 1711 РІК

В історії України є чимало важливих подій, про які відомо, по суті, тільки те, що вони відбулися. До них належить і згін населення з Правобережної України в Лівобережну, здійснений за наказом Петра I у 1711-1712 рр. Згадки про цю подію, що містяться в деяких працях, дають лише загальне уявлення про неї [1]. Ні слова не говориться про цю трагедію в томі «Вінницька область» із серії «Історія міст і сіл УРСР» [2], а також у двох виданнях нарисів з історії Вінниці [3].

Згін, про який ідеться в цій статті, мав свою передісторію. Після Полтави московські війська зайняли Правобережну Україну та безконтрольно розпоряджалися в Польщі. Прусський резидент у Польщі Лельгефель 10 грудня 1710 р. пише до свого короля, що «москалі роблять страшні безчинства на Поділлі: беруть хліб і сіно, не залишаючи селянинові ні крихти на прожиток, голодна смерть загрожувє через те і людям, і худобі». Цілком зрозуміло, що така господарка дуже допікала і поспільству, і козакам. І воно знову стало покладати свої надії на запорожців та Орлика» [4].

11 лютого 1711 р. Пилип Орлик розпочинає основну частину операції по визволенню Правобережжя і армія вирушає з Бендер. Татарська частина армії складалася з буджакської та білгородської орди (20-30 тисяч), на чолі якої стояв син кримського хана – султан Галга (калга-султан). Поляки (прихильники Станіслава I Лещинського, який опонував королю) виступили під командою київського воеводи Юзефа Потоцького. Запорожці йшли під командою Костя Гордієнка. Разом поляки і запорожці мали 6-7 тисяч людей [4]. В складі армії також була невелика кількість шведів (близько 30 старшин). Головнокомандуючим був Пилип Орлик, Карл XII деякий час супроводжував армію, після чого повернувся до Бендер.

Біля Рашкова армія перейшла на територію Правобережної України і швидко почала посуватися наперед. Юзеф Потоцький наполягав на просуванні у напрямку Литви [5, с. 108]. Ще у першій половині лютого вони розмістилися в широкому районі між Немировим, Брацлавом і Вінницею: у Вінниці осів калга-султан; біля Немирова зосередилися козаки й поляки [6, с. 21]. Спротиву армії з боку московсько-козацьких сил не було: генерал Волконський і підлеглий йому генерал Відман, що стояли на кордонах Молдавії, відступали без бою, охороняючи спочатку Кам'янець та відступаючи пізніше через Бердичів на Київ. Другу половину лютого союзна армія відпочивала після швидкого переходу [6, с. 39].

У цій фазі походу ситуація складалася дуже добре для Орлика. Суспільство та майже всі правобережні полки, за винятком декількох сотень Білоцерковського полку, перейшли до лав його армії [7, с. 631]. Важливим для позитивної реакції населення було не тільки незадоволення московською владою та своїми полковниками, а й те, що велика та різнорідна армія не дозволяла знущання та грабежі населення. Це було великим досягненням Пилипа Орлика, який розумів, що від цього цілком залежить успіх всієї кампанії.

Соратник Петра I Г. Долгоруков у листі до Я. Брюса коментує цей момент: «А султан, ханский сын, воевода киевский около Немирова обрѣтаются. Которые, кромѣ провіанту и фуражу, полону не берутъ и никакого разоренія, какъ в нашихъ краяхъ въ Украинѣ, такъ и въ здѣшнихъ мѣстахъ, не чинятъ, токмо поступають факціями; знатно, что хотятъ прельстить поляковъ и казаковъ къ своей стороне» [8, с. 49]. На цьому етапі походу постачання для армії було достатнім: населення не відмовляло в постачанню фуражу й провіанту, султан також привіз із собою деякі запаси.

Зовсім інше у 1972 р. писалось авторами статті про Брацлав в «Історії міст і сіл УРСР»: «Коли через кілька років після битви під Полтавою до Брацлава прибув спадкоємець Мазепи Орлик, населення зустріло його вороже. Орлик намагався утворити в місті якийсь осередок для боротьби проти союзу України з Росією, посилав звідси підбурювальні листи, вирядив послів на Запоріжжя і в Крим. Але вороже ставлення населення, загроза бути виданим російському урядові змусили Орлика покинути Брацлав» [2, с. 484].

На початку березня союзна армія отримала перемогу під Лисянкою і вона мала значний резонанс. Українські міста, в тому числі й полкові – Богуслав і Корсунь, здалися без бою. Наступника Мазепи у його прагненні поширити свою владу на Правобережжя підтримали полковник Богуславського полку Самійло Іванович (Самусь), полковник Корсунського полку – Андрій Кандиба, полковник Уманського полку – Іван Попович та полковник Канівського полку – Данило Ситинський. Цьому сприяли листи-універсали П. Орлика із закликом виступати проти московського царя [7, с. 137].

Універсали Пилипа Орлика мали розголос по всій території Правобережжя й розповсюджувалися до володінь Переяславського полку включно. Перебуваючи під враженням успішних бойових маневрів та переходу на його бік козацьких зверхників гетьман

повідомляв короля Швеції Карла XII, що його військо зросло більш ніж у п'ятеро.

Але невдала облога Білої Церкви (25-27 березня) спонукала татар знятися з місця, та розкинувши свої загони майже до Дніпра рушити на південь до Бугу, беручи в ясир, та руйнуючи поселення. Зрада татар мала катастрофічні наслідки для всього походу: правобережне козацтво, що приєдналося до Орлика, почувши, що татари плундрують села й містечка та беруть людей у ясир, кинулося рятувати своїх близьких [7, с. 632]. Пилип Орлик с залишками армії у 3 тисячі, відійшов до Бендер, звідки й починався похід [8, с. 82].

Політичні наслідки походу на Правобережжя для П. Орлика були дуже сумні. Зазнала відчутного, якщо не нищівного, удару справа створення незалежної України. Гірко було також гетьманові усвідомлювати, що «нічого не принесла ця операція козацтву і населенню Правобережної України, крім руїни. Отака [...] була заплаता за щире прихильність і довір'я до нового українського гетьмана. Нелегко було загоїти рани, понесені татарським свавіллям на Правобережжі, а ще тяжче було надіятися на підтримку правобережного козацтва після такої катастрофи. І тут шанси Пилипа Орлика падали майже до нуля» [4].

Реакція російських правлячих кіл на позицію, що її зайняла більшість правобережних жителів під час походу Пилипа Орлика, вилілася в розправу над «винними», насамперед над козацькою старшиною. Були схоплені російськими військами богуславський, корсунський, уманський та канівський полковники і на цьому їх полковництво закінчилося.

Брацлавський полковник Григорій Іваненко виступив на боці Росії. Він же був активним виконавцем царського указу про примусове переселення з правого берега Дніпра на лівий [9]. Адже Петро I звелів: «Оных скотов за Днепр гетману, а протчих на пустые места пришлем [10, с. 374].

У вересні 1711 р. цар видав указ, яким зобов'язував полковників Правобережжя з своїми полками перейти на Лівобережжя. Поява указу вмотивована тим, що Правобережжя «надлежит оставить полякам», згідно з вічним миром 1686 р. [9].

Безпосереднім виконавцем указу самодержця став генерал Ренне, який мав п'ять драгунських полків і нерегулярні військові формування з донських козаків, сербів і волохів. Вони дислокувалися в районі Немирова. Фельдмаршал Б. Шереметев деталізував вказівку Петра I. У його воєнно-похідному журналі записано, що згін слід розпочати від Немирова та його околиць, тобто від Богу: наказувалося при цьому «Немировскую крепость всю разорить, а жителей, казаков с их женами и с детьми, и с их пожитками выслать за Днепр» [6, с. 58]. Висилку Б. Шереметев вимагав провести, «покамест реки не укрепились».

Згону підлягало все населення Правобережжя – і козаки, й цивільні; щоправда, цивільним дозволялося не переходити за Дніпро, проте цей дозвіл перекреслювався погрозою відбирати у таких людей їхній достаток.

До цієї акції підключився й лівобережний гетьман І. Скоропадський. У своєму універсалі він зазначав: «дабы той стороны Днепра украинских городов, також городков и сел около [...] Немирова, Белой Церкви, Хвастова, Брацлава, Чигирина, Канева, Умани и около Богуславля обретающиеся казаки и жители шли в малороссийские города з женами и з детми и с пожитки без всякого слушания и отлагательства, нимало мешкая, оставив все свои жилища, несмотря зимнего сего наступающего времени, «и естли кто, - читаємо далі у тому ж документі, - из старшины и черни, також духовного и посполитого чина живущие на той стороне Днепра всякие жители того ево универсалу учинятся послушны, то непременно войсками его царского величества согнаны будут, яко послушники и противники воли его царского величества, огнем, без всякого пощадения разорятся» [9].

Стан джерел, що дійшли до нас, не дає змоги визначити чисельність переселенців з правого берега Дніпра на лівий. Справа в тому, що внаслідок походу П. Орлика, здійсненого в лютому-квітні 1711 р. населення на Правобережжі помітно зменшилося. Татари у той час полонили багато правобережців і чимало розігнали. Чимало правобережних жителів розбіглося уникаючи таким чином репресій з боку російського війська за підтримку ними П. Орлика.

Певною мірою наслідок всього цього відбито у подорожніх записах датського посланника при Петрі I Юста Юля, котрий улітку 1711 р. побував на Правобережжі: «... 29 липня 1711. Доїхав до Богу і зупинився в полі. Щоб переїхати ріку, я спочатку звелів полагодити міст. За мостом стоїть спустіле місто Вінниця. Там є велика церква гарної архітектури, яка пустує та зовсім зруйнована. Біля самої Вінниці розташувалася стародавній монастир за фортечними мурами (Вознесенський монастир – від авт.)» [11, с. 355]. Шлях від Києва до Немирова проходить через «пустий край», де «нічого ні за які гроші дістати не можна» [11, с. 360].

Виконавці згону не обмежувалися виселенням; як і вимагалось від них, вони руйнували і спалювали господарства правобережців (насамперед їхні житла), щоб вигнанці не могли повертатися назад, вдавалися і до реквізицій худоби, зерна, «вибиття» їхніх пасік, одним словом поводитися брутально, особливо щодо тих, хто ухилився від переходу за Дніпро.

Зовсім пасторально описував ці події російський історик Батюшков П.М.: «Після Пруського походу Петро I у вересні 1711 р. видав указ за яким вся Правобережна Україна, за виключенням Києва, повинна була відійти до Польщі. Внаслідок чого місцеве населення стало переходити на лівий берег Дніпра, в межі Росії. Спочатку переводили один за одним всі подністровські міста та містечка і починали з самих західних. При цьому місцеві жителі забирали все своє майно і, навіть, розбирали церкви, а помешкання свої, і все, що залишалося підпалювали, щоб не дісталось полякам» [12, с. 156].

Допомогу російському війську у здійсненні згону надавали білоцерківський, чигиринський та брацлавський полковники. Два перших стали полковниками по лівий бік Дніпра. Брацлавському –

Григорію Іваненку не судилося стати такого ж рангу («городовим») лівобережним полковником. Йому пропонувалася канцлером Г. Головкиним посада компанійського полковника. Проте він відмовився від цієї пропозиції [9]. Очевидно, Г. Іваненко був ображений тим, що його, городового правобережного полковника, не призначили городовим лівобережним полковником, тому й відмовився прийняти компанійське полковництво.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К., 1903; Дорошенко Д. Нарис історії України. К., 1991; Полонська-Василенко Н. Історія України. К., 1993; Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). М., 1990; Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. К., 1991.
2. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972.
3. Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця, 1964; Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 2007.
4. Крупницький Б. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. // *рупу-orkyk-na-pravoberezhnsy-ukraini-v-1711-r.*
5. Gierowski Jozef A. Orlik Filip (1672-1742) // *Polski Słownik Biograficzny.* – Warszawa, 1979. – Т. XXIV.
6. Фельдмаршал графъ Б. П. Шереметевъ. Военно-походный журнал 1711 и 1712 г.г. – С.-Петербург, 1898.
7. Костомаровъ М. Мазепа и мазепинцы. – С.-Петербург, 1885.
8. Мышлаевский П. Сборник военно-исторических материалов. – С.-Петербург, 1898.
9. Микола Крикун. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711-1712 років // *statti/2-krykun9620mykola.htm.*
10. Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Т. 16.
11. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709-1711) // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1899. – Кн. 3.
12. Батюшков П. Подолия. Историческое описание. – С.-Петербург, 1891.

Цюпра Тетяна

В.Я. І В.В. ГРЕЧУЛЕВИЧІ – ВИЗНАЧНІ ОСОБИСТОСТІ ТУЛЬЧИНЩИНИ

Розвиток вітчизняної науки про минуле спонукає до вирішення актуальних історичних проблем, до переосмислення постатей, які замовчувалися у радянський час. Нині серед найважливіших завдань істориків є вільне трактування наукових здобутків та доробку українських істориків, культурно-освітніх діячів; незаангажоване вивчення життєвого та творчого шляху визначних особистостей минувшини та їхній вплив на історичні процеси в Україні.

Унікального значення набуває «персоналістський напрям» у наукових дослідженнях, предметом інтересу яких є вищезгадані теми, що звеличує важливість тої чи іншої постаті в історії [1, с 37]. Цієї думки притримується і доктор педагогічних наук, О. Сухомлинська. Згідно її переконання, педагогічна персоналія є більшою, ніж наукова, освітня чи творча постать. А, це швидше, персоніфікований процес утворення цінностей, культури в границях гуманітарної традиції, її своєрідна конкретизована модель [1, с 42].

Логічно, що аналіз наукових доробків та життєвого шляху педагогів, культурно-освітніх діячів, істориків, котрі вклали чимало у розвиток наукової думки України, свого часу були недостатньо дослідженими, а отже залишаються актуальними для сучасних наукових пошукових робіт. Зокрема, особливо цікавою для досліджень є постать Василя Яковича Гречулевича [2, с 194] – автора перших проповідей українською мовою, які мали значний вплив на духовно-культурний розвиток України другої половини ХІХ ст. На жаль, про життя та діяльність цієї людини дуже мало відомостей, що актуалізує тему дослідження.

Мета статті – висвітлити наукові та суспільно-важливі здобутки В. Я. Гречулевича та його сина В. В. Гречулевича як визначних особистостей Тульчинщини.

Народився В. Я. Гречулевич в с. Гнатівці Гайсинського р-ну в 1791 р. Дитячі роки він провів у батьківському домі. За свідченнями О. Лотоцького, це була освічена родина священика, яка переймалася релігійними і духовними проблемами українського народу [3].

Навчався Гречулевич з десяти років в Шаргородському училищі, а вже 1820 р. вступив до Подільської духовної семінарії. Уже тоді, як кращий із вихованців, він став учителем латинської, слов'янської та російської мов, також географії, арифметики і малювання в Шаргородському відділенні семінарії.

У 1820 р. Василь Якович залишив духовно-навчальну службу і став священиком, одружившись на сироті – дочці священика з с.Ганнополя (Брацлавського повіту) Анастасії. Саме у цьому селі він обійняв парафію.

З перших кроків свого священства Василь Якович звертає увагу на себе всього єпархіального духовенства, його цінували за практичний розум та адміністративні здібності. Гречулевич проводив богослужіння тричі і більше разів на тиждень. Як свідчать сучасники, він проголошував свої повчання виключно українською мовою. Це викликало інтерес до сказаного і привертало увагу до злободенних національних проблем. Василь Якович користувався авторитетом не тільки простого духовенства, а й єпархіального керівництва. Уже на третій рік служби він обійняв посаду благочинного.

Проте, особливе місце займають його старання у галузі розвитку освіти, утвердження моральності та християнських чеснот на Подільській землі. У Ганнополі завдяки його стремлінням пропугується та поширюється грамотність, а в 1854 р. відкривається школа. Згодом Син Василя Яковича – Василь (Віталій) Гречулевич збудував нове приміщення школи на кам'яній основі під залізним дахом. На що було витрачено 1200 крб., 900 із яких зібрали самі селяни. Це свідчить, що знання та грамотність у ті часи цінувалися, адже самі селяни прагнули, щоб школа була у селі та виділяли для цього значні кошти.

Дуже відповідально Гречулевич піклувався про село Ганнопілля. Про це свідчать наступні відомості. У той час як 1858 р. згоріла у селі дерев'яна церква з усіма документами, то лише за два роки за сприяння Гречулевича з'явився новий храм.

Найвизначніші творчі напрацювання Гречулевича – це його літературні праці. У 1849 р. в Санкт-Петербурзі надрукований посібник під назвою «Проповеди на малороссийском языке протоиерея и кавалера Василия Гречулевича», що вміщував 59 текстів українською мовою. Спроба протоієрея Василя Гречулевича проповідувати Христа українською мовою викликала захоплення серед українців і прихильників народної культурної свободи. Відомий слов'янофіл А. Хомяков [4] тепло вітає це видання. Тому перший випуск проповідей протоієрея Василя Гречулевича українською мовою розійшовся досить швидко.

Друге видання з'явилося у 1857 р. Цьому передувала досить серйозна праця: вдосконалювалися проповіді українською літературною мовою, переглядався їх зміст. Доопрацювання належать не лише автору, а й видатному на той час українському громадсько-культурному діячеві – П. Кулішу, який володів у Петербурзі друкарнею, де й були опубліковані праці Василя Яковича. Як зазначає член-кореспондент АН України В. Німчук [5], вплив Гречулевича на Куліша безперечний. З усього видно, що саме праця над проповідями подільського благочинного привела видатного українського письменника і громадського діяча до бажання потрудитися на терені духовної літератури, перекласти Біблію, що він згодом і зробив разом з іншим подольнянином – І. Пулієм.

Щодо проповідей Василя Яковича 1857 р., то книга складалася майже з шести десятків проповідей, серед яких 25 присвячені святам Господнім, 20 – недільним святкам, 7 – святкам Богородиці, 10 – святкам і 10 – на різні теми.

Цінність проповідей В. Гречулевича беззаперечна. Ось уривок з книги «Проповеди на малороссийском языке» [6], що була надрукована протоієреєм Подільської єпархії, Брацлавського повіту, села Ганнополя, Чудо-Михайлівської церкви – Василем Гречулевичем: «...Істина незаперечна, що для успіху проповіді необхідно з нашого боку говорити народу на мові для нього абсолютно зрозумілій, близькій до серця, рідній. І ця істина, якщо і десь, то особливо в Малоросії, давно вже повинна бути звершена і приносити очікувані плоди... Наші служителі Слова Божого, отримуючи освіту в семінаріях і академіях і звикаючи в них до літературної російської мови, не можуть і не хочуть потім відвикнути від засвоєного ними способу висловлювання, і ось деякі з них проповідують народу Слово Боже на мові, якщо і не зовсім для нього незрозумілій, то, в крайньому випадку, зовсім мало переконливій, немовби зневажаючи рідну мову, тих, кого пасе, мову, на якій говорять десятки мільйонів православних».

За словами Гречулевича, такі проповідники будуть для слухачів «чужомовцями» своїми проповідями не принесуть користі.

Священик у своїй праці наголошував на тому, що «інколи сільські проповідники Слова Божого слабо діють на розум і серця парафіян, не стільки від недостатці дару переконання, скільки від переконань того, хто говорить до тих, хто слухає. Священики погано знають життя свого народу, його живу мову, традиції, звичаї». Може

говорити переконливо з народом тільки той, хто «перейнявся духом його життя... А це дається тільки тому, хто зріднився з своїми слухачами, прийнявши близько до серця все, чим вони живуть.»

У 1856 р. надруковані «Бесіди катехізичні на символ віри і молитву Божу», а в 1858 р. вийшли у світ «Бесіди про сім тайств». Також у 1859 р. була надрукована брошура «Про обов'язки батьків і дітей», що вміщувала дві бесіди.

Не судилося більше видатному проповіднику побачити результати своєї літературної праці у друкованому вигляді. Валуєвський циркуляр знищує всі прояви українського поступу: «Так званої української мови... не було, нема і бути не може» – ця болюча фраза закарбовується в пам'яті українців і не дає існування будь-якому друкованому слову українською мовою».

1 червня 1870 р. під час служби в с. Демківка Василю Яковичу стало зле. Того ж дня його не стало.

Справу свого батька продовжив Василь (Віталій) Васильович Гречулевич. Він також був священником і церковним діячем. Василь (Віталій) Васильович родився 1 січня 1822 р. в с. Ганнополі Брацлавського повіту Подільської губернії. Незважаючи на те, що більшу частину життя він провів у Петербурзі, Україна зайняла чи не найважливіше місце у його серці. Про «малу» Батьківщину він піклувався, навіть перебуваючи далеко від дому. Про цей факт вказує те, що на отриманні за видання своїх творів матеріальні кошти він побудував в Тульчині, жіноче єпархіальне училище.

Постаті батька – протоієрея Василя Яковича Гречулевича та його сина єпископа Віталія (Василя Васильовича Гречулевича) [7, с 145] настільки взаємно доповнювали одна одну, що дослідники життя одного і другого священослужителів заплуталися в їхньому богословському спадку та вважали, що це є одна і та ж сама постать. Так, праці батька, а саме згадувані його проповіді українською мовою і «Притчи Христові», приписувались його синові єпископу Віталію. Очевидно, що це відбулося через схожість літер в ініціалах батька-протоієрея і сина-святителя.

У 1860-1870 рр. Василь Васильович видав один із найбільш популярних духовних журналів – «Странник». Він не тільки здійснив керівництво над видавництвом журналу, але й публікував у ньому свої праці, проповіді і богословські статті. Протягом шістнадцяти років він був редактором цього журналу до прийняття чернечого постригу. Навколо «Странника» згуртувалися професори духовних академій, тодішня російська богословська еліта. У часописі чимало статей друкував сам протоієрей В. Гречулевич.

У 1861 р. священник призначений тимчасовим, а з 1875 р. постійним членом Санкт-Петербурзького комітету духовної цензури для розгляду творів українською мовою.

Зусиллями єпископа Віталія в Кременці було відкрито єпархіальне жіноче училище. Велику увагу Владика приділяв Волинській духовній семінарії. Єпископ відвідував уроки, розглядав справи семінарського правління, бідних вихованців, які не мали сім'ї.

У жовтні 1882 р. єпископа Віталія перевели на Могилевську кафедру. Це сприяло відкриттю великої кількості церковно-

приходських шкіл. Преосвященний Віталій закінчив свій земний шлях 14 травня 1885 р. Святителя поховали у Спаській церкві при архиєрейському будинку.

Відомий російський громадський діяч, згодом член Товариства духовної просвіти Ф. Тернер [8, с 77-100], який добре знав єпископа Віталія Гречулевича, ще коли він був архимандритом і працював у Комітеті духовної цензури, згадує про нього як про людину, яка мала живий інтерес до всяких питань релігії і життя.

Громадська діяльність Гречулевичів викликає захоплення і є прикладом для наслідування, навчає, як треба любити свій народ, свою Батьківщину. Принагідно, що ідеї Василя Яковича знайшли своїх прихильників у наш час, і все більше православних храмів нашої Батьківщини звертаються до своїх парафіян рідною українською мовою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Сухомлинська О.В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. Київ: А.П.Н., 2003. 68 с.
2. Мицик Ю. А. Гречулевич Василь // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2004. Т. 2: Г-Д. С. 194.-518.
3. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава: Друк. оо. Василіян у Жовкві, 1934. Ч. 3.
4. Хомяков Олексій Степанович // Українська радянська енциклопедія: у 12 т. / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. К.: Головна редакція УРЕ, 1974–1985.
5. Білоусенко П. І. Німчук Василь Васильович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2010. Т. 7: Мл-О. С. 419.
6. Гречулевич Василій Яковлевич Проповеди: на малоросійском языке. СПб., 1849. 222 с.
7. Гречулевич Василій Васильович // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. СПб., 1890-1907. Т. 30 С. 145
8. file:///C:/Users/ASUS/Desktop/reisuk_2011_5_7.pdf

Каросва Тетяна, Мідяна Ірина **ГЛАСНІ ВІННИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ ЗА ГОРОДОВИМ** **ПОЛОЖЕННЯМ 1892 Р.**

Реформа місцевого самоврядування, розпочата запровадженням земських органів влади (1864) була продовжена міськими нововведеннями з прийняттям Городового положення (1870). Цим нормативним актом російська влада намагалася модернізувати міське самоуправління на нових засадах. Утім наступним імператором Олександром III було прийнято нове Городове положення (1892) [1], яке традиційно істориками оцінюється як контрреформаційне, оскільки запроваджувалася низка додаткових обмежень та посилювався контроль за міською владою, а головне збільшився майновий ценз, відповідно значно зменшилася кількість виборців, що вплинуло на можливість контролювати виборчий процес. Разом з тим з організаційно-господарчого боку було запропоновано кілька змін (наприклад виборні посадовці управи

визнавалися такими, що перебувають на державній службі), які позитивно вплинули на функціонування міського господарства.

Розпорядчим органом влади у місті була міська дума, яку формували гласні. Їх за майновим цензом обирали кожні чотири роки в терміни, призначені міською управою й затверджені губернатором. Виборцями у значних повітових містах ставали: 1) особи та організації, які володіли в межах міста не менше одного року нерухомим майном вартістю від 1 000 руб.; 2) особи та організації, які утримували в тих же межах торговельно-промисловий заклад, що потребував свідоцтва 1-ї чи 2-ї гільдії [1].

Із зростанням Вінниці до міської думи, за Городовим положенням 1892 р., у різні каденції входило від 33 до 39 гласних, хоча відповідно до кількості населення мало бути 40. Майбутнього гласного або висували не менше 5 виборців за його згоди, або він сам себе висував. Голосування проходило таємно балотуванням шарів. Вибори вважалися проведеними, якщо число виборців переважало число кандидатів у гласні. Наприклад, у 1902 р. з 512 міських виборців участь у голосуванні брали 140 [2]. Оскільки бажаючих працювати гласними завжди було небагато, а частину з них не затверджував губернатор, то у дореволюційний період у місті жодна каденція у повному складі не відбулась [3].

Новий законодавчий акт був прийнятий у травні 1892 р., коли у Вінниці уже тривали вибори за старим законодавством, тому було прийнято рішення визнати їх дійсними. Ці гласні працювали до 1894 р., коли провели нові вибори. Тому до революції 1917 р. за новим Городовим положенням відбулися такі каденції: 1894–1898, 1899–1902, 1903–1906, 1907–1911, 1912–1917 рр. Останню каденцію продовжили через військові дії. Як правило, вибори проходили восени наприкінці останнього року діяльності гласних певної каденції, потім упродовж кількох місяців губернатор розглядав кандидатури обраних для затвердження, і нова каденція починала роботу весною.

Виборчі збори під час виборів проводилися у приміщенні міської управи. Після 1906 р. (року перших виборів у Державну Думу) у Вінниці створили дві виборчих дільниці. На першій дільниці (правобережна частина міста та Замостя) проходило голосування за 28 гласних, по другій (Старе місто та Хутори) – за 12. Виборці першої дільниці збиралися у міській управі, другої – у Народному домі [3].

Гласні не отримували за свою працю заробітної платні. За рік мало відбутися не менше 4 і не більше 24 засідань. Кожний гласний зобов'язувався відвідувати кожне засідання. При голосуванні він не міг передати свій голос іншій особі. У складі думи працювали різні тимчасово створені комісії: училищна, мостова, садова, бібліотечна, ревізійна, бюджетна, фінансова, лікарська, господарська, технічна, юридична, оцінна, торгова, театральна тощо.

Гіпотетично склад міської думи мав пропорційно представляти усю міську спільноту, проте на перешкоді стояв майновий ценз. За списком 1894 р. у Вінниці право обирати мала 481 особа [4, арк. 13в–93в], 1913 р. – 1123 [5, арк. 158], або 2,2% мешканців міста.

Імперське законодавство запроваджувало й віросповідні квоти. Нехристиян могло бути до 1/5 гласних. Для Вінниці, що входила до межі осілости, це важило чимало. Улітку 1898 р. подільський губернатор повідомляв вінницькій управі, що міністерство внутрішніх справ визнало можливим увести до думи 2 гласних з юдеїв. У кожному міському поселенні вівся особливий список юдеїв, які на підставі Городового положення могли стати міськими гласними. Для Вінниці кінця XIX ст. він нараховував 400 прізвищ [6, с. 151] (це ледь не половина виборців, а йшлося лише про 2 гласних). У 1902 р. серед вінницьких гласних 22 – православні, 11 – католики, 2 – юдеї [7, табл. 5], через десять років – 30 православних, 3 католики, 1 юдей [8, табл. 17].

Соціальний склад вінницької думи також мав деяку своєрідність. У 1902 р. серед гласних 11 дворян, 4 почесних громадян і купців, 15 міщан, 1 селянин та 4 священники [7, табл. 5], у 1912 р. – 17 дворян і чиновників не з дворянства, 1 священник, 1 купець, 14 міщан, 1 селянин [8, табл. 17]. Тобто зростала кількість дворян і чиновників (з 31,4% до 50%), а міщани та селяни залишалися приблизно на одному рівні 44,1–45,7%.

Неписьменних серед гласних постійно меншало: у 1890-х рр. кожної каденції – 4–5, у 1912 р. – 1, а з 1914 р. – жодного. Причому у 1912 р. серед гласних 32,3% мали вищу освіту, 14,7% – середню [8, табл. 17], тобто майже половина (47,1%) – високий для свого часу освітній рівень. Високий освітній рівень допомагав критично сприймати навколишній світ, приймати відповідальні рішення.

За списками вінницьких гласних можна визначити кілька виборчих практик. Насамперед поширеність родинних зв'язків між гласними і багаторазове переобрання. Роками вінничани обирали представників давніх вінницьких міщанських родів Дахновських, Кононюків, Плют, Примаків, Шаповалів. Особливо виділявся рід Миклашевських, представники якого брали участь в управлінні містом з кінця XVIII ст. Дворянські родини Длуголенцьких, Матеранських, Хмеліовських також не пасли задніх. Утім з роками родинний підряд зменшувався, більше з'являлося спеціалістів з різних сфер, які фахово могли приймати розпорядчі рішення у місті. Зламними можна вважати вибори 1906 р., коли з числа гласних зникло багато старих імен, які традиційно обиралися роками. 26 років гласними були І. О. Кукович, Б. І. Лещинський, І. М. Матеранський, П. В. Скиба, М. І. Хмеліовський. Револьюційні потрясіння, які сколихнули імперію, не пройшли повз вінницького життя, але вони не зачепили вінницького міщанина І.О. Миклашевського, який продовжував представляти міську громаду до 1917 р. – 37 років; П.Й. Волощук та К.Е. Падлевського, які пропрацювали до 1911 р. – 31 рік. Справжнім довгожителем міського самоврядування був Ф. Т. Кононюк, який щонайменше з 1863 р. до 1902 р. брав участь в управлінні містом [9, с. 7-7зв].

Тривале «гласне довголіття» далеко не завжди свідчило про корисну діяльність тієї чи іншої постаті. Якщо Й.Б. Бернштейн, Б.І. Лещинський роками брали активну участь у житті міста, відгомін їхньої діяльності залишився в документах, то було чимало гласних,

які, здається, лише своєчасно приходили на засідання і вправно голосували. Вочевидь вони влаштовували як виборців, так й владу своєю слухняністю, передбачуваністю, керованістю тощо.

Водночас вибори 1911 р. продемонстрували, що перемога національно свідомих представників української (М.А. Литвицький, В.І. Мачуценко, Д.В. Маркович, Д.Г. Зосіматю, І.М. Шулґа, В.С. Дудич) та польської (А. М. Станевич, Ф.Ф. Ціонґлінський) спільнот небажана для влади, оскільки їх обрання губернатором не затвердив [4, арк. 9]. Тобто вони вважалися достатньо благонадійними, щоб працювати, наприклад, присяжними повіреними, опікуватися кооперативним рухом, вчителювати, бути кандидатами в гласні, проте гласними, які розпоряджаються у місті, вже стати не могли.

Привертає також увагу порядок розташування прізвищ гласних у списках, адже тільки з 1911 р. був визнаний алфавітний підхід. Раніше гласні-депутати від єврейської громади та духовного відомства завжди подавалися останніми. Порядок підписів гласних під протоколами був достатньо сталим і, вочевидь, відображав внутрішню ієрархію гласних. Складно однозначно пояснити розстановку імен, проте на горі йшли місцеві «патриції», наприкінці списку, з огляду на нерозробленість накреслення підпису, люди неграмотні або малограмотні, тобто найнижчого статусу. Разом з тим у кожному складі думи були такі неграмотні/малограмотні, які користувалися факсиміле, тобто достатньо заможні. Їхні підписи завжди у цих списках були у нижній половині, ближче до середини.

Усього за п'ять каденцій (23 роки) вінницькими гласними були 103 особи. Про багатьох з них ми не маємо докладних відомостей, навіть років життя і сфери професійної діяльності, утім вважаємо за потрібне узагальнити зібрану на сьогодні інформацію.

Вінницькі міські гласні за Городовим положенням 1892 р.

Адріанов Павло Олександрович (1855, Західний Сибір – 193?, Вінниця) – педагог, перекладач, антикознавець. Міський гласний (1912–1917), повітовий земський гласний (1911–1914). Закінчив Петербурзький історико-філологічний інститут (1876). Служив в Міністерстві народної освіти. З 1907 р. жив у Вінниці. Власник будинку по вул. Л. Толстого, 10 (можливо, сьогодні №8). За радянської влади очолював міські трудові школи, викладав латину у фармацевтичному технікумі, на акушерських та медичних курсах. Автор численних праць з давньоримської культури, перекладів із латини

Бернштейн Йосип Борисович (? , Вінниця – ?) – купець 1-ї гільдії, банкір, громадський діяч, благодійник, юдей. Міський гласний (1899–1902, 1907–1917), член Археологічної комісії (1901–1902). Закінчив Санкт-Петербурзький університет, кандидат права. Очільник вінницького відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку). Один з лідерів міської єврейської громади. Власник будинку (вул. Поштова, на фундаменті якого сьогодні «Будинок вчителів» (вул. Соборна, 45))

Бобело Антон Васильович (? , Вінниця – ?) – міщанин. Міський гласний (1907–1917). Малограмотний

Бояржинский Леон Казимирович (1842–?) – купець 2-ї гільдії, з дворян, які не довели свого походження, католик. Миський гласний (1880–1898). Закінчив 4 класи гімназії. У Вінниці жив з 1875 р.

Броєцький Михайло Юхимович (1856–?) – лікар. Миський гласний (1907–1917), голова санітарної комісії міської управи. Закінчив університет у 1884 р. Вінницький повітовий лікар (до 1890–1917)

Вахневський Антон Войцехович (1863, Вінниця – 1919, Вінниця) – дворянин, підприємець, католик. Миський гласний (1894–1906). Закінчив 6 класів Немирівської гімназії. Співвласник пивоварного заводу братів Вахневських (1869). Власник будинку на вул. Великій Садовій (нині вулиці Л. Толстого та частково Театральна), дачі «Забава» на Старому місті (урочище «Гниле»), кам'яних лавок. Убитий за радянської влади. На базі броварні було створено кондитерську фабрику (1927), нині частина корпорації «Рошен»

Вишневський Леон Людвікович (1854–1909, Вінниця) – селянин, домовласник, католик. Миський гласний (1894–1902). Отримав домашню освіту. У Вінниці жив з 1883 р. Власник будинку (вул. Поштова, нині Соборна)

Вікул Павло Іустинович (1850 – після 1917) – з духовного звання, православний. Миський гласний (1892–1898), повітовий земський гласний (1911–1917). Закінчив Подільську духовну семінарію. У Вінниці жив з 1877 р. Священник старомиської церкви св. Миколая. Власник будинку (вул. Вознесенська, нині вул. Замостянська), який орендували у 1910-х рр. для 2-ї поліційної дільниці

Волков Олександр Григорович (? – після 1912) – вінницький міський землемір (1880–1912). Миський гласний (1903–1911), член Археологічної комісії міської думи (1903–1905). За вислугу років гласні встановили йому міську щорічну пенсію. Власник будинку (вул. Тюремна, нині вул. Шмідта)

Волощук Павло Йосипович (Осипович) (1840, Вінниця – після 1912) – міщанин, православний. Миський гласний (1880–1911). Отримав домашню освіту. Власник будинку (вул. Мала Лазаретна, нині вул. Гліба Успенського)

Гаврилов Василь Олександрович (?–?) – особистий дворянин. Миський гласний (1903–1917), член міської управи (1901–1916). Закінчив 4 класи Кам'янець-Подільської гімназії. Служив з 1874 р. У 1890-х рр. – наглядач повітової лікарні Приказу громадської опіки. Власник будинку (вул. Романівська, 59, нині Магістратська).

Гейден Дмитро Федорович (1862, Санкт-Петербург–1926, Загреб, Хорватія) – граф, громадський та політичний діяч, землевласник. Миський гласний (1903–1917). Закінчив Петербурзький університет і Миколаївську академію Генерального штабу (1891). З 1896 р. у відставці, однак брав участь у російсько-японській та Першій світовій війнах. Осів у маєтку в Сутисках Вінницького повіту (нині Тиврівського р-ну Вінницької обл.). Підприємливий поміщик. З 1897 р. предводитель дворянства Вінницького повіту, з 1898 р. почесний мировий суддя, згодом голова Вінницької повітової земської управи. Очолював Вінницький повітовий комітет Піклування про народну тверезість, Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. Член Об'єднаного комітету зі

спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві 1913 р. Цікавився ідеями В. Липинського. У 1917–1918 рр. очолював Спілку хліборобів України, брав участь у Білому русі, 1920 р. емігрував до Сербії.

Гогленков Петро Варфоломійович (1865 – після 1916) – купець 2-ї гільдії з селян Тамбовської губернії. Міський гласний (1907–1917), член міської управи (1901–1916). Власник будинку (вул. Льва Толстого, 4)

Гончаренко Давид Родіонович (? – після 1912) – міський гласний (1899–1902)

Гордзієвський Адольф Амвросійович (?–?) – дворянин. Міський гласний (1903–1911)

Грудзинський Іван Фаустинович (? – після 1911) – міський гласний (1912–1917). Власник будинку (вул. Велика Миколаївська, нині вул. Замостянська)

Грохольський Станіслав Генрикович (1835–1907) – граф, землевласник, громадський діяч. Міський гласний (1903–1906), подільський губернський земський гласний (з 1904 р.). Власник П'ятничан (нині в межах Вінниці)

Дахновський В.І. (? , Вінниця – ?) – міщанин. Міський гласний (1907–1911).

Дахновський Микола Йосипович (? , Вінниця – після 1911) – міщанин. Міський гласний (1907–1911). Малограмотний. Власник будинку (вул. Мала Лазаретна, нині вул. Гліба Успенського)

Дахновський Олександр Іванович (? , Вінниця – після 1912) – міщанин, міський гласний (1899–1911). Член сирітського суду у Вінниці. Власник садиби на Старому місті

Дашкевич Володимир Васильович (? – після 1916) – міський гласний (1912–1917). Власник будинків (вул. Велика Дворянська, нині – М. Грушевського; вул. 19 лютого, нині – архітектора Артинова)

Демидов Василь Костянтинович (?–?) – вінницький міський землемір (з 1912 р.). Міський гласний (1903–1906)

Длуголенцький Артур Карлович (1839 – до 1916, Вінниця) – дворянин, католик. Міський гласний (1884–1902), член Археологічної комісії міської думи (1901–1902). У Вінниці жив з 1875 р. Начальник залізничної станції (1890-ті рр.), власник складу сільськогосподарських машин (з 1875 р.). Власник кам'яних будинків

Длуголенцький Любомир Артурович (1875–1939) – дворянин, присяжний повірений, громадський діяч. Міський гласний (1912–1917), повітовий земський гласний (1915–1917). Очолював філію Торгового банку у Вінниці. Власник будинку (вул. Романівська, нині вул. Магістратська, 66). У 1917 р. секретар президії виконкому Вінницької ради громадських організацій, згодом міський комісар. Як очільник нідерландського консульства у Вінниці (1918–1919) давав можливість виїхати за кордон, за що заарештований радянською владою. По звільненні емігрував до Польщі. З 1922 р. суддя окружного суду, адвокат у Познані.

Дорошкевич Іполит Каленикович (? – після 1911) – міський гласний (1912–1917). Власник будинку (вул. Петропавлівська, нині вул. Короленка)

Ельрих Карл Матвійович (1846, Вільно – 191?, Вінниця) – дворянин, лютерансько-євангелістського віросповідання. Міський гласний (1903–1911), член Археологічної комісії (1903–1904), голова санітарної комісії (1903–1904) міської думи. Закінчив Павловське училище (СПб), служив в лейб-гвардії Катеринославському гренадерському полку. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. З 1886 р. – полковник, військовий начальник Вінницького повіту. У 1904–1909 рр. – генерал-майор у Варшаві. Після 1909 р. знову у Вінниці – міський гласний.

Закревський Микола Павлович (? – після 1912) – міський гласний (1903–1917). Власник будинку (Північна алея, нині вул. Стрілецька)

Здзитовецький Феліціан Францович (?–?) – дворянин. Міський гласний (1903–1911). Власник будинку (Бузький пров.(?, можливо Бузький узвіз, тоді нині Крутий узвіз)

Іваницький Григорій Галактіонович (?–?) – міщанин. Міський гласний (1907–1917)

Ільченко Іван Іпатійович (? , Вінниця – ?) – міщанин. Міський гласний (1907–1917)

Іойриш А. (?–?) – міський гласний (1894–1898)

Каплунов Яким Зиновійович (1857, Вінниця – після 1912) – міщанин, православний. Міський гласний (1894–1902), писар вінницької міщанської управи, згодом польовий наглядач. Отримав домашню освіту. Власник дерев'яного будинку, саду, городу

Клобуковський Людвік Мартинович (?–?) – дворянин, католик. Міський гласний (1912–1917). Мешкав у будинку по вул. Романівській (нині Магістратська)

Кононюк Євстратій Олексійович (? , Вінниця – ?) – міщанин. Міський гласний (1899–1917)

Кононюк Фералонт Тихонович (1835, Вінниця – ?) – міщанин, православний. Міський гласний (1880–1902), щонайменше з 1863 р. був депутатом міського депутатського зібрання. Отримав домашню освіту. Власник дерев'яного будинку, саду, городу, водяного млину, орної землі

Конюхов Михайло Степанович (1829–1911, Вінниця) – із духовного стану, православний, колезький радник. Міський гласний (1884–1902), член Археологічної комісії міської думи (1901–1902). Закінчив духовну семінарію. У Вінниці жив з 1865 р. Очільник Вінницького повітового казначейства. Власник будинку (вул. Велика Дворянська, нині вул. Михайла Грушевського)

Корженівський Адам Іванович (1831–?) – дворянин, католик. Міський гласний (1884–1898). Закінчив Ровенську гімназію. Жив у Вінниці з 1864 р. Власник садиби, будинку, саду

Кравченко Варфоломій Фомич (? – після 1912) – міський гласний (1899–1902). Власник будинку (вул. Велика Купецька, нині вул. Тімірязєва)

Кувочив Іван Осипович (1838–?) – дворянин, католик. Міський гласний (1880–1906), член міської управи. Закінчив 5 класів дворянського повітового училища. У Вінниці жив з 1876 р. Власник дерев'яного будинку, 2 флігелів, земельної ділянки (9 десятин), саду (1 десятина), орної землі

Куликовський Антон Сильвестрович (? , Вінниця – ?) – міщанин. Міський гласний (1912–1917). Власник будинку (вул. Велика Поштова на Липках, нині Київська)

Куць Тимофій Феоктистович (?–?) – міський гласний (1907–1917). Малограмотний

Кучинський І. (?–?) – міський гласний (1894–1898)

Лещинський Болеслав Іванович (1848–1909, Вінниця) – дворянин, католик, приватний повірений. Міський гласний (1880–1906), член Археологічної комісії міської думи (1901–1903). Закінчив Кам'янець-Подільську гімназію (1866). У Вінниці жив з 1875 р. Власник будинку (нині вул. Оводова, 89, «будинок з баштою», на початку 2000-х рр. перебудований), цегляного заводу, земельних ділянок

Лободзинський Олександр Григорович (?–?) – міський гласний (1912–1917). Власник будинку на Старому місті

Львович Борис Мойсейович (Борух Мошкович), 1859, Вінниця – 1916, Вінниця) – купець 2-ї гільдії, підприємець, юдей. Міський гласний (1894–1898). Власник чавуноливарного, згодом машинобудівного механічного заводу «Молот», кількох будинків

Матеранський Мартин Михайлович (1854, Вінниця – після 1912) – дворянин, католик. Міський гласний (1894–1898). Отримав домашню освіту. Власник дерев'яного будинку, саду, городу, ставку, левади, орної землі та сінокосу

Матеранський Ісидор Михайлович (1834 – після 1912) – дворянин, католик. Міський гласний (1880–1906). Отримав домашню освіту. У Вінниці жив з 1860 р. Власник дерев'яного будинку з землею, левади з кущами

Машевський Петро Павлович (? , Вінниця – ?) – міщанин. Міський гласний (1899–1906)

Миклашевський Іван Олександрович (1839, Вінниця – після 1917) – міщанин, православний. Міський гласний (1880–1917). Отримав домашню освіту. Власник дерев'яного будинку, саду, левади з сінокосом, частини ставу, цегляного заводу

Милевський Владислав Антонович (?– після 1913) – міський гласний (1899–1902)

Милянський Микола Каленикович (? – після 1917) – міський гласний (1907–1917)

Молдавський Євфимій Костянтинович (1849 – ?) – з духовного звання, православний, колезький секретар. Міський гласний (1888–1906), член міської управи (1897–1901). Закінчив 2 класи Подільської духовної семінарії. Служив з 1870 р. У Вінниці жив з 1880 р. Власник будинків, земельних ділянок

Мончинський Стефан Антонович (?–?) – міський гласний (1912–1917), повітовий земський гласний (1911–1914). Отримав середню освіту

Некрасов Микола Амвросійович (1844 – до 1911, Вінниця) – дворянин, генерал-майор. Міський гласний (1903–1906), член Археологічної комісії міської думи (1903–1905).

Оводов Микола Васильович (1864, Воронежська губ. – 1941, Одеса) – дворянин, лікар. Міський гласний, міський голова (1899–1917), повітовий земський гласний (1911–1914). Випускник Київського

університету (1889). У Вінниці жив з 1890 р. Власник будинку (нині вул. Магістратська, 64), земельних ділянок.

Олтаржевський Іван Степанович (187?–194?) – присяжний повірений. Міський гласний (1912–1917), міський голова (1917–1918), повітовий земський гласний (1911–1914). Повірений у справах Грохольських з П'ятничан. Емігрував до Польщі, де став головою суду у Вільні

Островський Йосип Тимофійович (?–?) – міський гласний (1903–1911)

Охрименко Ілля Трохимович (1845, Вінниця – після 1912) – міщанин, православний. Міський гласний (1894–1902). Неграмотний. Власник дерев'яного будинку, саду, городу

Павлюк Ілля Дмитрович (?–?) – міський гласний (1912–1917)

Падлевський Казимир Едуардович (1841–1911, Вінниця) – дворянин, католик. Міський гласний (1880–1911). Отримав вищу освіту. У Вінниці жив з 1875 р. Багаторічний розпорядник правління 1-го позичково-ощадного товариства у Вінниці (1880). Організатор дитячого притулку (1902), що згодом увійшов до відомства імператриці Марії. Агент Варшавського страхового товариства. Власник будинку (нині вул. Монастирська, 47)

Панчук Демид Федорович (?– після 1912) – міський гласний (1903–1911)

Панчук Порфирій Федорович (?– після 1912) – міський гласний (1903–1906)

Петров Павло Васильович (? – після 1911) – дворянин. Міський гласний (1899–1902). Був обраний міським головою, але губернатор не затвердив. Власник будинку (вул. Монастирська)

Піотровський Мечислав Якович (?–?) – міський гласний (1912–1917)

Плюта Олексій Трофимович (? , Вінниця – після 1912) – міщанин. Міський гласний (1903–1911). Неграмотний

Плюта Йосип Тимофійович (1840, Вінниця – після 1912) – міщанин, православний. Міський гласний (1894–1902). Неграмотний. Власник будинку, саду, городу

Постоловський Олексій Андрійович (?–?) – міський гласний (1907–1917)

Примак А(Я)ким Петрович (1862, Вінниця – ?) – міщанин, православний. Міський гласний (1894–1917). Отримав домашню освіту. Власник будинку, двох садів, орної левади, пасовища, половини ставка

Примак Іван Петрович (1858, Вінниця –?) – міщанин, православний. Міський гласний (1888–1898, 1903–1906). Отримав домашню освіту. Власник будинку, половини ставка, фруктового саду і левади з кущами

Примак Лев Петрович (1861, Вінниця – після 1912) – міщанин, православний. Міський гласний (1894 –1902). Отримав домашню освіту. Власник дерев'яного будинку, саду, городу, левади з кущами

Розов Сергій Васильович (1863–1916) – лікар, акушер-гінеколог. Міський гласний (1912–1916). Випускник Київського університету (1889). У Вінниці – лікар дільниці Південно-Західної залізниці, кількох

навчальних закладів міста, городовий лікар. Голова Вінницького медичного товариства (на 1910 р.). Власник будинку (вул. Торгова, нині вул. Магістратська).

Ройзман Шльома Гершкович (1842, Вінниця – після 1912) – купець 2-ї гільдії, єврей. Міський гласний (1884–1898, 1903–1906). Отримав домашню освіту.

Сандлер Хаїм Абрамович (1853/49, Вінниця –?) – міщанин, приватний повірений, єврей. Міський гласний (1880–1898). Закінчив 2-класне казенне єврейське училище.

Сапір Леон Ісайович (1853, Вінниця – 1915, Вінниця) – купець 2-ї гільдії, власник крамниць, єврей. Міський гласний (1899–1902). Власник будинку (вул. Театральна, нині Оводова Миколи).

Свирський Фадей Іванович (? – 1897, Вінниця) – дворянин, православний. Міський гласний (1888–1897), міський голова (1893–1897). Власник кам'яного будинку с флігелем, садом

Скерлетов Микола Павлович (1827 – до 1915, Вінниця) – генерал-лейтенант, командир 12-ї артилерійської бригади, що дислокувалася у Вінниці. У відставці – міський гласний (1899–1902), член Археологічної комісії міської думи (1901–1902). Власник садиби на Старому місті, нижче Миколаївської церкви.

Скиба Павло Власович (1832–?) – дворянин, католик, губернський секретар. Міський гласний (1880–1906), член міської управи (1880–1897), міський голова (1897–1899). Закінчив Кам'янець-Подільську гімназію. У Вінниці жив з 1844 р. Власник дерев'яного будинку з садибою

Снежинський Василюк Федорович (1850–1916, Вінниця) – чиновник акцизного відомства, громадський діяч. Міський гласний (1899–1906), член Археологічної комісії міської думи (1901–1902). Як повітовий земський гласний (1911–1916) ініціював у 1916 р. створення музею у Вінниці. Власник будинку (вул. Владислава IV, 8, нині вул. Владислава Городецького)

Стамеров Микола Васильович (1852–?) – дворянин, землевласник, титулярний радник. Міський гласний (1912–1917). Голова Вінницької повітової земської управи (1911–1914).

Стефанський Іван Іванович (?–?) – міський гласний (1907–1911). Власник будинку (Торгова, або Кладбищенська площа, нині площа Гагаріна)

Такої Тимофій Миколайович (?–1909, Вінниця) – міський гласний (1903–1909)

Тржцинський Павло Карлович (1857? – до 1904, Вінниця) – дворянин, католик, присяжний повірений. Міський гласний (1888–1898). Випускник Київського університету, кандидат права. У Вінниці жив з 1883 р. Власник будинку (вул. Катеринінська, нині вул. Театральна)

Трикуленко Антон Васильович (?–1917, Вінниця) – міський гласний (1903–1911). Власник будинку на Старому місті

Тушин Володимир Миколайович (1861 – після 1911) – дворянин, офіцер в відставці. Міський гласний (1903–1906). Власник будинку (вул. Житомирська, нині вул. Богдана Хмельницького). Співпрацював з Л. М. Толстим під час голоду 1902 р.

Фишензон Ейкель Фаликович (?-?) – міський гласний (1907–1911)

Хмелювський А. І. (?-?) – міський гласний (1899 – 1902)

Хмелювський Мар'ян Іванович (1842, Вінниця –?) – дворянин, католик, колезький регістратор. Міський гласний (1880–1906), секретар міської управи (1880–1897). Отримав домашню освіту. Власник кількох будинків

Хмелювський Юліан Іванович (1834, Вінниця – 1909, Вінниця) – дворянин, католик, губернський секретар. Міський гласний (1880–1909). Отримав домашню освіту. Власник будинку (нині вул. Магістратська, 21)

Холод Максим Васильович (?– після 1912) – міський гласний (1899–1902). Неграмотний.

Хомчук Василь Спиридонович (?-?) – міський гласний (1907–1917)

Цириня Віктор Петрович (1854–?) – дворянин, купець 2-ї гільдії, провізор, католик. Міський гласний (1894–1898). Закінчив Київський університет. У Вінниці жив з 1888 р.

Чагін Олексій Васильович (184?, Рязанська губ. – після 1917) – дворянин, губернський секретар, православний. Міський гласний (1880–1902), секретар міської управи (1894–1899). Закінчив юридичний факультет Московський університет. У Вінниці жив з 1870 р. Вінницький нотаріус (1880–1917). Власник будинку (вул. Поштова, нині площа Театральна).

Шабанов Семен Петрович (1841–1914) – купець 1-ї гільдії. Міський гласний (1894–1906). Спеціалізувався на торгівлі мануфактурою. Власник чи не найбільшої міської універсальної крамниці, будинків (зокрема, нині вул. Соборна, 35), кількох будинків, маєтку у Зарванцях (нині Вінницького р-ну).

Шаповал Іларіон Леонтійович (1847, Вінниця – після 1912) – міщанин, православний. Міський гласний (1894–1899). Неграмотний. Власник дерев'яного будинку, городу, саду

Шаповал Нестор Тимофійович (1854, Вінниця – після 1917) – міщанин, православний. Міський гласний (1894–1898, 1907–1917). Отримав домашню освіту. Власник дерев'яного будинку, саду

Шаповал Пантелеймон Максимович (1869, Вінниця – після 1912) – міщанин, православний. Міський гласний (1894–1898, 1903–1911). Неграмотний. Власник будинку, городу, саду, орної землі

Шаповал Юліан Тимофійович (? – після 1912) – міський гласний (1907–1917)

Шаталюк Віктор Титович (1853, Вінниця –?) – міський гласний (1894–1902), міщанин, православний. Отримав домашню освіту, малограмотний. Власник будинку, саду, городу, орної землі

Швець Никифор Семенович (?-?) – міський гласний (1907–1917). Член Вінницького сирітського суду (на 1913 р.)

Шипович Іван Омелянович (1857, Бронниця (нині Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – 1936, Вінниця) – священник, краєзнавець. Міський гласний (1899–1902, 1907–1911), член Археологічної комісії міської думи (1901–1903), згодом її голова. Закінчив Київську духовну академію (1883), кандидат богослов'я. У Вінниці жив з 1893 р. Законвчитель реального училища (1893).

Власник будинку (вул. Катеринінська, нині вул. Театральна). Репресований.

Шпак Федір Антонович (1827 – після 1912) – міський гласний (1884–1888, 1894–1898). Відставний фельдфебель, православний. Отримав домашню освіту. У Вінниці жив з 1869 р. Власник кам'яного будинку (Георгіївська вул., нині вул. Володимира Антоновича)

Яворський Олександр Георгійович (?–?) – священник. Міський гласний (1903–1906, 1912–1917), член Археологічної комісії міської думи (1903–1905). Власник будинку (вул. Велика Скельна на Садках, нині вул. кн. Коріатовичів)

Яроцький Рудольф Станіславович (?–1909, Вінниця) – міський гласний (1903–1911), член Археологічної комісії (1903–1905). Власник будинку (вул. Велика Бульварна, нині вул. архітектора Артинова)

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Городовое положение: высоч. утв. 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. Санкт-Петербург, 1895. Т. 12. №8708.
2. Привинциальная летопись. От наших корреспондентов // Киев. газ. 1902. 2 груд.
3. Хроника // Вінниц. газ. 1906. 5 нояб.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. Д-262. Оп.1. Спр. 134. 9 арк.
5. ДАВіО. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 477. 214 арк.
6. Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у др.пол. ХІХ ст. Вінниця, 2001. 192 с.
7. Обзор Подольской губернии за 1902 год: прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. Каменец-Подольск, 1903. 212 с.; 13 табл.
8. Обзор Подольской губернии за 1912 год: прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора / Подол. губ. стат. ком. Каменец-Подольск, 1913. 175 с.; 35 табл.
9. ДАВіО, ф. Д-262, оп. 1, спр. 101. 37 арк.

Лапшин Сергій, Біляєвська Алла

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВА ЯК ОРГАНУ САМОВРЯДУВАННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У СФЕРІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Земська реформа 1864 р. стала продовженням реформи зі скасування кріпосного права і рішучим кроком уперед у розвитку господарських та культурних справ на місцевому рівні. Під опікою земських установ опинилися будівництво доріг, медицина, освіта, допомога хворим, бідним та постраждалим від війн тощо. Питання розвитку початкової освіти у земських діячів викликало значний інтерес незважаючи на те, що ця галузь була віднесена до необов'язкових. Активну боротьбу за поширення початкової освіти серед населення вели повітові та губернське земства Подільської губернії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Однак практично протягом десятиліття земства вивчали існуючий стан початкової освіти, розробляли основи, на яких мало ґрунтуватись відкриття народних училищ, та здійснювали лише перші кроки у

цьому напрямку. Окрім зазначеного, цей період виділяється й законодавчо.

Метою даної статті є розкрити суть діяльності земств Подільської губернії у сфері народної освіти. Також пояснити яким чином земства боролися із не писемністю на території Поділля.

До пропонованої проблеми вже зверталися українські дослідники, зокрема Анохіна Л. [1], Вишневецький О. [2], Гузь О. [4], Вороліс М. [3], Кошолоп М. [5, 6], проте у своїх публікаціях вони звертали увагу лише на окремі аспекти цієї теми.

Зважаючи на значну важливість освіти у житті кожної людини, проблема діяльності земських установ у сфері народного просвітництва зайняла чільне місце серед найважливіших тем вивчення ще дореволюційних істориків. Численні праці дослідників накопичили значний фактичний матеріал, на основі якого висвітлювали діяльність земських установ Російської імперії та окремих її регіонів у створенні шкільної мережі, характеризували їх фінансову та господарську діяльність, розглядали питання підготовки учительських кадрів, введення загального початкового навчання тощо [1].

14 червня 1864 року видано «Положення про початкові народні училища». Воно дозволяло відкривати й утримувати початкові народні школи громадським організаціям, приватним особам, але ставило ці навчальні заклади під контроль повітових і губернських училищних рад. У їх склад входили директори училищ, представники від земств, місцевої адміністрації і духівництва. Це «Положення» провадило три типи початкових шкіл, які створили Міністерство народної освіти (міністерські), земства (земські), церковно-парафіяльні [1].

Згідно з «Положення про губернські й повітові земські установи» від 1 січня 1864 року земству не було дано широких прав у освітній діяльності, а дозволено «піклуватися про розвиток заходів народної освіти й переважно в господарчому напрямку й участь у завідуванні, утриманні на рахунок земства шкіл та інших навчальних закладів». «Положення про губернські й повітовіземські установи» не забороняло й не регулювало діяльності земств у галузі початкової народної освіти. Земства мали право піднімати клопотання перед Міністерством народної освіти й фінансово сприяти відкриттю шкіл, або розвивати господарчу частину школи [2]. Втручатися у педагогічний процес шкіл земствам було заборонено. Держава не покладала на них роль відбудовника початкової освіти, але вийшло так, що як органи місцевого самоврядування, земства самостійно втручаються у позавизначені їм функції у цій галузі. Завдяки активній діяльності цих установ початкова освіта в Російській імперії і в Україні стає всенародною [3].

На початку своєї діяльності, в галузі початкової освіти, земство поділило функції за зразком: повітові земства брали на себе утримання учителів та забезпечення учнів підручниками й посібниками, а губернські видавали лише позики для будівництва шкільних споруд. Крім того, повітові земства підтримували переважно початкову освіту, а губернські – середню. У перші роки

земської діяльності велика роль відводилась сільським громадам, які будували й ремонтували шкільні приміщення, забезпечували опалення й обслуговували потреби школи [3].

Згідно даним огляду Подільської губернії за 1892 рік тут нараховувалося 1533 навчальних заклади, серед них: 1) три гімназії, з них дві чоловічих (Кам'янець-Подільський та Немирів Брацлавського повіту) і одна жіноча (Маріїнска у Кам'янці-Подільському); 2) реальне училище (Вінниця); 3) жіноча прогімназія (Немирів); 4) духовна семінарія (Кам'янець-Подільський); 5) шість духовних училищ, з них чотири чоловічих (Кам'янець-Подільський, Тульчин, с.Привороття Ушицького повіту, Шаргород Могилівського повіту) і два жіночих (Кам'янець-Подільський, Тульчин); 6) 13 міських двокласних училищ: 1 – в Кам'янці-Подільському, 11 – у повітових містах губернії і 1 – у місті Барі; 7) 4 сільських двокласних училища (з них: три в Брацлавському повіті і одне в Ямпільському); 8) 7 міських однокласних приходських училищ (три у Кам'янці-Подільському); 9) 241 сільських однокласних училищ; 10) 526 церковнопарафіяльних шкіл [6]; 11) 726 шкіл грамоти; 12) 4 лютеранських школи; 13) 4 державних початкових єврейських училища (з них: одне двокласне – у Вінниці і три однокласних – у Проскурові, Балті і Могилів-Подільському); 14) 14 приватних училищ (з них 10 – єврейських); 15) школа повивальних бабок (Кам'янець-Подільський); 16) двокласне залізне училище (Жмеринка Вінницького повіту) [4].

Потрібно зауважити на тому, що до середини XIX ст. основним типом початкових навчальних закладів, що функціонували на території Поділля, були церковнопарафіяльні школи, які перебували під опікою та контролем церковного відомства. У другій половині XIX ст. почали утворюватись світські початкові навчальні заклади, які почали називатися школами грамоти [6].

Внаслідок освітньої реформи 1884 року та «Правил про церковнопарафіяльні школи» школи грамоти перейшли під контроль Святого Синоду. 4 травня 1891 року були затверджені «Правила про школи грамотності», які офіційно поклали початок розвитку народної освіти в Україні. Згідно з «Правилами» і доданого до них циркуляру, Міністерство освіти, даючи дозвіл на відкриття в населених пунктах нових шкіл грамоти, де вже функціонували школи духовного відомства, зобов'язане було погоджувати та отримувати дозвіл Єпархіальної вчительської Ради, а також враховувати місцеві умови [6]. Згідно з «Правилами про школи грамотності» (1891 р.), шкільна початкова мережа мала розширюватися не стільки за рахунок державних асигнувань на освітню галузь, скільки за рахунок «вільних селянських шкіл» і «домашніх шкіл грамотності», які фінансувалися за рахунок коштів волосних бюджетів або ж самими селянами за розподільчим характером.

Повітові структури мало переймалися проблемою забезпечення шкіл грамоти приміщеннями, тому всі витрати щодо їх спорудження брали на себе члени сільських громад. Батьки та вчителі досить часто зверталися зі скаргами до Губернської та Єпархіальної Учительської Ради, але будь-якої реакції чиновників так і не дочекалися [5].

У вересні 1907 року Подільський губернський комітет у справах земського господарства погодився надавати субсидії 312 школам грамоти, в яких на той час навчалось 6811 хлопчиків і 3500 дівчаток, за умови їх реорганізації у церковноприходські початкові школи. Позиція губернського комітету була підтримана Єпархіальною Вчительською Радою і на початку 1908 року всі 312 шкіл грамоти, що функціонували на території Подільської губернії, були перейменовані в церковноприходські школи [4].

Отже з вищезазначеного можна зробити висновок, що земства як орган самоуправління приділяли важливу увагу освітній галузі, вони проводили боротьбу із неписьменністю населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Анохіна Л.С. З історії освіти у м. Вінниця (II пол. XIX – поч. XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.vn.ua>
2. Вишневецький О.І. Повернення гімназії / О.І.Вишневецький // Рідна школа. – 1992. – №2.
3. Вороліс М.Г. Освітній та культурний розвиток на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX століття.
4. Гуз А. Боротьба земських установ України за впровадження у початкові навчальні заклади української мови у другій половині XIX - початку XX ст. / А. Гуз // Університет: Науковий історико-філософський журнал. - 2011. - №5.
5. Кошолоп О.Ф. Розвиток польської освіти на території Поділля в XIX – на початку XX століття // Культура і виховання. – 2011. – №2.
6. Кошолоп О.Ф. Стан церковної початкової освіти в Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX століття // 36-к наук. пр. Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – №4.

Пилипенко Тетяна, Голюк Марія

СОЦІАЛЬНА СФЕРА ДІЯЛЬНОСТІ ПОДІЛЬСЬКОГО ЗЕМСТВА

У XIX – на початку XX ст. термін «соціальна робота» у Російській імперії не вживався, натомість в офіційній документації та публіцистиці використовували визначення «громадська опіка» (рос. «общественное призрение»). До задач земства у цій сфері положення 1864 р. відносило а) встановлення, утримання і управління богоугодних і громадських закладів, як от: сирітських і виховних будинків, лікарень і будинків для догляду психічно хворих, богаділень і робітних домів, для прогонування незаможних роботою, б) завідування подібними закладами, приватними особами і громадами заснованими, якщо останні можуть бути передані наглядку установ громадської опіки.

Дана тема аналізується у працях Горбачева Н, Корнаухова Н, Коробейников В, Моїсеева Т, Старушенко О.

Метою даної роботи є проаналізувати роботу земств у соціальній сфері. Скільки витрачалося коштів на соціальну діяльність земств на території Подільської губернії.

Особливо виділялась «обов'язкова повинність» земських органів щодо опіки сімейств чинів запасу і ратників державного ополчення, мобілізованих на службу у воєнний час. Земці зобов'язувались за таких умов видавати щомісячно кожному члену сім'ї мобілізованого

не менше одного пуда 28 фунтів (близько 27 кг) муки, 10 фунтів (4 кг) крупи і 4 фунти (1,6 кг) солі або відповідну грошову компенсацію [1].

В шести губерніях Наддніпрянської України, де земства запровадили у 1864 р., до кінця XIX ст. вдалось досягнути помітних успіхів у роботі із незахищеними верствами населення. Скажімо, у 1890 р. у 34 губерніях діяло 126 земських богаділень, при цьому у Санкт-Петербурзькій губернії не було жодного подібного закладу, ще в семи губерніях діяло по одній земській богадільні. Водночас, у Полтавській губернії функціонувала 21 богадільня, Чернігівській – 6, Харківській – 5, Таврійській та Херсонській – по 3, Катеринославській – 2.

На теренах Правобережної України земське самоврядування було запроваджено на чотири десятиліття пізніше за інші регіони Наддніпрянщини, у 1904 р., а повноцінне функціонування земських інституцій розпочалось щойно у 1911 р., коли уряд дозволив проводити вибори земських гласних. Саме з цього часу починається становлення земської системи органів соціальної роботи у регіоні[1].

Упродовж 1911–1914 рр. на Правобережжі постала доволі потужна система соціального захисту населення представлена низкою закладів різного типу – у Вінниці було створено обласну (призначену для трьох губерній регіону) психіатричну лікарню, в губернському центрі земство організувало колонію та притулок для малолітніх правопорушників, намагаючись інтегрувати їх до суспільства.

Деякі аспекти соціальної роботи поєднувались із діяльністю в інших сферах. Наприклад, у багатьох земських навчальних закладах були запроваджені стипендії, які давали можливість навчатись дітям із незаможних сімей. Так, після створення сільськогосподарської школи у с. Гуменне Вінницького повіту земство виділило дванадцять стипендій, по одній на кожен повіт Подільської губернії, з метою підготовки молоді з незаможних родин для майбутньої праці в аграрній сфері[2].

Масштаби воєнного конфлікту стали шоком як для населення воюючих країн, так і для органів влади та самоврядування, котрі не очікували величезних людських втрат і матеріальних вкладень. Земствам довелось виконувати масштабні завдання щодо утримання сімей мобілізованих вояків. Також земські й міські самоврядування створили координаційну структуру, спрямовану на допомогу поранених воїнам, інвалідам війни, біженцям – Всеросійський союз земств і міст. При цьому земства Правобережної України, які мали одні з найбільших в імперії бюджети, організували в межах союзу власну автономну структуру – Південно-Західний комітет [3].

Мобілізація значної кількості вояків запасу актуалізувала питання допомоги їхнім родинам. Слід зазначити, що земства українського Правобережжя, на відміну від самоврядувань «старих» земських губерній, не мали досвіду роботи у цій сфері, в якій вже працювали земські установи під час воєн 1877–1878 та 1904–1905 рр.. До того ж, і масштаби конфлікту були величезними у порівнянні із попередніми війнами Російської імперії – за роки війни, згідно із

підрахунками І.Волацького, із числа мобілізованих подолян, було втрачено загблими, пораненими, полоненими і зниклими без вісті 28027 осіб. Надання допомоги постраждалим воякам вимагало чималих коштів і зусиль. Губернське земство у 1916 р. пожертвувало на допомогу хворим і пораненим воїнам 500 тис. руб., що становило величезну для того часу суму.

Величезна кількість сімей опинилась без годувальника, що вимагало чималих зусиль щодо опіки над ними. Показово, що земські управи не лише надавали продовольчу допомогу родинам вояків, але й шукали інші шляхи нормалізації їх життя та створення можливостей для повноцінного соціального функціонування. Абсолютним лідером у цьому відношенні стало Вінницьке повітове земство. У 1915 р. воно влаштувало притулок на 50 осіб для дівчатсиріт, батьки яких загинули на війні. Того ж року у Вінниці повітова земська управа влаштувала курси рахівників для вояків, що втратили фізичну працездатність; метою курсів проголошувалось дати можливість випускникам обійняти посади рахівників та інструкторів у сільських кооперативах [3].

На Вінницьких повітових земських зборах було вирішено надати допомогу родинам мобілізованих воїнів при збиранні врожаю та засіві полів. Аналогічне рішення також прийняла агрономічна нарада, яка відбувалась в Кам'янці 15 січня 1915 р., додавши також пропозиції про надання допомоги посівним матеріалом і наголосивши, що допомогу слід надавати не грошовими коштами (якими селянським родинам було важко ефективно розпорядитись в умовах дефіциту і дорожнечі), а натуральною допомогою [4].

Паралельно земства долучались до більш масштабних благодійних проєктів. Наприклад, Літинське повітове земство асигнувало 5000 руб. у розпорядження Комітету Великих княгинь Анастасії Миколаївни й Міліци Миколаївни з допомоги хворим, пораненим і одужуючим воїнам. Водночас нерідко співпраця із органами державної влади полягала у звертаннях земських інституцій по допомогу, оскільки наявні бюджети самоврядувань не дозволяли реалізувати певні масштабні проєкти; прикладом може слугувати клопотання губернського земство щодо виділення «пособия»: 1000 руб. для надання у другій половині 1915 р. сорока стипендій учням (сиротам, напівсиротам та дітям мобілізованих) Брацлавської, Вороновицької, Чоботарської і Новоушицької ремісничих шкіл, а також 500 руб. на утримання десяти учнів зазначених категорій в інтернаті при Кам'янець-Подільській нижчій ремісничій школі [3].

Після революції, в період розширення компетенції земств, ними проводились найрізноманітніші заходи для соціально незахищених верств населення. Так, у липні 1918 р. Подільське губернське земство відкрило при губернській земській лікарні відділення для завершення лікування інвалідів війни.

Суттєвою проблемою в 1918 р. стало просування через територію правобережних губерній значної кількості колишніх військовополонених-українців, що повертались з Австро-Угорщини та Німеччини. Не маючи жодних засобів для прожиття, вони нерідко

вдавались до крадіжок, жебракували тощо. Земства вживали заходів для поліпшення становища цих людей. Так, Кам'янецькими повітовою земською та міською управами були створені пункти харчування, де колишні військовополонені могли не лише поїсти, але й відпочити та отримати в разі потреби кваліфіковану медичну допомогу. При цьому потрібно наголосити, що, маючи більш значні ресурси, земство фактично утримувало і більшість цих пунктів [4].

Після закінчення війни Подільське губернське земство організувало нараду по відбудуванню зруйнованих селищ. 25 липня вона ухвалила рішення про початок відновлювальних робіт, координувати яку мав відділ будівництва губернської управи. Вже на початку серпня ним було призначено технічний персонал, що збирав відомості про руйнування та необхідні для відбудови ресурси. Всього, за зібраними відомостями, потребували відбудови в Кам'янецькому повіті 1782 будинки (велика кількість руйнувань пояснюється тим, що, як найзахідніший повіт губернії, він сильно постраждав у роки Першої світової війни), Літинському – 380, Могилів-Подільському – 281, Ямпільському – 229, Ольгопільському – 167, Проскурівському – 106, Брацлавському – 32, Ушицькому – 23, Вінницькому – 17, Гайсинському – 13, Летичівському – 12, не було інформації по Балтському повіту.

В листопаді 1917 р. Вінницьке повітове опікунство дитячих притулків просило повітові земські збори асигнувати кошти на придбання білизни, одягу і взуття на 15 комплектів для Стрижавського дитячого притулку, а також про збільшення фінансування його на 1918 р., оскільки сума в 600 крб., що виділялась до цього щорічно, явно не відповідала новим цінам. Опікунство зазначало, що крім зазначеної суми, інших коштів на утримання притулку не має, а тому воно не може утримувати його і просить взяти у своє підпорядкування. На початку вересня 1919 р. Вінницька повітова управа, не маючи змоги утримувати всі п'ять дитячих притулків, що перебували під її керівництвом, передала два з них («Ясли» та «Очаг») Українському Червоному Хрестові.

У 1919 р., з розгортанням другої українсько-більшовицької війни, знову активізується праця земств по забезпеченню сімей українських козаків, що було нелегким завданням в умовах протиборства та розрухи. Київська губернська управа вже 29 грудня 1918 р. прийняла рішення клопотатись перед урядом про заміну грошових виплат сім'ям мобілізованих на продовольчі пайки. 25 квітня 1919 р. міністерство внутрішніх справ запропонувало органам самоврядування визначити обсяги необхідного для допомоги сім'ям військовослужбовців і надіслати відповідну інформацію МВС. 14 серпня 1919 р. в Кам'янці-Подільському відбулась нарада щодо організації збору урожаю на землях закликаних до війська, в якій взяли участь представники міністерств земельних справ, військового, а також Подільської губернської та Кам'янецької повітової управ. Домовились, що земства здійснюватимуть координацію всіх дій в цьому напрямку, розподілятимуть виділені міністерством земельних справ насіння й реманент, а також надаватимуть допомогу своїм технічним персоналом. Звісно,

забезпечити виконання всіх запланованих заходів по забезпеченню сімей вояків земства не могли; більше того, скрутне становище волосних земств нерідко не дозволяло навіть взяти на облік всі відповідні сім'ї. Тому 7 листопада 1919 р. департамент місцевого самоврядування розіслав всім повітовим та міським управам обіжник (циркуляр), в якому вимагав негайно розпочати відновлення діяльності «попечительств про родини козаків, закликаних до Української Армії по мобілізації», якнайшвидше склавши відповідні списки [5].

Специфічною галуззю роботи Подільського губернського земства, що поєднувала в собі елементи освітньої діяльності та соціального забезпечення, було створення на Поділлі мережі дошкільних виховних закладів. Перший подібний заклад управа відкрила в липні 1918 р. в Кам'янці за сприяння товариства «Просвіта» та міської управи. Сучасник описував його наступним чином: «Дітей одвідує садок в середньому – 30 душ. В більшості це – діти бідноти. При садкові діти отримують чай з хлібом і горячий сніданок... Садок не перериває своєї роботи й на зиму. А щоби дати можливість дітям найбільш бідної родини одвідувати садок взимку, Управа постановила видати на взування і одіж дітей 2500 карб.».

Рішення відкрити перший дитячий садок саме в Кам'янці зумовлювалось тим, що чимало бідних сімей у місті не могли належним чином доглядати за своїми маленькими дітьми; водночас було взято до уваги, що відкриття такого закладу саме в губернському центрі дозволить земській управі більш ефективно проводити кампанію з пропагування дошкільного виховання. Кампанія ця проходила у досить складних умовах, спершу ідея створення дошкільних навчальних закладів не зустріла підтримки подолян, тому губ.управа навіть змушена була запровадити відповідні лекції на вчительських курсах у Балтському та Могилівському повітах.

З ініціативи відділу освіти губернської народної управи 13 листопада 1918 р. відбулась нарада з питань дошкільного виховання, де було обговорено конкретні аспекти проблеми (відсутність підготовлених кадрів, дитячої літератури тощо), продумано шляхи подальшого вдосконалення роботи з дітьми дошкільного віку (організація зразкових дитсадків, роз'яснювальна робота) [5].

Загалом земському самоврядуванню Подільського краю вдалось побудувати достатньо ефективну систему соціального забезпечення, покликану захищати найбільш вразливі верстви населення. Результативність роботи цієї системи оцінити досить важко, зважаючи, що вона проіснувала лише дев'ять років, із них шість в умовах воєнного часу, коли земські управи потерпали від нестачі фінансів, обмеженості людських ресурсів, катастрофічного зростання кількості осіб, що потребували соціального захисту. Навіть за таких складних умов земська система соціального піклування активно працювала – були створені численні притулки, найбільш незахищеним верствам населення надавалась матеріальна допомога, вживались заходи для вирішення

масштабних питань на кшталт відбудови поруйнованих у роки війни населених пунктів тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбачева Н.Г. Дореволюционная историография земского самоуправления в России / Н.Г. Горбачева // Вестник Пермского университета. – Серия История. – Вып. 7 (23). – 2008.
2. Корнаухова Н.В. Концепция местного самоуправления В.П. Безобразова. /Н.В. Корнаухова // Вестник ТГУ. – Вып. 10 (78). – 2009.
3. Коробейников В. Земство как форма управления делами общества и государства / В.Коробейников // Проблемы теории и практики управления. - 2000. – №1.
4. Моисеева Т.М. Земська реформа та соціальна діяльність земств / Т.М. Моисеева // Інтелігенція і влада. – 2004. – Вип. 3.
5. Старушенко О.А. Взаємодія елементів системи місцевого управління в українських губерніях Російської імперії у II половині XIX ст. / О.А. Старушенко // Держава та регіони. Серія: Державне управління: науково-виробничий журнал. - 2011. - №4.

***Яременко Олександр, Панасюк Анастасія* ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ У СФЕРІ МЕДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Друга половина XIX ст., в історії Російської імперії характеризується великими суспільно – економічними і політичними зрушеннями. Після скасування кріпацтва царським урядом була проведена низка реформ, в тому числі і земська реформа. 1 січня 1864 р., Олександр II затвердив Положення про земські установи, що передбачало послідовний розвиток місцевого самоврядування. Дана реформа передбачала зміни в медичній системі Російської імперії. Згідно Положення в губерніях запроваджувалися нові типи медичної служби:

1) повітовий урядовий лікар запрошувався, за особливу винагороду від земства, об'їжджати у встановлений термін повіт та контролювати діяльність сільських земських фельдшерів, які в кількості 5-15 осіб знаходились в головних пунктах повіту і отримували в невеликій кількості ліки для безкоштовної роздачі хворим; міська лікарня доручалась для завідування тому ж лікарю;

2) за тією ж метою міг бути запрошений особливий земський лікар, або йому доручалось лише завідування міською лікарнею, а роз'їзди здійснювались повітовим лікарем;

3) запрошувалось декілька земських лікарів для різних частин повіту, з яких один завідував міською лікарнею, а інші (1-2) або мешкали в місті і роз'їжджали по своїх дільницях, або оселялись в центрі дільниць, приймаючи хворих, та контролювали фельдшерів;

4) система окремих лікарських дільниць починає міцніти, лікарі розміщуються в різних частинах повіту і біля них виникають маленькі земські лікарні або так звані приймальні покої; кількість фельдшерських самостійних пунктів зменшується, вони залишаються як допоміжний засіб у віддалених кутках дільниці; роз'їзди лікарів ще великі і вважаються серйозною проявою їхньої корисної діяльності;

5) за наполяганням лікарів та їх з'їзді в і доказ користі так званої стаціонарної системи, кількість лікарських дільниць збільшується до

4-5 та більше на повіт; самостійна діяльність фельдшерів зменшується; кількість та розміри сільських лікарень збільшуються, запрошуються особливі лікарі для діяльності переважно санітарної, створюються повітові лікарські ради для завідування медичною частиною і т. ін...[1].

Земські губернії, досить довгий час користувалися роз'їзною системою медичного обслуговування. Готових зразків організації сільської медицини не було ні в Росії, ні в Європі, і деяких прогресивно налаштованих лікарів вважало цю задачу справою далекого майбутнього[1].

Що ж стосується медицини у період створення земств на Поділлі. Медична спадщина, одержана земствами, скрізь була невеликою: в містах – це комплекс богоділень, лікарень, шпиталів, в повітах – невеликі лікарні без амбулаторного прийому, без організації лікування вдома, скрізь платні й призначені переважно для «казенних» людей: військових, дрібних чиновників, арештантів, бродяг. Для місцевого населення лікарня майже не відводила місця. Колишні поміщицькі селяни, яких було більше половини населення, при заснуванні земства майже зовсім були позбавлені медичної допомоги. Так звані державні селяни обслуговувалися з 1851 року окружною медициною відомствами державного майна. В південній частині України, заселеній колоністами, іноді були свої невеличкі лікарні. Всього по губерніях була зовсім невелика кількість богоділень і лікарень. Отже, на початку утворення земств розвиток медичної справи знаходився на дуже низькому рівні, кількість лікарень була незначною, населення не отримувало належної медичної допомоги [1].

Повітові земства спочатку йшли по етапах колишньої окружної медицини відомства державного майна; у великих селах залишилися фельдшери, які обходили населені пункти відведеної їм ділянки, а для інструктування їх та контролю – лікарі, які періодично об'їжджали свої повіти. В доземський час окружний лікар обслуговував два-три повіти. Земства почали запрошувати здебільшого по два лікарі на повіт, розбиваючи повіт на ділянки. Лікар повинен був об'їжджати селища по одному-два рази на місяць для контролю і керівництва фельдшерами. Під час об'їздів він безпосередньо обслуговував хворих, відібраних фельдшерами та виявлених ним самим [3].

Окремої амбулаторії лікар не мав, жив найчастіше в місті. Знайти лікаря в потрібний час було важко, він постійно був у роз'їздах. Така праця, коли доводилося весь час бути в поїздах, не задовольняла лікарів, і ділянки тривалий час залишалися вакантними.

У подальшому почали створювати амбулаторії для приймання хворих. Але ще багато років лікарські амбулаторії часто залишалися у відомстві фельдшерів, тому що лікарі, як і раніше, роз'їжджали по ділянки [2].

Тому розвиток земської медицини відбувався в напрямі від роз'їздної медицини до стаціонарної, через проміжний тип – мішану, з улаштуванням амбулаторій, збільшенням кількості лікарських

дільниць, застосуванням лікарень у селищах, прагненням до поліпшення їх благоустрою.

По мірі розвитку лікувальних закладів дуже скоро виявилось прагнення до поліпшення справи шляхом організації лікарського персоналу у вигляді губернських з'їздів, повітових лікарських рад, повітових санітарних лікарів.

Передові земські медичні діячі бачили всі недоліки роз'їздної системи медичної допомоги, повільне зростання кількості лікарів, – але кращих варіантів не було. Не було таких варіантів ні в Росії, ні за кордоном, де панував приватно-практикуючий лікар.

Велике значення у розвитку земської медицини мали губернські з'їзди. Губернські з'їзди лікарів носили переважно місцеве значення. Таврійська губернія однією з перших почала скликати з'їзди лікарів у 1873 році. В Херсонській губернії перший з'їзд відбувся в 1874, а в Катеринославській – у 1883 році. На всіх цих з'їздах основним було питання про будову і характер земської медицини.

Земська медицина в різних губерніях Російської імперії створювалася в різний час і неоднаково. Місцеві особливості накладали на земську медичну діяльність свій відтінок.

На Півдні України провідне становище в розвитку земської медицини відразу зайняло Херсонське губернське земство, проте потрібно зазначити, що земська медицина у Подільській губернії була запроваджена лише у 1903-1904 рр., і тому порівняно із Херсонською губернією переживала не найкращі часи. У Херсонській губернії губернська санітарна організація була на рівні з найбільш передовою в Росії – Московською – і досягла значних успіхів.

Таким чином, залежно від різних історичних умов розвитку, на українських землях земська медицина виникла і розвивалася по-різному у деяких губерніях [2].

Земства виділяли на утримання медицини незначні кошти, намагаючись покрити затрати на надання медичної допомоги за рахунок самого селянства (спеціальні медичні побори, плата за поради). Основні витрати земств (80-85 %) йшли на утримання земських установ, на медицину витрачалося 8 % земських коштів.

А витрати держави на народну освіту, медицину складали менше 1/10 державного бюджету. І тому уряд виконання земствами місцевих господарсько-адміністративних функцій розглядав не як право, а як обов'язок.

Таким чином, у другій половині XIX століття в Російській імперії проведено прогресивні реформи, серед яких була земська. Земська реформа торкнулася і Подільської губернії. Вона заклала основи організації місцевого самоуправління у вигляді земств. Однією з функцій земств була організація медичної справи. Діяльність земських установ у багатьох галузях приносила вагомий результат, і їх роль у соціально-політичному та економічному житті країни з кожним роком зростала. Безпечні успіхи земства мали саме в соціальній сфері. За час свого існування земство поставило цю справу на такий високий щабель, на який тільки могло поставити при матеріальних та інших своїх можливостях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Труды Подольского губернского статистического комитета. Ч.2. Гигиенические очерки Подольской губернии. Составил Иосиф Ролле (действит. член). - Каменец-Подольск, 1869
2. Предписание Подольского губернского управления по Врачебному управлению от 24 ноября 1870 г. №2645 Винницкому уездному полицейскому управлению об объявлении Н. И. Пирогову распоряжения об устройстве аптеки в имении; Экспонат Національного музею-садиби М. І. Пирогова №15522.
3. Лекарев Л.Г. Развитие охорони здоров'я у Подільській губернії - Вінницькій області (1796-1957 рр.) //Матер. до історії розвитку охорони здоров'я на Україні /ред. Дупленка К.Ф. - К., 1957
4. Лекарев Л.Г. Основные этапы развития здравоохранения в Подольской губернии – Винн.обл.: дисс. д.м.н.- Винница Киев, 1949.

Більська Анна

ДО ІСТОРІЇ ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ У СМТ. ТУРБІВ НА ВІННИЧИНІ

Турбів великий населений пункт, у якому багато підприємств, установ та організацій. Початок їх діяльності припадає на XIX–поч. XX ст. У XIX ст. у Турбові був завод пива, який належав Катерині Павлівні Поповій. Якісне і смачне пиво розливали у пляшки, а саме зеленого та коричневого скла, які були замовленні на Бердичівському склозаводі, і мали наклейку: «Бердичівський склозавод. Турбівський пивоварений». У 1862 р. був заснований у Турбові винокуренно-горілчаний завод. Поруч було збудовано погріб, для зберігання готового продукту. Також працював цегельний завод. У 1930 р. завод було перетворено у промколгосп «Будівельник», у якому виготовляли не лише цеглу, а й колодязні цебрини. Наприкінці XIX ст. у Турбові працювали такі підприємства, як круп'яно-вальцевий водяний млин, який був збудований на лівому березі річки. За розповідями він сягав 100 м висоти, і мав кілька поверхів. Цей вид підприємницької діяльності у 1922-1928 рр., користувався чималою популярністю, тому, що борошно з турбівського млина розсипали у мішки вагою 25 кг і відправляли в Москву. У 1966 р. після грози, яка пройшла весною, млин обвалився в річку... [3, с. 22-25].

Турбівська загальноосвітня школа №2. Перша школа в Турбові, була відкрита 2 травня 1840 р. при Дмитрівській парафіяльній церкві. Будинок зберігся лише ззовні, а в середині багато разів перебудовувався. Його використовували під дитячий садок, бібліотеку та інше. Уроки розпочиналися о 8 годині ранку, тривали до 15-17 години. У школі на 1847 р. навчалося лише 4 хлопчики. На початку XX ст., завдяки земству, школа стала двокласною (в ній було 5 класів). До Другої світової війни була названа середньою школою №2. 20 липня 1941 р. німецькі війська окупували Турбів. У приміщенні школи знаходилася німецька конюшня. Зі слів Черниш Г. Ф.: «Коли діти прийшли до школи 1 вересня 1941 р., але посіпаки не дали провести уроків». Також існувала «лісова школа» та, що була розміщена у ветеринарному пункті. В цій школі навчалися учні 1-3 класів, яким було далеко ходити до «великої школи». Кредом педагогічного колективу було: справедлива вимогливість, тактовне

зауваження, віра в можливість учня і вчителя, своєчасна допомога. Звичайно важкими були роки, умови післявоєнної відбудови які негативно позначилися на учителях та учнях. В учнів не було підручників, а в кого був підручник, то було надзвичайно добре. В березні 1944 р. в школі незважаючи на гуркіт гармат, стало відновлюватися навчання. У 1960 р. будинок колишнього райкому партії, було віддано під школу. Учні тут навчаються і сьогодні [2]. У 1963 р. в Жовтневому палаці м. Києва відбувся конкурс на найкращу пісню, яку написали діти. Учнівський хор під керівництвом Н.М. Самчук виспівали III місце за пісню «В майбуття». В 1970 р. хор учителів школи, нагороджений грамотою обласного відділу освіти за зайняте I місце в художній самодіяльності [3, с.92]. На 2005 р. у школі навчалось 587 учнів, працювало 27 класів. Директорами школи у різні роки були: Резнік Д.С., Ковальчук М.С., Войтюк В.І., Сидоренко А.М., Волощук В.В., Заблоцька Г.О., Дрончак О.Г., Косач І.Я., Ковтун Л.О. На 2020 р. у школі навчається 500 учнів, яких навчає 40 учителів.

Зі слів директора школи Ковтун Л.О. на 2020 р.: «Школа для мене, це найкращі роки в моєму житті. Це прекрасне, безтурботне, беззмарне дитинство. І так склалися обставини, що школа стала моїм життям, моєю другою домівкою. Тому, що скільки себе пам'ятаю, стільки працюю в школі...» [4].

Нещодавно я також стала випускницею, цієї ж школи. І мені здається, що моє життя, моє майбутнє також пройде в стінах рідної школи.

В селищі Турбів є ще одна загальноосвітня школа. Вона була відкрита у 1920 р. в панському будинку, який знаходився в парку. Першим директором був О.В. Гаврилов. Нажаль відомостей про її діяльність від 1920-1934 рр. немає. Вже у 1934 р. семирічна школа стає середньою, директором стає О.Л. Карчевський. За 3 роки, а саме у 1937 р. Турбівська школа святкувала свій перший випуск. В довоєнні роки директором був М. І. Ботвінко. Вчителі середньої школи зробили великий внесок в зміцнення культурного і інтелектуального життя. На зміну Ботвінко М.І. прийшов О.П. Бовкун, який був справжнім взірцем дня учнів та учителів. Успішність у школі була високою. Також при школі була велика кролеферма і ділянки на яких учні могли проводити досить цікаві дослідження. Для навчання та розуміння навчального матеріалу вчителі використовували різноманітні методи аби учням було зрозуміло. Гордістю педагогічного колективу були М.Х. Дмитрук, Н.О. Зелененька [3, с. 87-97]. На мою думку немає значення в якій школі навчатися, головне щоб була бажання до самого навчання та найголовніше підтримка з боку учителів та батьків.

Дитячий садочок «Ромашка». Його відкрито у 1986 р. Тут є 14 груп, де виховується 320 дітей селища. У садочку працювало майже 80 працівників, серед них 28 вихователів. 10 серпня 2006 р. тут було проведено свято з нагоди 20-ї річниці садочка, на яке було запрошено чимало поважних людей, а саме Н.Ю. Обесюк, А.А. Бондар, К. Красій та багато інших. Зі слів працівників садочка, а саме Гунько Л. В., Чайки Л. М. та завідувачої Мельник Т. Є.: «Садочок може пишатися своїми вихованцями, адже вони є опорою для нашої країни, нашим майбутнім». Сама Людмила Володимирівна розповідає про те, що:

«Працюю з 2000 р. і вже 20 років пишаюся тим, що обрала саме це місце роботи, саме цю професію. Адже працювати з дітками це дуже велике щастя, тому що кожного дня на моїх очах, вони відкривають, дізнаються щось нове, яке для них є дуже цікавим...» [5]. Чайка Л. М. розповіла, про своє місце роботи з не меншим захопленням: «Працюю з 1998 р. і за цих 22 роки, на робочому місці в мене не було хвилинок для суми, адже дітки це наш позитив, наша вірада і наше позитивно-емоційне забарвлення...» [6]. Підвела логічний висновок, завідувач Мельник Т. Є., а саме такими словами: «Дитсадок – це роки щирої любові, адже діти несуть в собі не лише добрі, хороші емоції, настрої, якими наче квіти на сонці ми наповнюємося їхньою енергією...» [7]. На сьогоднішній день в дитячому садочку «Ромашка» виховується 115 – 120 дітей, які дійсно є нашим майбутнім.

Також у Турбові є ще один садочок «Дубочок», який вже 36 років, відкриває перед малими турбівчанами двері в чудову країну казок, ігор і головне знань. Ще в далекому 1984 р. перших своїх вихованців зустрічав садочок з вихователями, які мали велике серце, та теплі руки. Серед них були: завідувач Костюк Г.П., вихователь Бідун Г.П. та інші. Зі слів Гайсин А.В.: «За 36 років педагогічної діяльності в нашому дошкільному закладі створено свій стиль, традиції та особливості навчально-виховного процесу».

Йдучи до висновку, я вважаю, що наші дітки в надійних руках.

Цукровий завод. Це було одне із найстаріших в районі підприємств. Його збудовано в 1847 р. Це підприємство швидко розвивалося. У 1852 р. на цукровому заводі працювало 130 чоловік. Хоч умови праці були важкими, і заробітна плата не перевищувала 7 коп. у день. До 1917 р. завод належав цукрозаводчику Горцештейну. За довготривалі 157 років існування робітники з керівниками Турбівського цукрового заводу, вписали яскраву сторінку в історію розвитку цукрової промисловості. У 1924 р. у заводі було проведено реконструкцію обладнання та освоєно 1150 га землі, для посіву буряка. Це все сприяло швидкому росту виробництва. У 1927 р. тут перероблялося 5100 ц. буряка. В 1935 р. цукрозавод перевищує завдання, норму і у 1940 р. план роботи сягав 2600 ц. цукру. В роки Другої світової війни завод було зруйновано. У 1945-1946 рр. завод відбудовується. Вже в 1957 р. цукровий завод стає цукрокомбінатом. До його складу входять навколишні поля та ферми місцевого колгоспу. Директором заводу був Король В. К., якого згодом змінив П.М. Страпак. Відомо, що головним бухгалтером в період 1957 – 1967 рр. був А. М. Токовий. У цукрокомбінаті працювали талановиті люди, серед них був М. З. Дмитрук – головний агроном, який за трудові успіхи був нагороджений орденом Червоного прапора. Гордістю цукрокомбінату були: доярка – орденоносець М. Є. Турчак, тракторист А. Д. Порхун, який віддав 53 роки життя праці на заводі, Л.Ф. Бебко – 32 роки було кращою ланковою. В 1972-1980 рр. проведено заміну обладнання і розширено виробничі цехи. Завдяки цьому збільшується потужність заводу щодо переробки цукрових буряків. Було перероблено до 3000 тонн за сезон. У 2004 р. трудовий колектив ЗАТ «Турбів – цукор» очолює В. С. Ніжинський. Завод виготовляв в середньому 9480 тонн цукру за сезон, на заводі працювало 236 штатних і 294 сезонних робітників.

Середньомісячна заробітна плата сягала 1500 грн. У 2007 р. Турбівський цукровий завод відзначав 160 років з дня заснування. Здавалося все добре, люди працюють, переробка буряка проходить вчасно, але у 2015 р. завод припинив свою роботу. Зі слів жителя смт. Турбів, Сологуба О.В.: «Завод пережив багато чого не доброго, пережив Другу світову війну, зміни керівництва, але у 2015 році не справився з труднощами, а саме у фінансовій сфері та у вирощуванні буряка, з якого й робили сам товар, головну частину підприємства...» [8]. Зі слів колишнього працівника цукрового заводу Кожушко О. В.: «Працювала я на заводі з 1992 по 2010 рр. З 1992 по 1995 працювала лаборанткою, але так як будь-яка жінка, пішла у декретну відпустку. Через 4 роки, а саме у 1999, я вийшла знову на роботу і до 2010 року працювала по сезону, коли йшов процес [переробки - автор] буряків. Роботи вистачало всім, адже були і штатні працівники і так як я, по сезону, але виникли проблеми і у 2015 р. завод було закрито, і за недовгий час його було вирізано і розвалено, що дуже було шкода тому, що немала кількість робітників залишилася без роботи...» [9].

На сьогоднішній день можна побачити все те, що залишилося від заводу. А саме труба, як пам'ять про багатовікову історію підприємства.

Каоліновий завод. У 1912 р. Горштейном, було засновано підприємство по видобутку каоліну. Але воно не встигло набрати швидких темпів. У роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.), кар'єр залила вода, і вся техніка залишилася там. Потрібно було трішки часу для відновлення. Уже в 1927 р. на базі старого підприємства збудовано нове. У перші роки своєї важкої праці каолінзавод виробив 5 тис. т. каоліну, а саме кускового. На цих досягненнях робота не припинялася і уже в 1937 р. було вироблено 38 тис. т. каоліну на рік. У 1950 р. при заводі почали працювати бібліотека, хоріві гуртки та інше. Першим директором в післявоєнний період був Рісич, головним інженером – Войціцький, головним бухгалтером – Георціга. У 1988 р. – головним інженером заводу став В. І. Завадський. За часи роботи він реалізував багато винаходів, які дуже допомагали і полегшували працю робітникам. З цих винаходів, виділяються: «піскомийка», яка була названа його іменем, пакувальна машина, механізовані лебідки. На заводі працювали чимало талановитих людей, токар Кожушко Олег Миколайович розповідає про це підприємство з гордістю: «Працював я на заводі з 1989 р., токарем. Токарний станок в мене був 1К62. Працювали також мої батьки, а саме мати Кожушко Н. І. – бухгалтер, а з 1948 головний бухгалтер, батько Кожушко М.М. – електрик, а згодом головний електрик. Промисловість була досить розвиненою тому, що каоліний завод забезпечував всю взуттєву промисловість СРСР. Директорам були: Кривоношкін – 1970; 1989 – Монастирський; Зозуля; Кривенко. У 1999 на заводі була перерва, дуже навіть не мала, а ж до 2018 року. А з того року знову розвивається ще дуще і до сьогодні» [10]. На сьогоднішній день каоліновий завод не припиняє своєї діяльності. З нього виготовляють: фарфор, фаянс. Різниця між ними така - фаянс грубий, і з нього виготовляють унітази, раковини, а фарфор тонший, з нього

виготовляють посуд. Постачають продукт в Чибоксари, Серсаніт, Слов'янськ, а також в Білорусію та Індію.

Турбівська МТС. Створена 1932 р. В 1939 р. МТС мала: 104 трактори, 16 комбайнів, 40 автомашин. МТС надавала колгоспам допомогу технікою. Дякуючи новоутвореному виробництву, турбівський колгосп «Нове життя» вийшов у число передових. Урожай зернових становив в середньому по 17 цнт, цукрових буряків – по 260 цнт з гектара, а надій фуражної корови [яка отримує додатковий корм – авт.] сягав 2686 кг. У 1970 р. МТС реорганізували у промислове підприємство. Розпочинають виробництво прибиральних машин, КО–705 на базі колісного трактора. Ця машина була виготовлена для механізованого прибирання вулиць, очистки снігу. З 1963 по 1983 рр. директором заводу був О.Ф. Поліщук, якого нагороджено і присвоєно почесне звання «Заслужений машинобудівник України». За час керівництва О. Ф. Поліщука було зроблено чимало, а саме: будувалися нові корпуси, надзвичайно гарно була упорядкована територія коло заводу, чудова оранжерея заохочувала до роботи. Багато робітників увійшли в історію машинобудівного заводу, а саме: М. І. Откидач, О. М. Черниш, Я. Г. Костюк, В. П. Кирик. З 1983-1986 рр. директором стає В. С. Любчак – висококваліфікований інженер. З 1986 р. очолив трудовий колектив Я. Л. Ільчук. Він був майстром своєї справи, заступником головного інженера. У 2006 р. йому присвоєно почесне звання «Заслужений машинобудівник України» [3. с. 136]. Зі слів Юрчука В. А.: «У 2014 році новим керівником став Стрілецький С. С., який розпочав новий напрямок, почав виготовляти маніпулятори для допомоги будівництва будинків та інших споруд. Через це пішла нова назва заводу ПП «Світ маніпуляторів». «На сьогодні, 2020 р., це підприємство має не будь-яке значення для історії та розвитку смт. Турбів. Адже виготовляються корисні деталі для людей, елементи техніки. Дуже хочеться вірити, що саме цей напрямок у заводу, досягне великих вершин і буде корисним не лише в Україні, а й у Європі» [11]. На 2020 р. ПП «Світ маніпуляторів», дійсно користується чималим попитом на вироби які виготовляються на заводі. А найголовніше те, що людям є робота.

Склизавод. Збудовано його в часи відбудови каолінового та цукрового заводів після Другої світової війни. Адже для цих підприємств потрібне було віконне скло. І у 1946 – 1950 рр. за наказом Вінницького цукротресту, було відкрито цех з виготовлення скла. У 1958 р. на базі Турбівського промкобінату було відкрито склоцех, у напівзруйнованому приміщенні воловні. При заводі також працювали медпункт, їдальня, бібліотека

У молодому віці пішла працювати, на це підприємство Кричківська О.В.: «Пішла я працювати у 1963 і до 1998 року. З початку була наборщиком скла, а потім видувальщиком. Робота була тяжка, жарка. Температура скла була 1100 градусів. Хоча робити було дуже тяжко, но це давало своє хороше значення, бо давали квартири, будинки людям. Директором був Лужанський І. С. Робили 150 грамів бокали, 40-250 грамів чарки, фужери, стакани. А ще хлопці робили вироби додому, в не робочий час, а саме іграшки для дітей. Робив завод до

1993 року. Причиною закриття був – пожежа. І на сьогоднішній рік він, не був відбудований...» [12].

Турбівська хлібопекарня – це також підприємство, яке зробило чимало для історії Турбова. Зі слів Вікнянської К. С., яка була одним із його працівників: «Прийшла працювати в 1968 році, як робітником, що змащувала форми для випікання, але довго на цій посаді не була, бо було підвищено в 1970 році – магістром. З продукції був: хліб білий, чорний «Кишинівський» і батон. Директором був в 1968 році Пушкар А. А.; 1973 році був Рудик І. Ф. У 1985 році закрили пекарню у результаті того, що відкрили потужнішу у Липовці. Але якості тої не було, як у Турбові...» [13].

Отже: під час проведення дослідження, невеликого, але дуже масштабного про підприємства, установи та організації смт. Турбова, я дізналася, для себе багато нового, цікавого. Зрозуміти вдалося те, що які б проблеми, не надходили до містечка, воно з усім справиться, адже тут проживає найдружніший, добрий, щирий і головне працюючий народ, який нізащо не залишить у біді. Я дуже пишаюся, тим що тут народилася, проживаю, навчалася. Моєю мрією є те, що моє життя обернеться до мене так, що я ще буду працювати у школі, яку закінчила, у тій в якій працюють лише добрі, хороші, щирі вчителі та працівники. Також хочеться, щоб і мої діти виховувалися у садочку «Ромашка», тому що ті вихователі можуть навчити лише добрих вчинків, які покажуть весь дитячий світ лише у кольорах веселки, і роки які проведені у дитсадку стануть не забутніми...

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крайник П.К., Серга Ф.К., Шановський В.К. Турбів // Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972. С. 367.
2. Косач І.Я., Хлопченко Г.І., Хлопченко В.І. Наша школа // Липовецькі вісті. 2008.
3. Токова Н.П. Турбів: сторінки історії. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2009. 180 с., іл.
4. Запис автора 8 лютого 2020 р. від Ковтун Лариси Олександрівни, 1970 року народження, жительки смт. Турбів.
5. Запис автора 14 лютого 2020 р. від Гунько Людмили Володимирівни, 1972 року народження, жительки смт. Турбів.
6. Запис автора 14 лютого 2020 р. від Чайки Лариси Миколаївни, 1973 року народження, жительки смт. Турбів.
7. Запис автора 14 лютого 2020 р. від Мельник Тетяни Євгенівни, 1970 року народження, жительки смт. Турбів.
8. Запис автора 7 лютого 2020 р. від Сологуба Олександра Володимировича, 1969 року народження, жителя смт. Турбів.
9. Запис автора 17 лютого 2020 р. від Кожушко Олени Василівни, 1975 року народження, жительки смт. Турбів.
10. Запис автора 17 лютого 2020 р. від Кожушко Олега Миколайовика, 1972 року народження, жителя смт. Турбів.
11. Запис автора 15 лютого 2020 р. від Юрчука Валерія Анатолійовича, 1970 року народження, жителя смт. Турбів.
12. Запис 17 лютого 2020 р. автора від Кричківської Олени Василівної, 1943 року народження, жительки смт. Турбів.
13. Запис автора від Вікнянської Катерини Степанівни, 1952 року народження, жительки смт. Турбів.
14. Запис автора від Гайсин Алли Василівни, 1980 року народження, жительки смт. Турбів.

Гриб Віталій, Конотопенко Олександр, Лапшин Сергій
ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ІЛЛІНЕЦЬКОГО РАЙОНУ ЯК ДЖЕРЕЛО
ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

Іллінещина багата на пам'ятки історії та культури, зокрема історії – 115 пам'яток, архітектури – 15 пам'яток (в т.ч. 3 національного значення), виробничих – 7, культури і мистецтва – 10. В тому числі 3 пам'ятки мають статус національного значення та занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток.

Науковці характеризують пам'ятки архітектури як інформаційно складні джерела, які містять дані щодо різноманітних аспектів суспільного життя, матеріальних та духовних цінностей. Спорудження пам'яток архітектури нерозривно пов'язане із історичними подіями, духовними та матеріальними процесами у суспільстві. Саме тому для вивчення історії вони є цінним джерелом історико-краєзнавчого і культурного характеру.

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» об'єкти архітектури - окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів.

Метою дослідження є вивчення і опис архітектурних пам'яток Іллінецького району. Відповідно до мети визначено завдання:

- проаналізувати історіографію дослідження;
- сформуувати перелік архітектурних пам'яток Іллінецького району;
- здійснити опис архітектурних пам'яток, визначити їх стан та значення для вивчення історії.

Докладніше охарактеризуємо пам'ятки архітектури Іллінецького району.

м. Іллінці.

Будинок волосного правління (XIX ст.).

У 1866 р. Іллінці стали волосним центром. Для розташування управлінських структур у передмісті тодішніх Іллінців (с. Морозівка) зведено будинок волосного правління, який використовувався за призначенням до 1923 р. Цегляна одноповерхова будівля має два входи із ганками. Збудовано у стилі модерн. Розмір – 12,0×7,0 м. Має напівпідвальне приміщення. У 1917–21 рр. тут розміщувалися місцеві керівні органи української державності і проголошувалася українська влада, як і інші влади цього періоду. З 1923 р. у будинку містилася школи. Після Другої світової війни – поліклініка, нині – військовий комісаріат. В кінці 19 ст. перед будинком встановлено пам'ятний знак російському імператору Олександру II. Триступінчатий гранітний обеліск. Висота 2,2 м. Ширина в нижній частині – 0,8 м. [1]

Костел Воздвиження Святого Хреста (1785 р.).

Збудований у 1785 р. як костел Пречистого Спаса, згодом був перейменований на Воздвиження Святого Хреста. Збудований коштом власниці Іллінців княгині Барбари Сангушко. Двоповерхова цегляна будівля. Нині житловий будинок. Елементи храмового

декору відсутні. До руйнування фронтон мав барочні завитки. Вікна частково замінені на сучасні. [2]

Млин «Маримонт» (XIX ст.).

Млин «Маримонт» зведений у 1847 р. графом К. Плятером. Він являв собою господарський комплекс з трьох частин: млин, олійня, крупорушка. Як діючий виробничий об'єкт він постійно модернізувався, тому будівлі зведені в різні роки. Спочатку млин був водяний, згодом паровий, для чого у 1908 р. було побудовано третій поверх. Будівля у плані прямокутна, матеріал цегла, покрівля двоскатна. Нині діє тільки олійня. Млин «Маримонт» є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого значення. [3]

Синагога (XVIII-XIX ст.).

Комплекс будівель синагоги і школи. Побудовано у 18–19 ст. Булівля синагоги мурована. В середині на стіні цифри 1881 (означення невідоме). Сторона, що виходить на проїжджу частину дороги, має на другому поверсі три аркоподібні вікна. Вони з частиною стіни відділені один від одного виступами. Фронтон має барочні завитки. У його центрі - кругле вікно (роза). Покрівля двоскатна. Розміри синагоги – 10,0×10,0 м. Висота – 12,0 м. У радянський час будівля синагоги була оштукатурена. Нині будівля синагоги знаходиться у приватній власності, використовується як цех меблевої фабрики. Перпендикулярно до синагоги стоїть мурована з цегли будівля школи. З південної сторони вона має три поверхи, з північної – два. Розмір – 6,0×10,0 м. До школи прибудований двоповерховий будинок з чотирма вікнами на кожному поверсі. Він впирається в мур, що з'єднаний з будівлею синагоги. Після закриття радянською владою синагоги на її території з 1932 р. була розміщена МТС. Під час Другої світової війни – прилегла до синагоги територія була єврейським гетто. 15 грудня 1942 р. до 300 мирних жителів були спалені окупантами у будинку школи. Після війни будівля була відновлена і використовувалася як крупорушка, з 2000 р. – магазин, пилорама. Внаслідок пожежі, яка сталася 15.11.2019 р. приміщення зазнало руйнування. [4]

Церква Різдва Богородиці (XIX ст.).

Однокупольна дерев'яна церква 1867 р. побудови, у якій всі кути об'ємів гострі. В центральній частині розташовано великий купол, на якому розміщено хрест золотого кольору. Підмурок храму – з каменю, балки через всю церкву з дубових колод без застосування металевих скоб. Храм має три входи. Центральний вхід має чотири дерев'яні арки та дерев'яні автентичні двері. Купол синього кольору. Вікна прямокутної форми (з сучасних матеріалів). У середині храму є сходи, які ведуть до верхньої кліри. Іконостас дерев'яний, триярусний, вівтар п'ятикутний. Розміри храму – 9,0×8,6 м. Висота будівлі – 15 м, хреста – 5 м. Дзвіниця розташована окремо, побудована із каменю в кінці 18 ст. Храмова територія огорожена мурованим парканом, загальна площа – 0,41 га. Поряд з храмом хрест на пам'ять про попередню церкву 1773 р. побудови. На території храму є джерело Божої матері із криницею. Церква Різдва Богородиці є пам'яткою архітектури місцевого значення. [5]

Цукровий завод (1875 р.).

Іллінецький цукровий завод одне з найдавніших діючих промислових підприємств району. Завод споруджений 1875 р. власником іллінецького маєтку П.П. Демидовим (який свого часу був міським головою Києва). Рід Демидових належав до найбагатших людей Російської імперії і володів уральськими металургійними заводами, маєтками в Криму, Москві, Італії тощо. Обладнання було виготовлено на машинобудівному заводі Лільпоп, Рау та Левінштейн. Воно дозволяло переробити 3,2 тис. центнерів сировини на добу. Виробництво цукру становило 260 тис. пудів у рік, супутньої продукції (жом) – 147 тис. пудів. У 2016 р. завод виробив 37,2 тис. тонн цукру. Спочатку на заводі застосовували дрова та вугілля, з 1894 р. – частково електрифікований, з 1999 р. – на природному газу.

с. Бабин.

Будинок шпиталю (1913–1918 рр.).

Будинок шпиталю споруджений підприємцем В.Й. Ярошинським впродовж 1913–14 рр. Лікувальний заклад був відкритий 1 вересня 1914 р., мав 5 працівників обслуговуючого персоналу: лікаря, медсестру та трьох людей прислуги, називався (рос.) «Красный крест». Поранені почали поступати з фронтів Першої світової війни з 1915 р. За такий благодійний подарунок В.Й. Ярошинському було присвоєно звання полковника російської армії. Шпиталь був добротною будівлею з двома поверхами лікарні та підсобними приміщеннями у підвалі та на горищі. Для обігріву шпиталю використовувалася система водяного опалення. Розмір будівлі 27,0х11,5х10,5 м. Покриття – залізне. Вікна аркоподібні дерев'яні, які згодом замінені на металопластикові. З 1919 р. та донині у будівлі розташована місцева школа. Під час Другої світової війни тут знову діяв шпиталь, в окупаційний період квартирувалися нацистські вояки. [6]

Залізнична станція «Дашівська» (1913 р.).

У 1912 р. через село пройшов перший залізничний шлях Іллінецького району зі станціями «Ярошинка» (яка з 1928 р. отримує назву «Дашівська») та с. Сороки. У будівництві споруди використано граніт, цеглу, дубову деревину, бетон, покривельне залізо. Розміри будівлі 26,5х11,5х6,5 м. Збудовано дві арки для відводу дощових і талих вод. Перша за 300 м перед станцією, інша за станцією. Матеріал – тесане каміння, висота до 2,5 м, ширина – до 1,5 м. Нині використовується під житло працівників залізниці. [3]

Садиба Ярошинських (1863 р.).

У 1862 р. на місці сільської гуральні родина землевласників Ярошинських будує цукрозавод, поруч з яким у 1863 р. зведено садибу, яка складається з палацу та парку. Палац Ярошинських двоповерховий, побудований у класичному стилі, з високими прямокутними вікнами, прямокутні пілони вгорі закінчуються гіпсовими розетками. Парковий фасад будівлі має сліди пізнього бароко. Маєток мав багатий інтер'єр з безліччю картин на різну тематику і гарно мебльованими кімнатами. Навколо маєтку – великий ландшафтний парк з двома ставками, в якому було

висаджено сотні різних дерев та кущів, привезених з Європи. До нашого часу збереглися старі дуби. Паркова огорожа (близько 200,0 м) з брамою збереглася у незадовільному стані. На території парку був фонтан, нині зруйнований. Загальна територія парку сягає 2,0 га. На даний час палац використовується як житловий будинок. Садиба Ярошинських є пам'яткою архітектури місцевого значення. [7]

с. Борисівка.

Церква Святого Миколая (1751 р.).

У 1751 р. споруджений місцевими майстрами дерев'яний Свято-Миколаївський храм, який будувався протягом 10 років. Будівля зведена із дубових колод, без металевих з'єднань. Зберігся п'ятирусний іконостас ручної роботи, у розписах барочного стилю. Ікони виконані з міді, за якою у 18 ст. селяни їздили до Грузії. У радянський час церкву закрили та перетворили на зерносховище. У 2000-х рр. храм повернуто релігійній громаді. Проведений ремонт та реконструкція. Нині церква пофарбована у блакитний колір, має три куполи золотого кольору. [8]

сmt Дашів.

Михайлівська церква (1764 р.).

Єдина п'ятизрубна церква у Вінницькій області – Михайлівська церква у Дашеві, яка має уславлене минуле періоду національно-визвольної боротьби часів Хмельниччини та гайдамаччини. Розташована на підвищеному правому березі річки Соб, що розділяє все селище навпіл. У минулому ця частина Дашева була окремим селом – Старий Дашів. Церква споруджена у 1764 р., у стилі козацького бароко, який виник внаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій й європейського бароко. Храм увесь час використовувався як культова споруда за винятком періоду з серпня 1936 по 1941 р. У цей час він був закритий та слугував складом для зерна. Під час окупації у 1941 р. храм знову почав діяти. За роки Другої світової війни не був ушкодженим. У 1962 р. зруйнована дзвіниця 18 ст. У 2002 р. під стіни будівлі були підведені буткові фундаменти, у 2008 р. замінені покриття дахів, заломів та бань, маківки замінені на цибулясті главки. Донині незмінними залишилися архітектурно-конструктивне вирішення будівлі, планування та територія пам'ятки. Українським дерев'яним церквам притаманні загальні риси: їх основним конструктивним елементом є зруб з прямокутних колод у різних варіантах та перепаді даху, так звані «заломі», що ілюзорно підвищують всередині висоту споруди. Михайлівська церква дерев'яна, п'ятиверха, традиційного типу п'ятизрубно-хрещатого храму. Триярусна. Вирізняється стрункими пропорціями та пластичним обрисом бань. Хрещата частина церкви рубана з дубових прямокутних колод в лапу без остатку. Низькі прямокутні прибудови (притвори) між раменами хреста споруджені до половини висоти першого ярусу в кінці 19 – початку 20 ст., теж рубані. Врівноважені маси храму з вертикальною ритмікою членувань живописно скомпоновані у пірамідальний силует. У плані церква квадратна, з незначними зрізами кутів зі східного фасаду. Храм центричної композиції, має дев'ять приміщень, розташованих навкруги центральної нави; орієнтований за віссю захід – схід.

Висота будівлі дорівнює її довжині, що характерно для подібних споруд Поділля та Наддніпрянщини. Зруби восьмигранні, перекриті видовженими бароковими верхами на високих восьмериках з одним заломом, увінчані декоративними цибулястими главками. Форма зрубів: центральний - гранчастий, восьмибічник, по розміру сторін – квадратний у плані, за шириною дорівнює бічним раменам, ширший за бічні за рахунок зрізаних кутів, що утворюють восьмерик. Зруби мало відрізняються за висотою, середній (нава) трохи вищий та по площі більший. Бічні зруби – рамена витягнуті по довжині, гранчасті, західне рамено – прямокутне. Рамена з навою з'єднані просвітами, оконтурованими лутками, до приміщень прибудов влаштовані двірні отвори. Рамена мають зрізані кути по зовнішніх стінах. Зовні стіни перехвачені по висоті горизонтальними розчленуваннями, що ділять весь об'єм на яруси. Перший ярус невисокий, висоти прибудов 19 ст., зі скатною від хрещатих стін покрівлею. Рублені стіни закриті вертикальною шалівкою, проміжки між якою прикриті нащільниками, а стик під карнизом – аркатурною тягою. Другий ярус – від покрівлі прибудов до карнизу залома, досить широкого, ніби зрізаного намета. Тут у всіх стінах рамен влаштовані невеликі вікна різних форм, прямокутні та круглі. Ще вище слідує другий ярус восьмериків, які завершуються банями, покритими залізом. Далі – маленький восьмерик – глухий барабанчик під цибулястою главкою, що увінчується ажурним, тонкої ковальської роботи православним хрестом, за давнім звичаєм поставленим на яблуко. З заходу до прибудов примикають три чотириколонні портики, увінчані трикутними фронтонами. Фундамент бутовий, виконаний у 1980-х рр., по периметру церкви зроблене бетонне вимощення. Фасади пофарбовані олійною фарбою – на білому тлі голубі елементи рам вікон та дверей. Споруда зовні обшита залізними листами. Дахи наметові з дерев'яних крокв, покриті покрівельною сталлю, пофарбовані голубим кольором, цибулясті завершення та хрести – золотаві. В середині храму рамена по формі подібні між собою, однакові за площею та трохи нижчі за висотою від нави. Зруби перекриті бароковими банями з перетином на високих підбанниках, які поставлені на зруби за допомогою вітрил. Внутрішній простір у зрубках розкривається в висоту до основ главок. Вгорі верхів рамен видно горизонтальні різьблені брускові скоби, якими схоплюються кути верхніх віncів церковних зрубів. Перекриття притворів пласкі, підшиті дошками. В інтер'єрі динамічно розкритий висотний простір, підсилений ритмічним повторенням у кожному об'ємі, завдячуючи високим двоярусним аркам-вирізам, які об'єднують зруби навколо центру. Верхи відкриті до самої гори, освітлені вікнами, прорізними у всіх ярусах, здаються вищими ніж вони є. На вікнах ковані ґрати. Нава з раменами об'єднана двоярусними прорізами нескладної форми, верхній ярус яких трапецеївидної форми з накладними листвами, рамена з приділами об'єднані прямокутними отворами. У приділах видно кути з'єднань зрубу восьмерика нави. Бабинець відділений від центрального зрубу двоярусною аркою-вирізом (просвітом) простого малюнка. Верхній ярус – просвіт прямокутний, нижній такої ж форми, з відділеннями для пожертв з обох боків. У

бабинці над входом влаштовані хори (кпірос), на які ведуть дерев'яні сходи. Вхід до церкви – шестигранні двері з різьбленою лиштвою. Вони мають характерну форму, трохи звужуються до верху та мають зрізані кути, так що двірні лутки складаються з п'яти частин. Верхи, відкриті в інтер'єрі до самої гори та освітлені невеликими вікнами, прорізаними у всіх ярусах, спочатку були покриті розписами. Про це свідчить фрагмент розпису з зображенням руки святого з книгою на внутрішній частині залому вітваря, на місці, де було знято одну з ікон при черговому ремонті у 1998 р. До сьгодні фарби розпису не втратили своєї барвистості та соковитості. Розписи були характерними для церков такого типу, адже колоди, з яких вони будувались, мали рівну поверхню, що давало можливість вкривати їх монументальними розписами практично суцільним килимом. Сьогодні в інтер'єрі стіни церкви пофарбовані олійною фарбою білого кольору, голубим виділені вікна, просвіти 2 ярусу та невисокі панелі стін. Внутрішній простір верху наві покритий суцільним олійним розписом у стилі іконопису школи Андрія Рубльова з зображенням циклу євангельських сюжетів та циклу Пристрастей Христових, внутрішній простір рамен – окремі постаті святих. У храмі знаходиться дерев'яний різьблений триярусний позолочений іконостас 18 ст., який спочатку знаходився в новодашівській церкві Святого Онуфрія. Після її руйнації іконостас перенесений до Михайлівського храму, але оскільки був більший, то встановлений з деяким відступом від стіни вітваря. У вітварі знаходиться фрагмент історичного розпису церкви з зображенням руки святого з книгою на внутрішній частині залому вітваря, на місці, де було знято одну з ікон при черговому ремонті. У Михайлівській церкві знаходиться велика кількість ікон, написаних у різний час та у різних стилях: це ікони, написані на дереві 17–18 ст., ікони 19 та початку 20 ст., домашні (сімейні) ікони різних шкіл, зокрема подільська, картини на релігійну тематику. Габаритні розміри церкви: 19,4×16,3 м, висота 17,0 м; загальна площа: 316 кв. м. Михайлівська церква є пам'яткою архітектури національного значення. [9]

Міст-гребля (XIX ст.).

Міст-гребля розташований на місці порогів. Збудований наприкінці 19 ст. Складається із трьох велетенських опор-биків та ручного механізму, який забезпечує регулювання рівня води у річці. Міст – камінний, огорожа та механізм залізний. Довжина мосту – 18,0 м. Висота опор – 5,0 м, ширина – 1,0 м. Міст огорожений парашетом.

Млин (1881 р.).

У 1881 р. на місці старого дерев'яного млина було побудовано кам'яний. Розміри будівлі: 28,0×15,0×8,0 м. На фасаді можна побачити дату «1881». Орендував його австрієць Х. Лангер. Будівля збереглася майже без змін. Нині тут функціонує комбикормовий завод.

Палац (1887 р.).

На початку 19 ст. власниками садиби у Дашеві стають магнати Потоцькі. Територія маєтку розташована над річкою Соб. Річка з мостом-греблею входила в композицію палацового парку, який

частково зберігся в західній частині маєтку. До складу садиби входили палац, стайні, каплиця (не збереглася), службові та інші споруди, тераса-сад та кам'яна балюстрада (не збереглася). Парадний в'їзд розташований з півночі. Повз річку йшла балюстрада з цегляними стовпчиками. Другий заїзд на територію маєтку орієнтований зі сходу від ринкової площі. Попередній палац збудовано вірогідно близько 1825 р. у стилі пізнього класицизму. Прямокутний у плані, з центральним двоповерховим ризалітом та одноповерховими крилами. Площини фасадів почленовані ритмом арочних та прямокутних віконних прорізів, горизонтальних тяг та карнизів. На головному фасаді замкнений тамбур з центрально-розташованим входом і терасою над ним. На фасаді зі сторони парку, який виходить на річку знаходиться відкрита п'ятиколонна лоджія, з терасою нагорі. У 1834 р. половина садиби, включаючи палац, була пошкоджена пожежею. Перша перебудова палацу датується 1887 р. – ліве крило продовжене на три осі, що не зіпсувало пропорції між висотою і довжиною будинку; добудований підвал і два поверхи. Друга перебудова проведена у радянські часи – до правого крила палацу прибудували приміщення їдальні. Внутрішнє планування палацу анфіладне, з двостороннім розташуванням кімнат і залом по центральній осі. Бальна зала мала ложу для оркестра. Зі стелі звисали дві великі кришталеві люстри. До зали примикав з однієї сторони великий салон, названий «емпіровим», з іншої сторони – менші зали. До парадної частини належала їдальня і бібліотека з мармуровим каміном. Другий камін прикрашав один із салонів. Парадні покої мали підлоги, скомпоновані з великої кількості видів паркету з геометричним візерунком. Вони склалися з недовгих поясів, поділених рамами на квадрати, які мали всередині менші квадрати, укладені під кутом. В більшій залі підлога була викладена в рослинній фактурі. Палац зазнав перепланування, увесь декор втрачений. Ліпнина східного фасаду зруйнована. Портик входу замурований і складає собою вхідний тамбур. Балюстрада тераси над портиком зруйнована і замурована. Знищена балюстрада шестиколонного портику паркового фасаду. Збереглися стайні та флігель садиби (другої половини 19 ст.). У радянські часи палац був пристосований для потреб дитячої школи-інтернату (що існує і досі). На території садиби збудовані будівлі житлового, навчального та господарського призначення. Садиба та стайні є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення, флігель садиби – місцевого. [10]

Синагога (XIX ст.).

Синагога збудована у другій половині 19 ст. Мурована з цегли, двоповерхова. Стиль модерн. Розміри – 11,0×7,0 м. На фронтонах розміщено псевдо башти. За радянського часу використовувалося як приміщення швейної фабрики. Нині у приватній власності. [11]

Церква святого Олександра Невського (1902 р.).

У 1894–1902 рр. збудовано кам'яну однопрестольну церкву із дзвіницею на місці дерев'яної парафіяльної церкви Святої Парасковії (1752 р.). Місцевий землевласник генерал О.С. Павлов

надав кошти на завершення будівництва. Храм збудований у неоросійському стилі, із застосуванням в оформленні фасадів кольорових керамічних плиток, виготовлених на Будівському фаянсовому заводі. У 1990-х рр. руїни церкви передано релігійній громаді. У 1996 р. проведена реставрація Вінницькою реставраційною конторою за кошт держбюджету. Вхідні двері аркоподібні, обрамлені помаранчевою керамічною плиткою. З переднього боку плитка білого кольору. Покрівля – оцинковане залізо. Паркан залізний, стовпчики цегляні.

Церква Свято-Михайлівська (XIX ст.).

Храм збудовано у 18 ст. – початку 19 ст. Мурований. До 1845 р Римо-католицька церква реформаторського монастиря. Один з перших центрів католицизму. Зведений коштом Северина Вислоцького, який був власником містечка Жорнище і старостою Конігородським. Мури зводили з метеоритного каменю. У 1795 р. до монастиря було приписано 132 вірян. Після поразки польського повстання 1830–31 рр. частина учасників перехувалася у монастирі, що стало підставою для його закриття і передачі православній церкві. Про архітектуру 18 ст. свідчить фронтон барочного стилю – завитки, на якому містяться три ніші для ікон (верх – аркоподібний). Нині вигляд будівлі – це поєднання костелу та православного храму. Дах двоскатний, однокупольний. В 2008 р. збудована дзвіниця у православному стилі. У 1944 р. територія колишнього монастиря була табором для радянських військовополонених, яких згодом відправили до Немирова. У 1960-х рр. частина приміщень використовувалися для потреб дільничної лікарні. У 1844 р. та 2008 р. проводилася реконструкція. У 1990-х рр. передана релігійній громаді.

с. Купчинці.

Свято-Покровська церква (1896 р.).

Свято-Покровська церква є зразком української дерев'яної сакральної архітектури. Побудована у 1896 р. Церква однокупольна, чотирикутна, розміщена на бетонному підмурку. Купол та хрест пофарбовано у золотий колір. Розміри церкви 12,0×12,0 м, висота – 4,0 м, висота хреста – 2,0 м. Церква пофарбована у синій колір, а її вертикальні кути у зелений. При вході до церкви – відкритий ганок. Вікна невеликі за розміром, прямокутної видовженої форми. На стіні металева табличка з написом: «Українська православна церква Свято-Покровський храм с. Купчинці 1910 рік». За радянського часу церкву закрили, будівля зазнала руйнувань, маківки були знищені. Дзвіниця зруйнована. У 2012 р. церква повернена православній релігійній громаді. Відреставрована, увагу привертають її апсиди, ганок з дахом, різьблені фронтони. Територія храму складає 0,3 га, огорожена дерев'яним парканом. [7]

с. Лиса Гора.

Свято-Михайлівська церква (1909 р.).

Свято-Михайлівська церква є зразком української дерев'яної сакральної архітектури. Побудована у 1909 р., хрещата, одноверха, з прибудованою дзвіницею. Пофарбована у синій колір. Фундамент церкви – кам'яний. Вікна прямокутні, пофарбовані зеленим

кольором. На фронтонах розміщено різьблене обрамлення. Купол та дзвіниця шатрові, виготовлені з металевої бляхи. Розміри церкви – 14,0×6,0 м. За радянського часу була закрита, використовувалася як клуб. У 1990-х рр. повернута православної релігійній громаді. Куполи відновили. [7]

с. Слободище.

Свято-Троїцька церква (1848 р.).

Від 1750 р. на цьому місці стояла дерев'яна церква Святої Трійці, яка належала греко-католикам. У 1794 р. церква переведена у православну. Після 1831 р. розібрана. У 1848 р. збудовано кам'яну церкву з матеріалів, розібраної церкви с. Чорторія. Хрестоподібна в плані, однокупольна, обкладена плиткою, має три аркоподібних вікна. Поряд шестигранна двоярусна дзвіниця. За даними джерел у церкві була ікона Іверської божої матері, виписана з Афону в 1888 р. Церква огорожена, з мурованими воротами, які мають аркоподібну форму із трьома куполами. Це перша церква у районі, яка була відкрита за радянського періоду завдяки голові колгоспу С.І. Подоляну, який відкрив тут музей. Згодом у 1988 р. отримано дозвіл на відкриття храму [12].

с. Сорока.

Комплекс будівель млина (1911 р.).

У 1906–11 р. землевласники та промисловці Ярошинські побудували млин, який діяв за допомогою води та парових машин. Обладнання було виготовлено на заводі Шнейдера, Жакє і Ко у Страсбурзі (Франція). Спочатку тут працювали 32 робітники у дві зміни. Потужність переробки: 48 т пшениці за добу. Крім цього млина діяв ще житній млин потужністю 11 т зерна за добу. Окремо для потреб селян діяв млин потужністю 16 т. При млині було споруджено 2 зерносховища на 2,4 тис. т пшениці і 0,96 тис. т жита. Одночасно поруч з млином зведено будинок для керуючого та спеціалістів підприємства. У 1913 р. до млина підведено залізничну колію. Паровози і вагони були придбані в Німеччині. Борошно з млина везли до Одеси і далі до країн Європи. Продукція зберігалася на складах Ярошинських у Москві та Варшаві. У радянський період млин був одним з основних підприємств району. У 1975 р. збудовано 5 елеваторних корпусів. Нині млин входить до складу комбикормового заводу. [58]

Таким чином, пам'ятки архітектури Іллінецького району є цінним джерелом вивчення історії краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Т.І. Лазанська. Ніщинський Петро Іванович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наук. думка, 2010. - Т. 7: Мл - О. - С. 422
2. Радзіх І. Світло і тіні: історичний нарис. — /І.Радзіх. - Іллінці, 2003. - С.11; ДАВіО. Фонд Р-2700. — Опис 6. — Справа 2497 Арк.135.
3. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька обл.. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972.
4. ДАВіО. — Ф.2700. — Оп.6. — Спр.909 «Матеріали реєстрації іудейської релігійної громади Бес-Гамадриш. м.Іллінці. 1926 р.». ДАВіО. — Ф.2700. — Оп.6. — Спр.910 «Велика Синагога 1926 р.». ДАВіО. — Ф.2700. — Оп.6. — Спр.913 «Матеріали реєстрації іудейської релігійної громади Клойз-Ягуда. м.Іллінці. 1926 р.». ДАВіО. — Ф.2700. — Оп.6. — Спр.914 «Матеріали

- реєстрації іудейської релігійної громади Клойз-Гольперин. м.Іллінці. 1926 р.». ДАВіО. – Ф.2700. – Оп.6. – Спр.916 «Матеріали реєстрації іудейської релігійної громади Клойз-Вайсфальд. м.Іллінці. 1926 р.». ДАВіО. – Ф.2700. – Оп.6. – Спр.918 «Матеріали реєстрації іудейської релігійної громади Клойз-Магида. м.Іллінці. 1926 р.».
5. Завальнюк Костянтин. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.) – Літин, 2005.; *Пащенко М.М. Іллінеччина: минуле та сьогоднішня. – Вінниця, 2015.*
 6. Рудник Ольга. Імпералістична війна 1914-1918 р. - М.М. Пащенко // *Іллінеччина: Минуле та сьогоднішня. Вінниця, 2015.*
 7. Л.Похилович Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические и церковные заметки о деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся /Собрал Л.Похилович. – Біла Церква, 2009. - С.264.
 8. Źródła do dziejów rozgraniczenia diecezji łacińskich w Cesarstwie Rosyjskim w połowie 19 wieku. – Lublin: 2000, t. 1, cz. 1, s. 143. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. – Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація, 1996 р., т. 4, с. 75.
 9. Державний архів Вінницької області (Далі - ДАВіО). – ф. 608, оп. 1, спр. 37 «Ревізійна відомість на священо- і церковнослужителів церкви Архистратига Михаїла 07.1795 р.».
 10. Вирський Д.С. Дашів // *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. — К.: Наук. думка, 2004. — Т. 2. — 518 с.*
 11. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – М., 1995. ДАВіО. – Ф.2700. – Оп.6. – Спр.2444 «Підочм. Старий Дашів. 1928 р.»). ДАВіО. – Ф.2700. – Оп.6. – Спр.2446 «Бес. Гамадриш. Новий Дашів». ДАВіО. – Ф.2700. – Оп.6. – Спр.2449 «Бес. Гамадриш. Новий Дашів».
 12. Лобатынский С. Материалы для истории унии в Подолии. – Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1879 г. – т.2. – С.9; Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольский: тип. губерн. правл., 1888 г.. – С.245; Приходы и церкви Подольской епархии. - Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1879 г. – т.9. – С.318-319.
 13. Список фабрично-заводских предприятий Российской империи. – М., 1914.

Кононенко Валерій

**ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД
НАСЕЛЕННЯ ВІННИЦІ У ХХ СТ.**

Протягом ХХ ст. населення м. Вінниці суттєво змінювалося, а саме місто з невеликого повітового містечка поступово перетворилося не тільки в одне з найбільших міст Поділля, а й центральної України. За минулі сто років суттєво змінилася демографічна й національна структура населення міста. Якщо на початку ХХ ст. його було важко назвати українським, оскільки українці не мали більшості серед національного складу повітового центру, то наприкінці століття ситуація суттєво змінилася. Окрім того, Вінниця на початку ХХІ ст. – не тільки один із адміністративно-територіальних центрів України із населенням близько 370 тис. осіб, а й важливий центр агропромислового комплексу, освітній та

культурний осередок. За більше ніж у сто років населення Вінниці збільшилося більше ніж у дванадцять разів.

Так, перепис населення Російської імперії у 1897 р. зафіксував загальну чисельність населення міста 30563 особи. Встановити точний національний склад населення міста досить складно, оскільки основними критеріями національних відмінностей були рідна мова та релігія, а українців як малоросів відносили до групи росіян. Серед православних віруючих російську мову рідною визнавали 4491 особа, українську – 10380 осіб, білоруську – 50 осіб. Серед представників інших національностей найбільш чисельними були поляки-католики (2141 особа) та євреї-їудеї (11689 осіб) [1, с. 2, 110-111]. Як видно із перепису, найбільш чисельною національною громадою у місті були євреї, які загалом складали більше 38 % населення міста, тоді як українці – 34 %, росіяни – майже 15 %. У 1926 р. населення міста Вінниці вже складало 57990 мешканців. За загальною кількістю населення Вінниця була в одній когорті з Бердичевом (55613 осіб), Білою Церквою (42974 особи) [2, с. 6-7]. Серед населення міста українці складали 23928 осіб (41,3 % від усього населення), євреї – 21812 осіб (37,6 %), росіяни – 7959 осіб (13,7 %), поляки – 2473 особи (4,3 %), татари – 434 (0,7 %), німці – 275 (0,5 %), білоруси – 185 осіб (0,3 %). Окрім того були зафіксовані й нечисельні представники інші національностей [2, с. 20-21].

За засекреченим переписом населення 1937 р. чисельність міста складала 85430 осіб [3, с. 59]. Незважаючи на голод 1932-1933 р. та політичні репресії чисельність населення міста у порівнянні із 1926 р. (57990 осіб) виросла майже на 30 тис. осіб. На нашу думку, основною причиною збільшення кількості мешканців міста стало утворення в 1932 р. Вінницької області та перетворення Вінниці на обласний, адміністративний, політичний, освітній та економічний центр області. Проте загалом населення Вінницької області за ці десять років зменшилося з 4358526 осіб у 1926 р. до 3918736 (89,9% у порівнянні з 1926 р.) [4, с. 8]. Вже на 1939 р. населення міста складало 93032 особи [5, с. 19].

Кардинально змінюються демографічні характеристики міста та національний склад у роки Другої світової війни. Внаслідок цілеспрямованого винищення окупаційними військами, втрат в ході бойових дій, окремі національні групи населення зазнають суттєвих демографічних втрат. Одночасно, у перше повоєнне десятиліття внаслідок ідеологічних та керованих демографічних процесів в СРСР збільшується частка серед представників інших національностей. Ці процеси відобразив перший повоєнний Всесоюзний перепис населення 1959 р. Так, населення міста на цей час складало 121854 мешканця [5, с. 19]. Загалом населення Вінницької області складало 2142045 осіб. Серед яких: українці – 1966404 особи (91,8%), росіяни – 93525 (4,3 %), євреї – 50157 (2,3%), поляки 20766 (0,9 %) [5, с. 174].

У 1970 р. населення Вінниці збільшилося до 211572 мешканців [6, с. 46]. Упродовж 1970-х рр. урбанізаційні процеси на Поділлі стали ще активнішими. Подільські міста поступово збільшувалися, але

переважно за рахунок українського населення із сіл та кваліфікованих кадрів, представників інших регіонів СРСР. Особливо активно розвиваються обласні центри та міста, які стають промисловими у загалом аграрних областях Поділля. Наприклад, тільки за 1970–1979 рр. населення Вінниці збільшилося на понад 102 тис. осіб і складало 314 тис. мешканців.

На початок XXI ст. за переписом 2001 р. населення м. Вінниці складало 354,6 тис. осіб. Найбільш чисельними національними групами стали українці – 309,3 тис. осіб (87,2 %), росіяни – 36,1 тис. осіб (10,2 %), євреї – 1,7 тис. осіб (0,5 %), поляки – 1,6 тис. осіб (0,5 %), білоруси – 1,3 тис. осіб (0,4 %), тоді як за переписом 1989 р. з 384 тис. мешканців міста українці мали 77,4 %, росіяни – 16,4 %, євреї – 4,1 %, поляки – 0,7 %, білоруси 0,6 % [7].

Таким чином, з кінця XIX ст. до початку XXI ст. незважаючи на усі наслідки історичних та політичних процесів на території Поділля, м. Вінниця стабільно збільшувалося у чисельності. Демографічний приріст населення фактично був притаманний для міста протягом усього досліджуваного періоду, окрім 1990-х рр. Одночасно, протягом даного періоду відбувалася й українізація міста. Якщо наприкінці XIX ст. українці серед мешканців міста складали 35 %, то на початку XXI ст. – більше 87 %. Роль, окремих національностей, які історично суттєво впливали на економічні, політичні та культурні процеси міста суттєво впала наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Сьогоднішня Вінниця знаходиться в короті сучасних демографічно стабільних та розвинених міст України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание центрального статистического комитета МВД / Ред. Н.А.Тройницкого. XXXII. Подольская губ.– С-Пб.: Слово, 1904. 286 с.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XII. Украинская Советская Социалистическая республика. Провобережный подрайон. Левобережный подрайон / Под ред. И. В. Ярового и В. И. Никитина. – Москва: Мосполиграф, 1929. – 492 с.
3. Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. – Москва: Наука, 1996. – 152 с.
4. Поляков Ю. А., Жиромская В. Б., Киселев И. Н. Полвека молчания: Всесоюзная перепись населения 1937 г. // Социологические исследования. – 1990. – №6. – С. 3-25.
5. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Т. IV: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – Москва: Госстатиздат, 1973. – 648 с.
6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: В 7-ми т. Т. 1: Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краёв и областей / ЦСУ при Совете Министров СССР. Москва: Статистика, 1972. 176 с.
7. Про кількість та склад населення Вінницької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Всеукраїнський перепис населення 2001 р. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/vinnycal>.

**ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РОКІВ;
РОЗБУДОВА ОРГАНІВ САМОВРЯДНОСТІ
В РОКИ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.**

Кокоша Анна

СУМІВКА НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 РР.

В умовах сьогодення пізнати історію краю, де ти народився, живеш – потрібна і корисна справа. Дійсно, без знання історії рідного краю годі й говорити про національну гідність, самовідданість та національний менталітет. Кожний народ має пам'ятати радісні й трагічні сторінки історії своєї держави. Уроки історії недаремно «живуть» у пам'яті сучасних і наступних поколінь. Завдяки їм ми будемо нове майбутнє незалежної та демократичної України. Ми повинні максимально докладати зусиль, щоб пам'ять та історія наших сіл, міст, містечок вивчалася, досліджувалась. Кожен українець зобов'язаний знати історію рідного краю своєї малої батьківщини.

Однією із малодосліджених тем є становище с. Сумівки напередодні Української революції 1917-1921 рр., незважаючи на розкриття її окремих аспектів (І. Косюк та Ф. Шевчук [5], Г. Погончик [6], А. Олійник [3], І. Сухоребрій [10] та інші).

Метою даної статті є проаналізувати становище села Сумівка напередодні Української революції.

На початку ХХ ст. Сумівка належала до Бершадської волості Ольгопільського повіту Подільської губернії. У селі проживало 2016 українців (996 чоловіків і 1010 жінок), 12 – поляків (4 ч. і 8 ж.) і 44 євреї (25 ч. і 19 ж.) [7, с.672]. Сумівка була частиною баланівського ключа – володінь польської шляхетської родини Собанських. Ці землі, що у ХVІІ ст. належали до володінь князів Вишневецьких і були значно спустошені у роки боротьби українського козацтва за свободу, були придбані Войцехом Собанським (1692-1744) у першій половині ХVІІІ ст. Згодом, Баланівський ключ зацікавив представників родини Потоцьких. Довгий судовий процес Собанські програли, однак зуміли залишити за собою Сумівку [10, с.77-78].

Наприкінці ХVІІІ ст., коли Подільські землі потрапили під владу Російської імперії, Баланівським ключем володіли Кастан Собанський та його дружина Патронела Анна, а згодом, їх син Ієронім – відомий господар і адміністратор, маршалок шляхти Ольгопільського повіту. Його син – Казимир Собанський, останній виборний маршалок шляхти згаданого повіту, обрав Сумівку своєю резиденцією. На той час маєток у Сумівці охоплював 11 223 десятин земель і лісів та був одним із найбільших на Поділлі [10, с.77-78]. К. Собанський був одружений з Марією Потульською. Вони проживали у невеликій старій садибі. Згодом родина перебудувала свій маєток, заклавши поблизу лісу парк і збудувавши у 1881 р. палац.

Парк площею 50 гектарів був закладений на місці старого лісу. Особливо приваблювало у цій місцевості її розташування на пагорбі, з

чудовим видом на долину річки Південний Буг та кількох сусідніх сіл. З боку лісу двір був відгороджений парканом. На початку алеї стояла алегорична фігура янгола, встановлена братом Казимира – Марцелієм Собанським у пам'ять про його трьох братів, які передчасно померли. Поблизу в'їзної залізної кутової брами, закріпленої на високих мурованих стовпах, стояв будинок у неоготичному стилі. У ньому містилася дворова аптека, два помешкання призначалися для заїжджих подорожуючих. Навпроти брами, за газоном у вигляді кола, підносився палац. Поблизу були висаджені великі пірамідальні дуби, стрункі італійські тополі, інші листяні та хвойні дерева. За палацом розкинувся другий великий газон, оточений старими деревами. Біля обох крил будівлі знаходилися невеликі мальовничі ставки, також оточені старими деревами та кущами. У такому вигляді до сьогодні парк не зберігся. Він заріс лісовою рослинністю. Його залишками сьогодні опікується Бершадське лісництво. У цьому заказнику місцевого значення ростуть вікові ялини і дуби. Тут же, на площі 1,4 гектарів розкинулася цінна ділянка 200-річних дубів, поміж яких ростуть сосни, ялини тощо [2, с. 3].

У новому величому палаці, спроектованому архітектором Людвіком Госьоровським, Собанські почали мешкати у 1881 р. [10, с.79-80]. Нова резиденція складалася з двох великих двоповерхових корпусів, з'єднаних одноповерховим приміщенням. Лівий і правий корпуси палацу були вкриті високим мансардним дахом. У палаці було 39 кімнат різної форми, розміру та призначення. До палацу входили через центральний ризоліт, головні двері вели до вестибюля, а далі – до двох відкритих галерей і бічних корпусів. Значну частину центрального приміщення палацу було відведено під вузьку житлову кімнату – «галерею». Усі її вікна та двері виходили на тераси, підлога яких була з білого мармуру. Приміщення палацу були розкішно обставлені. Їх прикрашали витвори мистецтва. Наприклад, напроти дверей «галереї» розміщувався високий камінь з білого мармуру. Камінь був точною копією каменя із одного з замків французького короля Генріха IV. У лівому корпусі містився кабінет господаря. У ньому висів портрет Казімежа Собанського у юнацькому віці, погруддя хлопчика з мармуру та фігура дівчинки, що читала книгу. Обидві скульптури були привезені з Італії. У підвалах лівого корпусу містився родинний архів Собанських, кімната для прислуги. У правому корпусі, зокрема, містилися спальня, будуар поміщиці, гардеробна кімната, їдальня тощо [1, с. 416-419].

На сьогодні збереглися лише деякі господарські будівлі із сумівського маєтку на території Сумівського лісництва. Будівля палацу Собанського містилася у нинішньому кварталі №6 лісництва, господарські будівлі збереглися у кварталах №15 і 18. Дорога від кварталу №18 до маєтку довжиною приблизно 2 км та квартальна просіка від кварталу №5 до кварталу №39, вимощені бруківкою [8, с. 151].

Коли Казімеж помер 1888 р., останнім власником маєтку став Ієронім Собанський (молодший) (1871-1919). У 1899 р. він одружився з Марією Грохольською (1879-1973). Володів 4140 десят. землі [9].

У 1910-1914 рр. Собанські долучили до своїх маєтностей у Сумівці та Крушинівці ще й Війтівку та Велику Киріївку, які придбали

за 470 тис. карбованців [4, с. 714]. У 1914 р. поміщик Ф. Юревич продав Собанським Бершадський та Флоринський маєтки, що мали 4, 9 тис. десятин землі [4, с. 857]. Після цього Собанські у Сумівці стали одними із найбільших землевласників Поділля.

Маєток мав одне промислове підприємство. Ще Казімеж Собанський у 1858 р. заклав ґуральню за 2 кілометри на схід від Сумівки. Такі ж підприємства на той час діяли у Бершаді та Усті. Робітники працювали практично без вихідних, одержували 20 копійок за день. Нещадна експлуатація І. Собанським робітників ґуральні та сільськогосподарських працівників у маєтку, призвели до багатоденного страйку, який розпочався 27 травня 1905 р. Царська влада на прохання Собанського жорстоко розправився зі страйкарями і всіма жителями Сумівки. У село прибула військова частина. Військові не тільки жорстоко придушили страйк, а й пограбували населення села. Тільки через 10 днів каральний загін залишив Сумівку, спаливши хати найбільш активних страйкарів [10, с.81].

Цікаву характеристику Сумівки напередодні революції залишив уродженець села П. Царюк. Він писав: «Сумівка до революції не була злиденим селом, тут проживало чимало заможних господарів. Основним заняттям ... було хліборобство, але деякі ще й торгували, пекли і продавали ковбаси, годували для продажу багато свиней, тримали й іншу худобу»[5, с.2].

Центром духовного життя села була церква. Першу писемну згадку у 1654 р. про церкву Святої Параскеви у Сумівці залишив Павло Халєбський, який супроводжував патріарха Макарія Антіохійського під час поїздки через Поділля. Це була церква у вигляді сільської хати, вкритої очеретом, з дзвіницею у центральній частині. За переказами, вона була знищена пожежею. Діючий напередодні революції 1917 р. храм Покрови Пресвятої Богородиці із дзвіницею, побудували за власні кошти прихожани в 1886 р., освячений був в 1888 р. Це була дерев'яна однокупольна церква з різьбленим, трьохярусним іконостасом. При ній існувала церковно-приходська школа, а з 1899 р. – церковна школа грамоти для дівчат [7, с.672].

Варто відзначити, що незаможним, особливо дітям-сиротам у Сумівці та навколишніх селах допомагало «Товариство добротності», створено у Бершаді в 1909 р. Марією Собанською.

Отже, напередодні революції Сумівка була типовим українським селом. Переважна більшість землі належала поміщицькій родині Собанських, які збудували величну резиденцію. У маєтку було розташовано ґуральню. Збереження великого землеволодіння консервувало численні соціально-економічні проблеми села, зокрема, аграрну, гостроту якої незабаром засвідчили події революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996. Tom X. Województwo braclawskie. 563 s.
2. Байдалюк П. Довкілля – наш спільний дім // Подоля. 2006. №9. 3 лютого. С. 3.

3. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Вінницька область / Олійник А. Бабій М., Бовкун В. та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. 780 с.
4. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: «Розвиток», 2007. 1008.
5. Косюк І., Шевчук Ф. Сумівська трагедія. // Бершадський край. 1997. №73. 27 вересня. С. 2.; №74. 30 вересня. С. 2.
6. Погончик Г. Бершадщина: з минулого в майбутнє. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. 958 с.
7. Приходи и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. Біла Церква: Вид. О. Пшонківського, 2008. 996 с.
8. Совгіра С. Гончаренко Г., Люленко С. Функціонування сумівського лісництва в структурі Бершадського держлісгоспу Вінницької області // Актуальні питання природничих наук та методики викладання. Ніжин, 2012. С. 150-152.
9. Списки по всей Подольской губернии лицъ, учреждений, обществ, товариществ и компаний, имѣющих право участія въ выборахъ земскихъ гласныхъ на трехлетіе с 1911 г. Камянец-Подольск: Тип. Подол. губ. правления, 1911. 328 с.
10. Сухоробний І. Сумівка – козацьке село над Бугом (Історико-краєзнавчий нарис). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2012. 376 с.

Коваль Олеся

ШВИДКА ЗАЛІЗНИЧНА ДОПОМОГА: САНІТАРНІ ПОТЯГИ ТА ЇХ КОМАНДИ В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЙСЬКУ 1918-1920 РР.

У час відзначення 100-річчя Української Револуції, увага істориків прикута до подій, персоналій, служб та формувань в Галицькій Армії та Дієвій Армії УНР. Зважаючи на популярність, дієвість та часто вирішальну роль залізниці у подіях 1917-1921 рр., ряд досліджень присвячено саме цій темі. Однак, поза увагою істориків залишається питання медичної складової, а саме – діяльності санітарних залізничних частин, роль яких в подіях Визвольних змагань важко переоцінити. Висвітлення даних стосовно кількості діючих санітарних поїздів, їх специфікації, складу медичних команд та значення їх діяльності у визначений період і є головним завданням даного дослідження.

Стосовно джерельної бази визначеної проблематики, змушені констатувати, що наразі вона зовсім вузька, а тема малодосліджена. Виявлених документальних джерел наразі вкрай мало. У статті використано збірник документів «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918- листопад 1920 рр.» [1].

Змістовним джерелом з історії санітарних поїздів доби УНР є спогади сучасників. Зокрема, ряд згадок опубліковано на сторінках журналу «Літопис Червоної Калини» [6,7,9]. Також відомості про роботу медиків на залізниці дізнаємось зі спогадів А.Кравса [5], В. Щуровського [11], Я. Зозулі [2]. Н.Гірняк у книзі «Останній акт трагедії Галицької Армії» (1959) згадує про представника Міжнародного Червоного Хреста – Ледерей, що на початку листопада 1919 р. перевіз в Україну санітарний поїзд, закуплений Урядом ЗУНР, із шпиталем на двісті ліжок. Автор наголошує на тому, що Ледерей залишив спогади про цей епізод, однак їх опрацювати

не вдалось. Трагічні події відступу Українських військ взимку 1920 р., зокрема транспортування хворих на тиф, дуже детально художньо описано в спогадах Ю. Шкрумеляка «Поїзд мерців» (1962).

Зазначена тема частково висвітлена у сучасних дослідників Української революції, істориків А. Руккаса [8] та Я.Тинченка [10].

Звертаючись до теми санітарних потягів та їх команд в українському війську 1918-1920 рр., в першу чергу постає питання про процес їх творення та завдання. Мета функціонування санітарних потягів в УГА та ДА УНР була комплексною. Першим завданням, що поставало перед командою санітарного потягу, було покращення санітарних умов в запіллі та транспортування хворих. Для цього ладнались пересувні дезінфектори та потяги-лазні. Про такий санітарно-купелевий потяг-лазню №1 дізнаємось із дослідження сучасного історика А. Руккаса. Від початку згаданий потяг складався з 16 вагонів, в числі яких були окремі вагони-роздягальні, лазні, пральні, сушильні, кухні, комори, вагони для обслуговуючого персоналу та дезінфекційний вагон. Окрім того, в ньому функціонувала харчова крамничка-летючка Українського Червоного Хреста. Одноразова пропускна спроможність загаданого потяга-лазні становила понад 50 осіб. Обслуговуючого персоналу в різний час нараховувалось від 15 до 29 осіб. Комендантом потягу був поручик Сідельник, заступником – хорунжий І. Гуран, старшим лікарським помічником – хорунжий М. Варчук, завідувачем крамнички – урядовець Г.Сушко. За окремим наказом ВДА №98 від 6.IX.1920 потяг-лазню було офіційно зараховано до складу Дієвої армії УНР. Він курсував між Станіславовом та Гусятином, перевозючи українських вояків з польських шпиталів додому. Останній рейс потяг-лазня зробив у середині листопада 1920 р, прибувши до кінцевого пункту у момент відступу Армії УНР за Збруч [8, с. 351-352].

Окрім того, що санітарні потяги працювали на покращення санітарних умов в тилу, часом військові та службовці використовували їх для покращення власних умов перебування в тому чи іншому місті. Свідченням цього є запис із засідання Ради Народних Міністрів від 08.02.1919 р. ч. 42. У переліку винесених до обговорення питань, зокрема у п. VIII, державним контролером зазначалось, що на ст. Вінниця, Козятин та інші багато потягів зайняті для мешкання військовими та урядовцями міністерства шляхів, що, у свою чергу, дуже перешкоджає рухові по залізницях та зменшує матеріальні засоби руху. Тож Радою Народних Міністрів було прийняте рішення «...доручити військовому міністрові негайно примусити звільнити санітарні і інші потяги, що зайняті для мешкання військовими та урядовцями міністерства шляхів на ст. Вінниці, Козятині та інші» [1, с. 247]. Наскільки успішним було вирішення цієї проблеми наразі невідомо.

Все ж головною метою діяльності санітарних потягів була евакуація поранених та хворих залізницею до станцій, звідки возами «санітарні летючки» переправляли їх до лічниць (польових, запасних, військових, цивільних). Опишемо цей процес більш

детально, завдяки інформації про діючі санітарні потяги упродовж 1918-1920 рр.

Березень 1918. На підставі наказу військового міністра УНР Олександра Жуковського члена Центральної Ради, д-р Якова Зозулю було призначено керівником медичної частини армії та доручено сформувати санітарний потяг. Для цього було запрошено залізничників, які збирали покинуті більшовиками санітарні вагони, де знайшлися шпитальні ліжка, операційні інструменти і ліки. Комендантом потягу було призначено члена Центральної Ради поруч. Атанасія Ліхнякевича. По закінченні організації потягу команда отримала наказ вирушити на фронт, який на той момент проходив біля станції Олевськ (на залізничні лінії між Сарнами і Коростенем) [2]. Подальша доля невідома.

Листопад 1918. У часі боїв 1-21 листопада 1918 р. у Львові була організована санітарна частина штабу Української Армії, а на фронтових відтинках міста було закладено «Першу поміч». На Личаківським двірці розміщувалась відсилкова санітарна точка, куди звозили ранених з усіх відтинків «Першої помічі». Звідти хворих забирав санітарний потяг УСС ч.1, що під керівництвом медика Романа Гаванського відвозив їх до військових шпиталів у Станіславові та Стрию [11, С.276], або ж до лічниць у Бережанах та Підгайцях [6, С.15]. Відомо також про санітарний потяг УСС ч.2, очолюваний медиком Осипом Гробельним та санітарний поїзд ч.3 під командую медика Володимира Скоморовського [11, С.280].

Після листопадових подій при Начальній Команді УГА було створено окремий санітарний відділ. Наприкінці січня 1919 р. реорганізована медична служба нараховувала у фронтових частинах і запіллі 121 старшину лікаря, 102 фельдшери, 30 шпиталів (близько 6 тис. ліжко-місць), 20 аптек, 3 санітарних потяги, 2 пересувні потяги-лазні, 48 дезінфекторів. Зрозуміло, що створення такої мережі закладів стало неабияким досягненням уряду ЗУНР і місцевої влади. Але для тогочасної майже 50-тисячної армії цього було недостатньо [4].

Налагодження дієвого зв'язку між санітарними частинами залишалось однією з відчутних проблем у їх діяльності. Вже у вересні-жовтні 1919 р. бої на Наддніпрянщині ставали все більш напруженими та загрозливими для фронту українського війська, частини залишались без зв'язку між собою, постачання харчів та білизни ставало все важчим. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що бойові операції проводились переважно вздовж залізничних шляхів, а штаби працювали в поїздах або станціях.

Як раз під час таких воєнних операцій на Поділлі, зокрема на лінії Вапнярка-Христинівка, команда бригади УСС на залізничній станції «Христинівка» улаштувала притулок та відсилкову точку для поранених і хворих. Сюди неодноразово приїздив бригадний санітарний потяг (комендант - санітарний поруч. Олекса Перфецький) і забирав хворих до польової лічниці УСС у Браїлові або до шпиталів у Жмеринці [11, С.284].

Зазначаємо, що у час Вапнярських боїв тієї ж осені 1919 р., активно діяв санітарний поїзд ч.11-114 (поки документально не

ідентифікований). Про нього дізнаємось зі спогадів сестри-жалібниці Насті Линкової та фіксуємо деякі деталі у роботі команди потяга та політичній ситуації, яка часто перешкождала якісному виконанню обов'язків. «Щодня надходили до вагонів дивовижні люди в кольорових жупанах і баранячих шапках зі шликами, вони самочинно вивозили з вагонів інколи безнадійно хворих вояків, несвідомо куди і пощо. Медичний персонал повинен був мати великий такт, високу інтелігенцію і моральну витривалість, щоб не помічати пониження своєї гідности» - згадувала сестра-жалібниця команди потягу [9, с. 14].

Ще один спогад, дуже інтимний і, водночас, красномовний, пов'язаний з постаттю Головного Отамана, який відвідав хворих у потязі декількома місяцями раніше. «В березні 1919 р. потяг перебував на станції Жмеринка. До потяга завітав Головний Отаман С.В. Петлюра. Я побачила його уперше. ... Пам'ятаю людину трохи сутулу, середнього на зріст, скромно зодягнутого в уніформ старшини, однак без наплічників, відзнак та інших аксесуарів, які б натякали на високе становище С.В. Петлюри. Мене вразили очі Головного Отамана – широкі, ясно-сірі з трагічним загибом і контуром повік.

... Для кожного хорого знайшлося у Головного Отамана приємне слово... Походив Головний Отаман між хорими, нагаторив, пожартував, почастував папіросами і вийшов. Однак залишив після себе іншу атмосферу, в якій хорий відчув душевне переродження, фізичну бадьорість і моральні зобов'язання. На ранок другого дня 75% хорих покинули вагони і виїхали на фронт.» [9, с. 15].

Зі Жмеринки санпоїзд вирушив до Шепетівки, де хворих перемістили до шпиталю, що розмістився у стінах палацу Потоцьких. Подальша доля потягу та команди невідома.

Запис Н.Линкової далеко не єдиний спогад жінки - військового медика про службу на санітарному потязі. Завдяки дослідженням історика А. Іванця знаємо про Харитину Пекарчук (Книщенко) (1894–1973) – українську громадську і військову діячку, першу жінку, яка отримала українську державну нагороду у ХХ ст. Її біографія теж тісно пов'язана з медичною темою. Зокрема, восени 1918 р. за наказом генерал-хорунжого Т. Яніва їй було доручено сформувати санітарний потяг з метою надання належної медичної допомоги пораненим та хворим на тиф. Х. Пекарчук згадувала про обставини виконання наказу командира:

«Мої аргументи, що я лише сестра військового часу і тому не можу взяти цього на себе, – не допомогли. Не було жодних лікарів. Я одержала всі потрібні папери і приступила до праці. Доводилось воювати за кожний вагон. Відповідні і гарні вагони мали переважно штаби, а вони не хотіли їх віддавати. Та все ж таки я зібрала відповідну кількість вагонів, які зараз же наповнилися хворими і раненими. Тяжка то була праця, – не було медикаментів, перев'язочного матеріалу, фахового персоналу. Я змушена була із Бірзули ночами їздити на фронт, забирати хворих і ранених, а повернувшись до Бірзули, знову братися за перев'язки і обхід хворих» [3, С. 135].

Дослідник А. Іванець зазначає, що так вона пропрацювала до появи лікаря родом з Миколаєва, який намовив отамана Т. Яніва вивезти санітарним потягом всіх поранених до Одеси під опіку Антанти. «Отаман Янів, на жаль, – згадувала Х. Пекарчук, – не тільки погодився послати хворих і ранених, але і сам поїхав, узявши із собою декілька старшин. Потяг не повернувся, от. Яніва большевики розстріляли і тільки два старшини вирвалися звідти» [3, с. 136].

Ще один медичний потяг, збережений у спогадах сучасників - провізоричний санітарний поїзд ч.3 Галицької Армії. Заложений у січні 1920 р. на вузловій станції Слобідка (нині смт. Слобідка, Кодимський р-н, Одеська обл.) санітарною частиною В. Кривокульського за наказом отамана С. Горука. Завданням команди потяга було збирати по станціях хворих на тиф старшин та стрільців та відвозити їх до Одеси. Формування потягу зайняло 2 тижні. Процес ускладнювався відсутністю вільного паровоза та вагонів, які були зайняті транспортуванням військових частин. Загалом потяг набрав 36 вагонів, кожен з написом «Сан-Поїзд ч.3». У тих вагонах перебувало 260 хворих на сипний тиф. Санітарний персонал складався з 4 медиків (включно з комендантом), одного старшого сан-десятника, харчового страшини і 4 сестер-жалібниць [7, С.11].

Доставивши хворих до лічниці зі станції «Одеса-порт», сан-поїзд ч. 3 відправився в дорогу за маршрутом «Одеса-Роздільна-Бірзуля-Жмеринка». Оскільки більшість вагонів були т.з. «теплушки», де хворі лежали на долівці з соломою, на проміжних станціях команда потягу намагалась вимінати ці вагони на більш зручні та обладнані. Так, на шляху дворазової поїздки до Жмеринки вдалося з 36 «теплушок» залишити тільки 6, а решту вимінати на 14 «клясних вагонів», в яких хворі лежали на лавках, вистелених соломою, коцями чи плащами [7, с.12].

Загалом санітарна команда здійснила близько 8 поїздок. Згодом сан.потяг було конфісковано, а команду розформовано більшовиками в Одесі. Частина персоналу потрапила під хвилю «червоного терору» [7, с.13].

У листопаді 1920 р. було також конфісковано (тільки цього разу – поляками) санітарний потяг №1, що здійснював транспортування хворих і поранених вояків з фронту до тилових лікувальних установ. Очоловав його головний лікар В.Наливайко [8, с.352].

Грудень-січень 1920 р. У спогадах генерал-четаря А. Кравса про підготовку відступу III Корпусу УГА на шляху до Одеси зафіксовано наступні факти: корпусна команда і кожна бригада зложила собі окремі харчеві потяги із запасом на 4-5 місяців. При харчовому потязі було причіплено опалювані вагони, аби забирати хворих вояків. Санітарний шеф корпусу також зложив зі свого боку санітарний потяг, який мав збирати хворих та відвозити їх до Тирасполя, де було уладнано більшу лічницю [5, с. 44]

В основі роботи кожного санітарного потяга була команда залізничників та медиків, які спільно реалізовували дуже важке, але почесне завдання порятунку українських військових. Повних

біографічних даних про персонал санітарних потягів того часу маємо зовсім небагато. В кращому випадку відомо лише про комендантів санітарних потягів, які згадувались вище по тексту. Щодо кількості медиків у залізничних підрозділах та у командах панцирних потягів, маємо наступні відомості. Станом на 29.03.1919 до складу Південної групи ДА УНР формально належав панцирний потяг «Козубського» на станції Бірзула з 1 медиком у команді [10, с. 18]. Також відомо про 1 лікаря у складі команди легкого саморобного панцирного потяга «Партизан», що був створений у районі Сарн навесні 1919 р. [10, с. 34]. У липні 1919 р., коли наявні у складі ДА УНР панцирні потяги були розподілені між чотирма окремими панцирними загонами (дивізіонами), загальна кількість медиків у складі цих частин становила 4 лікарі та 10 фельдшерів. [10, с. 22]. Станом на 28.06.1919 у складі 9-ї Залізничної дивізії перебували 7 лікарів [10, с. 87]. 1-й (25-й) Залізничний полк ім. А.Макаренка – 1 лікар станом на 01.08.1919 [10, с. 89], по 1 медику мали 1-й (25-й) Залізничний гарматний полк [10, с. 90], Школа підстаршин 9-ї Залізничної дивізії [10, с. 91], у складі 1-го Окремого Залізничного куреня – теж 1 лікар, але ще й 6 фельдшерів [10, с. 92]. На панцирному потягу «Запорожець» - 1 медик, поручик Банах (у серпні 1920 р.) [8, с.346]. Звідси, очевидним є факт постійної нестачі медперсоналу в українських військових з'єднаннях, описаний у більшості спогадів, присвячених темі санітарної служби в УНР.

Підводячи підсумки, зазначимо наступне. Санітарні потяги у складі військових формувань діяли упродовж всіх етапів Визвольних Змагань. Часто процес формування санітарних потягів покладався на команду медиків, які власними зусиллями вишукували вагони, збирали необхідний реманент, організовували харчові запаси та просувались спільно з військовими підрозділами. Головним завданням санітарних потягів було транспортування хворих та ранених до вузлових станцій та лічниць, підтримка санітарного стану на загіллі та евакуація ранених з місць бойових дій. Команди санітарних потягів постійно переживали контакт із найгарячішими точками військових операцій Армії УНР, підтримували зв'язок між військовими та санітарними частинами, передавали гуманітарну допомогу та харч воякам. Часто санітарний потяг ставав останнім прихистком та розрадою у найважчий час епідемії тифу. В числі команд санітарних потягів були загиблі залізничники та медики, які ставали жертвами хвороб, бойових дій, потрапляли під хвилі репресій більшовиків. Оскільки нагальною була потреба у медикаментах у всіх сторін військового конфлікту, команди санпоїздів потерпали від грабунків та реквізицій, однак, не покладаючи рук, продовжували працю. Важливо, що тоді, як ніколи раніше, поширеною була свідома самовіддана праця жінок у військово-медичній сфері, відчувалась їх активна участь у подіях Української революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918- листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х чати снах. – Том 1. Київ, 2006.

2. Зозуля Я. Про санітарно-медичну службу в УНР. *Вісті комбатанта*. 02.05.1972. URL: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2012/03/blog-post_20.html (дата звернення: 10.11.2019).
3. Іванець А. До питання про кримський період життя української діячки Харитини Пекарчук та її участь у збройному захисті УНР (1894—1920 рр.). *Українознавство*. 2017. №4 (65). С. 126-141.
4. Кваснюк Я. Військові шпиталі ЗУНР у Станиславові. *Галицький кореспондент*. 08.10.2018. URL: <http://gk-press.if.ua/vijskovi-shpytali-zunr-u-stanyslavovi/> (дата звернення: 12.11.2019).
5. Кравс А. За українську справу. Спомини про III. корпус У.Г.А. після переходу за Збруч. Львів, 1937. (Exported from Wikisource on 11/13/19).
6. Кривокульський В. Санітарна частина У.Г.А. *Літопис Червоної Калини*. 1938. Ч.2. С.15-16.
7. Кривокульський В. Санітарний поїзд Ч. III. Спомин. *Літопис Червоної Калини*. 1939. Ч.1. С.11-13.
8. Руккас А.О. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність та уніформа). Ніжин, 2013. 464 с.
9. СерEDA М. Українська жінка у визвольній війні 1917-1920 р. *Літопис Червоної Калини*. 1937. Ч. 11. С.14-16.
10. Тинченко Я. Панцирні потяги, панцирники та залізничні війська у Визвольній війні 1917-1920 рр.: науково-популярне видання. Київ, 2012. 112 с.
11. Щуровський В. Медична і санітарна служба. Українська Галицька Армія: 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріяли до історії за ред. Д.Микитюка). Том 1. Вінніпег, 1958. С. 271-292.

Ратушняк Ігор

ФОРМУЛЯРНИЙ СПИСОК БРАЦЛАВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СТАРОСТИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1918 Р. Г. ВРУБЛЕВСЬКОГО ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Вагомою подією в історико-краєзнавчих дослідженнях став вихід біографічного довідника «Українська революція (1917-1921) в іменах: вінницькі сторінки» [1, с. 45]. Авторським колективом була здійснена велика робота по біограмах діячів, які представляли подільський регіон в усіх вимірах соціальної реальності, але залишилась група осіб, які потребують подальшого дослідження.

Серед діячів різних сфер життя, особливу цікавість викликають очільники місцевих владних інститутів Гетьманату 1918 р. зокрема, Брацлавський повітовий староста Григорій Врублевський.

Мета статі – привернути увагу до формулярного списку Г. Врублевського як історичного джерела.

Джерелом написання статті є особова справа Г. Врублевського, яка зберігається фондi «Подільський губернський староста Української Держави» (ф. 1793) Центрального архіву вищих органів влади та управління України у м. Києві [2, арк. 15-64].

Згідно формулярного списку, Григорій Петрович Врублевський родився 24 січня 1866 р. у сім'ї надвірного радника, за віросповіданням був православним. Документ вказує на відсутність у нього маєтку. Як доброволець у листопаді 1884 р. почав службу у званні рядового у 126 піхотному Рильському полку. У серпні 1885 р. командирований в Київське піхотне юнкерське училище для

проходження курсу наук. 10 червня 1886 р. став унтер-офіцером, 14 серпня 1887 р. – прапорщиком, 21 січня 1891 р. – підпоручиком, 15 липня 1895 р. – поручик. У липні 1891 р. призначений виконуючим обов'язки завідуючим полковою швальнею. У квітні 1901 р. подав у відставку. 1 липня 1904 – 1 липня 1909 рр. – виконував обов'язки діловода Волинської губернської управи по справам земського господарства. 3 лютого 1905 р. головою Волинського губернського управи по справам земського господарства зарахований в штат Канцелярії губернської управи. 1 липня 1909-20 серпня 1911 рр. – член-діловод Ізяславської повітової управи по справам земського господарства. Наказом по цивільному відомству 18 березня 1906 р. отримав звання колезького секретаря. 2 серпня 1912 р. наказом Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернатора призначений кандидатом на посаду мирового посередника при Волинському губернському по селянським справам присутствію, а 10 жовтня – кандидатом на посаду мирового посередника по чиншовим справам Подільської губернії. 31 жовтня 1912 р. на пропозицію Подільського губернатора командирований в Гайсин в розпорядження мирового посередника I-ої ділянки Гайсинського повіту. Для занять по його вказівках. 11 квітня 1913 р. нагороджений медаллю з нагоди 300-ліття царювання дому Романових. За пропозицією Начальника губернії від 2 травня 1913 р. відкомандирований в м. Богопіль на допомогу мировому посереднику II-ої ділянки Балтського повіту. Наказом Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернатора 8 серпня 1913 р. призначений мировим посередником II-ої ділянки Брацлавського повіту. За пропозицією Подільського губернатора 25 жовтня 1913 р. на Врублевського покладено виконання обов'язків Брацлавського повітового предводителя дворянства. Під час служби був нагороджений двома орденами Св. Анни 3-го ступеня і медалями: срібною на пам'ять царювання імператора Олександра III і світло-бронзовими на пам'ять 300-ліття царювання дому Романових і за успішну працю по мобілізації 1914 р. 29 грудня 1916 р. за пропозицією Подільського губернатора на Врублевського покладено завідування I-ою мировою ділянкою Брацлавського повіту, 5 січня 1917 р. – виконання обов'язків Обов'язкового члена Брацлавської повітової землевпорядної комісії. 14 лютого 1917 р. наказом Подільського губернатора призначений головою Брацлавської повітової ревізійної комісії. 23 квітня 1917 р. за розпорядженням Подільського губернського комісара звільнений від виконання обов'язків мирового посередника II-ої ділянки Брацлавського повіту.

Зі встановленням гетьманату Г. Врублевський був призначений Брацлавським повітовим старостою. До виконання обов'язків приступив 1 червня 1918 р., про що свідчить документація Подільського губернського старости С. Кисельова [2, 15-17].

Працювати Врублевському довелось в складних умовах. Свідченням є витяг з листа начальника Брацлавської повітової міліції до очільника губернії отриманого 25 травня 1918 р. У ньому зазначалось, що населення «розпропагандоване» соціалістичними

досвідами та більшовицькими гаслами і не законослухняне, а влада не користується авторитетом [3, с. 94-95].

Загалом, таке історичне джерело, як формулярний список Г. Врублевського надає важливу інформацію про професійний рівень та соціальний статус управлінця місцевого рівня у добу гетьманату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Українська революція (1917-1921) в іменах: вінницькі сторінки: біограф. довід. / упоряд. Т. Р. Каросева, відпов. за вип. Ю. А. Зінько; Вінниц. ОДА, Вінниц. обл. рада, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 320 с.
2. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 96.
3. Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877-1937) у документах епохи /Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 282 с.

Кравчук Олександр

З ІСТОРІЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ Л. ЦЕГЕЛЬСЬКОГО ДО ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У 1919 Р.

Важливим завданням вітчизняної історичної науки є дослідження відносин України із центральноєвропейськими державами у новітній період, зокрема, із Чехословацькою республікою (ЧСР). Незважаючи на вивчення окремих аспектів зазначеної теми (І. Дацьків [1], В. Очеретяний [3], О. Павлюк [4], Д. Свобода [5], В. Соловйова [6] та ін.), вона залишається недостатньо розкритою. Метою даної статті є висвітлення одного із аспектів відносин України і Чехословаччини – дипломатичної місії Л. Цегельського до Праги у 1919 р.

Встановлення дипломатичних відносин з ЧСР, провідні політики «якої ще з дореволюційних часів мали виразні українські симпатії і водночас дотримувались антантівської зовнішньополітичної орієнтації», належало до важливих завдань дипломатії «Другої» УНР [6, с. 60].

Отримавши інформацію, «що відношення до полонених Українців в Чехії чисто братерське» і вони «мають усе що їм потрібно, як з боку годівлі, так і з боку медичного погляду» (тут і далі цитуємо мовою документу), Голова Ради Міністрів та міністр закордонних справ УНР В. Чехівський 31 грудня 1918 р. висловив вдячність за це у спеціальній відозві до уряду ЧСР [9, арк. 15, 24-24 зв., 27]. Згодом, 14 січня 1919 р., повіреним у справах (charged'affaires) УНР в Чехословаччині був призначений відомий громадсько-політичний діяч М. Славінський, який добре володів всіма слов'янськими мовами і був знайомий з президентом Чехословаччини Т. Г. Масариком. Перед ним було поставлене завдання здобути політичну підтримку Чехословаччини, зокрема, її президента Т. Г. Масарика у налагодженні відносин з Антантою, й позитивному вирішенні питання військових поставок [6, с. 61; 8, арк. 1; 10, арк. 42].

Наскільки українські політики розраховували на допомогу ЧСР свідчить інтерв'ю В. Чехівського київському виданню «Трибуна» 25 січня 1919 р., у якому він підкреслив, що з «прилученням Галичини до України межі України та Чехословаччини сходяться. Крім того, економічні, культурні та інші інтереси цих народів

вимагають встановлення між ними федеративного зв'язку на основі повної незалежності кожного народу» [6, с. 61].

Після отримання згоди Т.Г. Масарика на встановлення дипломатичних відносин, 2 лютого 1919 р. Надзвичайна дипломатична місія УНР прибула до Праги [5, с. 13; 4, с. 68]. Місія фігурувала в офіційному переліку акредитованих у ЧСР представників дипломатичного корпусу і користувалася усіма відповідними привілеями [6, с. 62; 11, арк. 94-95].

Очевидно, українські дипломати не одразу розгорнули свою діяльність, що обумовило необхідність направлення Директорією УНР до Праги ще одного працівника зовнішньополітичного відомства – Лонгина Цегельського. Як і М. Славінський, він особисто знав Т. Г. Масарика, адже як і він був напередодні світової війни депутатом австрійського парламенту. Із 9 листопада 1918 р. Л. Цегельський працював заступником державного секретаря закордонних справ ЗУНР, згодом – заступником міністра закордонних справ УНР [1, с. 109, 113].

За спогадами Л. Цегельського, візит до Праги відбувся у лютому 1919 р. Про нього він звітував на засіданні уряду ЗОУНР 20 березня 1919 р. [7, арк. 124; 2, с. 87-89] і описав у мемуарах «Від легед до правди», виданих у 1960 р. Зокрема, у спогадах він розповів про отримання згаданого дипломатичного доручення у Вінниці, що 2 лютого 1919 р. стало тимчасовою столицею УНР. Він подав своє враження від населеного пункту: «Винниця гарне місто. Ріка Бог перетинає його. Широкий Бог шумить по камінних бовдурах, робить пороги. Просторі вулиці, що ведуть до залізничного двірця, висаджені рядами осокорів та платанів. Кора на них гладка та пятниста – темна з ясними жовтими п'ятками, наче шкіра великого вужа-давуна. Взагалі фльора... в південній Київщині та південному Поділлі дише вже дещо Південним. Кавуни, баклажани, помідори, величезні соняшники, липи, клени, явори, черемхи, тополі, осокори та плятани. Вулиці не увінчалися успіхом. ... Треба якось дістатися Тернопіль. Мова на вулицях переважно українська ...» [12, с. 303].

Згадуючи зустріч з членами Директорії УНР, Л. Цегельський зауважив відсутність єдності серед них. «Одиноким, що не подавав виду знеохоти, чи зневіри, був Петлюра», констатував автор. У розмові з Л. Цегельським, С. Петлюра зауважив, «що Україні треба допомоги від Аліянтів, головню від Франції, що стала рішальною силою в Європі. Заходи місії генерала Грекова ... у французького коменданта Одеси не увінчалися успіхом. ... Треба якось дістатися просто до рішальних французьких чинників» [12, с. 304].

Далі Л. Цегельський згадував поставлене С. Петлюрою завдання:

«–Ви ... знайомі добре, як я чув, з Масариком та іншими Чехами, ще з парламенту. Чи не піднялися б Ви поїхати від Директорії до Чехії, в місії до президента Масарика та до чеського уряду, шукати їх посередництва до Франції і до Вилсона. Щоправда, Винниченко волів би говорити з Леніном та Чічериним, але я, Андрієвський та Макаренко маємо іншу думку. Нам треба спертися об Захід, на Аліянтів. Ви знаєте добре наші відносини і знаєте також Масарика та інших чеських політиків. Їдьте до Праги, як наш спеціальний посол,

шукати зв'язку, визнання та помочі. А до того в Чехії є фабрика гармат та амуніції [Ш]коди. В нас скоро не стане зброї ні амуніції. Ми додамо Вам фахівця-експерта від артилерії. З ним разом поїдете та допоможете йому розмовитися із Чехами ... « [12, с. 304].

Л.Цегельському надано «повноважність «спеціально уповноваженого посла» від Директорії Української Народної Республіки з місією до президента Чесько-Словацької Республіки – Масарика, та до влади в Празі взагалі». Крім того, В. Чехівський доручив Л. Цегельському «ще другу місію» – «відвідати посольства Української Народної Республіки у Відні, Празі і в Берліні та поінформувати їх про положення в Україні» [12, с. 304].

Л.Цегельський не вважав місією легкою, оскільки «Аліанти гляділи на Україну (Придніпрянщину) як на частину неподільної Росії, що була союзником Аліантів у світовій війні» [12, с. 304].

У згаданому звіті засідання уряду ЗОУНР у березні 1919 р. повідомляється про аудієнцію М. Славінського і Л. Цегельського у Т.Г. Масарика, що дозволяє зробити припущення про скоординовану діяльність представників Західної та Наддніпрянської України [2, с. 88].

У протоколі засідання уряду ЗОУНР відзначалося, що при зустрічах з чеськими політиками був «у всіх загальний настрій добрий, повітанє було дуже тепле» [2, с. 89].

Одним із питань, що обговорювалося на аудієнції у президента Т.Г. Масарика, була ідея слов'янської федерації. Погляди на це питання Т.Г. Масарика, Л. Цегельський не згадував. У протоколі лише констатовано: «Щодо федерації слов'янської також уявляв собі пос.[ол] Цегельський, що вона мусит творити ся від заходу» [2, с. 88].

Президент ЧСР піднімав питання державної приналежності Закарпаття. «Масарик заявив щодо угорської України – щоби ми, Українці, зайняли її, але не займете Ви, займемо ми. Запевнив про симпатії Чехів до Українців», зауважувалося у протоколі засідання уряду ЗОУНР [2, с. 88].

Також Л. Цегельський спробував за допомогою чехословацького президента здобути підтримку Антанти у конфлікті ЗОУНР і Польщі. Він «просив, щоб Масарик звернув увагу Антанти на розв'язку польсько-українську, бо абсорбуючи нас, ослаблює протибольшевицький фронт. ...» [2, с. 88].

На переконання Л. Цегельського, «Думкою Масарика і Бенеша, а тим самим і чеської держави є конечність сотворення української самостійної держави». Також політик констатував, що президент ЧСР «Накінєць згодив ся, щоб українцям дати муніцію» [2, с. 88].

Після цих контактів, 25 лютого 1919 р. Т.Г. Масарик повідомив Е. Бенешу, що шукає кандидатів на посади представника ЧСР до Києва [13, с. 83].

Більш конкретно можливу чехословацько-українську співпрацю у військовій сфері Л. Цегельський обговорив з міністром оборони ЧСР В. Клофачем. У звіті на засіданні уряду ЗОУНР Л. Цегельський зауважив: «Можна у них купити 40.000 російських набоїв гарматних. Гармати і машинові кріси могли-би бути готові щойно за 5 місяців. ...» [2, с. 88].

За допомогою політиків ЧСР Л. Цегельський «дістався до французького маршала Пелле...» (голова французької військової місії в Чехословаччині – авт.), з яким «мав довші розмови про українське питання, а маршалові Пелле я предположив меморіал про Україну, як важливу проблему Сходу Європи. Я і чеські політики помогли мені зацікавити маршала Пелле питанням української державности і він обіцяв представити справу зі своєї сторони прихильно своїй владі в Парижі. Коли опісля Франція зацікавилася Петлюрою, то в цьому заважила чимало опінія маршала Пелле...» [12, с. 305].

Про суть переговорів з чехословацькими політиками у торговельних справах Л. Цегельський на засіданні уряду ЗОУНР відзначив наступне: «Чехи жадали звороту цистерн. При товарообміні домагаються чехи передовсім збіжа, омасти, а щойно втретє – нафти. В справах вугля обіцяло нам міністерство робіт публичних 600 вагонів вугля. – Чехи могли-би дати мануфактуру – черевиків, мундирів» [2, с. 88]. Фактично Л. Цегельський підготував ґрунт для укладення торговельної угоди, підписаної ЧСР і ЗОУНР 11 квітня 1919 р. [4, с. 70].

Таким чином, Л.Цегельський відіграв важливу роль у налагодженні дипломатичних відносин Чехословаччини та України у 1919 р. Обставини його дипломатичної діяльності в ЧСР потребують подальшого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дацьків І. Б., Полич М. І. Лонгин Цегельський в історії української дипломатії (до 140-річчя від дня народження). // УІЖ. 2015. №3. С. 108-121.
2. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 2. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. Т. 2. 712 с.
3. Очеретяний В. Дипломатична діяльність М. Славинського в період Директорії УНР 1919-1920 рр. // Мандрівець. 2007. №3. С. 22-28.
4. Павлюк О. Українсько-чехословацька конфедерація? (З історії взаємин УНР і ЧСР у 1917-1921 рр.) // Київська старовина. 1999. №1.65-77.
5. Свобода Д. Початок новітніх чесько-українських відносин // Український журнал. Прага, 2007. №11. С. 12-13.
6. Соловйова В. В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917-1920 рр. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. С. 60.
7. ЦДАВО України, ф. 3505, оп. 1, спр. 12.
8. ЦДАВО України, ф. 3519, оп. 1, спр. 9.
9. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 51.
10. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 203.
11. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 278.
12. Цегельський Лонгин Від легенд до правди. Спомини про поділ зв'язані з Першим листопадом 1918 р. Нью-Йорк-Філадельфія: Видавн. «Булава», 1960. 317 с.
13. Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1918-1937. Editoři D. Hájková-V. Quagliatová-R. Vašek. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2013. 484 s.

Завальнюк Костянтин, Рекрут Валерій
«ГАЙСИНСЬКА ТРУДОВА РЕСПУБЛІКА»
(9 ЧЕРВНЯ – 3 ВЕРЕСНЯ 1919 Р.)

За визначенням сучасних дослідників, поява окремих квазидержавних утворень, або феномен *«множинної суверенності»*, став наслідком вибуху революції 1917 р. в Російській імперії. В Україні до виникнення *«селянських республік»*, в основі яких лежали спроби повернути історичні традиції козацького самоврядування, були причетні представники політичних партій. Сутність новоявлених *«державних»* утворень складалася із симбіозу *«селянської вольниці»* та політичної ідеології.

У роки Української революції (1917-1921 рр.) на Поділлі існували декілька селянських *«республік»*: Горбулівська, Деражнянська, Летичівська, Пашківська, Ямпільська та ін. [1, с. 171-172]. Найбільш відомими з них були Пашківська та Летичівська. Обидві організації були створені в 1919 р. і за змістом своєї діяльності були антиукраїнські. *«Ці творіння революційної доби, – зазначав Ю. Митрофаненко, – руйнували українську владу в запіллі, вели підступні бої з українськими військовими частинами, вдавалися до провокацій та дискредитації тих частин, які поборювали їх антидержавницькі наміри...»* [2, с. 119].

Розглядаючи матеріали щодо утворення та діяльності *«Гайсинської трудової республіки»* (далі: ГТР), зазначимо, що така умовна назва вперше потрапила в науковий обіг із легкої руки відомого дослідника-архівіста К. В. Завальнюка. На основі вивчення архівних документів та матеріалів він дійшов висновку, що протягом травня-вересня 1919 р. на території Гайсинського повіту існував суспільний лад з ознаками автономної народної *«республіки»* [1, с. 171-172]. Зокрема, функції глави ГТР та гаранта її обороноздатності виконував полковник А. Волинець. Завдання парламенту вирішувала повітова народна Рада селянських і робітничих депутатів (без комуністів) на чолі з І. Миколайчуком. Своєрідним урядом виступив повітовий революційно-виконавчий комітет під керівництвом О. Ільченка. Також *«республіка»* мала власні збройні сили (61-й Гайсинський полк), діяли соціальні та культурні установи, правопорядок здійснювали суди та інші правоохоронні органи, існували громадські та профспілкові організації. Весь вищезазначений комплекс управлінських інституцій в силу наявних можливостей намагався розв'язувати внутрішні політичні, економічні, соціально-культурні та інші проблеми повіту.

Однак подальше дослідження архівних документів і матеріалів призвело до висновку, що зазначене автономне *«державне утворення»* мало всі ознаки *«трудової республіки»*, сформованої за принципами, задекларованими Трудовим конгресом України 1919 р.

Розглядаючи події щодо утворення ГТР, зазначимо, що внаслідок військової операції повстанський загін під проводом А. Волинка 11-13 травня 1919 р. захопив Гайсин. Однак наступного дня під натиском добре озброєного і вишколеного 8-го Советського полку

частина повстанців порозбігалася, а основний кістяк 61-го полку відступив до Гранівського монастиря.

Отаборившись в обителі, А. Волинець продовжував працю щодо відновлення української влади на теренах повіту. Зокрема, 14 травня він опублікував наказ, в якому зобов'язував усі фінансові установи, крамниці, приватних торговців приймати всі грошові знаки в т. ч. українського, советського і російських урядів («керенки» та інші гроші старого російського зразка) [3, арк. 49].

Виступаючи у ролі керівника повіту, А. Волинець наказував усім ревкомом передати справи волосним народним управам, які повинні негайно розпочати діяльність до того часу, доки не будуть організовані волосні ради селянських і робітничих депутатів.

Для відновлення структури управління на місцях отаман наказував: *«Волосними і сільськими комісарами призначаються всі ті комісари, що були за часів комісара Брезкуна, а де їх немає – селянським спілкам та професійним робітничим союзам представити кандидатів на моє затвердження»* [3, арк. 49].

Водночас, захопивши Гайсин, командир 8-го полку Г. Ільєш невдовзі отримав наказ виступити в район Умані. За свідченням голови більшовицького ревкому І. Петруня, разом із військовиками місто покинули майже всі працівники апарату та частина профспілкових і робітничих активістів. *«З виходом полку, – зазначав голова ревкому, – всі робітники пішли за ним. Ніхто не хотів залишатися, всі боялись, що знову прийде банда Волинця»* [4, арк. 64].

Ситуація в Гайсині була добре відома отаману А. Волинцю й тому загін, кістяк якого складався з козаків і старшин 61-го Гайсинського полку, ранком, 17 травня, без особливого спротиву увійшов у місто.

Після захоплення Гайсина А. Волинець намагався відновити на теренах повіту чинність української влади та встановити відповідний правопорядок. Особливу увагу отаман сконцентрував на діяльності судових органів. У наказі по місту і повіту від 17 травня значилося: *«Треба пам'ятати, що народ зараз сам став до влади, а не жиди, кацапи та інші чужинці»*. Тому суд буде нещадно карати провокаторів, агітаторів та інших злочинців, які будуть здійснювати ворожї дії проти українського народу [5, арк. 244].

Також наказувалося всім державним і громадським інституціям негайно надіслати свої штати. Отаман попереджав, що рапорти про звільнення призначених осіб до уваги братись не будуть, а при відмові від праці *«...такі особи будуть розстрілюватися без суду як зрадники...»* [5, арк. 244 зв.].

Перші кроки А. Волинця були спрямовані на подолання критичного стану у сфері оплати праці органів освіти й медицини та новоутвореного апарату управління повіту. Використовуючи кошти від продажу своєчасно відбитих у більшовиків запасів горілки і спирту, отаман намагався забезпечити працівників відповідними виплатами за працю [5, арк. 244].

Тоді ж, за ініціативою І. Миколайчука та інших діячів, у звільненому від більшовиків Гайсині відновили діяльність органів народної влади, які діяли до більшовицької окупації краю. Зокрема,

відновила свою діяльність народна Рада селянських і робітничих депутатів (без комуністів) та її виконком, до складу якого увійшли: О. Ільченко – голова (член ТКУ), товариш голови Ю. Татаров (голова філії УНС), член виконкому П. Лисоволик (голова земельної управи) [5, арк. 244]. Водночас була відновлена діяльність повітового земельного комітету, який очолив І. Миколайчук.

У травні – червні 1919 р. повстанці А. Волинця періодично відбивали атаки різних червоноармійських частин, які отримували наказ відновити більшовицьку владу на теренах повіту. Кожного разу таке відновлення супроводжувалося репресіями проти діячів українського національного руху і родин повстанців. Так, каральний загін 8-го Советського полку учинив у Рахнівці розгром домашнього господарства В. Голенка – помічника командира 61-го Гайсинського полку. *«Розвалили хату, порубали одягу, а залишки попалені і, взагалі, на господарстві все зруйновано»*, – значилося у його рапорті на ім'я А. Волинця [6, арк. 464].

Цей же загін у Степанівці вчинив аналогічне варварство з господарством командира 3-ї сотні 61-го Гайсинського полку Г.М. Цісаря, перетворивши його хату і шопу в повну руїну [Там само, арк. 468].

Однак несподіваний відхід червоноармійського полку, практично, залишив місцеву більшовицьку владу без захисту. Цим негайно скористався отаман А. Волинець і знову повернувся в Гайсин. Заарештованого голову ревкому та ще декількох більшовиків доправили до комендатури, де на них чекало слідство і відповідне покарання військово-польового суду.

Отаману А. Волинцю як повновладному керівнику повіту доводилося розв'язувати значний масив проблем господарського життя мешканців повіту. Він вимушений був безпосередньо розв'язувати продовольчу проблему й запровадив у місті нормоване розподілення продуктів харчування, зокрема виділення хліба на 100 г на добу кожному члену родини [7, арк. 22]. Звісно, встановлені мізерні норми на хліб були вимушеним явищем, яке виникло внаслідок грабунків червоноармійських військ.

Повітовий виконком відгукнувся на прохання міської управи й виділив кошти в розмірі 54700 крб. для підвищення зарплати службовцям, які внаслідок поширення спекуляції опинилися у критичному стані [8, арк. 19]. Чинна українська влада негайно відреагувала на товарний дефіцит і спроби місцевих підприємців нажитися за рахунок неймовірного підвищення цін на товари повсякденного попиту. З метою боротьби зі спекуляцією при виконавчому комітеті була створена повітова слідча комісія, повноваження якої регламентувалися законами військового часу [8, арк. 57 зв.].

Намагаючись запровадити справжнє народовладдя, військовий начальник повіту А. Волинець на початку місяця видав наказ, де значилося, що на 9 червня скликався з'їзд представників трудового селянства і робітництва. Делегати від міста спільно з представниками від усіх сіл і підприємств мали обрати повітову Раду селянських і робітничих депутатів. На першому засіданні отаман

А. Волинець мав передати Раді всю повноту влади на теренах повіту та в місті Гайсині [5, арк. 259].

Виявлені архівні матеріали свідчать, що 9-10 червня в місті відбувся повітовий з'їзд, на який прибули 180 представників: 158 делегатів від 12 волостей, 29 – від громади Гайсина та 3 чоловіки від місцевого цукрового заводу [9, арк. 185]. Засідання відбувалося під головуванням добродія О. Паламарця, його товаришами стали Г. Плахотнік, П. Лисоволик та О. Ільченко, а секретарями – С. Михальченко, Я. Ляховський та І. Майко.

Заслухавши інформацію про сучасний момент, делегати постановили *«вітати ватажків та учасників народного повстання за радянську виборну владу, борців проти диктатури однієї комуністичної партії, яка проводить невагідну для України економічну політику та русифікувала країну»* [9]. Водночас учасники зібрання одностайно ухвалили постанову, в якій наголошувалося, що *«З'їзд протестує проти ганебних національних українських та єврейських погромів, котрі проводились темними контрреволюційними елементами під час повстання і закликає все свідоме селянство і робітництво не допускати погромів, закликає завести по селах та містечках сторожову охорону, яка б не допускала хазяйнування в себе всяких банд. З'їзд закликає єврейську націю відкликати свою молодь з тих загонів, що борються на Україні»* [9, арк. 185 зв.].

Одним із найважливішим завдань для делегатів зібрання стало питання про утворення чинної влади. З'їзд постановив, що вищим органом влади на теренах повіту повинна стати Рада селянських і робітничих депутатів в кількості 70 представників від усіх волостей, міста Гайсина, цукрових заводів та обох залізничних відділень (вузької і широкої колії). Фактично, з'їзд обрав склад Ради в кількості 71 чоловік (56 членів та 25 кандидатів) [9, арк. 185-187]. Примітно, що до складу Гайсинської Ради селянських і робітничих депутатів не увійшли представники Соболівської (крім цукрового заводу) і Велико-Мочульської волостей. Також проігнорували членство у повітовій Раді представники залізничників. Імовірно, з політичних причин делегати цих громад відмовилися брати участь у роботі народного органу влади і продовжували підтримувати більшовицьку ідеологію.

Учасники з'їзду також визначилися з органом виконавчої влади, на який покладали функції з питань реалізації рішень і постанов обраної Ради. Комітет обрали в кількості 4-х осіб: голова – О. Ільченко, його заступники – П. Лисоволик і Н. Плахотнік, секретар – С. Михальченко [9, арк. 185].

Крім вищезазначених питань, учасники зібрання ухвалили ще 9 важливих постанов, які безпосередньо розв'язували існуючі на той час проблеми повіту. Зокрема, у постанові «Про організацію військової сили в повіті» було вирішено *«...негайно організувати для оборони себе від всяких банд в кожному селі сторожові охоронні сотні»*. Крім цього, вирішили оголосити мобілізацію новобранців 1918 р. та з них сформувати гарнізон м. Гайсина й повіту. Командування цим збройним підрозділом покласти на людину з фаховою військовою підготовкою [9, арк. 187].

На наш погляд, постанова з'їзду «Про кошти на утримання влади та військової сили» розкрила соціальну спрямованість заходів керівництва ГТР та, власне, дозволяє зрозуміти усю сутність цього «державного утворення». Враховуючи важливість положень цього документу, наведемо текст повністю: «1. В першу чергу, продати горілку; гроші за горілку, як майно державне, рахувати позикою від держави і призначити їх на пильніші потреби. 2. Вжити рішучі заходи про визиск земських податків, а також оренди за приватні землі. 3. Пропонувати населенню приймати всі грошові знаки, які будуть визнані Радою необхідними для прийому всім населенням. 4. Доручити Раді селянських та робітничих депутатів виробити проект закону про прогресивно-прибуткові податки і якнайскоріше провести його в життя. 5. Задовольнити в першу чергу: больниці, школи, інвалідів, пенсіонерів, а потім службовців всяких інших установ. 6. Доручити Раді селянських і робітничих депутатів виробити проект збільшення пенсій інвалідам. 7. Доручити Раді селян. і робітн. депутатів ужити заходів, щоб доход був також з лісів, млинів, тютюну і т. ін.» [9, арк. 187].

На завершення зібрання, делегати знову обрали І. Миколайчука головою Ради селянських і робітничих депутатів, революційно-виконавчий комітет продовжував очолювати О. Ільченко, а полковник А. Волинець залишився фактичним керівником «республіки», виконуючи обов'язки повітового військового начальника [9, арк. 187 зв.].

Враховуючи вищевикладене, можна зазначити, що за дату «офіційного» створення «Гайсинської трудової республіки» потрібно вважати 9 червня 1919 р. Цікаво, що І. Миколайчук – один з ідейних натхненників та головний ініціатор запровадження влади трудових рад – виявив сподівання, що така форма народовладдя стане прийнятною для керівництва УСРР в Києві. На наше переконання, саме за наполяганням І. Миколайчука на адресу «центрального правительства» з Гайсина була відправлена телеграма такого змісту: «.... Щоб припинити безладдя повітовий з'їзд селян та робітників, скликаний 9 червня, обрав повітову раду, котра являється владою в повіті, обрано виконавчий комітет, який стоїть на радянській платформі. Гайсинський повітовий виконавчий комітет ради селянських та робітничих депутатів» [10, арк. 90].

Однак, на нашу думку, ця депеша була тактичним маневром керівництва ГТР, яке у такий спосіб намагалось уникнути збройного переслідування з боку більшовицької влади УСРР. Утім передбачливість і «хитрість» І. Миколайчука були швидко розгадані й надії гайсинчан на мирне життя і творчу працю втратили будь-який сенс.

Не викликає сумніву, що ознайомившись із телеграмою керівництва Гайсинської Ради, вожді УСРР були шоковані такою сміливістю керівництва повстанського регіону. Тому командуванню українських червоноармійських формувань було видано наказ негайно покарати ідейних «відступників» і «самозванців». Для виконання розпорядження уряду Х. Раковського на Поділлі

особисто відбув Нарком військових і морських справ УСРР М. Подвойський, який мав відвідати Гайсин і проінспектувати відправлений туди І-й Советський кавалерійський полк [11, с. 152]. Однак військовий міністр до Гайсина не доїхав, але все ж таки проінформував Х. Раковського та навіть у Москві Л. Троцького про найбільшовицькі настрої командира полку (за даними так званих «доброзвичливців» Ф. Гребенка) [11, с. 159].

Відхід у кінці червня грізного І-го Советського полку і втеча керівників місцевої більшовицької влади, стала гарною нагодою до повернення до Гайсина отамана А. Волинця та всіх інших інституцій повітової влади.

Зазначимо, що на початку липня для більшовиків на Поділлі склалася загрозлива ситуація. Українська армія звільнила Кам'янець-Подільський і Жмеринку та впритул підійшла до Вінниці. Однак червоноармійським підрозділам під командуванням М. Подвойського вдалося стримати наступ Української армії. Але перехід 16-17 липня 1919 р. через Збруч Української Галицької Армії чисельністю 49 тис. вояків та об'єднання її з Дієвою Армією УНР створило гарні перспективи для звільнення краю від окупантів. Так і сталося, 10 серпня Українське військо звільнило Вінницю і розпочало підготовку до наступу на Київ [12, с. 142].

Ситуація на фронті склалася так, що на теренах Гайсинського повіту червоноармійські підрозділи не дислокувалися, а з'являлися там переважно «*транзитом*», відступаючи від Вапнярки і Тульчина. До того ж, у районі Христинівка-Умань оперували підрозділи Ю. Тютюнника й, фактично, територія Гайсинщини перебувала під контролем українських військ.

Разом з тим, боротьба з відступаючими підрозділами Червоної армії та епізодичні бойові дії проти «*червоних*» партизан не стали на заваді керівництва ГТР розгорнути ефективну роботу обраного й найнятого апарату управління. Місцеві владні структури перейшли на безперервний режим роботи всіх установ. Зокрема, наказ виконавчого комітету зобов'язував усіх управлінців громадських та державних інституцій працювати щоденно з 9 до 15 години, а у вихідні та святкові – з 12 до 14 години дня [13, арк. 95].

Аналіз постанови Гайсинського повітового з'їзду від 9-10 червня щодо збору та розподілу урожаю 1919 р. привертає увагу невідповідністю ухвалених норм хлібоздачі до положень чинного законодавства УНР. Зазначені вище постанови Ради селянства і робітництва щодо збору урожаю 1919 р. вносили суттєві протиріччя між хлібним законодавством Директорії УНР. Зокрема, положення Гайсинської повітової Ради більше відповідали директивам білогвардійського уряду, ніж нормативам Директорії УНР. На наш погляд, ухвалюючи популістські рішення, політичні лідери Гайсинського повіту намагалися завоювати прихильність хліборобських мас і робітництва та схилити їх до ідеології державотворення за «*трудовам принципом*», тобто у відповідності до ухвалених положень Трудового конгресу України.

Напружена ситуація у заготівлях хлібопродуктів стала предметом турботи командувача Київської групи генерала Ю. Тютюнника. В

телеграмі до керівництва Гайсинського повіту він зазначив таке (витяг): *«Наша держава народна, вона не має золотих запасів, його забрали по часті поміщики; за поміщицьку землю з селян тимчасово беремо для держави частину урожаю, порядкування цією частиною положено урядом на комісії реалізації врожаю... зокрема наказує: Всіх, хто не виконує наказів цивільної влади, заарештовувати і проводити до штабу групи для передачі військовому надзвичайному суду /.../ Пійманих злодіїв, які крадуть Державну частину врожаю, наказує розстрілювати на місті злочину...»* [13, арк. 103].

У підсумку, лише завдяки таким, досить непопулярним методам заготівель, вдалося частково сформувати державні продовольчі резерви для потреб армії та спрямувати частину ресурсів на експортні закупівлі вкрай потрібного військового майна.

Невідкладним завданням для керівництва ГТР стала підготовка міських касарень до розміщення військових підрозділів, які, згідно оголошеної урядом УНР та постановою Гайсинського з'їзду 9 червня, повинні були мобілізовані до війська УНР. Виконуючи постанову зібрання, А. Волинець видав наказ, який зобов'язував волосних комісарів зібрати усіх мобілізованих, тобто унтер-офіцерів до 25 років і старшин, лікарів, урядовців та писарів до 40-літнього віку зі зброєю в м. Кіблич у розпорядження полковника Братенка [14, арк. 95]. Згодом, після підготовки гайсинських касарень всі мобілізовані мали розміститися в місті.

Враховуючи варварське ставлення до військового майна з боку колишніх червоноармійських частин, які періодично розміщалися в міських касарнях, А. Волинець наказав Гайсинській управі негайно відремонтувати частину приміщень та згодом повністю відновити усі військові об'єкти для розміщення значної кількості підрозділів Української армії. Виявилось, що для ремонту потрібно витратити 400 тис. крб., а щоб завершити відновлення всіх приміщень необхідно ще 600 тис. крб. Проте влада міста відмовилась витратити такі кошти на ремонт касарень [15, арк. 503].

Таке ставлення міської влади до виконання наказу державної ваги вкрай обурило полковника А. Волинця і він негайно видав новий наказ: *«Якщо протягом однієї доби не буде все зроблено по ремонту касарень, то розпорядженням Начальника Залоги місто буде обложено, будуть зроблені самі великі видатки по ремонту і на всіх приватних осіб буде накладена велика контрибуція»* [15, арк. 509 зв.].

Ясна річ, у місті негайно утворився неабиякий переляк серед місцевої знаті. Ситуацію уладнав голова Ради І. Миколайчук. Він ініціював ухвалу виконкому про дозвіл управі продати 5 дес. лісу місцевим кооперативам, які негайно внесуть потрібні для ремонту касарень кошти. Згодом вони через власну мережу реалізують лісоматеріали і повернуть всі витрати [15, арк. 511].

Приємною подією для освітан стало ухвалення постанови про індексацію з 1 квітня 1919 р. зарплати учителів усіх шкіл повіту у відповідності до отриманої винагороди за працю службовцями інших інституцій [16, с. 2]. Крім того, народна Рада ухвалила постанову про

обрання спеціальної комісії для визначення збитків, завданих комуністами членам виконкому, а також доручила міській управі провести подібні заходи щодо громадян міста та надати потерпілим належну допомогу [17, с. 2]. Зокрема, виконком дозволив раднаргоспу використати 5 тис. крб. на призначення матеріальної допомоги найбільш біднішим громадянам повіту [16, с. 2].

Певні зрушення у нормалізації стосунків між колишніми учасниками військового протистояння здійснив отаман А. Волинець, який, реагуючи на прохання єврейської громади міста, дозволив перевести в лікарню заарештованого чекіста М. Шора, котрий, перебуваючи під вартою в місцевій в'язниці, захворів і потребував медичної допомоги [18, арк. 216].

Повіткомітет намагався вирішувати соціально-культурні проблеми єврейської громади міста й позитивно реагував на звернення установ та окремих громадян. Так, виконком ухвалив постанову про виділення єврейському товариству «Культур-Ліга» 10 тис. крб. на відкриття дитячого притулку [19, с. 2].

Значні суми виконком спрямував на розвиток освіти та підтримку навчальних закладів і просвітянських установ повіту. Так, на відкриття восени поточного року Гайсинської учительської семінарії управлінці асигнували 150 тис. крб. [19, с. 2]. На заснування в Ладжині середньої комерційної школи з економічним відділом у Степашках вирішили виділити 50 тис. крб. До того ж, ухвалили асигнувати Ладжинській вищій початковій школі 13,5 тис. крб. для відкриття відділу підготовки штельмахів (фахівців з виготовлення і ремонту возів, карет і т. п.). Цікаво, що в Степашках (ймовірно, на базі колишньої двокласної школи) вирішили відкрити 4 класи гімназії, виділивши на заходи щодо набору 1-го класу 30 тис. крб. [20, с. 2]. Управа відрядила в Кам'янець-Подільський групу вчителів для підбору на тамтешніх складах відповідної літератури і підручників для потреб навчальних закладів повіту [19, с. 2].

Передбачаючи наступні заходи щодо відновлення інституцій місцевої влади, які були запроваджені Директорією УНР, чинна повітова Рада селянських і робітничих депутатів вирішила підвищити ефективність діяльності цього представницького органу. На черговому засіданні 28 серпня депутати Ради прийняли відставку Виконавчого комітету й утворили Малу Раду, яка отримала повноваження вищого органу управління терміном до наступного робітничо-селянського з'їзду повіту [17, с. 2].

Отже, викладені вище матеріали спростовують міф про утвердження в травні-серпні 1919 р. на теренах Гайсинського повіту стійкої більшовицької влади. Протягом зазначеного періоду її практично не існувало. Головним генератором нестабільності тимчасово діючого ревкому УСРР став масовий рух опору під керівництвом отамана А. Волинця, який зумів залучити до боротьби проти окупаційного режиму більшу частину селянства повіту. Перший досвід, отриманий громадянами від диктатури пролетаризованих ревкомів, комбідів і так званих ЧК (надзвичайних комісій), став найкращим агітатором проти нового «справедливого» більшовицького порядку. Автор передньої статті новоутвореної

Гайсинської газети «Народна думка» від 25 серпня 1919 р. чітко охарактеризував стан Гайсинщини у період короткотермінового перебування тут більшовицьких окупантів. Зокрема, там констатовалося, що протягом останніх 5-ти місяців більшовицького панування народ *«бачив тільки кров, пожежі, розграбунок і руїну, а чув тільки брехню, брехню, брехню... /.../ З більшовиками прийшло підвищення цін у десятки, то й у сотні раз, та ще й те, що в нашій хліборобській краї, котрий годував завше ледве не третину світу, дійшло до справжнього голоду»* [16, с. 1].

Підбиваючи підсумки діяльності «Гайсинської трудової республіки», зазначимо, що вона постала на звільненій від більшовиків території Гайсинщини внаслідок проведення 09.06. 1919 р. повітового селянського з'їзду, який сформував органи народної влади (повітову Раду з 71 чоловік та виконавчий комітет з 13 осіб) за *«трудоим принципом»*, визначеним у постановах Трудового Конгресу України. На території повіту протягом червня – початку вересня 1919 р. чинна народна влада зуміла відновити діяльність органів місцевого самоврядування, стабілізувати продовольче забезпечення мешканців міста і містечок, утримувала лікарні, притулки, школи тощо. Для інформування населення виходив часопис «Повстанець» та згодом Гайсинська повітова Рада селянських і робітничих депутатів започаткувала (25 серпня 1919 р.) газету «Народня думка».

Важливою складовою діяльності керівництва ГТР стало формування фінансових ресурсів для розв'язання вкрай болючих проблем у соціальній та культурно-освітніх сферах життя мешканців краю. Кошти для економічних та соціальних потреб надходили від продажу цукру, що вироблявся на п'яти цукрових заводах. Основним джерелом наповнення повітової казни стали продаж спирту із казенного складу та повернення заборгованостей з державних податків і місцевих зборів. Повітовий земельний комітет і волосні управи зуміли на відповідному рівні організувати збір урожаю та заготівлю хлібних ресурсів для потреб держави та Української армії зокрема. Внаслідок оголошеної мобілізації в Гайсині було сформовано 13-й Гайсинський запасний полк Армії УНР, що налічував 3000 багнетів та 300 шабель [21, арк. 20].

«Гайсинська трудова республіка» припинила своє існування 3 вересня 1919 р. Постановою 208 учасників повітового селянського з'їзду зазначала таке: *«1) Повітова робітничо-селянська рада і виконавчий комітет припиняє свою дальнішу діяльність і членам її виносить подяку; 2) Влада в повіті і волостях передається відповідним конституційним органам, як то: комісару, земству, міській думі, земельній управі. /.../ Отаману Волинцю й усім славним козакам-повстанцям Селянський З'їзд шле свою щирю подяку за боротьбу по визволенню рідного краю від гнобителів-чужинців й дорукає президенту скласти привітання й адресу»* [22, с. 4].

В історіографії Української революції (1917-1921 рр.) на теренах Поділля феномен «Гайсинської трудової республіки» розглядається вперше й потребує додаткових досліджень та висвітлення у науково-краєзнавчому просторі України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Завальнюк К.В. Лінія часу: Український вектор. Хронологічний довідник / К.В.Завальнюк, Р.М. Зелінський. – Хмельн.: ІРД, 2014.
2. Митрофаненко Ю.С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917-1920 рр. у контексті процесів національного державотворення / Ю.С. Митрофаненко // НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті. Вип. 12, 2014.
3. ЦДАВО України, ф. 1362, оп. 1, спр. 1.
4. Держархів Вінницької обл., ф.Р-6023, оп. 4, спр. 17390, Т. 1.
5. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 11.
6. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 25.
7. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 4, спр. 1.
8. Там само, оп. 1, спр. 96.
9. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 17.
10. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 58.
11. Бондаренко О.Г. Роздоріжжя. Історичний нарис. – Київ: Видавництво «Стікс», 2013.
12. Вінниця. Історичний нарис: наукове видання / гол. редактор проф. А. М. Подолинний, (кол. авт.) – Вінниця: Книга-Вега, 2007.
13. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 7.
14. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 14.
15. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 1, спр. 98.
16. Хроніка // Народня думка. – 1919. – №1.
17. Там само. – №5. – С.
18. Держархів Вінницької обл., ф.Д-286, оп. 3, спр. 11.
19. Хроніка // Народня думка. – 1919. – №. 3.
20. Там само. – №4.
21. ГДА УСБУ Вінницької обл., спр. 8217.
22. Допис. Гайсинський повітовий селянський з'їзд // Шлях. – 1919. – №. 24.

Рекрут Валерій

БІЛОГВАРДІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ ГАЙСИНЬСЬКОГО ПОВІТУ (15 ЖОВТНЯ – 15 ГРУДНЯ 1919 Р.)

Восени 1919 р. воєнно-політичні обставини склалася так, що Українській Народній Республіці неодмінно потрібно було захищатися від двох лютих ворогів – більшовиків і білогвардійців. Перші не сприймали української державності, а другі одночасно ненавиділи більшовизм і не могли допустити, щоб Україна (для них Малоросія) вийшла зі складу «єдиної і неділимної» Російської імперії. Більше того, А. Денікін так зненавидів українську державність у формі Директорії УНР, що зважився на крок послухатися рекомендацій Антанти – головних годувальників білого руху. Зокрема, у вересні в Київ прибув американський генерал Е. Дведуайн і представник англійської місії майор Шеер, які наполегливо намагалися переконати денікінське командування про спільний з Армією УНР похід проти більшовицької Росії [1, с. 290]. Однак, навіть потужний тиск з боку Антанти не змінив великодержавної психології одіозного генерала й він категорично не погодився на, без сумніву, привабливий військовий союз. Тому у директиві головнокомандувача штабу військ Новоросійської області ЗСПР від 01.09. 1919 р. генерала А. Денікіна звучало однозначне твердження: «*Ми Української республіки не визнаємо – воюємо за*

єдину Росію... Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії» [2, с. 174].

Після літніх боїв 1919 р., становище української армії на фронті під тиском беззаперечних доказів ворожого ставлення уряду А. Денкіна до незалежності України і проведення повномасштабних військових операцій проти армії УНР 24 вересня Директорія УНР змушена була оголосити війну Збройним силам Півдня Росії (ЗСПР) [3, с. 318]. З цього приводу у зверненні Директорії до українського народу читаємо наступне: *«Настає слушний час. Всі хто мають силу і любов до свободи, в кому не згасло стремління до землі і волі, всі, кому дорога демократична, єдина Соборна Українська Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом.. /.../ і ніколи не дамо їм запанувати над вільним українським народом» [4, с. 3].*

Загалом, на теренах Гайсинського повіту сконцентрувалися досить потужні військові сили Дієвої армії УНР та підрозділи УГА. Зокрема, в гайсинських касарнях розмістилися 7-й Синій полк, 13-Гайсинський піший запасний полк, в Куні – 8-й гарматний Синій полк, а в Гранові – 35-й окремий полк Січових Стрільців УГА [5, с. 2]. У другій половині вересня 1919 р. вже стало ясно, що армія УНР стоїть на порозі масштабних збройних дій проти білогвардійської навали.

Напередодні офіційного оголошення війни Добровольчій армії Голова Директорії С. Петлюра 18 вересня спільно з представником уряду Румунії при штабі Головного Отамана полковником Радулеску та паном Альзбергом – уповноваженим американської місії США, співробітником американської преси «Nev-Jork World» відвідав Гайсин, де зустрівся з військовим гарнізоном і делегаціями від селянства та громадськості повіту [6, с. 4].

Поважні гості у супроводі Головного Отамана відвідали касарні Гайсинського гарнізону, де оглянули шеренги вояків 7-го Синього полку 3-ї Залізної дивізії під командуванням полковника О. Удовиченка та зустрілися з бійцями 13-го Гайсинського полку на чолі з отаманом А. Волинцем, сформованого переважно із місцевих повстанців [6].

У перші дні війни підрозділи 3-ї Залізної дивізії виступили з Гайсина і передислокувалися на лінію Кіблич-Теплик, а згодом героїчно боролися з окупантами під Вапняркою [7, с. 176]. Своєю чергою, отаман А. Волинець відвів 13-й полк ближче до Гайсина, де готувався до оборони міста. Однак, прибувши ближче до рідних сіл, значна частина вояків покинула розташування полку. Командувач Київської групи військ Ю. Тютюнник звернувся до Гайсинського повіткомісара С. Максимчука з наказом вжити усіх заходів для повернення військовиків. В опублікованій 8 жовтня депеші значилося: *«В двохдобовий термін з дня оголошення наказу повернутись до 13 Гайсинського полку всіх дезертирів зі зброєю й покраденим майном; добровільно прибувші до полку будуть каратись по моему наказу дисциплінарно; не прибувші будуть розстрілюватись Ч. 531» [8, с.1].*

На жаль, населення повіту належним чином не відреагувало на звернення Центрального інформбюро до селян і робітників із промовистою назвою *«Чи треба боротися з Денікіним?»*. У тексті вказувалося, що влада білогвардійського генерала *«...принесе нові міцні кайдани на ваші руки. Він вже скасував наші школи, попалив наші книжки...»* [9, арк. 43].

Поглиблювала кризу кадрів в Українській армії позиція частини міської інтелігенції, яка втратила довіру до діючої влади й перебувала в очікуванні денікінців. За даними Гайсинського повіткомісара, міщанство повітових міст і містечок *«виховані в «преклоненій» перед єдиною... Вони зараз чекають тільки часу, коли Денікін прилучить їх до єдиної...»* [10, арк. 12].

На початку жовтня денікінці перейшли у загальний наступ і зайняли Христинівку та Липовець. Забезпечивши можливість мобільного маневру під захистом декількох броньованих потягів, генерал Я. Слащов приступив до реалізації запланованої *«Гайсинської операції»*. В основі наступу передбачалася *«...ударом у напрямку міста Гайсина прорвати петлюрівський фронт на стику армії УНР і Галичан... й у випадку успіху практично знищити Армію УНР як військове з'єднання»* [11, с. 163].

Денікінці, скориставшись даними про значний розрив на стику двох українських армій, 15 жовтня розпочали наступальну операцію. Козача кіннота 4-ї дивізії генерала Я. Слащова в районі Дашева-Гранова прорвала оборону та здійснила рейд у запілля галицьких формувань [12, с. 168].

Частина підрозділів ЗСПР наступали з боку Ладижина. Рухаючись вночі 9 жовтня через Бубнівку, золотопогонники спалили у будинку графа Потоцького 19 дверей і 17 вікон. Також залишили без затишку службовців економії, використавши для обігріву 3 дверей та 2 вікна із їхнього флігеля [13, арк. 25]. Вже 12 жовтня декілька підрозділів Добрармії з'явилися в Куні та Мар'янівці і почали підготовку до участі в *«Гайсинській операції»*.

Сучасні дослідники описують завершення *«Гайсинської операції»* так: *«Вранці 16 жовтня 1-й зведений полк 5-ї білогвардійської дивізії захопив Гайсин. До кінця дня зведена бригада 34-ї дивізії генерала Г. Васильченка відкинула частини 12-ї Київської дивізії і заволоділа ст. Зятківці. Звідси білогвардійці вдарили на бригаду УСС, яка після кровопролитних боїв з дозволу командування була змушена відступити до Ладижина. Поразка українських частин під Гайсином була повною»* [12, с. 169].

Згодом командир 5-ї дивізії ЗСПР генерал Я. Слащов опублікував свої міркування щодо поразки українських військ у вищезазначених бойових діях. На його переконання, *«...слабким місцем його [Петлюри] був поганий стан /.../ духу, керівництво навчанням, обмундировування військ і незгода між галичанами та, власне, петлюрівцями»* [14, с. 33]. Більшість тлумачень Я.Слащова потрібно відкинути. Утім потрібно визнати його висновок, що фактор епідемії тифу в поразці українських військ мав катастрофічний вплив на боєздатність армії УНР.

У складі вказаних вище військових частин Добровольчої армії в операціях активну участь брав відомий 75-й піхотний Севастопольський полк, який раніше дислокувався в касарнях Гайсина. Вийшло так, що у зв'язку з розпадом колишньої царської армії та утворенням у 1918 р. УНР полк припинив своє існування. Цікаво, що напередодні початку «Гайсинської операції» на вимогу офіцера підрозділу відродив (13 жовтня 1919 р.) свою попередню назву і вже як окрема одиниця в складі 5-ї дивізії 19 жовтня на чолі з полковником О. Сіліним увійшов до міста [15, с. 436].

Повідомлення про цю подію було розміщене на шпальтах газети «Народна воля», в редакції якої на той час працював І. Миколайчук. *«Перед наступом денікінців на наш повіт, – сповіщав дописувач, – місцеве офіцераство і вся чорна сотня в Гайсині нетерпляче ждали приходу своїх родичів. Виступати самі не виступали, бо активних елементів між ними немає, а до того вони дуже боялися Волинця, котрий був поблизу Гайсина. Денікінців зустріла делегація, складена з полів та підпанків. Командир полку видав відозву, в котрій сказано: «Господа офицеры, соединяйтесь под знаменем родимого вам Севастопольского полка».*

Волинець, котрий виганяв з Гайсина гетьманців і большевиків, зістався зі своїм отрядом в тилу. Між повстанцями зразу ходила думка – при захопленні Гайсина вирізати всіх денікінців прийдлих і місцевих, які вистелять голови з своїх нор» [16, с. 2].

Дійсно, звістка про повернення 75-го Севастопольського полку до Гайсина стала визначною подією для місцевих обивателів і для керівництва міста. Напередодні вступу полку (18 жовтня) міський голова О. Осовський терміново скликав нараду, на якій вирішили почастувати панів-офіцерів за кошти управи, а рядових чинів – за рахунок пожертв колишніх службовців полку та громадян міста [17, арк. 269-270]. Порадившись, мужі міста вирішили влаштувати для «визволителів» зустріч за «руськими традиціями» – «з хлібом, сіллю», із священниками і хоругвами та у присутності героїв Світової війни, які під знаменами Георгія-Побєдоносця заслужили звання Георгієвських кавалерів [18, арк. 18 зв.]. Денікінців також зустрічала делегація міських іудеїв на чолі з рабином та головою єврейської общини.

Однак надії вкрай переляканої єврейської громади на мирний вступ «севастопольців» у «рідні стіни» не справдилися. Частина денікінців вночі все ж таки встигла відчутно пограбувати місцевих багатіїв та «очистили» полиці єврейських крамничок. Але на цей раз, враховуючи щедру частування та прихильне ставлення до повернення «твердої» влади, денікінці відступили від непорушної традиції – не згвалтували жодної жінки [19, арк. 117].

Зазначимо, що на теренах Гайсинщини першою справою денікінців стало відродження всіх підвалин державної влади, які діяла в Російській імперії до початку революційних заворушень 1917 р. Зокрема, білогвардійці повернули відлік часу за Юліанським календарем [20, арк. 87]. Водночас негайно був оприлюднений наказ «Російського Добровольчого коменданта м. Вінниці» про те, що на всій території, окупованій підрозділами Добрармії, «державною

мовою встановлено російську» [21, с. 1]. Комендант міста наказав негайно на всіх будівлях, які залучилися для розміщення установ «нового порядку», вивішали «триколори», а в кімнатах на почесних місцях розмістити плакати «правителів Добровольческой армии». За ці заходи персональну відповідальність ніс голова міста О. Осовський [17, арк. 257].

Відновила свою діяльність колишня так звана цензова повітова управа на чолі з дворянином-землевласником Й. Равським, та його заступниками М. Сивіцьким і мировим посередником В. Розовим. [22, арк. 269].

Військовий начальник повіту полковник М. Карпінський зразу зазначив хто тут «господар» і, згідно «останніх штатів Російської імперії», негайно запровадив міську стражу в кількості 50 чоловік та призначив їм відповідне «жалованіє» [23, арк. 674]. Колишній царський генштабовець видав наказ: усім волосним і сільським старостам без його дозволу «не відлучатися з місця своєї служби і в робочий час завжди бути на місці» [22, арк. 288].

Насамперед, міська управа, мотивуючи тим, що органи місцевого самоуправління були обрані за законами Тимчасового уряду, звернулася до денікінської військової влади з проханням відновити їх діяльність у колишньому складі та в межах юрисдикції, які наказом №1 більшовицького Гайсинського ревкому від 24 березня 1919 р. була припинена [24, арк. 42]. Для забезпечення платоспроможності казначейства О. Осовський висунув пропозицію про реалізацію цукру всіх цукроварень повіту [24, арк. 87-87 зв.].

Завершивши «Гайсинську операцію», генерал Я. Слащов розмістив свій штаб у місті. Вже 21 жовтня 1919 р. в Гайсин прибула вся свита, а генералу та його родині надали найкращі в місті апартаменти – будинок адвоката А. Литваківського. Офіцерів розмістили по домівках заможних євреїв та інших поважних гайсинчан, будинки яких стояли в центрі міста. Навіть 20 солдат з кіньми потрапили в готелі Л. Урмана і Л. Кушніра [25, арк. 8-8 зв.].

Із перших годин окупації Гайсина за свою жажливу «роботу» взялися білогвардійські каральні органи. Дані про «врагов Російської імперії» надали колишні місцеві таємні агенти жандармського корпусу та окремі «сознательные граждане».

Разом з тим, частина місцевих громадських діячів поклала надію, що денікінці не насміляться переслідувати тих, хто співпрацював з усіма владними режимами, що діяли в місті в останні роки. На таку поблажливість окупантів сподівався єврейський активіст І. Нотович.

Якраз у цей час набула чинності Постанова РНК УНР про асигнування в розпорядження Міністерства єврейських справ (МЄС) 20 млн. грн для надання допомоги єврейському населенню міст і містечок, які постраждали від погромів [26, арк. 9]. Місто Гайсин було внесено до реєстру 68 населених пунктів, які потребували допомоги. За даними з місць, погромницькі акції завдали гайсинським євреям збитків на 500 тис. крб. Однак МЄС виділило Гайсину лише 245 тис. грн. [27, арк. 6 зв.]. На рахунок комітету з Кам'янця-Подільського надійшла вже сума у розмірі 241499 грив., з яких 187550 грив.

встигли розподілити між постраждали єврейськими родинами [17, арк. 272].

Звісно, денікінський комендант наказав голові комітету допомоги постраждалим євреям І. Нотовичу негайно передати кошти в користування нової влади, на що останній це зробити відмовився. Ясна річ, що такого нахабства з боку єврейського чиновника денікінці не сприйняли. Навіть звернення авторитетної духовної особи не вплинуло на денікінських карателів. Через декілька днів І. Нотовича розстріляли [17, арк. 273].

Трагічна доля спіткала агента продовольчого відділу міської управи А. Дробіковського, котрий, за доносом якогось «сексота», також опинився на нарах гайсинської буцегарні та згодом втратив життя [17, арк. 278].

Подібна доля дісталася члену ревкомісії гайсинського робітничого кооперативу «Труд» Р. Сніцаренку та службовцю Х. Довбинштейну, які були розстріляні за відмову видати «добровольцям» готівкові кошти [28, с. 6].

Із перших днів окупації Гайсинщини білогвардійці оголосили загальну мобілізацію і приступили до формування додаткових військових підрозділів. Так, в Гайсині командування ЗСПР утворило окремий 4-й батальйон в складі 75-го Севастопольського пішого полку. Він знаходився у розпорядженні військового командування і в будь-який час міг бути використаний на фронті. Водночас, щоб задовольнити потреби у військовій силі для охорони так званого «порядку», білогвардійці вирішили організувати Гайсинську офіцерську роту, залучивши до її складу офіцерів і прапорщиків, здебільшого тих, хто у свій час проходив службу в Гайсині. Войовничі амбіції місцевих відставних чинів колишньої царської армії репрезентував новоявлений командир роти полковник С. Михайловський [29]. Вже 20 жовтня в приміщенні міської гімназії він скликав усіх «співчуваючих Добрармії з метою зібрання допомоги для неї» і отримав відчутну фінансову й матеріальну підтримку з боку прихильників «білої» Росії [17, арк. 279].

Відомо, що головним завданням цього підрозділу була підтримка належного порядку в місті та населених пунктах повіту. Але не раз вони здійснювали рейди за межі міста і повіту. Так, за даними міської стражі, офіцерська рота протягом 26-30 жовтня виконувала завдання військової влади й охороною міста не займалася [30, арк. 327].

Про зловісну діяльність окремих службовців Гайсинського карального загону відомо таке: «...золотопогонник Георгій Бобровицький /.../ та група контрреволюціонерів особливо прославилася своїми кривавими розправами ще в 1919 році під час поїздки по Гайсинському повіті каральної експедиції, пам'ятної всім «офіцерської роти зрістства». Особливо шаленіли вони в м. Соболівці /.../ розстрілювали і палили житла робітників Соболівського заводу...» [31, с. 89].

Нам вдалося знайти дані ще про декількох осіб із цього підрозділу. Зокрема, там служили полковник В.Ф. Хрулевич (з дворян Челябінської губ.), підпоручик М.І. Римар (37 р. із селян), підпоручик Г.М. Бобровицький (23 р., з місцевих селян),

Л.М. Бобровицький (28 р.), С.В. Месков (33 р. із селян Київщини), Л.М. Лужецький (32 р., громадянин Польщі) та підпоручик А.М. Сікорський (29 р., громадянин Польщі) [32, арк. 108-112 зв.].

Крім означеної вище офіцерської роти, в місті був організований ще один білогвардійський підрозділ, укомплектований із гімназистів, здатних носити зброю. Для бранців так званої учнівської роти у приміщенні чоловічої гімназії був організований відповідний вишкіл, який здійснювали досвідчені «муштровики» з числа офіцерів-гайсинчан [33, арк. 175]. Загалом, місто Гайсин виглядало як потужна військова залага, буквально «нашпигована» людьми зі зброєю. Тут ще розміщалися 4-й батальйон 75-го пішого Севастопольського полку, Гайсинська офіцерська та учнівська роти, 133-й Сімферопольський полк, окремі підрозділи 42-го Донського полку, 134-й піхотний Феодосійський полк, відділ і радіостанція «Освагу», рота охорони, військовий етап №72 ЗСПР, летучий перев'язочний загін 5-ї піхотної дивізії, а також діяв табір для військовополонених [17, арк. 301, 331, 373, 381]. Знайшов собі місце біля вокзалу обоз 133-го піхотного Сімферопольського полку в складі 14 офіцерів, 91 солдата, 50 возів і 110 коней [25, арк. 20]. А командир якоїсь півроты поручик Дойбанг розмістив частину підрозділу в готелі «Бристоль», встановивши в номерах подвійні нари, лавки і столи. Окремий взвод розселив по квартирах у приватних будинках [25, арк. 19]. Загалом 64 гайсинських домовласники (переважно з числа заможних євреїв), будинки яких розміщалися в центральній частині міста, змушені були «прихистили» близько 70 офіцерів із різних підрозділів Добрармії, поступившись власним житлом на їх користь [25, арк. 14-15].

Окупанти, сформовані з числа дворянства, звикли до гарних харчів та щедрого застілля. Тому для забезпечення життя офіцерів та їх сімей денікінці зазвичай використали військову силу, застосовуючи масштабні ревізії. Зокрема за тиждень з 19-24 жовтня в Кузьминцях добровольці 134 Феодосійського полку з'їли 5 корів і 4 бика, 135 Керч Енікопський полк спожив 5 корів, 4 батарея 14-ї артилерійської бригади спожила 1 бика і 1 телицю та прихопила з собою «на дорогу» ще 6 корів [34, арк. 113-113 зв.].

У Зятківцях 11-денний «постой» 133-го Сімферопольського, 134-го Феодосійського та 135-го Керч-Енікальського полків обійшовся тамтешнім мешканцям дорого. Денікінці відібрали у селян 2-х коней, 34 голови ВРХ, 7 свиней, 30 шт. овець, 217 шт. курей. За це не заплатили жодної копійки за вилучені зазначені продовольчі ресурси [35, арк. 134-134 зв.].

Аналогічним чином поводитися денікінці на території інших сіл. Про грабунки добровольців можна переконаватися з інформації, яка надійшла з с. Нижня Кропивна: «У перші ж ніч забрали вони в селян корови, свині, вівці, коні, овес і т. п. Все це взято без грошей. Селяни кажуть: Кацапи кацапнею; грабують краще большевиків. Прийдеться за них братись» [36, с. 31].

Звертаючись до стану освітніх закладів, які працювали в Гайсині підчас денікінської окупації, потрібно визначити, що в основі політики уряду А. Денікіна лежала традиційна для Російської імперії

ідеологема: ніякого українського народу не існувало, а на території «*споконвічно руських земель*» мешкала лише «*малоруська гілка*» «*руського народу*». Тому першочерговою вимогою військової адміністрації стало відновлення системи народної освіти, яка була чинна в Російській імперії до жовтневого перевороту 1917 р.

Відновлення навчання російською мовою в Гайсині найбільш радикальна частина міської інтелігенції сприйняла за належне, адже попередні спроби українізації закладів освіти та культури, за їхніми заявами, трактувалися як «*петлюрівщина, бандитизм*» [37, с. 36].

Пріоритетне ставлення до насадження усього російського підштовхнуло денікінський режим до відвертого вандалізму. Так, утворена в Києві так звана «Комісія для збирання матеріалів з історії визвольної війни від більшовиків», до діяльності якої безпосередньо були причетні відомі чорносотенці В. Шульгін і А. Савенко, визначила список 118 українських книжок, що підлягали знищенню. Серед них твори В. Винниченка, М. Грушевського, Б. Грінченка, С. Єфремова, І. Огієнка, М. Старицько-Черняхівської, Т. Шевченка та ін. Зокрема, білогвардійці знищували всі видання, в яких висвітлювалася правдива історія України [38, с. 1].

Загалом, стремління до відновлення «*великої, єдиної і неподільної Росії*», тобто збереження колишнього монархічного ладу і територіальної цілісності Російської імперії та її політичного і культурного панування, було головною метою білогвардійського руху. Окупантів не зупиняли ніякі обмеження та застороги й тому у досягненні цієї мети вони користувалися будь-якими засобами і методами боротьби за панування власних великодержавних амбіцій.

Зазначимо, отаман А. Волинець на початку грудня 1919 р. знову скликав учасників повстанського загону й у районах Брацлава-Гайсина-Христинівки-Умані розпочав боротьбу проти окупантів. Зокрема, уманський повітовий начальник, передбачаючи неабиякі неприємності, повідомляв командування ЗСПР, що на теренах Гайсинщини сформувався повстанський загін, який спроможний захопити Христинівку та Умань. Він наполегливо прохав штаб Новоросійської області «*про призначення залоги до Умані, хоча б однієї роти*» [39, с. 476]. Через декілька днів загін А. Волинця вже в складі близько 600 чоловік здійснив рейд поблизу Христинівки, яку обороняло декілька десятків наляканих стражників. Тому для знищення повстанців А. Волинця командування білогвардійців вислало 2-й Зведено-гвардійський полк. Однак несподівана успішна операція армії УНР щодо захоплення Липовця змусила білогвардійців змінити плани. Замість проведення каральної операції проти повстанців А. Волинця полк спішно був відправлений на оборону Христинівського залізничного вузла [39, с. 476].

Неабияку паніку в стані добровольців викликали тактичні дії отамана Ю. Тютюнника. Виявилось, що напередодні денікінські контролзвідники та командири військових частин отримали телеграму такого змісту: «*16 грудня 1919 року. Усім предстваникам денікінської влади, усім командирам військових частин. З наказу Головного Отамана військ Української Народної Республіки я з частиною республіканських військ, прорвавши фронт, вишов у*

тил Денікінської армії для об'єднання повстанців з метою остаточної ліквідації усіх адміністративних і військових установ, створених Денікіним в Україні. Військовим частинам Добровольчої Армії у дводобовий термін наказую або від'їхати на Дон або перейти на бік республіканської влади України. Представникам Денікінської влади наказую залишити Україну. Тим, хто не виконає наказу, – смерть. Командуючий Київською групою військ отаман Тютюнник Юрко» [40, с. 98].

Звістка надійшла в Гайсин під час проведення благодійного концерту в міській гімназії, чим викликала шок у зібраній там прихильників «русской государственности» [33, арк. 175]. Знаючи, що Ю. Тютюнник не кидає «слів на вітер», на ранок 16 грудня окупанти вибралися із займаних приміщень і тихенько, без параду, виступили з Гайсина. Однак навіть у панічному стані денікінці вночі встигли влаштувати в місті єврейський погром, відбираючи цінні речі, гроші та інше «добро», яке змогли донести чи вивезти [19, арк. 117]. Разом з ними відбула частина службовців і так званих «полленачів». Накивав п'ятами голова повітовою управи Й. Равський, його заступник В. Савіцький та частина гласних земських зборів [33, арк. 182].

Отже, 2-місячна (16.10 – 16.12. 1919 р.) окупація Гайсинщини військами Добрармії не принесла обіцяних «стабільності, порядку і процвітання». Денікінська влада виявила повну ідентичність патріархальному укладу колишньої царської Росії, відновлюючи ганебну політику великодержавного шовінізму. Мародерство, убивства та єврейські погроми стали звичайним явищем у місцях дислокації білогвардійських військ. Добровольці, повернувши колишні інституції царського управління, перетворили їх в інструментарій для забезпечення потреб ЗСНР. Задекларованих фінансових надходжень на культурно-освітні заходи та розвиток інфраструктури міського господарства уряд генерала А. Денікіна не виділяв. Навпаки, за цей час міська казна «полеєшала» на солідну суму в розмірі понад 690 тис. крб., які окупанти вилучили з бюджету міста [41, арк. 434, 496].

Зважаючи, що викладені вище матеріали стали першою спробою щодо висвітлення білогвардійської окупації окремого регіону Поділля, варто продовжити такі дослідження й поширювати історичну правду про антиукраїнську сутність так званого «русского мира» та його провідників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М.: Наука, 1966.
2. Солдатенко В. Осінь 1919 року: Основні чинники розриву соборного фронту / Валерій, Солдатенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Випуск 39.
3. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.) / В.М. Литвин. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003.
4. Від Правительства Соборної України // Село. – 1919. – №20.
5. По повіту // Народня думка. – 1919. – №11.
6. Головний Отаман на фронті // Україна. – 1919. - №36.

7. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. Рік 1919 / Упоряд. Генерал О. Вишнівський. – Нью-Йорк: Видавництво «Червона калин», 1971.
8. Народна думка. – 1919. – №19.
9. Державний архів Вінницької обл. (Далі - ДАВіО), ф.Р-4242, оп. 1, спр. 9.
10. ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 96.
11. Смирнов О.С. Генерал Слащов-Крымский. Победы, эмиграция, возвращение / О.С. Смирнов. – М.: Вече, 2013.
12. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. – Київ: Темпора, 2006.
13. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 24.
14. Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России. Гайсинская операция //Я.Слащов //Военный вестник, 1922. №11.
15. Последние бои Вооруженных Сил Юга России / Составление, научная редакция, предисловие и комментарии доктора исторических наук С.В. Волкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007.
16. Селянин. Дописи. Гайсин // Народна воля. – 1919. – Ч. 6 (222).
17. ДАВіО, ф.Д-286, оп. 3, спр. 11.
18. ЦДАВО України, ф. 1092, оп. 2, спр. 192.
19. ДАВіО, ф.Р-4260, оп. 1, спр. 8.
20. ДАВіО, ф. 286, оп. 3, спр. 12.
21. Офіційний відділ // Шлях. – 1919. – №79.
22. ДАВіО, ф.Р-893, оп. 1, спр. 1.
23. ДАВіО, ф.Р-286, оп. 1, спр. 98.
24. ДАВіО, оп. 1, спр. 44.
25. ДАВіО, оп. 1, спр. 268.
26. ЦДАВО України, ф. 1113, оп. 4, спр. 2.
27. ЦДАВО України, ф. 2060, оп. 1, спр. 7.
28. Рекрут В. 115 років кооперативного поступу. До річниці створення першого на Вінниччині – Гайсинського споживчого товариства / Валерій, Рекрут // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск (ДВ-вкладка), 2012. – №24.
29. 75-й пехотный Севастопольский полк// Режим доступу: www.gwar.mil.ru/army/95/
30. ДАВіО, ф.Д-286, оп. 1, спр. 97.
31. ГА СБУ, ф. 13, спр. 514. Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. – Винница: Издан. Подгубчека, 1922.
32. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 4, спр. 16131, Т.1.
33. ДАВіО, ф.Д-286, оп. 3, спр. 10.
34. ЦДАВО України, ф. 119, оп. 1, спр. 3.
35. Держархів Вінницької обл., ф.Р-384, оп. 1, спр. 10.
36. З життя Поділля. Як грабують денікінці // Село, 1919. – №22.
37. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20–30-х роках ХХ сторіччя. Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості / В.А. Нестеренко – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003.
38. Денікінські вандали // України. – 1919. – №46.
39. Ковальчук М.А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Поділлі (жовтень 1919 - січень 1920 рр.) / А.М. Ковальчук //Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 19: На пошану В.А. Смолія.,
40. Юрко Тютюнник. Зимовий похід 1919-20 рр. – Коломия – Київ, 1923.
41. ДАВіО, ф.Д-286, оп. 1, спр. 390.

ПОДІЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРІОД УСРР-УРСР ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Зузяк Тетяна
**РОЛЬ ТРИРІЧНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ КУРСІВ У ПІДГОТОВЦІ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОДІЛЛЯ (1921-1924 РР.)**

Вирішення складних завдань інтеграції вітчизняної освіти в світовий освітній простір неможливе без ретельного вивчення власного історичного минулого, з огляду на це виняткове значення становить досвід діяльності 3-х річних педагогічних курсів, що здійснювали підготовку педагогічних кадрів, зокрема Поділля (1920–1925 рр.).

У 1922 р. Вінницькі «Вищі постійні трирічні педагогічні курси» (були створені на базі Вінницької вчительської семінарії у 1921 р.) перейменовано в «трирічні Педагогічні Курси Соціального виховання» [1, арк. 219 зв.]. Щодо організації навчання, то на курсах були введені організаційні форми, перейняті з III Педагогічної конференції, зокрема, щоденник лектора, ланковий розподіл студентської праці, щоденник ланки. Крім того запроваджено лабораторну систему: до існуючих кабінетів – органічної природи, неорганічної природи, педологічного та агрономічного – додано ще декілька кабінетів-лабораторій, кількість яких доведена до 10–11, класні кімнати та система дзвінків будуть скасовано [1, арк. 221].

Зауважимо, що «Вищі постійні трирічні педагогічні курси» було створено на всій території Поділля. Зокрема, в Державному архіві Вінницької області знаходимо відомості про Жолобянські (Ямпільський повіт) трирічні педагогічні курси [2, арк. 4], Соколівські, Бершадські [3, арк. 83], Тульчинські, Ольгопільські [4, арк. 2], Гайсинські [5, арк. 21], Тиврівські [6, арк. 3], Хмільницькі [7, арк. 37], Могилів-Подільські [8, арк. 2], Немирівські, 3-х річні педагогічні курси в Кам'янець-Подільському імені м. Драгоманова [9, арк. 2]. Зауважимо, що закінчивши Вищі трирічні педагогічні курси слухачі отримували права вчителів народних трудових шкіл і право на вступ до інституту [10, арк. 26].

Варто зазначити особливості організації освітньо-виховного процесу, зокрема, на Гайсинських педкурсах існувало три цикли – педагогічний, суспільствознавчий і виробничий. На педагогічному курсі слухачі вивчали дитячі заклади; загальну психологію; анатомію і фізіологію; загальні основи педагогіки; трудове виховання, його історію і форми організації в світлі сучасних педагогічних течій; педагогічні системи в їх історичній зміні; дидактику трудшколи; гігієну дитячого віку і санітарний стан дитячих закладів [11, арк. 12]. На Тульчинських курсах педагогічний цикл передбачав вивчення педагогіки, соціального виховання, педології, дидактики трудшколи, дефектології, співів, музики, анатомії і фізіології, дошкільного виховання, політграмоти, абетки комунізму [12, арк. 22]. Зауважимо, вагома роль у підготовці майбутніх учителів відводилася предметам художньо-естетичного циклу, зокрема, образотворчому мистецтву.

Наприклад на Жолобянських Вищих трирічних педагогічних курсах вивчали елементарне малювання, малювання з натури, перспективу, техніку, композицію, техніку виконання скульптури, її види – барельєф, горельєф, історію мистецтва (Давню епоху, Середньовіччя, Відродження, Новий час) та теорію музики [9, арк. 43, 55]. Зокрема у 1923 р. слухачами Тульчинських Вищих трирічних педагогічних курсів були 245 осіб, серед яких, селян – 96 відсотків, робітників – 2 відсотка, духовенства – 2 відсотка. Курси забезпечувало всього 12 викладачів [4, арк. 18].

Окрім того, велика увага приділялася педагогічній і громадській праці на селі під час весняно-літнього триместру. Зокрема для студентів Тульчинських Вищих 3-х річних підготовчих курсів запропоновано наступні теми: «Побут села (в економічному житті – хліборобство, кустарна промисловість, торгівля)», «Сім'я, христини, громадські й політичні свята», «Культурно-освітні установи, релігія, повір'я, забобони», «Природа села і залежність від неї економіки села», «Природні багатства, шляхи сполучення. Вплив зазначених умов на характер селянства, його громадську й економічну діяльність», «Сільрада та її секції (економічна, адміністративна та культурно-освітня)» тощо [4, арк. 18–18 зв.]

Зауважимо, що згідно Статуту Вищих трирічних педагогічних курсів передбачалося також організацію власних дослідних дитячих закладів для проходження активної і пасивної педагогічної практик [5, арк. 100]. Зокрема, для досягнення належного рівня практичної професійно-педагогічної підготовки в 1922 р. на Вінницьких Вищих трирічних педагогічних курсах педагогічну практику організовано у дослідно-зразковій школі, але після першої педконференції 1922 р., її було ліквідовано, майно школи, учнів та персонал було передано до 1-ої трудшколи ім. Коцюбинського, а педпрактику студентів, як активну на 3-му курсі, так і пасивну, було організовано в масових установах соціального виховання, переважно в трудшколах. Проте впродовж наступних декількох років практику зводили лише до пасивного вивчення дитячих установ [13, с. 113].

Варто відзначити і теми дипломних робіт слухачів курсів, що безумовно були продиктовані часом, соціально-економічними умовами та корінними змінами у педагогічній освіті України. Зокрема, студентам Тульчинських педкурсів було запропоновано наступні теми: «Ленінізм в трудшколі», «Нова економічна політика та її вплив на сільське господарство», «Радянська влада та її вплив на розвиток світового пролетаріату», «Політграмота в трудшколі», «Профспілки та їх значення в будівництві держави», «Народництво», «Історія робітничого класу», «Педологічні обґрунтування комплексного навчання в сучасній школі», «Методи та форми навчання в трудшколі», «Як я буду здійснювати завдання трудшколи із сільськогосподарським нахилом», «Самоврядування, як один із чинників (головних) соціального виховання», «Соціальне лихо капіталістичного суспільства і протест проти нього на підставі творів Коцюбинського», «Організація плодового саду при трудшколі», «Організація пасіки при сільській трудшколі», «Школа, учитель і

сільськогосподарська кооперація», «Організація пунктів по переробці плодів та овочів», «Правильне годування худоби» тощо [12, арк. 54].

Як зазначається в архівній справі, а саме, у звіті Жолобянських Вищих трирічних педагогічних курсів за 1921 р. – «Вищі педагогічні трирічні педагогічні курси – педагогічний навчальний заклад, у зв'язку з ідеологічною потребою, оскільки взагалі освіта є потребою в таких випадках» [9, арк. 31].

Таким чином, спеціальні трирічні педагогічні курси були чи не єдиною педагогічною підготовкою, яка б забезпечувала підготовку вчителів в умовах перехідного періоду реформування педагогічної освіти, і як наслідок – фактична відсутність професійної підготовки майбутніх діячів освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). ДАВіО. Ф. Р-256. Оп. 1. Спр. 634. 772 арк.
2. ДАВіО. Ф. Р-847. Оп. 1. Спр. 269. 68 арк.
3. ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 1218. 84 арк.
4. ДАВіО. Ф. Р-847. Оп. 1. Спр. 273. 29 арк.
5. ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 1222. 156 арк.
6. ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 1209 а. 33 арк.
7. ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 1213. 87 арк.
8. ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 1219. 105 арк.
9. ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 1221. 64 арк.
10. ДАВіО. Ф. Р-254. Оп. 1. Спр. 1216. 74 арк.
11. ДАВіО. Ф. Р-842. Оп. 4. Спр. 78. 68 арк.
12. ДАВіО. Ф. Р-847. Оп. 1. Спр. 274. 219 арк.
13. Записки Вінницького українського педагогічного технікуму. Вінниця: Вид. Вінукрпедтехнікуму, 1929. 132 с.

Панасюк Михайло

РЕЄСТРАЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В 1920-Х РР. (НА ПРИКЛАДІ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ)

В сучасних умовах взаємини держави та церкви простежуються в царині нормативно-правової сфери. Держава законодавчо визначає норми та правила, що регулюють діяльність релігійних організацій. Між окремими православними конфесіями існують напружені, подекуди навіть, ворожі стосунки, загострюються питання реєстрації нових общин, перехід общини з однієї конфесії в іншу, захоплення та передача храмів, церковного майна та інше. Віряни часто відстоюють свої права в суді.

Поглиблення міжконфесійних суперечок зумовлене не лише суспільно-політичною ситуацією в країні, дається взнаки тривала, майже столітня історія державно-церковних взаємин, започаткована ще при утвердженні радянської влади. Сьогодні релігійні громади при храмах створюють так звані «десятки», «двадцятки». Дана традиція сформувалась в 1920-х рр., коли держава дозволяла зареєструвати общину в кількості 20-ти, згодом 50-ти чол. З'ясування характеру політики радянської влади стосовно релігійних організацій є актуальною проблемою в сучасних умовах. На

території Вінниччини відбулись ряд важливих процесів, що свідчать про антирелігійну спрямованість більшовизму.

Вітчизняні науковці приділяли увагу проблемі нормативно-правового статусу релігійних організацій в 1920-х рр.. в УСРР, зокрема Л. Бабенко, Г. Лаврик, В. Пащенко, Б. Бездітько, Б. Андрусишен, В. Бондаренко, Л. Владиченко. Досліджувалось дана проблема також на матеріалах окремих регіонів України, наприклад А. Фесенко вивчав питання реєстрації релігійних общин в зазначений період на Донеччині, О. Чучалін – на Київщині. Реєстрація релігійних громад на території Вінниччини висвітлювалась у працях О. Галамай, В. Добіжа, О. Колесника. Р. Андрущак приділив увагу реєстрації римо-католицьких громад на Поділлі. Але не всі аспекти даної проблеми вивчені, окремі напрямки потребують подальшого дослідження. Метою статті є аналіз особливостей реєстрації релігійних громад як одного із чинників антирелігійної політики радянської влади в 1920-х рр.. на території Східного Поділля.

Державно-церковні відносини в 20-х роках ХХ ст. в УСРР формувались в умовах посилення наступу більшовицької влади на релігійні організації, не виключенням в цьому була територія сучасної Вінниччини. Політика радянської влади по знищенню церкви як суспільного інституту, носія відмінних від комуністичної ідеології моральних та духовних цінностей, велась цілеспрямовано. Одним із способів протидії діяльності релігійних організацій були нормативні та адміністративні обмеження. Декрет Тимчасового Робітничого-Селянського уряду «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» від 22 січня 1919 р. прирівняв релігійні організації до приватних товариств та союзів, позбавляв їх власності [1, арк. 49]. Але на відміну від РСФРР, релігійні об'єднання не були позбавлені статусу юридичної особи. В серпні 1920 р. РНК УСРР привів свої документи у відповідність до декретів РНК РСФРР, тому даний статус втрачався. Цивільний кодекс УСРР 1922 р. визначав юридичних осіб як «об'єднання осіб, установи або організації, що можуть набувати права на майно, вступати в зобов'язання, позивати та відповідати на суді», релігійні організації таких прав не мали.

Здійснюючи антицерковну політику, комуністичне керівництво керувалось певними розрахунками. На думку А.М. Фесенка держава мала справу не з єдиною церковною інституцією, а з окремими релігійними громадами [2, с. 112]. Досягти своєї стратегічної мети – знищення церкви, більшовицькі діячі прагнули не лише шляхом створення нових конфесій, а й дробленням єдиної структури на окремі общини. В життєдіяльності церкви як єдиного організму важливе місце займає ієрархія священства, тому політика влади направлялась на її ліквідацію. Священники, були значно обмежені у своїх правах. Зокрема не мали право голосу, храми та церковне майно передавались в користування релігійної громади, а не священників, община фактично наймала ієреїв для відправлення служб. Духовного пастора називали дармоїдом, суспільним паразитом не так з етичних міркувань, як політичних [3. с. 37].

Община висловлювала свою приналежність до відповідної конфесії в силу своїх духовно-моральних засад.

Все майно церкви ставало власністю держави та перебувало в розпорядженні місцевих рад робітничих та селянських депутатів. Храми передавались в безоплатне та безстрокове користування віруючим. Спочатку це питання не було чітко врегульовано. В 1920 р. була видана «Інструкція про застосування законоположень про відокремленню церкви від держави та школи від церкви, кількість осіб, які могли створити релігійну громаду становила не менше 20-ти, з 1923 р. не менше 50-ти. Реєстрацію почали здійснювати губернські та повітові ліквідаційні комісії та підвідділи з відокремлення церкви від держави, що створювались у складі у складі губернських і повітових відділів юстиції. На території Вінниччини зафіксовані факти подачі громадянами заяв для передачі їм у користування молитовних будинків з відповідними предметами культу. Ліквідаційна комісія по відокремленню церкви від держави при Липовецькому бюро юстиції розглядала на своїх засіданнях в січні-лютому 1922 р. питання про взяття на облік церковного майна, що перебувало на території повіту, складення інвентарного опису церковного майна. Також згаданий ліквідком визначив двомісячний термін на прийняття богослужбових приміщень в безкоштовне користування, схвально розглянув заяви представників релігійних громад в с.Копіївка та м.Липовець про передачу їм в користування «богослужбових приміщень з богослужбовими предметами» [4, арк. 3-7].

В листопаді 1922 р. з'явилась постанова ВУЦВК, за якою релігійна громада не мала права починати свою діяльність без попередньої реєстрації, для чого повинні бути підготовлені наступні документи: оплачена заява, квитанція про сплату гербового збору за реєстрацію, протокол установчих зборів, статут у 5-ти примірниках, список засновників у 3-х примірниках. При повторній реєстрації вимагали ще старий статут, список церковної ради. В 1923-24 рр. при відсутності договору або статуту храм опечатували чи накладали штраф [5, арк. 101]. В Білопільському районі, який відносився тоді до Бердичівського округу Київської губернії перевірка здійснювалась за такими пунктами: 1. Чи має община договір? 2. Коли договір складений? 3. Ким складений? 4. Чи існує опис майна? 5. Ким затверджений? 6. Склад церковної ради та список духовних осіб [5, арк. 100].

Здійснювалась реєстрація та перереєстрація служителів культу, від псаломщика до настоятеля, звільнялись від перереєстрації лише ті, що подали заяву про відмову від духовного сану. Тодішнє керівництво проявляло пильну увагу до церковних осіб. Реєстраційна картка священнослужителя містила такі пункти: назва храму, приналежність до общини, ПІП, рік народження, місце народження, місце проживання, національність, рідна мова, до якого стану належав до отримання духовного звання, освіта, належність до політичної партії, чи є родичі засуджені радянською владою, коли, за що, де відбувають покарання, релігійні вірування, обов'язки на даний момент, де і ким рукоположений, де служив з часу отримання

духовного сану, на якій мові здійснює богослужіння, на якій мові повинно здійснюватись богослужіння, розмір винагороди за здійснення служб, чи має підсобні заняття, доходи, володіння землею та майном на даний момент та до революції, чим займався до 1917 р., в 1917 р., в 1918 р., в 1919 р., чи служив в Червоній армії, арміях Петлюри та Денікіна, поліції, Державній варті, відношення до радянської влади, до відокремлення церкви від держави, до останніх подій в житті Православної церкви [5, арк. 437-438].

Реєстрація служителів культу стосувалась усіх релігійних течій, духовні особи, незалежно від того чи перебували вони на службі чи ні, повинні були з'явитись для цієї процедури в райвиконком.

Проводився ретельний опис церковного майна, при чому обов'язково в присутності представника ліквідаційної комісії. Релігійна громада несла відповідальність за збереження майна, за технічний стан будівлі, при неналежному її утриманні договір користування могли розірвати. Підстав для закриття храму було чимало. При необхідності проведення ремонтних робіт, община зверталась до районного чи окружного начальства за дозволом на збір пожертвувань, без дозволу віруючі навіть не мали права включити це питання в порядок денний зборів громади. Окрліквідком чітко міг визначити часові рамки проведення збору добровільних пожертвувань [5, арк. 224]. В січні 1924 року з'явився циркуляр НКВС, що дозволяв збір добровільних пожертв для покриття витрат пов'язаних з володінням культовим майном, тому питання утримання молитовних будинків дещо спростилося [5, арк. 241]. Під наглядом районної та окружної адміністрації залишались питання утримання релігійною громадою священників, проведення перевиборів церковної ради та інше.

В безкоштовне користування передавався лише храм, всі інші будівлі, що відносились до даного храму могли здаватись райвиконкомами в оренду. Земля, що оточувала церковну будівлю та була огороженою також здавалась віруючим в безкоштовне користування. Але земельний податок накладався на рівні з іншими земельними ділянками. Місцеве керівництво під приводом неналежного стану будівель вдавалось до спроб закриття та продажу храмів, перевлаштування їх на культурно-просвітительські потреби. Громадяни змушені були подавати скарги у ВУЦВК та РНК УСРР, тому з'явилися відповідні циркуляри НКВС з цього приводу. В них вказувалось, що ні райвиконками, ні інші місцеві інстанції не мають права розпоряджатись ні старими храмами, ні новими недобудованими, всі приміщення релігійного характеру знаходяться у віданні Окрліквідкомів, без їх дозволу ніякі постанови щодо долі культових будівель не повинні виноситись [6, арк. 253].

Процес реєстрації та перереєстрації статутів, договорів релігійних громад, священнослужителів був тривалим, проводився періодично. В цьому плані можна навіть виділити окремі етапи: 1920-22 рр., 1923-24 рр., 1925-27 рр. Віруюче населення нашого краю перебувало у постійному очікуванні, що від них почнуть вимагати нових описів, списків, договорів, статутів та будь-яких інших документів. Потрібно віддати належне подільським громадам, які

змогли самоорганізуватись, провести збори, сформувати церковні ради, підготувати всі необхідні документи, зареєструвати їх у відповідних органах, взяти на себе усю господарську та фінансову сторону цього процесу, утримання священників та інших церковних осіб. Відстоювання права сповідувати свою віру проходило в умовах посилення антицерковної політики радянської влади, шаленої антирелігійної пропаганди. Незважаючи на це, архівні дані дають нам приклади масової підтримки православних конфесій жителями краю. Такий висновок можна зробити аналізуючи списки членів релігійних громад на території Вінниччини. Факти запису більшості мешканців того чи іншого населеного пункту до релігійної громади зустрічаються дуже часто. Показовим в цьому плані є Гайсинський округ тодішньої Подільської губернії. Наприклад, в 1924 р. в Ладизинському районі Гайсинського округу до релігійної громади записались: с. Тростянчик – 598 чол., с. Гордіївка – 1261 чол., с. Четвертинівка – 1528 чол., с. Уляниці – 1115 чол., с. Лукашівка – 520 чол., с. Білоусівка – 1236 чол., с. Паланівка – 900 чол., с. Слобода Ладизенська – 1113 чол., м. Ладизин, Свято-Успенська церква – 668 чол. Більшість записаних були переважно хліборобами, працювали біля землі, відносились до незаможних селян. Наліжались названі громади до так званої тихонівської слов'янської церкви, лише жителі с. Лукашівка та община Свято-Успенської церкви м. Ладизина відносились до УАПЦ. [7, арк. 16-127]

В 1927 р. був прийнятий Адміністративний кодекс УСРР, який набув чинності 1 лютого 1928 року. Він містив у собі правила про культу. 29 грудня 1928 р. НКВС УСРР затвердив Положення «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служників культу». Державно-церковне протистояння перейшло у нову фазу.

Таким чином, можна стверджувати що в 1920-х на території сучасної Вінниччини реєстрація релігійних общин здійснювалась відповідно до вимог на правил УСРР, для комуністичного керівництва краю вона стала способом обмеження та протидії діяльності релігійних організацій, для жителів краю - способом відстоювання, збереження своєї віри. Політико-релігійні процеси зазначеного періоду свідчать про прагнення представників радянської влади ліквідувати церковні інституції, викоринити релігію шляхом встановлення норм та процедур, які унеможлилювали діяльність церковних організацій. Незважаючи на це жителі подільських районів відстоювали свої релігійні та народні традиції, своє право на свободу совісті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Ф. 2. Оп. 1. Спр. 14. арк. 49.
2. Фесенко А.М. Особливості державної політики щодо реєстрації релігійних громад на Донеччині у 20-х рр. XX ст. // Наука. Релігія. Суспільство. 2009. №2. С. 112-115.
3. Добіжа В. Колесник О. Антицерковні кампанії радянської влади на Поділлі // Часопис української історії. 2017. Випуск 36. С. 35 – 44.

4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО) Ф. Р-456. Опис 1. Спр. 43. 38 арк.
5. ДАВіО Ф. Р-4083. Опис 1. Спр. 262. 486 арк.
6. ДАВіО Ф. Р-4083 Опис. 1. Спр. 27. 299 арк.
7. ДАВіО Ф. Р-196. Опис 1. Спр. 85. 216 арк.
8. Андрусишен Б.І., Бондаренко В.Д. Формування державно-церковного антагонізму в УРСР у 20-30-х рр. ХХ ст. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 Економіка і право. 2015. Випуск 30. С. 80 – 92.
9. Безділько Б. М. До характеристики статусу суб'єктів культу в управлінських відносинах із апаратом УСРР у період реалізації державної політики по відокремленню церкви від держави і школи від церкви // Гілея. 2017. Випуск 118. С. 100-105.
10. Андрушак Р. І. Реєстрація Римо-католицьких громад на Вінниччині в 20-х рр. ХХ ст. як прояв антикатолицького вектора радянської релігійної політики // Наукові записки ВДПУ. Серія Історія. 2015. Випуск 23. С. 51-55.
11. Владиченко Л. Процедура реєстрації релігійних організацій – актуальне питання державно-конфесійних відносин в Україні // <https://www.religion.in.ua/main/daycomment/18863-procedura-reyestracij-religijnix-organizacij-aktualne-pitannya-derzhavno-konfesiijnix-vidnosin-v-ukrayini.html>.

Білик Ганна, Вальчук Олена
ОПІР СЕЛЯНСТВА НАСИЛЬНИЦЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА
ПОДІЛЛІ 1929-1933 РР.

Колективізація вважається однією з найжахливіших трагедій українського народу минулого століття. Запроваджена політика колективізації супроводжувалася боротьбою з «антирадянським елементом» та розкуркуленням, що супроводжувалося жорстокістю, насильством та нещадною політикою з боку радянського керівництва. То була справжня війна радянського режиму проти власного народу, відлуння якої чути і дотепер.

Актуальність теми полягає в тому, що період, який досліджувався є надзвичайно важливим для українців. Пройшло майже століття від зазначеного періоду, але питання села та землі є актуальним і в наш час. Сучасний стан сільського господарства й реформи, які здійснюються зараз в українському селі, викликають суперечки між керівництвом держави та населенням. Важливим моментом є врахування і засвоєння негативного досвіду радянського минулого. Це повинно стати одним із факторів при ухваленні управлінських рішень для політичних лідерів сучасної України. Успішна реалізація будь-яких реформ залежить від сприйняття. Головна мета у «навчанні вчитися» на помилках власної країни, адже уміння усвідомлення й аналізування історичних помилок допоможе запобігти їх повторенню.

Метою роботи є на основі аналізу історичних джерел та літератури висвітлити опір селянства проведенні суцільної колективізації на Поділлі упродовж 1929 р. - 1933-х р.

Мета реалізується через вирішення таких дослідницьких завдань, як аналіз та визначення основних форм опору селянства.

Історії колективізації в Україні присвячена значна кількість праць, які видавалися як в Україні, так і за її межами, але багато аспектів

процесу колективізації й розкуркулення залишаються аж до сьогодні недостатньо вивченими. Усю літературу з проблеми можна поділити на: радянську, сучасну українську та зарубіжну.

Період колективізації періоду кінця 1929-х - 1933-х рр. у радянській історичній науці було представлено у позитивному значенні. Зазначалися успіхи, високі показники заготівлі продуктів і замовчування геноциду проти українського народу 1932-1933 рр. Сучасна українська історіографія показує проблематику в новому баченні. Завдяки відкриттю недоступних для дослідників архівних матеріалів було здійснено публікації нових документів, в яких досліджуються дійсні масштаби колективізації, її грабіжницькі й злочинні методи та наслідки.

У праці В. Васильєва та Л. Віоли «Колективізація і селянський опір на Україні» [2] автори зуміли проаналізувати на підставі архівних документів і матеріалів початок колективізації, а також показати механізми її здійснення і ставлення до неї, також означили деякі форми опору селянства. Окрім аналітичної статті книга містить підбірку документів з означеної теми.

Помітним внеском у вивчення проблеми даного періоду стали праці Г. Махоріна [6], Л. Місінкевича [7]. В зазначених роботах основна увага сконцентрована на моделі поведінки та опорі селян, також проведення політики партії, реакції та настрої суспільства. Наприклад, книга А. Матвєєва «Опір селян Поділля і Південно-Східної Волині колективізації» [5] відображає ставлення селянства зазначеного регіону до прискореної колективізації, розкуркулення.

Кам'янець-подільські вчені І. Рибак [11] та А. Матвєєв дослідили особливості колективізації й розкуркулення на Поділлі. Описали хвилі розкуркулення, методи його проведення, оприлюднили статистичні дані про кількість розкуркулених і наслідки для подальшого розвитку сільського господарства регіону.

Серед безлічі праць на тему колективізації значне місце займають збірки документів і матеріалів, наприклад «Колективізація і голод на Поділлі: 1929-1933» [3], ця робота дає можливість читачу уявити загальну картину явищ і процесів, які відбувалися в сільському господарстві. Ще однією фундаментальною книгою являється збірник документів та матеріалів «Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори» 1928-1940» [9], упорядниками якої є В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Автори ставили собі за мету показати усю глибину суперечностей сталінської епохи, зафіксувати площини реального життя людей в умовах насильницького наступу держави.

Ряд важливих тез щодо проведення колективізації на Поділлі та поведінки селянства зазначається у кандидатських дисертаціях присвячених колективізації. У дисертації В. Рубана «Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х - початку 1930-х рр.» [13] досліджено різноманітні аспекти проведення суцільної колективізації, її наслідки для сільського господарства, масові репресивні операції та депортації українських селян за межі радянської України та демографічні втрати.

Більшовицький режим в другій половині 20-х рр. ХХ ст. взяв курс на ліквідацію міцних селянських господарств. Приводом такої політики слугувала хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр. Селяни відмовлялися продавати хліб за низькими хлібозаготівельними цінами встановленими державою. Одночасно в країні прискорювалися темпи індустріалізації і для її реалізації керівництву потрібні були гроші і матеріальні цінності, за які можна за кордоном придбати необхідне устаткування і запросити іноземних фахівців.

Політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР вирішило надіслати місцевим партійно-радянським органам директиви, у яких зазначалося про посилення хлібозаготівлі, підвищення цін на хліб, застосування жорстоких репресивних заходів, пошуку надлишків хліба у селян та безумовного виконання поставлених завдань [9, с.10].

В другій половині 1929 р. радянська влада різко посилює тиск на селян, задля утворення колгоспів. Розпочалося руйнування звичного способу життя, використовувався тотальний адміністративний тиск на селян, у вигляді залякувань, погроз розкуркулення та депортації у віддалені північні райони СРСР.

Листопадовий партійний пленум ЦК ВКП(б) офіційно підтвердив факт суцільної колективізації, який став справжнім лихом в історії народу ХХ століття [2, с. 70-71].

Масове розкуркулення селян і утворення колективних господарств на території УСРР, зокрема і на Поділлі розпочалося наприкінці 1929 р. початку 1930-х років. «Ідеологом цієї політики виступило вище керівництво більшовицької партії та їх адепти в Україні. Цією роботою займалися представники органів влади районного та сільського рівнів»[10, с. 11]. Серед них на Вінниччині: Георгій Донець - начальник ВДТВ ОДПУ СРСР станції Козятин, Ю. Бржезовський - заступник Вінницького оперативного сектору ДПУ УСРР, Громовський - уповноважений Калинівського апарату ДПУ УСРР, Латарцев - секретар первинного осередку КП(б) У с. Баланівки Тростянецького райкому, О. Грозний (Сафес) - начальник оперативного сектору ДПУ УСРР.

Починаючи з весни 1930 року почалась масова тотальна колективізація. Партійне керівництво вимагало прискорення колективізації з одночасною ліквідацією «куркулів» як класу, що є видом репресивної політики радянського уряду [4, с. 5].

Влада поставила собі за мету знищити селянина-власника і перейти до колективного ведення господарства. Розпочалося усуспільнення сільськогосподарського реманенту та худоби. Селяни не сприйняли ці нововведення. Насильницька колективізація наштовхнулася на опір селянства Поділля. Насильницьке залучення до колгоспів викликало упертий спротив селян. Вони не бажали відмовлятися від своєї власності та передавати її у колективні господарства.

Стихійні акції непокори мали місце повсюди. Перед загрозою колективізації в низці селищ відбулося об'єднання різних суспільних сил. Проявилось воно в гальмуванні рішень районних органів, поданні інформації, що не відповідало дійсності [14, с. 401].

Насильницькі дії, конфіскація хліба, розорення не куркульських господарств, арешти викликали відкриті протести та опір не лише постраждалих, але села, громади в цілому. Початок 1928 р. супроводжувався поселенням напруги у селянському світі: село розкололося на прихильників влади - представників сільрад, комітетів незалежних селян, сільських активістів, тобто провідників нової політики, і її супротивників, котрі чинили активний або пасивний опір [1, с. 29].

Протягом 1928-1929 рр. невдоволення радянської політики виявлялося у формі негативних оцінок влади на селі. Наприклад, робітники Томашпільського і Шпиківського цукрових заводів негативно оцінювали дії влади щодо політики колективізації. Насильства над селянством спричинили зрив постачання сільськогосподарської продукції, протидії викачування зерна під час хлібозаготівель у Могилів-Подільському і Тульчинському округах [5, с. 86].

Негативно оцінювалась політика уряду в розмовах інтелігенції в Гайсині, Тульчині, Брацлаві та інших містах та містечках Поділля. Проти насильницьких методів колективізації висловлювались деякі комуністи у Барському, Могилів-Подільському, Теофіпольському, Вінницькому і Кам'янець-Подільському районах [5, с. 86].

Вже з осені 1929 року почалися відкриті виступи селян і навіть повстання (тривали по квітень 1930 р). У Тульчинському, Вінницькому, Могилів-Подільському округах виступами було охоплено 243 села, в яких було зареєстровано 81 збройний виступ [5, с.86].

Кулак став ідейним керівником хвилювань на селі, приймаючи всі форми класової боротьби, як підпали, бійка активу, вбивства та заклик до повстання проти радянської влади.

Куркуль робив спроби використати жебраків для агітації проти колективізації. Наприклад, у с. Плесна Шепетівського р-ну з'явилась жебрачка, яка ходила по селу і плакала, ніби-то вона була в колгоспі й мусить тепер просити хліб. Як пізніше було виявлено, що жінка була черницею, однією з багатьох, яких куркулі проінструктувавши, розсилали по селах для антиколгоспної агітації [3, с. 258].

Провідною формою опору діям колективізації були так звані «волинки», які являли неорганізовані та розрізнені виступи селян проти грубих примусів і насильницьких заганянь у колгоспи. В загальному «волинками» було охоплено 11 округів [8, с. 161].

З інформації по Теофіпольському району Проскурівського округу дізнаємось, що тут волинки розпочалися з 26.02.30 р. У с. Ворнівці на зборах селян побито представників райпарткому і райвиконкому. У селах Кузминці, Лидихівка, Волиця Ляховецька проведено мітинги під білими прапорами. Розгромлено колгосп, побито сільських і прибулих з району активістів. Жителі с. Турівка вимагали звільнити заарештованих односельчан. У с. Поляхова 30 членів КНС2 подали заяви про вихід з цього формування [5, с. 86].

У звітах Брацлавського райком партії про селянські «волинки» в районі вказувалося: «На протязі з 8 по 13 березня 1930 р. майже половина району охоплено волинками, всі волинки проходять на

появі незадоволення переходом на громадський сів, в основному проти ломки меж. Настрій поганий. Кулак зумів під свій вплив підхопити значну частину не лише середняка, а й і бідноти»[2, с. 298].

На 13 березня 1930 р. в Шепетівському районі було охоплено хвилюваннями 42 села.

Станом на 18 березня 1930 р. в Крижопільському районі «волинками» було охоплено всі села. Виступи проходили під гаслом «Геть сільради, давайте старосту»[2, с. 310-312].

Повідомлялося також про жіночі «волинки», які вимагали повернення реманенту, коней, насіння, ліквідації Товариств спільного обробітку землі.

Одним з таких прикладів жіночих виступів було в с.Тропове Лучинецького району, коли 11 березня жінки з сокирами розібрали весь посівний матеріал, розгромили канцелярію колгоспу й майстерні.

Іншою радикальною формою виявлення спротиву діям влади були усні відкриті заклики до повстання, до застосування фізичної сили, зброї. У с.Садках Бердичівського району, як свідчить архівний документ, одним з колгоспників було так заявлено: «Потопимось в крові, а хліба не дамо», другий колгоспник на цих же зборах закликав присутніх зовсім не обмірковувати плану: «Доки нас будуть дурить і мучить»[6, с. 68].

Ще однією із форм спротиву непомірним хлібозаготівлям було розповсюдження листівок, прокламацій, звернень або відозв. Наприклад, Наркомзем УРСР 10 квітня 1931 року інформував ЦК КП(б)У про те, що в с. Стрижавці Вінницького району на дверях кооперативу, колгоспу і племгоспу розклеєно друковані листівки такого змісту: «Селяни, скоро буде війна, настане наша влада, вона нам усміхнеться. Хай живе вільна Україна».

У червні 1931 р. влада запроваджує нову хвилю з розкуркулення, здійснювану органами ДПУ.

Рятуючись від насильницької колективізації, селяни поодиначі або сім'ями тікали в промислові центри СРСР. Так, протягом листопада-грудня 1932 року та січня 1933 року з Вінницької області виїхало 5579 селян, з них сім'ями - 511. Така втеча є однією із форм пасивного спротиву селян радянській політиці, це один зі шляхів порятунку людей від голодної смерті.

Найрадикальнішою формою спротиву хлібозаготівлям були терористичні акти щодо активістів, а також місцевих керівників та уповноважених райкомів, які організовували й проводили конфіскацію хліба. Одним з таких випадків на Поділлі є, коли 24 вересня о 12-й годині ночі в с. Райках Бердичівської міськради Вінницької області забито пострілом студента-активіста [6, с. 72].

Організовувались підпільні повстанські групи. 3 січня по травень 1932 року органами ДПУ в Шаргородському районі було ліквідовано 4 повстанські осередки, в селі Ксьондзівка відібрано чотири кулеметних стволи системи «Максим» [12, с. 123].

З метою остаточно зламати опір селянства створенню колгоспів та завершити колективізацію у непокірних районах було організовано в Україні, а також на Поділлі штучний голод.

Врешті-решт, колективізація вилилась у справжню антиселянську війну. Активну участь у виступах брало заможне селянство. Це була війна в політичній, економічній та культурній сферах, в повсякденному житті проти найпрацьовитішої, найпродуктивнішої частини селянства. У результаті було знищено сотні міцних селянських господарств, з брутальною жорстокістю було вирвано їх родинне коріння з рідної землі.

Заможне селянство було приречене. Під «більшовицький млин» потрапили не тільки «куркулі», але всі ті, хто не погоджувався із політикою партії. Влада добилась цілковитої ліквідації приватного землеволодіння і сконцентрувала решту селянства в контрольованих більшовиками «колективних господарствах».

Отже, протягом суцільної колективізації, яка супроводжувалася масовим насиллям партійних та радянських керівників, перекрученнями партійної лінії селяни виявляли різноманітну поведінку, яку в результаті можна поділити на пасивний та активний опір. До пасивних форм опору відносяться розповсюдження пліток та чуток, що мали антирадянський характер, небажання працювати, безініціативність, невиконання отриманих розпоряджень, тоді як до активних дій опору стосується поширення листівок та анонімок, здійснення терористичних актів, таких як побиття, підпали, замаху на життя. Одна із форм активного опору, як «волинка» відбувалася ледь не в кожному селі. Таким чином, на фізичний терор проти себе селяни теж відповідали терором.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєв В. Ю. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації(1928-1931 рр.), з архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ: наук. і докум. журн. К., 2012. С. 25-45.
2. Васильєв В. Ю., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.). Вінниця: Логос, 1997. 536 с.
3. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка. 1992. 728 с.
4. Малигін А. Репресії 1919-1923, 1937-1947рр. на Поділлі / А. Малигін //Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті». Вінниця, 2002. С.112-116.
5. Матвєєв А.Ю. Опір селян Поділля і Південно-східної Волині колективізації: документи свідчать / А.Ю. Матвєєв // Електронний ресурс. - Режим доступу: Lviv Polytechnic National University Institutional Repository <http://ena.lp.edu.ua>., 2003. С. 86-91.
6. Махорін Г.Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932-1933 рр. Вінниця: Нілан, 2017. 165 с.
7. Місінкевич Л. Л. Опір державній політиці колективізації на Хмельниччині: від волинок до повстання (в 1929-1931 рр.). Університетські наукові записки, 2016 №59, С. 321-332.
8. Назаренко Є. «Волинка» 1930 року / Є. Назаренко // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матер. міжнар. Наук. краєзнавч. конф. Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994. С.161-164.
9. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції згори. 1928-1940/ Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р.

- Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 528 с.
10. Петренко І.Д. Розкуркулення та інші суспільно-політичні процеси на Олександрівщині в 30-роках ХХ ст. Документи свідчать. Кіровоград., 2011. 280 с.
 11. Рибак І. В. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині / І.В. Рибак, А.Ю. Матвєєв. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. 145 с.
 12. Рубан В. »Бийте у дзвони.«: настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. у документах ДПУ УСРР / В. Рубан // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.: наук. і докум. журн. К., 2018. №2. С. 123-187.
 13. Рубан В. Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х - початку 1930-х рр.: дис ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Рубан Володимир В'ячеславович. Черкаси, 2018. 260с.
 14. Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930-1935 рр. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2004. - Вип. 11. С. 370-412.

Гребеньова Валентина, Ніколіна Інна
**ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. НА ВІННИЧЧИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
РУКОПИСНОГО ФОНДУ ННЛІЕСХП КАФЕДРИ ІСТОРІЇ ТА
КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ)**

Кожен народ має право осмислити власне минуле, покладаючись на достовірні історичні факти, на досвід пережитого. Тривалий час Голодомор в Україні 1932–1933 рр. було цілковито викреслено з політичної історії. Забороняли писати про нього в пресі й літературі, згадувати в офіційних документах. Лише в період гласності, демократизації й національного відродження України почали говорити про ліквідацію цієї «білої плями», про об'єктивне й повне її висвітлення. Політики, науковці намагаються зрозуміти, що насправді відбулося в 1932–1933 рр., осмислити причини Голодомору, з'ясувати його суть, демографічні наслідки тощо. Адже правда про голод найбільше потрібна сучасному поколінню, яке творить майбутнє України [1].

Про події Голодомору в Україні вже написано багато наукових праць, книг, статей, знято фільмів. А втім, як і раніше, вона залишає багато таємниць, і запитань інколи більше, ніж відповідей.

Метою статті є аналіз висвітлення Голодомору-геноциду на Вінниччині 1932–1933 рр. за матеріали, які зберігаються в Рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля факультету історії, права та публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Нами опрацьовані свідчення очевидців Голодомору 1932 – 1933 років Вінницької області (Ф-1), які зібрані студентами університету під час етнографічних практик. Дані польові матеріали у 2018 р. передано до музею Національного музею Голодомору-геноциду.

З опрацьованих архівних документів слідуює, що наприкінці 1932-на початку 1933 року територія Вінниччини була охоплена голодом. Не було села, в якому не помирили люди. Зокрема, як свідчить

Михальчук Ганна Лук'янівна, 1918 р.н. з села Заливанщина Калинівського району «за день помирало по 9 – 10 чоловік» [6]. І так майже в кожному селі.

Спогади очевидців свідчать про штучне створення голоду. Штучний голод був спричинений масовою конфіскацією врожаю – у селян примусово забирали продукти харчування та худобу. У ті часи влада заборонила виїзд голодуючих за межі України, прийом допомоги для голодних людей із-за кордону та наказала навмисно псувати продукти харчування, які не можна було конфіскувати. Зі спогадів респондентів, зокрема Михальчук Ганни Лук'янівни, 1918 р.н., з села Заливанщина Калинівського району Вінницької області дізнаємося, що: «Почалося 1932 року. Ходила бригада по дворах і забирала зерно, все забирала, аж з горщиків. Добували й картоплю, закопану на насіння. Почався голод. Вже зимою люди мерли.»; [7] Войтюк Петро Семенович, 1924 р.н., з с.Степанки Мурованукириловецького району Вінницької області зазначає, що «Такі організували тоді групи комітетчиків, які залізними палками загостреними, ходили... каже закопали, хліб закопаний в землі, і, значить, штурхали кругом хати, кругом городу, обходили і штурхали, де щось тут камінчик попав – копай, значить тут щось сховано — а то просто камінець попав під то. І таким чином, вибирали що є. Знову друга лава комітетчиків приходила, нема нічого! Черзакі, солома, де що було переришполи. Дехто в ніч в горшках, в ринках, в якісь посудині ховав зерно і засували в печі. Всьо равно відкривали і витягали. Ну звичайно, коли повитягали – у людини не лишилось нічого [7]; Десик Ганна Спиридонівна, 1922 р.н., з села Іванівці Барського району Вінницької області розповіла, що «Де хоч ховай, закопували, все одно найдуть. Найдуть і забирали всьо. Подчисту. Нічого не лишили, я ж кажу геть цибуля була, в такому великому горшкові, під припічком, і то вони нашли і забрали. І ще було трошки гладущечко трошки якихось круп і забрали, і лишили нас голих і всьо, і голодних. То це я добре знаю, це не то що якась брезня, це всі добре знають. Яка розкулачка була, а то потом на виселку забирали» [7]. Ніякого захисту для селян, які не бажали йти в колгосп не було. Як згадує Войтюк Петро Семенович, 1924 р.н. з села Степанки Мурованукириловецького району Вінницької області «Ніякої оборони не було! Бо це всьо індивідуально: сьодні в мене тут, а завтра в іншим, в другім місті... Як люди могли без них. Були люди ті, які тікали з села, яким вже дуже насоліли. Сала гарячого за шкуру налипи, почали витягати всьо. То вже було таке, що тікали в ліса і становилися бандитами. Ну як: налипи колгоспи, підпалювали. От стоять ферми, бо ж корів забирали, биків забирали, коні забирали, телят, свиней. От даже почали строїти ферми, а ті ферми не на камінях, на стовбах; стовби підпилювали так дилікатно, що тіки вітер повіяв і то всьо чисто рухнуло. О таким способом йшла боротьба [7].

В січні 1933 року було оголошено про третій план хлібоздачі, який тривав аж до весни. Московська влада, майже, повністю вилучала у селян продукти харчування, тому вони почали шукати різні аналоги нормальної їжі, витрачаючи багато зусиль, щоб приготувати щось схоже на звичні страви.

Використовувати в їжу різноманітні сурогати українці почали ще з осені 1932 року. Під час Різдвяних свят у населення закінчилися останні запаси овочів та коренеплодів. Люди почали їсти усе, що попадало їм під руку, щоб втамувати голод.

Влада мала в резервах значні запаси зерна. Населення змушене було вдаватися до крадіжок колгоспного врожаю (який самі ж збирали), аби забезпечити себе їжею й прогледувати свої сім'ї. У відповідь на такі дії населення, був ухвалений так званий «Закон про п'ять колосків» від 7 серпня 1932 року. Крадіжки кваліфікувалися розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі строком не менше 10 років. За свідченнями реципієнта з с. Степанки Мурованокуриловецького району Вінницької області «...за колоски! Це було страшне діло. Від 3 до 5. Піймало в колосках, ну скільки ж людина могла взяти, жменю, дві для дитини, щоб розтерти і зробити спекти блінчик такий. Піймали – це вже всьо! Зразу відправляли без слідствія – від трьох років до п'яти. Оце був міра і строк. Одного, він був тоже шось мав троє дітей, ковальом був. І от вийшов, урвав, я не знаю скільки там, но у нашого в сільський комітет привели, да. «Так ти значить пішов красти». Я не знаю, шо він там відповідав і шо його більше питали, но вопрос в чому, шо його почали бити, страшно катувати за це, що пімали його в колосочках і за цього голову йому скрутили, повністю задом на перед, голову викрутили і ну з ступеньок так вниз толкнули. «Дивись, – каже, – напився і до нас прийшов жалітися». Ну влав чоловік, і так і помер» [6]; «... мого батька рідного брата жінка, п'ятеро дітей малих. І вона тоже йшла і колосочків нарвала сюди значить (за пазуху). І тоже, а вони їздять на конях туди-сюди, коло поля. Піймали її, три роки дали. Зразу, не дивлячись на дітей, діти померли після того» [7].

Як стверджує Л. Артюх, було навіть заборонено підбирати продукти, які гнили на полях після збору врожаю. За свідченнями реципієнта із села Степанки Мурованокуриловецького району Вінницької області цитуємо: «після збору урожаю «тих колосків там не було! По їх посилали учнів, посилали всі групи; комбайнів не було, а йшла жатна це така лобогрійка називалася, скидала, а тут в'язали снопи і ці снови вивозили до молотілки. А це місце підзбиравали самі, крали і клали туди на вози. Ну якийсь колосок людина могла найти, ну то вже було, як кажуть, після того» [7].

Весною, коли починали зеленіти дерева та з'являлася трава, люди викопували різноманітне коріння, зривали листя з дерев та кущів і додавали в-свій раціон. У їжу вживали кульбабу, реп'яхи, проліски, кропиву, липу, акацію, щавель, шпоріш, льон, молочай, калачики. Усі ці та інші рослини стали основою раціону українських селян. Такі сурогати, майже, не мали білків і, споживаючи їх, населення хворіло водяною й масово помирало. Зокрема, жителька с. Горбанівка Вінницького району Вінницької області зазначає: «Цвіт акації, цвіт липи це була саме вкусніше. Вона во-первих мягкая і солодка. А вже пізніше берізка була трошки, трошки жорстка. А так ми цим, особено липою, дуже, дуже цей, їли її, липу; жителька с.Козятин Козятинського району розповідає, що ловили черепах, жаб, навіть собак, і вживали їх у їжу; житель с. Степанки

Мурованокуріловецького району Вінницької області розповідає, що їли «липові молоді паростки, лобода, і жовтець їдний, пшеничка його називають. Воно ранньої весни сходить і жовтенько цвіте, листочки брали. Тепер ще ті, які шли в ліс равликів брали, знаєте що таке равлик? От назбирають побільше та й кип'ятком їх ошпарили, а вони вилізають звідти. Їх витягували і жарили. Весною шли на торішні картоплі поля, де картоплю вибрали, копали там і гнилю ту змерзлу картошку вибирали, це було як наїдок настоящий, розтирала і жарили і можна було їсти. А ще добавили бураку якогось, то добре. Тепер, там де бураки були торішні, площа переорали і корінці, це теж визбиравали. Це теж було наїдок. Оце такі виживання средства були. Мешканка с.Гайове Барського району Вінницької обл. зазначає, що «... їла бурачинячко, лободу, бурачиння, лободу і лушпиня. Нічо не було їсти. А потім уже стало трошки легше. А брали це бурачиння на полю, на полю. На полю ходила, на бураки з мамою. Тей рву ці бурачки, тей мама зварить, тей я їм. Хай Бог милує. Потім я пішла на свинарню. Робила на свинарні. Вже стали мені хліба трохи давати. Я хліба получила.». Реципієнт з с. Нова Ободівка Тростянецького району Вінницької області розповів: «Мені було 3 роки, коли батьки повернулись з Далекого Сходу: туди їздили разом з іншими шукати кращої долі. Повернулись сюди, а тут голодовка. Чим вона мені запам'яталась? За миску круп моя мама віддала нашій сусідці свою нову спідницю. Потім за один літр молока віддала мої новенькі повстані валяночки. Пізніше тато пішов на роботу, на молочну ферму. Звідти приносив деколи в кишені трохи ячмінна дерті з довгими острюками. Мама висипала дерть в полумисок і ставила на килим сушити, а я потихеньку залазив на піч, брав ту дерть у жменю і запихав собі до рота. Мама почала плакати, коли побачила, як я їм ту дерть і випльовую остатки. І до сьогодні бачу, як вона стоїть серед кімнати, показує татові пальцями на піч, а з очей течуть сльози. Та, мабуть спасли мене від голодної смерті горобці. Мамин брат якимось побитом ловив горобців. Мама смалила їх, смажила, а то й пекла на вогні й потім маленькими шматочками, давала мені їсти. Навесні й літом 1933 р. з липи листя шморгали, сушили, товкли і пекли з нього такі млинці. Торішню гнилу картоплю на полях шукали, як зійшов сніг. Нічоґісінько ж не було... І хай Господь відвертає від такого лиха» [7].

В їжу вживати мишей, щурів, жаб, їжаків, вужів, жуків, мурашок, хробаків, все те, що люди ніколи до цього не вживали. У багатьох селах варили слимаків, юшку з'їдали, а хрящове м'ясо подрібнювали та перемішували з листям. Це запобігало набряканню тіла і сприяло виживанню.

Спогади Смирної Галини Андріївни: «А ми на луках збирали щавель, дикий часник, цибулю, а ще їли лободу, голі качани з кукурудзи, рогіз, очерет. На полі ставили мишоловки і ловили мишей, в хаті ні котів, ні мишей не було – їх давно поїли. До цього в нас була корова, різати її було шкода, годувати нічим. А ми вже ледь стояли на ногах, моя мама виміняла корову на відро квасолі, думали, що довго протягнемо. Та незабаром померла сестричка. А як вижили ми з мамою, і сама не знаю» [7]. ...»Я кождий день їду в

поле. І хожу там. Там щавель где нашол, поїв. А Андрей вдома. Потому, шо он еще ходить не мог. То я буває шо найшов щаваль, Андрею принесу. Хожу, хожу по полю і птичка вилетіла. Посмотрел, гніздо, ячка есть. Попробовав, іще не засижені... Поїв ячка, етой птїчки. Єслі есть більше, то штуки два брату принесу. Андрееві принесу.»

Зі сргогадів Матковського Михайла Казимировича: «В мене в головї тіки «їсти». Їсти, хочу їсти і все, а його нема. Пішов в колгосп, в один колгосп – гнила кукурудза. Назбирав торбинку гнилої кукурудзи. Гнилої кукурудзи наварили, гнила кукурудза смердюча, цим спасався. І батько спасався, й мати. Й ну а хлїб потом добавили, добавили хлїба, стали давать по кілограму давать хлїба на душу. Ну а шо ж кілограм, батькові на роботу, батько робе, а ми...» [7].

Мойсеева Мотрона Яківна згадувала: «Жити було важко. Мама варила гичку з буряків, а я її їм і не можу наїстись. Я з іншими дітьми лазила по деревах, з яких збирали бруньки та приносили додому, з яких мама варила страву. Страшний це був час». Рачок Оксана Петрівна розповідала: «Дуже нам допоміг ліс, люди там збирали горіхи, гриби, мох, різні трави, листочки, кропиву, варили супи. Заварювали чай з листочків дикої вишні, щоб що-небудь гаряче випити. Хлопці ловили мишей, білок, птахів, дрібних тварин. Їли все. Пам'ятаю, маленька сестричка ховала свою кицьку, щоб її ніхто не з'їв.»[5].

Зі свідчень очевидців відомо, що багатьом селянам допомогли вижити корови, яких ховали в ярах та лісах, а жінки бігали тихцем їх доїти. Взимку, щоб прогудувати худобу, кормів не вистачало, але селяни будь-що намагалися врятувати своїх годівниць. До молока додавали полову, мелене зерно та різну дрібну живність. Зі слів респондента: «Тей таке було, там видоють корову, то якусь колотуху приготують, куплять пшеницю якусь стакан, два, на жорнах змололи. Таке було. А то ягоди з молоком пили, ягоди, молоко, як могли, так цей. Дуже багато повмирили з голоду, да. В нас була корова і ми вижили. А в мого, татовиноного брата було 9-ро дітей, жінка, він пішов на фронт, а ця жінка померла з голоду, а дітей забрали двоє в цей інтернат цих, а ті тако мучилися. Велике горе ми зазнали, ми голоду багато зазнали, але кому не смерть, то пережив.» [6]. Десик Ганни Спирідонівни згадує: «Тоді саме розкулачували вже, то забрали від нас корову, забрали коні, всьо на світі. Казали робили колгосп такий, а потом вже прикінці аж якусь стару корову були купили, то це аж така, ну вже як картохлі дочекалися, всьо, то тоді купили якусь стару корову. То вже там забаламутювали ото баланду таку. Бурака терли на тертку і трошки того молока, і так таке робили, і так ми їли». Адасюк Андрій Григорович розповів, що: «...На трьох одна коровка була. На трьох одна. І тримали в хаті, бо крали. А це єден день тримав єден, на другий – другий. На третій – третій. Це вона тримала, мама, тамо десь молоко, щоб випили по стаканчику дати. Ну то там який блінчик був, бур'янець спече, то це шоб по стаканчику молока дати. І так вижили. А коровку тримали на трьох одну.» [6].

Значна частина свідчень очевидців підтверджує той факт, що представники національних меншин не голодували і жоден з них не вмер з голоду. Зі слів респондента: «В містах менше було через те, що тут у містечках невеликих через те, що у великих містах я не можу сказати, а от як у нас Копайгород, Лучики – це містечка були районні центри бувші, то там основна маса жили євреї, це приблизно 70% євреї жили, а євреї, я не знаю, вони чи звідкись получали плату, вони жили і продавали. Тепер ще інше середство було: ТУРСИМ був так називалося, де закуплялося золото, скупляли, це тоже євреї відали цим, скупляли золото: монети, вироби там золоті і так дальше. Хто, де, зберіг якусь там шось трошки ішов, здавав те золото і получав там пару кілограм муки чи крупи. Оцево, взагалі таким способом було»; «Євреї жили, во!.. в достатку. У ніх било і хліб, і м'ясо, і сало. Всьо у євреїв било. Їх не трогали. Їм, євреям, була свобода... Ну всьо в них було. Ну вот еслі в Пикові взять, то євреїв там... Українці у євреїв там вони міняли всьо. Не то шо міняли... Всьо міняли за безцінь... Всьо работалі українці у євреїв. Чи дров нарубати, води принести... Бердичев був как всеравно большой город Бердичев, єврейський. Каждый день отец і мать ідут, в етот Бердичев, щоб шо небудь кому-то сделать, заробить шось (відстань до м. Бердичева 30-40 км). Може кому дрова нарубать, води наносить, сміття винести, всьо вот такоє. А вот євреї жилі так. Експлуатіровали українців.»; «Продуктів ніде ніяких в продажу не було. Ніхто не продавав, ніхто ними не торгував. Я кажу, тіки оцево, отакій спосіб, як хто мав золоті копійки, то міг у євреїв виміняти крупу, муку чи зерно яке гречку чи шо інше « [7.]

Голод отемнив й світ дитинства. Батьки вмирили, а діти залишилися без догляду і уваги. З'явилось багато безпритульних дітей у селах. Із усіх районів Вінниччини надходили відомості про те, що немає куди помістити дітей, круглих сиріт. Дуже часто вони ставали жертвами канібалізму і людської жорстокості. Як свідчить респондент, «...сироти лишалися. А знаю, де їх дівали! Я сам лишився сиротою, бо в мене батько поїхав комітетчиком був не комітетчиком в СОЗі, спілка обробітку землі, то він першим вступив, бо він каже це всерівно наша влада, як схочить так і зробить, то в нас була пара биків і його заставляли вивозити хліб той, шо в людей викачували, а йому на станцію Кочужаки, це там 7 чи 8 кілометрів вести зимою і він їхав і сани як, знаєте, задки пішли, його збили і потовкли, а він інвалід громадянської війни і після того він через місяць помер. Мама лишилася з нами... (плаче); [2]. «Ну, я знаю, це трудно було оприділити, хто десь виховав, хтось десь може мав якісь резерви в другому селі, хтось десь міг допомогти і так дальше, хоч чим небудь, тому шо виходило так, що передавав друг другу кукурудзи небагато там дві жмені, кукурузи, то його вночі товкли на крупи і варили значить і дітей годували. Так, но вижило дуже мало» [7].

Голод в Україні спричинив появу маси жебраків, якими дуже часто були діти-сироти. Бездоглядні сироти бродили поодинці, табунами селами, одні помирили на дорозі, інші добиралися до міст, залізничних станцій, просили милостиню. У Вінниці, Жмеринці,

Козятині, Вапнярці, Могилеві-Подільському щоденно підбирали десятки мерців. Багатьох бездоглядних дітей затримувала міліція. Одних відправляли за місцем проживання, інших — у дитячі розподільники. В деяких селах існували «ясла».

Зі слів респондента: «Їх розподіляли між дитячими будинками, тимчасовими притулками. Однак і там через нестачу харчів смертність була неймовірно високою».

Вінничину не обминув такий страшний прояв голодомору як канібалізм. Жертвами людодів у першу чергу ставали діти. «Лічно в нашому не було, а в сусідньому було. Грамівка село було; ну от від нашого села, ті які йшли до іншого села і десь людей перейнімали, малишів, і там убивали. Да. Даже Недоштайло, так фамілія його, да, то він сам цим ділом займався» [7].

Жителька з Барського району розповіла, що «Їли, їли. Не знаю, як цю дитину їсти. Їли люди своїх діти. Люди їли своїх діти. Не було що їсти. Це не то що я говорю, це лічно правда. Це я брехню ніяку не кажу. Всьо яка правда. А ну що робити. Це мама їсти хоче, теї взяла дитину, ножом голову відрізала, теї поклала в мішки варити, що робити. Приходить з сільради «давай, давай, шо ти там наварила?». Вони до п'єци, а там голова вариться дитини. Серце моє тако, як я нагадаю собі ночью, знаєте, я не маю місця. Я місця не маю. Так тяжко, мені жалко цих дітей. Шоб мама їла свою дитину. Так не було що їсти. То шо їла, вона їсти хтіла. А потом уже, поклала в нас чоловіка Рибак, фамілія Рибак, всьо, поклали його головою. Той Рибак хароший був голова, хліба дав людям. Дав людям хліба, каже до него «як це так, шо ти хліб людям даєш?»[4].

Людей не встигали хоронити. «Це були загальні кладбища, яма одна, а туди скільки влізе! Звозили, я казав, дві підводи ходили по селу отако по всіх вулицях і підбирали і викидали, то віз накидають кучу і там скидали туди.

«Їздила підвода з одною конячкою і в нас тако вот, значить, хата, дороба і другі хати. І чоловік упав, а це цей, шо їзде конячкою збирає лежачих, теї бере його, а люди кричать «Куди ж ти його береш, він живий!», а він каже, шо він до вечора все одно помре, а я вже більше не маю сили вертатися за ним одним, шоб забрати його, це таке було протів нас, це я помню». Похоронів не проводили за обрядами, потайбичників не відспівували. «Не-не, який похорон, дитино моя, тако, хто трошки дужчий, ноги всім попухли дуже, отак татові ноги дуже вже попухли, от ці хлопці помирали, йдїть трошки, просить, вигрїбайте трошки якусь ямку хоть невеличку, теї там ше цей чоловік, цей чоловік, там трох їх, штирох підуть до тої ями, теї так загарбали як небудь, без нічого, тако як є воно, теї так кинули в яму, теї так присипали, теї так. Ніхто, ніхто не, ніхто, шо могли, тоді як голодні, як цю кропиву їли і бурачиння, теї всьо. То дуже, дуже було тяжко, дуже було тяжко».

Зі слів респондента: «Кого ховали, кого так кинули, засипали, тай всьо. Хто був багатїщий, то того ховали, а хто був бідний, теї вмер, теї взяли, теї в якийс збили ящик, вклали його в ящик, теї вивезли на цвинтар, теї кинули в яму, теї засипали, теї всьо. Щоб в одну яму я не помню. Де ховали в одну яму я не помню. Шоб це кидали в

їдну яму багато. В нас нє, а по других колгоспах кидали. Є такі колгоспи, що чистили всьо, всьо пропало.» [7].

Ковалишен Іван Андрійович зазначав: «Тей розказують, значить, шо на кладбіщі викопали здоровенну яму, отаку як ця комната, і з кожної вулиці звозять цих людей мертвих і туди кидають, і кидають туди, кидають.»

Зі слів очевидця Адасюка Андрія Григоровича: «Хто, де впад підбирали вивозили на кладбіще їх. Хто неживий, то так, кинули в канаву, присипали землею. А хто живий ше рухався, то лишали, потом на другий, на третій день, хто погіб, то присипали. І всьо. Таке було.» [7]; «Ну яке там похорони, на шо небудь там, на тачанку. Там послали шоб яму. Тей в яму, тей присипали землею, ше якоюсь. Які там похорони були, кажний голодний.»

У свідченнях очевидців дуже багато людей називали поіменно своїх рятівників: «Ніколи не забуду старенької бабусі, яка навесні 1933 р. дала мені печену картоплину, коли я сидів з опухлими ногами». І все ж усі ці випадки були винятками: масовий голод обмежував селян у взаємодопомозі. Сталінський терор чинив свою злочинну справу – руйнувалися споконвічні родинні, сусідські та громадські зв'язки.

«Не можна не згадати про тогодішнього голову колгоспу, Абрамюка Михайла. Саме завдяки цій людині голод у нашому краї пройшов не так важко, як у деяких інших районах України. Його можна назвати, як зараз кажуть, борцем проти геноциду. Це була добра та чуйна людина, він не міг відмовити мабуть нікому, хто звертався до нього за допомогою, коли ситуація була вже зовсім безнадійною, старався допомогти з харчами. Також влаштовував у колгоспі обіди для членів того ж колгоспу, а також найбідніших, німецьких людей та дітей. А в часи розкуркулення навіть попереджував про дії влади, щодо так званих куркулів, звісно вночі і перед величезним страхом. Так, Абрамюк Михайло, попередив нашого сусіда вночі, шоб той негайно відкріся усього напрацьованого важкою працею хазяйства і майна та вступив до колгоспу. Інакше вишлють до Сибіру, та, мабуть, не тільки його він попереджав. Протистояв геноциду. А тоді це був величезний ризик, втратити все і бути відсланим до Сибіру за свою доброту» [7].

Свідчення Дорофея Пікула, який пам'ятає дакількох людей: «Герасимчук Михайло у роки Голодомору працював завгоспом місцевого колгоспу. Улітку 1933 року, коли достигав новий врожай, правління місцевого колгоспу вирішило змолоти 130 пудів зерна, шоб підтримати голодуючих колгоспників. Залежно від кількості людей у сім'ї видавали 2-3 пуди борошна. За вчинені дії членів правління та ревізійної комісії колгоспу звинуватили у розкраданні колгоспного хліба та репресували. М. Герасимчука разом із головою ревізійної комісії М. Шкурніним та членом комісії І. Козієм засудили до розстрілу. Після апеляції розстріл було замінено на 10 років тюремного ув'язнення»

Свідчення Ющук Анастасії Андріївни: «У роки Голодомору сім'я Гуменюків допомагали тим людям, які голодували. Ділились із ними

своїми запасами: картоплею, мукою, хлібом. Дякуючи подружжю, змогли вижити Ющук Анастасія Андріївна та «багато інших людей».

Свідчення Фабрики Василя Климовича: «Шаргородський Пантелеймон Іванович допоміг вижити сім'ї Івана Фабрики, який мав трьох дітей.»

Від голоду загинули цілі покоління, а відтак було загублено історичну пам'ять нації. Близько шести десятиліть заборонялося говорити правду, заборонялося пом'янути замучених, доглядати могили померлих, згадати невинних. Шість десятиліть в історії України білою плямою були 1932—1933 рр. Документи засвідчують, що голодна смерть не перебирала ні віком, ні національністю, ні статтю. Усіх косила підряд.

Голодомор 1932–1933 рр. є національною трагедією. В цей період, знищено українців й старе українське село з його багатими народними традиціями. Натомість з'явилося колгоспне село, яке не виступало проти радянської влади, бо колективізація придушила індивідуалізм.

Таким чином, тільки подальша копітка архівна праця та історіографічні розробки сприятимуть глибшому вивченню цієї жахливої сторінки в історії українського суспільства. Завданням великого історичного значення залишається збирання письмових свідчень безпосередніх учасників подій, адже з їх втратою низка питань залишиться без відповіді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ісакова Н. П. Історіографія проблеми Голодомору 1932-1933 рр. в українській і зарубіжній літературі. Режим доступу: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/2243/1/Isakova.pdf>
2. Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля, фонд 1: Вінницька обл. (Далі: РФ ННЛІКСхП)
3. РФ ННЛІКСхП. Ф. 1: Вінницька область. Оп. 8. Спр. 35: Голод. 40 арк.
4. РФ ННЛІКСхП. Ф. 1: Вінницька область. Оп. 14. Спр. 77: Звіт з етнографічної практики: «Голодомор в 1932 – 1933 і 1946 – 1947 роках в м. Вінниці. Спогади очевидці». 24 арк.
5. РФ ННЛІКСхП Ф. 1: Вінницька область. Оп. 19. Спр. 45: Звіт з етнографічної практики: «Голодомор в 1932 – 1933 і 1946 – 1947 роках в м. Гнівань». 27 арк.
6. РФ ННЛІКСхП. Ф. 1: Вінницька область. Оп. 26. Спр. 66: Спогади про голодомор 1932 – 1934 років у селі Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області. 19 арк.
7. Національний музей Голодомору-геноциду. Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля, фонд 1: Вінницька обл.: Режим доступу: <https://holodomormuseum.org.ua/>

Білоус Оксана

ХРОНІКА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ВІННИЧЧИНИ 1933-1941 РР. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТОГОЧАСНОЇ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ

До сьогоднішнього дня українці прийшли з великими прогалинами у своїй історичній свідомості. Особливо це стосується знань про нашу культуру в ХХ ст. Безліч історичних документів знищено безповоротно. Багато фактів нам невідомо.

Культурне життя Вінниччини розвивалось під впливом інших держав, в багатьох випадках не мали ми можливості поглянути упереджено на того чи іншого культурного діяча. Не знаючи цього, не можна досконало і різнобічно розгледіти вінницьку культуру з 1933-1941 рр.

Період 30-их і 40-их рр. був для України важким.

В 1933р. – голодомор, який приніс з собою багато горя та трагедій. Український народ мав лише одну мету – вижити, а про культуру в той час ніхто не мав змоги думати. Суворох переслідувань зазнали багато вчених. Розпочате в 1930 р. знищення українських установ тепер сягало апогею. Комісаріати освіти, сільського господарства, юстиції, редколегії газет, літературних часописів, енциклопедій, кіностудії оголошувались «гніздами націоналістів - контрреволюціонерів» і піддавалися чисткам.

В серпні 1933 р. Московський державний театр під керівництвом заслуженого артиста Ю.А. Завадського в повному складі прибув до Вінниці і розпочав гастролі в міському театрі ім.Леніна. Театр приїхав до Вінниці після двомісячних гастролей на Донбасі. Він привіз у Вінницю роботи останнього сезону: парадоксальну мелодраму Б.Шоу «Учень диявола» і п'єсу радянських авторів «Справа про душу», побудовану на біографічному матеріалі.

У кінотеатрі імені М.Коцюбинського демонстрували епізоди з кращих звукових фільмів, які були відзняті на радянських кіностудіях. З відомих картин були показані «Златые горы»; з військових картин - «Снайпер» та «Дві зустрічі»; з картин про завоювання радянськими полярними експедиціями Арктики «Переможці ночі».

В листопаді 1933 року в кінотеатрі імені М. Коцюбинського відбувся виступ східних етнографічних художніх ансамблів під керівництвом А. Арустамова. Ансамбль складався зі старовинних східних інструментів – перша тара, друга тара, кеманча, канон і фет. Виконання народних і революційних пісень та музичних творів приємно вразило мешканців Вінниччини своєю професійністю. Всі тридцять п'ять концертів мали успіх.

З 20 листопада 1933 р. було оголошено Всесоюзний декадник науки. Декадник науки у Вінниці було відзначено на підприємствах спеціальними доповідями секцій наукових робітників педінституту та обласної центральної бібліотеки. Головною метою цих заходів було висвітити досягнення радянської науки за шістнадцять років Жовтневої революції. В педагогічному інституті відбувся вечір, присвячений досягненням радянської науки. У всіх інститутах Вінниччини відбулись спеціальні засідання викладачів, де обговорювалась інформація про досягнення науки.

До нашого міста була направлена спеціальна комісія, завдання якої полягало в дослідженні ефективності забезпечення навчального процесу тією мовою, якою бажать батьки. Зокрема планувалося проаналізувати навчання взимку. Кожному вчителю було видано навчальну програму.

Садиба, в якій жив і творив М.Коцюбинський, а також прилеглий до неї майдан, постановою міської ради визначено як державно-історичний меморіальний заповідник. Музею було також передано

майдан, де планувалося побудувати велику бібліотеку та пам'ятник письменнику.

Оперою «Роз – Марі» почав першого і другого травня 1934 р. свої гастролі Воронізький театр музкомедії. Також планувалося показати ще оперети «Коломбіна» та «Сільва» [1].

В серпні 1934 р. у Вінниці було показано високохудожній документальний фільм про відважних героїв Арктики та героїчну епопею. За шість днів демонстрації кінотеатр імені М.Коцюбинського відвідало понад двадцять три тисячі глядачів. Більшість установ, організацій, начальних закладів організували колективний похід на кінострічки.

12 травня 1934 р. великим концертом закінчив гастролі Миколаївський театр юного глядача. ТЮГ працював у Вінниці лише півмісяця. За цей недовгий час дітям було показано тридцять постановок. Юні глядачі Вінниці побачили дитячі п'єси «Перша Нью – Стріт», «Шість мільйонів», «В путь далекій», «Гвинтівка», «Не все коту масляниця» та концерт, який складався зі спортивних танців, балетних номерів, художнього читання.

За декаду своєї роботи у Вінниці держтеатр імені М.Заньковецької показав чотири прем'єри: «Бастилія Божої матері», «Загибель ескадри», «Мій друг», «Мартин Боруля».

В березні 1934 р. на запрошення обласної дитячої бібліотеки до Вінниці приїхало багато письменників з Ленінграду. Вони виступили у політехнічних школах, на конференціях читачів – дітей, також була організована зустріч з педагогами, бібліотечними працівниками та батьками школярів. Поети доповідали про стан дитячої книжки.

В лютому 1934 р. Вінницьку обласну бібліотеку було перетворено на обласну державну бібліотеку і визнано зразковою. В ній постійно відбуваються зустрічі з відомими людьми, проводиться робота з читачами, вона постійно бере участь в усіх політичних господарських компаніях.

Університет культури був створений при Вінницькому будівельному технікумі в березні цього ж року. Була підписана домовленість про співпрацю з Одеським інститутом комунального будівництва та іншими спеціальними вищими навчальними закладами про читання професорами цих закладів публічних лекцій в Університеті культури протягом двох найближчих місяців.

В с.Вишня прожив свої останні роки всесвітньо відомий вчений-хірург і педагог, професор М.І.Пирогов. Там він і похований у фамільному склепі. Президія облвиконкому ухвалила будинок і садибу, де жив Пирогов, передати як історичний заповідник. Колишню садибу великого хірурга мали перетворити на санаторій для медиків. Там же було організовано музей імені М.І. Пирогова.

Для допомоги в самоосвіті при Вінницькій державній бібліотеці було організовано консультаційний кабінет з питань самоосвіти. До консультацій залучено кращих інженерів, наукові, технічні професорські кафедри, що існували у нашому місті. Консультація проводилась в усній і письмовій формах[2].

Всеукраїнське товариство культурного зв'язку з закордоном запросило вінницького художника В.І.Сільвестрова взяти участь у

виставці радянської графіки, що мала відбутися у Фінляндії. Він відіслав на виставку шість своїх гравюр, головною тематикою яких було національне пригнічення єврейського народу за часів царату. Частина гравюр, виставлених у Фінляндії, виготовлені як ілюстрації до твору М.Коцюбинського «Він іде». Згаданий художник майстерно володів різцем. Його праці витримали серйозну критику журі і мали значний успіх на виставці. Частину з них було придбано для місцевого музею.

В січні 1935 р. Вінницю відвідав єврейський письменник Н.Лур'є. Мета його приїзду полягала в популяризації першого всесоюзного з'їзду письменників. Перебуваючи у нашому місті, на підприємствах, у центральній бібліотеці, студентам і учням він доповів про завдання єврейської літератури й боротьбу з націоналізмом та іншими антирадянськими проявами.

8 травня 1935 р. закінчилась нарада письменників – початківців Вінницької області. Крім вінницьких початківців у нараді брали участь п'ятнадцять письменників периферії. Усього в нараді брало участь вісімдесят чоловік, в тому числі викладачі мови та літератури Вінницького педагогічного інституту. Нарada окреслила ряд запланованих заходів з метою допомагати початківцям підвищувати культурний та ідейно-політичний рівень. Багато промовців піднімали питання про потребу видання в області постійних літературних журналів.

12 травня відбувся дитячий крос за програмою: біг на дистанцію чотириста та п'ятсот метрів для дітей та для старших – вісімсот і тисяча метрів. Після кросу відбувся дитячий волейбольний матч. Увечері відбувся футбольний матч між командами профспілок і авторемонтним заводом. Перемогу здобула профспілка.

В травні 1935 р. відбулись гастролі Київського театру імені І.Франка. Головні ролі були виконані заслуженим артистом республіки Ю.Шумським.

За постановою Наркомзему в цьому ж році було складено ґрунто-агрохімічну карту Вінницької області. Для цієї роботи прибула спеціальна бригада наукових працівників Українського науково-дослідницького інституту ґрунтознавства та хімізації.

В парку ім.Козицького в червні місяці відбулось відкриття Літнього дитячого кінотеатру. Були показані кінострічки «Загублена ланка», «Байкал», « На місяць з пересадкою», «Молодість», «Партизанова донька», «Рвані черевики» тощо. При кінотеатрі обладнано майданчик для гри у волейбол, крокет, кеглі, шахова база, бібліотека.

Влітку 1935 р. до Вінниці приїздила з гастролями Всеукраїнська зразкова капела бандуристів, яка отримала почесну нагороду після запису української народної пісні на платівку.

Для культурного обслуговування учнів під час літньої шкільної перерви до Вінниці на гастролі приїжджав Одеський державний театр юного глядача. З 2 по 15 червня школярі мали змогу насолоджуватись п'єсами. Крім вистав театр проводив культурно-виховну роботу.

У вересні в обласному краєзнавчому музеї організували відділ «Художня картинна галерея». Планувалося поповнювати його цінними художніми експонатами з музеїв нашої області та ряду музеїв Союзу.

Новий навчальний рік відкрив повну середню школу для дорослих без відриву від виробництва. Розпочало роботу чотири курси.

У Вінницькому обласному архіві науковими робітниками знайдено цікаві документи – оригінальний контракт за підписом крупного поміщика графа Строганова на продаж групі купців лісу на зруб на площі в кількох сот десятинах за сорок тисяч карбованців і офіційний список поміщиків колишньої Подільської губернії. Дані документи було відправлено до музею [3].

Постановою XVII з'їзду партії та директиви уряду було зобов'язано у всіх містах до 1-го січня 1936 р. остаточно ліквідувати неписьменність серед дорослих. Велика частина неписьмених та малописьменних Вінниччини були жінки. З цією метою на м'ясокомбінаті, кравецькій фабриці, замостянському єврейському будинку літератури були організовані школи. Авторемзавод організував школу для малописьменних.

1 листопада було відкрито школу для розумово відсталих дітей.

В лютому 1936 р. вийшов друком альманах «Літературна Вінниччина». В альманасі було надруковано драматичну поему О.Левади «Божевільна Камо», дві новели О.Маковченка, вірші М.Світайла, Р.Лупана, В.Тарногородського.

В травні 1936 р. відбулись гастролі Чернігівського драматичного театру імені Т.Шевченка. Особливістю цих гастролей стало те, що з одного боку, театр мав святкувати своє десятиріччя, а з іншого - підводив підсумки своєї роботи. Одночасно з гастроллями Чернігівського театру у Вінниці наш оперний театр гастроллював у Чернігові – отже, це був обмін досвідом. Театр показав дванадцять вистав. Це були переважно п'єси українських і російських драматургів.

Культосвітні організації області підготували зустріч з працівниками колгоспів, до яких виїхали кінобригади. Демонстрували кінофільми безпосередньо в таборах. Облнаросвіта організувала пересувні бібліотеки, закупила художню літературу.

Президія облвиконкому ухвалила встановити з нового 1936-1937 навчального року по дві стипендії облвиконкому імені М.Горького в двох вінницьких інститутах – педагогічному та медичному, розміром у двісті п'ятдесят карбованців кожна.

30 вересня 1936 р. закінчив свою роботу Вінницький симфонічний театр.

З приводу святкування роковин Жовтневої революції, у всіх школах Вінниччини відбувались ранки з роздачею подарунків. Центром розваг для дітей в святкові дні став Палац піонерів і жовтенят імені В.Чернявського. Палац організував показ художньої самодіяльності піонерів, школярів та цікаві розваги. Організовано професійний ляльковий театр з артистів – професіоналів, які в Жовтневі дні об'їхали більше двадцяти підприємств міста. Робітники

ряду підприємств і установ Вінниці запросили до себе на свято вихованців дитячих будинків і патронованих дітей, для яких підготували подарунки.

В грудні 1936 р. у Вінницькій державній бібліотеці відбувся літературний вечір, присвячений творчості О.С. Пушкіна, на якому було прочитано лекцію про твір «Євгеній Онегін». Також розпочав свою роботу семінар для читачів та бібліотечних працівників, який мав на меті ознайомити їх з творчістю великого поета.

Все більше в своєму розвитку самодіяльні гуртки протягом 1936 р. прагнули опанувати класичну музику, класичні твори драматургії та балету. Обласна олімпіада показала чудовий розквіт художньої самодіяльності вінничан. У підготовці до олімпіади велику роль відіграв обласний театр опери та балету. Після олімпіади перед театром постали великі і відповідальні завдання – закріпити і зміцнити свої зв'язки з самодіяльними гуртками [4].

Весною 1937 р. на території Палацу піонерів імені В.І.Чернявського було закладено ботанічний сад. Влаштовано його за географічним принципом: з відділами, де репрезентовано дерева й чагарники окремих частин світу помірної зони європейської зони СРСР і Західної Європи, Далекосхідного краю, Північної Америки, Ірану та Середньої Азії. Цього ж року в саду було висаджено шістдесят п'ять дерев та чагарників.

9 травня 1937 р. пройшов велотур Вінниця-Бердичів-Шепетівка-Бердичів-Вінниця, у якому брало участь тридцять п'ять кращих велосипедистів області. З переможців було утворено велосипедну команду, що згодом взяла участь в українському велотурі за маршрутом Київ-Житомир-Вінниця-Тирасполь-Одеса-Миколаїв-Кривий Ріг-Дніпропетровськ-Сталіно-Слов'янськ-Харків-Чернігів-Київ.

11 травня відкрився Вінницький парк культури і відпочинку імені М.Горького. Територію парку було збільшено майже вдвоє, заново переплановано, влаштовано нові алеї, клумби. Приміщення цирку перебудовано під театр «Мюзик-Хол», в якому з 15 травня почав працювати театр естрадної мініатюри. В парку були побудовані павільйони для читання, для гри в шахи й шашки. В проєкті було побудувати спортивне містечко.

18 травня у Вінницькому парку культури і відпочинку відбувся «День музики і співу». Оркестри, хори, сольні виступи привернули неабияку увагу вінничан.

Архітектурно-планувальне управління за завданням Міської Ради виготовило проєкт реконструкції та розширення парку по вулиці Козицького, біля р.Буг. Всі роботи планувалося закінчити до 1 червня.

В травні у клубі ім.Сталіна відбувся масовий інтернаціональний вечір, присвячений триріччю з дня утворення єврейської автономної області – Біробіджан. У вечорі взяла участь група єврейських письменників. Після художньої частини було продемонстровано фільм «Шукачі щастя».

Влітку 1937 р. у Вінниці розпочалась робота по заснуванню музею санітарної культури, який планував мати такі відділи: анатомія та фізіологія людини, військово –санітарний, заразливих та

незаразливих захворювань, особистої гігієни і охорони материнства й дитинства.

Вінницький парк культури і відпочинку ім.Горького організував цикл філармонічних концертів. 30 липня 1937 р. в парку відбувся виступ лауреата українського конкурсу скрипалів Н.Повера. 5-6 серпня відбувся виступ співачки Київської філармонії Д.Фрейчко.

Комітет по роботі серед дружин командирів і стахановців залізничного транспорту Жмеринського експлуатаційного відділу організував для жінок школи по вивченню роботи залізничного транспорту. Створені школи були різних профілів і готували працівників різних кваліфікацій. У школі чергових по станції навчалось на той час двадцять три жінки, в школі вагарів – дев'ятнадцять. Працювали також школи диспетчерів, телефоністок, виховательок дитячих ясел [5].

31 березня 1938 р. Обласний відділ мистецтв і Обласна філармонія організували в театрі ім.Леніна два концерти, присвячені декаді російської класичної музики. Великий успіх мав нещодавно заснований оркестр з тридцяти учнів музичної школи. Оркестр виконав марш «Чорномор» з опери «Руслан і Людмила» та «Песнь без слів» Чайковського. Увечері в театрі відбувся симфонічний концерт оркестру симфонічної музики.

При агробіологічному секторі Вінницького палацу піонерів і жоветнат розпочали свою роботу гуртки юних мічурінців, ботаніків, зоологів та натуралістів. Школярі в цих гуртках вивчали тваринний та рослинний світ. Агробіологічний сектор був забезпечений всіма необхідними приладами для різних дослідів. Були встановлені дослідні ділянки, на яких вирощували нові технічні, лікарські та сільськогосподарські культури.

На початку осені у Вінниці Відділом у справах мистецтва був організований обласний ляльковий театр, колектив якого відразу розпочав підготовку п'єси «Чарівні жорна». Перша вистава відбулась 10 жовтня. З перших кроків роботи театру стало зрозуміло, що немає належної допомоги обласних організацій.

В бібліотеках Вінниці розпочалась підготовча робота до сторіччя з дня смерті основоположника української літератури Івана Котляревського. Свято відбулось 9 листопада 1938 р.

Обласна державна бібліотека підготувала до цієї дати літературну виставку, присвячену життю та творчості І.Котляревського, на якій були представлені відомі твори письменника: «Енеїда», «Наталка Полтавка», а також ряд цікавих біографічних матеріалів.

В дні ювілею було проведено вечір з лекцією про творчий шлях письменника. Для допомоги районним бібліотекам у підготовці до цієї дати обласна бібліотека склала список рекомендованої літератури І.Котляревського, а також методичний лист – пораду, як організувати виставку і провести ювілей.

Подібну виставку підготувала Вінницька обласна дитяча бібліотека. Крім творів письменника були представлені вислови-відгуки великих письменників - М.Горького, Т.Шевченка про творчість І.Котляревського.

В жовтні навчальні заклади розпочали підготовку до святкування вісімдесятиріччя єврейського народного письменника Ш.Алейхема.

Вінницький театр опери та балету на розсуд глядачів показав постановки опер «І.Мазепа», «Тихий Дон», «Дубровський». Кожна вистава отримала шквал оплесків вдячних глядачів.

До відзначення знаменитої дати двадцятип'ятиріччя з дня смерті М.Коцюбинського, музей імені великого письменника розгорнув велику роботу на підприємствах міста. Там були проведені лекції про його життя і творчість. В районах підготували пересувну виставку для обслуговування колгоспників області. До села Лопатинці Тиврівського району було надіслано бригаду, яка збирала матеріал про перебування М.Коцюбинського у цій місцевості [6].

На початку 1939 року обласний будинок вчителів організував цикл лекцій про життя і творчість великого українського поета Т.Шевченка для вчителів міста і області.

Вони прослухали лекції на теми: «Життя Т.Шевченка», «Шевченко і Коцюбинський», «Шевченко - народний поет». В приміщенні будинку вчителя відбулась інструктивна доповідь на тему: «Вивчення творів Т.Шевченка в школах»

В лютому 1939 р. до Вінниці завітав брат письменника Ш.Алейхема. Він взяв участь у багато численних вечорах, присвячених пам'яті письменника. Там брат митця прочитав уривки своєї книги, яка незабаром вийшла друком.

В березні Обласна державна філармонія уклала договір з Московською і Київською державними філармоніями на організацію у Вінниці і в області ряду філармонічних концертів за участю видатних артистів – співаків, музикантів, художників, читачів.

Вінницький театр опери і балету запросив до свого складу трупи артистів московського Великого академічного театру. Значно було поповнено склад оркестру.

З нагоди відзначення трьохріччя від смерті М.Горького в парку культури і відпочинку 17-18 травня 1939 року відбулись літні вечори, на яких були прочитані лекції про життя та творчість письменника. В навчальних закладах та в бібліотеках пройшли виставки, на яких показали весь життєвий шлях М.Горького [7].

16 жовтня 1941 р. спектаклем «Ой не ходи, Грицю, тай на вечорниці» міський театр показав і довів своє подальше зростання і прогрес.

Яскраво, сценічно відобразити історичну, повнокровну дійсність – це завдання успішно було виконано театром, який вже на той час показав «Наталку Полтавку», «Запорожці за Дунаєм», «Сватання на Гончарівці».

На території Вінницької області протягом 1941 р. оживає релігійне життя. Всі священники православних і інших віросповідань мусили реєструватись у керівника обласного відділу освіти, який керував релігійними справами на території Вінницької області. Без його дозволу священники не мали права виконувати свої обов'язки.

В українському соборі містився міський і обласний архів, який мав неабияку наукову цінність. Там містились матеріали історичного значення.

Перед Обласним відділом освіти на початку навчального року постало завдання скласти нові навчальні плани та змінити програми, також планувалось замінити старі підручники новими.

Було створено спеціальну комісію у складі кращих вчителів міста, висновки якої було озвучено на обласній конференції районних інспекторів шкіл.

За новими навчальними планами вводилось викладання Закону Божого. Крім цього запроваджувалось викладання ручної праці та співів в молодших класах.

Однією з основних дисциплін в нових планах стає історія України. Як відомо, історія в радянській школі не викладалась. Вона мала вивчатись в третіх-четвертих класах поверхнево, а вже в сьомому і десятому класах докладніше. До цього процесу планувалось залучити батьків.

Зовсім незадовільним був стан шкільної бібліотеки через відсутність підручників. Програми з історії СРСР, української літератури та географії СРСР передбачалось вилучити.

За наказом відділу було збільшено кількість годин на вивчення такого предмету, як географія.

З 28 березня 1941 р. бере початок історія вивчення Союзу України Національного Студентства Вінниччини. Цього дня відбулись перші збори студентів, на яких було прийнято Статут.

СУНС – це єдина цільна організація. Її завдання полягало у вихованні молоді в піднесеному національному дусі.

Ними було організовано драматичний та співочий гуртки, клуб шахів, доміно. В вересні 1941 р. відбулось відкриття Медичного технікуму на терені колишнього Вінницького медичного інституту. Він мав 3 відділи: акушерський, фельдшерський, лікарський.

У вересні на території Вінниччини було організовано театр імені С.Руданського. Культурно-освітній відділ міської управи провів реєстрацію спортивної роботи. Проводилась реєстрація всіх прихильників фізкультури. Були сформовані футбольні, волейбольні команди, які змагалися в матчах з військовими командами. Були організовані семінари, які підготували викладачів до викладання цього предмету в школах [8].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Театральне життя Вінниччини //Більшовицька правда 1933 р.№1
2. Освітнє життя на Вінниччині //Більшовицька правда 1934 р. №3
3. У Вінницькому обласному архіві науковими робітниками знайдено цікаві документи // Більшовицька правда 1935р. №12
4. Обласна олімпіада показала чудовий розквіт художньої самодіяльності вінничан //Більшовицька правда 1936 р. №4
5. В бібліотеках Вінниці розпочалась підготовча робота до сторіччя з дня смерті основоположника української літератури Івана Котляревського //Більшовицька правда 1937р. №3
6. Обласна державна бібліотека підготувала до цієї дати літературну виставку, присвячену життю та творчості І.Котляревського //Більшовицька правда 1938 р. №4
7. В березні Обласна державна філармонія уклала договір з Московською і Київською державними філармоніям //Більшовицька правда 1939р. №4
8. Культурно-освітній відділ міської управи провів реєстрацію спортивної роботи //Більшовицька правда 1941р. №10

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ІДЕОЛОГІЧНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ВПЛИВУ НА ПОНЕВОЛЕНЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ

Нацистська окупація України (Поділля) 1941–1944 рр. передбачала заміну політичних й ідеологічних устроїв комунізму на нацизм. Громлячи оселі подолян, брутально розтоптуючи людську гідність, обезлюднюючи та колонізуючи захоплені території, проявляючи крайні форми насильства, загарбники, в той же час, вдавалися до зухвалого лицемірства, безцеремонно намагалися видавати свої злочинні дії за благородні вчинки в ім'я кращого майбутнього, а себе – за таких собі непохитних поборників справедливості і добра, піклувальників про щасливу долю чи не кожного українця, хоч в одному із таємних аналітичних німецьких документів (доповідній записці відділу контррозвідки групи військ «Південь») відверто повідувалося про протилежне:

«...Ми відкрито проявляємо... своє негативне ставлення, і навіть ненависть до цієї країни і високомір'я до цього народу, що само собою, виключає будь-яке позитивне співробітництво.

Та обставина, що ми перебуваємо у стані війни уже третій рік і тепер повинні пережити зиму в цій негостинній країні, несе певні труднощі, які можна подолати лише при допомозі правильної поведінки та самодисципліни. Ми не повинні переносити своє незадоволення цією країною на населення, яке зайняте зараз турботами свого голодного існування і перебуває напередодні сурової зими.

Мають місце випадки, коли ми путаємо євреїв з українцями і застосовуємо проти українців методи поводження як проти євреїв, що призводить до серйозного озлоблення.

Звичайно, населення повинне боятися порушувати наші закони та розпорядження. Але ми поводимося з ним часто так, як будьто воно повинне все робити через страх покарання як в період більшовизму. Наслідком цього є той факт, що успіхи в необхідній для нас роботі не дуже великі, не кажучи вже про те, що швидко [все] населення стане нас ненавидіти...» [1, арк. 65].

Утверджуючи свої ідеологічні переконання, окупанти використовували найрізноманітніші методи та засоби. Однак чи не найдієвішим інструментом пропаганди та ідеологічного впливу на населення були преса, радіомовлення, кінохроніка. Тому вже невдовзі після захоплення Поділля на його теренах з'явилася мережа друкованих ЗМІ. Зокрема, стали видаватися часописи «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten»), «Тижневик Барської округи», «Гайсинська газета», «За вільну Україну» (с. Плисків), «Нове життя» (м. Козятин; пізніше виходила під назвою «Козятинська газета»), «Козятинська газета в Ружині», «Літинські вісті», «Відродження» (м. Калинівка) (згодом виходила під назвою «Калинівські вісті», у липні 1943 р. після переїзду редакції до Хмільника була включена до складу газети «Хмільницькі вісті»), «Хмільницькі вісті», «Подолянин» («Der Podolier») (м. Кам'янець-

Подільський), «Український голос» (м. Проскурів), «Дунаєвецькі вісті» (пізніше: «Урядові Дунаєвецькі вісті»), «Нове життя» (м. Старокостянтинів), «Нова Шепетівщина» та ін. На початку 1944 р. у Вінниці друкувався часопис «Нова Україна», який до того виходив у Харкові та Полтаві [2, с. 15].

Усі вони були україномовними, всіляко возвеличували, особливо на завершальному етапі свого існування, агресивну, людиноненависницьку політику Третього Райху. Наприклад, «Вінницькі вісті» («Winnizaer Nachrichten») проголошували, що «тільки запорожці за свою волю билися самі, а за нас б'ється німецьке військо, як оборонець нового, справедливого ладу від прибою темних сил. Ми – нарід, що його червона Москва двадцять два роки топтала і нищила, проте знищити не могла... Ми даємо святу клятву, що покладемо всі свої сили на допомогу німецькому народові, його збройним силам та його великому Фюрерові Адольфові Гітлеру...» [3]. Недарма вінничани називали її «німецькою газетою з українським шрифтом». Власне, такої оцінки заслуговувала й решта подільських видань.

На території регіону поширювалися також україномовні й німецькомовні газети, видані поза його межами. Серед таких: «Deutsche-Ukrainer Zeitung» («Німецько-українська газета»), «Ukraine Post» («Українська пошта»), «Der Deutsche Landwirt» («Німецький фермер»), «Український хлібороб» та інші. Німецькомовна періодика в основному розповсюджувалася серед фольксдойче [4, с. 430].

Друковане слово було особливою зброєю в руках гітлерівських загарбників упродовж всього періоду окупації Поділля. Так, обезлюднюючи його, ні на день не припиняючи зухвале «полювання за черепами» [«східними робітниками», «остарбайтерами». С. Г.], як і на початку «вербувальних» кампаній, окупанти через підлеглі засоби масової інформації періодично звертались до певних категорій населення з пропагандистськими прожектами.

«Українська молодь!

Німецька влада кличе Тебе до виконання трудової повинності. Особи обох статей віком від 18 до 20 років зобов'язані в указані терміни зголоситися через відповідні Уряди Праці до «Служби праці». Самі беззмисловні чутки розповсюджуються ворогами по містах і селах. Все це брехня. Ми не бажаємо спустошення України і з її людей робити рабів.

Українська молодь! Подумай про те, які величезні завдання стоять перед тобою після закінчення війни. Країна, яка на протязі двадцяти трьох років експлуатувалась жидо-московською комуною, країна, з якої висмоктувалися всі соки, повинна відродитись, повинна стати тим господарчим фактором життя нашого континенту, яким вона, на основі своїх багатств, призвана бути. Яка велика робота на Тебе чекає! Цю роботу будеш виконувати Ти, українська молодь...

Нова Європа кличе Тебе!..» [5], – закликав кам'янець-подільський «Подолянин».

«Юнаки і дівчата!

Чи пам'ятаєте Ви про ваших однолітків у ще незвільнених областях Росії?

Ви знаєте, що большевизм мобілізує їх там І ВСІХ НАДСИЛАЄ на муки, смерть, у вогонь війни?

Скільки їх не повернеться додому? Скільки і яких страждань вони зазнають, якщо залишаться живими? А якщо і повернуться, то чи не каліками на все життя? ПАМ'ЯТАЙТЕ ПРО НИХ, ТІЛЬКИ ПРО НИХ, коли Вас закликають тепер до мирної праці для загального блага!

Як Ви думаєте, чи не дали б вони перевагу праці в мирних обставинах, якби їм запропонували помінятися з вами місцями?

Пам'ятайте про них!» [6], – наголошувалося в «Урядових Дунасвецьких вістях».

Звертаючись до поневолених подолян, окупанти намагалися також нав'язати (мовою розтиражованого чи не всіма україномовними часописами інтерв'ю Генерального уповноваженого Райху по використанню робочої сили Ф. Заукеля, яке він дав газеті «Deutsche-Ukrainer Zeitung»), думку про те, що «...праця українців в Райху є в рівній мірі працею для самої України. Бо в німецьких фабриках повстають [так у документі. С. Г.] плуги, трактори для їхнього краю, в німецьких господарствах виростає расова [так у документі. С. Г.] рогата худоба, расові свині, расові жеребці, яких тисячі привезено... на Україну, щоб відродити стан тваринництва. З Німеччини приходить насіння для української ріплі. Тому українець мусить призадуматися над тим, що він працею у німецьких фабриках та в німецькому тилу творить саме для своєї батьківщини... Тільки Німеччина може зробити кращою українську землю...» [7].

Надокучаючи мешканцям краю зі сторінок газет, нацистські «благодійники» не забули навіть про «класову робітничо-селянську єдність»: «Німецький селянин і робітник закликають Вас до співпраці в Райху. Ви матимете в Райху краще життя, ніж тут...» [8].

Особливе місце займали статті антирадянської та антиєврейської пропаганди, яка часто поєднувалась через поширення тези «жидобільшовизм». Загалом, усі антирадянські кампанії нацистів містили яскраво виражену антиєврейську складову. Нацисти постійно використовували «ідеї антисемітизму як дієву силу, що мобілізувала народ проти більшовизму» [9, с. 229]. Для цього використали навіть постать Т. Г. Шевченка. У трактуванні гітлерівців український письменник виступав як «народний борець проти Москви, Польщі, іудаїзму і як визвольна сила проти більшовизму» [10].

Зокрема, «постаттю Кобзаря та його творчістю нацистська пропаганда скористалася у березні 1944 р., коли війська Вермахту відступали по всьому східному фронту... У газеті «Нова Україна» за 5 та 12 березня 1944 р., яка в цей час виходила у Вінниці, були вміщені відповідні публікації. Як і, свого часу, навесні 1942 року, так і навесні 1944 року, центральним залишилося антирадянське та антиєврейське спрямування пропаганди нацистів. В опублікованій 5 березня 1944 р. статті зосереджено увагу на образі Т. Шевченка, який начебто спотворено популяризувався радянською владою у довоєнний час» [4, с. 407 – 408], та сформульовано такий висновок: «Одним словом, коли скласти докупи... советські визначення нашого великого поета й суті його творчості, то перед нами постав би,

фігурально пишучи, портрет, на якому Тарас Шевченко мав би на голові, замість сивої шапки, жидівську ярмулку з сіоністською зіркою, а в руках, замість свого славетного «Кобзаря», – повне зібрання творів Маркса-Леніна-Сталіна з додатком до них червоного прапора з молотом і серпом...» [11].

Систематично публікувалися зведення командування Вермахту, інформаційно-пропагандистські матеріали про поточні питання німецької політики, «заплановане» знищення радянської колгоспної системи, розпорядження та оголошення окупаційних органів влади.

Разом з текстовою інформацією в часописах містився ілюстративний матеріал у формі фотографій та карикатур. Серед фотографій – державні, політичні й військові діячі Німеччини та союзних їй країн, німецькі регіони, українські робітники в Німеччині тощо; карикатури – переважно зображення лідерів країн антигітлерівської коаліції, зокрема Й. Сталіна, В. Черчилля, Ф. Рузвельта та інших, а також карикатури антирадянського, антисемітського й англо-американського характеру [4, с. 423 – 424].

Усі газетні видання сумлінно дотримувалися вимог, передбачених інструкцією Міністерства окупованих східних територій, виданої у березні 1942 р. У документі наголошувалося на необхідності вживати назву «Україна» лише в територіальному значенні, писати про Німеччину як «захисника» України, а про німецькі збройні сили – як про «спасителя» України, разом із прізвищем А. Гітлера рекомендувалося вживати додаток «фюрер-визволитель» тощо [12].

Для підтримки серед населення антирадянських настроїв гітлерівські загарбники систематично апелювали до комуністичних злочинів довоєнного часу. Так, у відозві до сільського населення генералбейцрку «Житомир» у липні 1943 р. генеральний комісар Е. Лейзер підкреслював: «Восен[и] 1932 року радянська влада відібрала від вас врожай, щоб загнати вас у колгоспи. Які були наслідки цього? Мільйони селян у 1933 році вмерли голодною смертю» [13].

Періодично жителям регіону нагадували про депортації, розстріли «ворогів народу» 1937 – 1938 рр., страти політичних в'язнів у червні – липні 1941 р. Так, щоб розкрити факти більшовицьких репресій 30-х років на Кам'янець-Подільщині, було проведено розкопки території тюрми у м. Проскуріві та на хуторі поблизу м. Кам'янець-Подільського, в результаті чого виявлено численні поховання тисяч по-звірячому закатованих людей.

Однак найбільшою пропагандистською антирадянською акцією гітлерівців на території Поділля, та й України, стали розкопки у Вінниці могил масових захоронень жертв сталінського терору кінця 1930-х років. Адже ще з осені 1942 р. серед місцевого населення поширювалися чутки про численні страти репресованих громадян та таємне поховання їх у деяких районах міста, зокрема на території фруктового саду в районі Літинського шосе – вул. Підлісної, що було підтверджено першими розкопками, проведеними 24 травня 1943 р. за наказом окупаційної влади [14].

Згодом у межах Вінниці було виявлено та розпочалася ексгумація в двох інших місцях поховань жертв НКВС 1937 – 1938 рр: у

місцевому парку культури і відпочинку та на православному цвинтарі (за сучасним універмагом, ближче до лікарні ім. Пирогова) [15].

Активні розкопки розпочалися наприкінці травня – на початку червня 1943 р.

Ставка на ексгумацію масових жертв НКВС як дієвий засіб антирадянської пропаганди зумовлювалася значним успіхом пропагандистської кампанії, пов'язаної з виявленням та дослідженням у квітні 1943 р. жертв катинської трагедії. Разом із посиленням антирадянських настроїв серед населення нацисти хотіли відвернути увагу від власних злочинів. Також було поставлене завдання надати вінницькій трагедії міжнародного резонансу із можливим засудженням злочинних дій комуністичної влади. Не випадково керівник імперської служби безпеки Третього Райху Е. Кальтенбруннер дозволив відправити в місто кримінальну комісію. З 24 травня по 3 жовтня 1943 року у Вінниці працювали три німецьких і одна міжнародна комісії (до її складу входили медики і анатоми з Бельгії, Болгарії, Фінляндії, Франції, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини) з обслідування місць масових захоронень.

Загалом, впродовж 24 червня – 26 серпня 1943 р. у трьох частинах Вінниці було розкопано 91 масове поховання, у яких виявлено 9432 тіла, у тому числі 169 жіночих. Найбільш ймовірним часом їхньої загибелі називалися 1937 – 1938 рр. [4, с. 412 – 413].

Активні пропагандистські заходи нацистів проявлялися уже під час першого перепоховання 12 червня 1943 р. Про це свідчить присутність на заході урядовців міністерства пропаганди, представників райхскомісаріату, генерального комісаріату, гебітскомісаріату, штадткомісаріату, української допоміжної адміністрації. Багато з них виступали з промовами, у яких підкреслювалися злочинні дії радянської влади. Представник головного відділу агітації і пропаганди Житомирської генеральної округи Шульц у виступі сказав: «Українці! Ви забули, що було два роки тому, коли ви не знали ввечері, що буде ранком з вами, забули, як чорний ворон їздив по вулицях, забираючи назавжди у підвали НКВД ваших рідних. Дехто вже забув, як комуністична ідея про класову боротьбу, ця потворна ідея про боротьбу кожного з кожним, творила тут, на цих землях, страшні орґії» [16].

Довідавшись про розкопки, до Вінниці стали прибувати люди з міст і сіл області, інших регіонів України, родичі яких були заарештовані у 1937 – 1938 рр. та у передвоєнний період. Жителі міста і області з жахом пізнавали рештки рідних, вбитих катами НКВС. Біля розритих могил на деревах був натягнутий дріт, на який розвішувались особисті речі жертв. На підставі знайдених документів, одягу, окремих знаків на тілі, листів і записів, які знаходили у ямах, вони впізнали до 10 % убитих [17, с. 210 – 211].

Було встановлено, що більшість в'язнів перед смертю зазнали жорстоких тортур і всі були убиті в потилицю однією чи двома кулями малого калібру або померли від uszkodження голови. Майже всі мали зв'язані за спиною руки [18].

Виявлені тіла загиблих перепоховувались у братських могилах.

До Вінниці прибували журналісти з різних регіонів райскомісаріату «Україна», з Італії, Румунії, Словаччини, Швеції, Болгарії, Франції, Сербії, Данії та інших європейських країн [14].

Найбільш детально опис ходу ексгумації жертв трагедії, їхніх перепоховань, методів роботи НКВС зі знищення населення, а також тексти різного роду документів, зокрема, протоколів судово-медичної експертизи, свідчень родичів загиблих та очевидців, списки встановлених прізвищ жертв тощо до жовтня 1943 р. подавала газета «Вінницькі вісті» [4, с. 415], читацький інтерес до якої помітно зріс. Газетні публікації доповнювалися численними фотографіями. На початку червня 1943 р. часопис навіть підготував тематичний спецвипуск [14]. Для обговорення підходу з висвітлення нацистської пропагандистської кампанії в офіційній пресі генеральної округи «Житомир» 13 – 15 липня 1943 р. у Вінниці відбулася конференція редакторів місцевих газет [19], у якій брали участь представники Італії, Франції, Швеції, Данії, Болгарії, Сербії та інших держав.

За свідченням мешканців міста, були ще й інші могили в'язнів, розстріляних НКВС. Однак до приходу радянської армії їх розкопати не встигли. Нерозкритими залишилося ще до двох десятків могил, в яких містилося до 250 тіл. Німецькі окупанти, здобувши пропагандистський матеріал, припинили розкопки [17, с. 211].

Оскільки пропагандистські зусилля окупантів набули чималого розголосу, на них відреагувала радянська сторона. 12 серпня 1943 року газети «Правда» і «Известия» опублікували повідомлення Радінформбюро: «Берлинские провокаторы ныне объявляют о якобы «случайных» находках массовых могил, пытаются приписать свои чудовищные злодеяния советским властям. Гитлеровцы разыгрывают в Виннице над трупами своих жертв гнусную и наглую комедию. Убийцы, чьи руки обагрены невинной кровью, откапывают трупы людей, которых они уничтожили, устраивают балаганные инсценировки на могилах. Такой мерзости и такого лицемерия мир еще не видел».

Коли в березні 1944 р. у Вінницю увійшли радянські війська свідків розкопок, які виступили в газетах в період окупації чи навіть просто розповідали про них сусідам, було репресовано. На Нюрнберзькому процесі радянські представники зробили все, щоб не допустити поширення інформації про події [20].

Окрім численної періодики, друковані форми нацистської пропаганди були доповнені пропагандистськими листівками, плакатами, книжковою продукцією. Так, восени 1943 р. у Вінниці видано брошуру учасника комісії з розкопок могил жертв катів НКВС, працівника редакції газети «Вінницькі вісті» А. Трембовецького «Злочин у Вінниці». За результатами згадуваних розкопок у 1944 р. у Берліні опубліковано книгу «Amtliches Material zum Massenmord von Winniza» («Офіційні матеріали про масові вбивства у Вінниці») [21, с. 255].

Інформація про ексгумацію та перепоховання тіл розстріляних була зафіксована також у німецькій кінохроніці, що поширювалася в Україні й в європейських країнах. Київською кіностудією «Українфільм» спільно з німецькою пересувною кіногрупою

«Вохеншау» створено фільм під назвою «Похорони жертв більшовицького терору в м. Вінниця» [4, с. 416].

Слід зазначити, як і друкованим засобам масової інформації, у системі нацистської пропаганди на окупованій території України, зокрема Поділля, кінохроніці надавалось важливого значення. Вона, як правило, демонструвалася у рамках так званих «тижневих оглядів» перед показом художніх фільмів. Провідними пропагандистськими сюжетами кінохроніки були дії Вермахту на фронтах, антирадянська пропаганда, матеріали про переваги німецького способу життя [4, с. 399].

Не менша увага надавалась кінофільмам. Вони, з одного боку, виступали розважально-інформаційним, меншою мірою – пропагандистським засобом для вояків Вермахту та службовців військового й цивільного управління. З іншого – кінопродукція через пропагандистський вплив мала схилити місцеве населення до сприйняття системи нацистських порядків та цінностей.

Як інформував часопис «Вінницькі вісті», особливе зацікавлення серед подільських глядачів викликали німецькі кінофільми «Я обвинувачую», «Повернення», «Віденські історії», «Танок з царем», «Дорога в простір» та ін. [22].

Кінофільми виступали як пропагандою німецького способу життя, так і політики Третього Райху [4, с. 399].

Окрім численної періодики, кінохроніки, листівок та плакатів використовувалася також радіопропаганда.

Уже в перші місяці окупації в генералбецірку «Житомир» у колишніх обласних центрах – Житомирі, Вінниці та Мозирі – була відновлена діяльність довоєнних радянських радіовузлів, ліній радіомережі, гучномовців та індивідуальних радіоточок [22]. Зокрема, у Вінниці до середини 1943 року було підключено 4400 радіоточок [23]. Але щоб слухати радіо, потрібний був спеціальний дозвіл німецького командування.

Зі створенням групи радіостанцій України нацистська радіопропаганда стала централізованою. Вона особливо посилилася навесні 1943 року під час проведення польових робіт і впровадження нового земельного ладу. Радіопропаганда також мала на меті залучити місцеву молодь на роботи до Німеччини. Із липня 1943 року щонеділі українською та російською мовами транслювалися передачі для родичів осіб, які перебували на роботах у Райху. У програмі зачитувалися листи та передавалися «привітання» від робітників зі Сходу своїм рідним. Перед мікрофоном виступали і члени делегацій, які відвідали Райх. Подібний підхід також використовувався в роботі місцевого радіомовлення.

Для охоплення пропагандистським впливом якомога більшої кількості місцевого населення у 1943 р. радіотрансляційні вузли почали створюватися в провінційних містах Житомирської генеральної округи, зокрема у Гайсинському районі [24]. Проте радіо у своїй дії залишалось досить обмеженим, адже трансляції в основному охоплювали міста та прилеглі села.

Поширюючи радіотрансляційну мережу, окупаційні органи проводили заходи із виявлення та вилучення ефірних радіоприймачів. Адже вони давали змогу прослуховувати комуністичні радіопрограми, серед яких зведення Радінформбюро [4, с. 397].

Що стосується наявності у населення ефірних радіоприймачів, то вони були дуже великою рідкістю. Крім того за зберігання таких приймачів німецькі загарбники безпощадно карали їхніх власників (доходило навіть до розстрілів). Користуватись ними населенню категорично заборонялося.

Друковані засоби масової інформації, кінохроніка та радіомовлення були важливими інструментами інформаційно-пропагандистської діяльності нацистських загарбників, засобом їхнього впливу на свідомість поневоленого населення практично до останніх місяців окупації Подільського краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38.
2. *Гальчак С. Д.* Словом і багнетом: журналісти Вінниччини у Другій світовій війні / С. Д. Гальчак / 3-є вид., доповн., переробл. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2016. – 136 с.
3. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1944. – 1 січня.
4. *Стельникович С. В.* Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / С. В. Стельникович. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2015. – 592 с.
5. Подолянин (Der Podolier). – 1943. – 20 травня.
6. Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 4 червня.
7. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 11 червня.
8. Подолянин (Der Podolier). – 1943. – 20 травня.
9. *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер; [пер. з англ.: С. Коломійця, Є. Ровного]. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2002. – 368 с.
10. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. Р – 1151, оп. 1, спр. 137, арк. 10.
11. Нова Україна (Вінниця). – 1944. – 5 березня.
12. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 6, арк. 41.
13. ДАЖО, ф. П – 2668, оп. 2, спр. 72, арк. 1.
14. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1943. – 3 червня.
15. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1943. – 15 липня.
16. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1943. – 20 червня.
17. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. – Вінниця: Книга-Вера, 2007. – 304 с.
18. *Косик В.* Перші відомості на Заході про масові розстріли у Вінниці в 1937 – 1938 рр. / В. Косик // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2002. – С. 189.
19. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1943. – 22 липня.
20. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Кн. 1 / Редкол. тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лациба (заст. гол.), С.С. Нешик (заст. гол.), П. М. Кравченко (відп. секретар), М. Г. Баландюк, С.М. Василюк, С. Д. Гальчак та ін.; Упорядн.: В. П. Лациба (керівник), В. Ю. Васильєв, С. Л. Калитко, Р. Ю. Поджур та ін. – Вінниця: «ДКФ», 2006. – С. 226 – 412.

21. *Гальчак Сергій*. Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945): Монографія / Сергій Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. – 656 с.
22. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1942. – 22 липня.
23. Вінницькі вісті (Winnizaer Nachrichten). – 1943. – 22 липня.
24. Гайсинська газета (м. Гайсин). – 1943. – 25 квітня; 11 липня.

Літинський В'ячеслав

СПОГАДИ ДІТЕЙ ВІЙНИ ПРО ПАРТИЗАН ТА КОЛАБОРАНТІВ У КОЛЕКТИВНІЙ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ ПОДОЛЯН: ПРОБЛЕМИ «ПАМ'ЯТАННЯ» ТА «ЗАБУВАННЯ»

Сучасний світ потребує процесу переосмислення минувшини. Пам'ять людей є важливим чинником у даному процесі та формується під низкою факторів і одним з них є політичний режим, ідеологія країни, у якій проживає людина. Для пострадянської України процес самоідентифікації минув ще у 1990-х, але ми ще досі потребуємо усвідомлення певних подій нашої історії задля побудови держави, що своє минуле цінує, знає і може оперувати ним задля підвищення міжнародного авторитету та добробуту громадян.

Міфологізація партизанського руху радянським тоталітарним режимом є одним із багатьох бар'єрів, котрий слід досягнути, щоб розвиватись у руслі не керованої демократії, а у руслі самостійної демократичної держави. Усні спогади мають чимале значення у розвінчуванні міфів, але водночас вони часто є оманливими.

Дослідження стосується двох суперечливих груп, котрі були учасниками Другої світової війни і безпосередньо спогадів подолян – дітей війни про дані групи. Перша група – партизани і друга група – «колаборанти» (старости та поліцаї).

Базою дослідження є польові матеріали, зібрані студентами інституту історії, етнології та права (тепер – факультету історії, права і публічного управління) Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського під час літньої етнографічної практики у 2015 році. Матеріали зберігаються у Рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ (Фонд 32 – «Діти війни»). А також джерелами є одноосібні, тематичні, напівструктуровані інтерв'ю (тематичні блоки: родина перед війною, війна, після війни). Щодо статистики, то у рамках тематичного блоку, що стосувався партизан та колаборантів, було розглянуто 64 справи. Переважно інформаторами виступали жінки (70%). Географія опитаних має локальний характер, здебільшого регіоном проживання під час подій війни було Поділля.

Власне у статті йтиметься про місце пам'яті як чинника міжпоколінневої трансляції значущих для групи знань про минуле, суб'єктивні та об'єктивні впливи на процеси «пам'ятання» та «забування» в індивідуальній та колективній пам'яті вплив офіційної радянської політики пам'яті на трансформацію та уніфікацію масової пам'яті, нестатичність пам'яті, яка зазнає реінтерпретацій та переоцінок у змінних контекстах сучасності.

Взагалі таке поняття, як «колективна пам'ять» було запроваджено у науковий обіг французьким соціологом Морісом Хальбваксом у середині 1920-х років. Науковцем було запропоновано оригінальну теоретичну концепцію про обумовленість будь-якої індивідуальної пам'яті пам'яттю колективною. Автор даної теорії цілкомито заперечує саму можливість існування індивідуальної пам'яті незалежно від соціальних контекстів, якими вона цілкомито детермінована на усіх етапах формування – від селекції образів, що запам'ятовує індивід і аж до форм та способів їх репрезентації[16, с. 9]. Слід зазначити, що важливою складовою теорії колективної пам'яті Хальбвакса є ідея про те, що колективна пам'ять виходить за межі індивідуальної біографії та забезпечує міжпоколіннєву трансляцію значущих для групи знань про минуле. Тривкість у часі колективної пам'яті групи залежить від ефективності її зусиль, спрямованих на підтримання цієї пам'яті, а зміст цієї пам'яті може змінюватися залежно від зміни панівних ідеологій[6, с. 10].

У тоталітарному суспільстві була сформована єдина – уніфікована офіційна пам'ять, з чітко визначеними оцінками кожної із соціальних груп. Радянський режим щодо українців, як зазначає Ярослав Грицак, практикував «радикальну національну амнезію». За таких умов історична пам'ять українців не лише деформувалася, а й «атрофувалася», як атрофуються м'язи людини, які вона не задіює [15, с. 4]. Радянські партизани – створення «героїчного» шлейфу й певна міфологізація цієї соціальної групи. Ставлення радянської влади до частини українського населення - лояльного до нацистської окупаційної влади, - отримало «ярлик зрадника батьківщини», «колаборанта». Саме тому пам'ять про ці категорії населення потрапили під тиск «радянської політики пам'яті». Метою не є показати, як саме діяли групи, чи були вони позитивним сегментом історії або ж негативним. Завдання - перш за все показати, яке місце спогади про них займають у колективній та індивідуальній пам'яті суспільства, які збереглися спогади дітей війни Поділля, які були забуті, наскільки вони були трансформовані радянським режимом.

Можна виділити певні особливості відповідей людей на запитання, що стосувалися даних груп. Наприклад: *«Тато казав, що бабушку мою тоже забрали у Германию з везьок з партизанами....то вона вернулась, а сестра матери десь там і залишилася, а чи так було что того забрали– тики Бог знае..»* [5, с.6]. Перша особливість – здебільшого відповіді були побудовані на тому, що казали батьки чи старші люди реципієнтам. Тобто аспект першого враження діти війни висвітлюють значно рідше, або взагалі цього не роблять.

Наступним пунктом, котрий і водночас у даному дослідженні є основним, можна вказати замовчування. Саме те, що опитані (переважно чоловіки) часто не готові говорити відкрито та розлого про поліцаїв та старост, а особливо – партизан, може бути пов'язано з травматизмом, як сукупністю наслідків вкрай болісного, глибокого та сильного психоемоційного шоку[17, с.3]. У даному випадку

травматичною пам'яттю можна назвати спогади, витоки яких криються у певному жажливому досвіді подій війни і від того замовчування та не бажання розмовляти на ті теми, котрі є найбільш травматичними. Із інтерв'ю Глінчука Івана Михайловича, 1935 року нар., с. Жилинці, Ярмолинецького району: *«Партизани..нічо, нічо не знаю,не скажу»* [10, с.5]. Замовчування є однією з форм колективного забування. З одного боку, ті, хто пережив травму, часто не хочуть або нездатні говорити про болісні спогади [17, с. 10]. Але, на думку соціолога Габрієли Розенталь, «нездатність травмованих людей говорити не слід вважати в першу чергу наслідком травматизації; вона значною мірою спричинена потребою інших людей забути і не мати справи з болем від спілкування з тими, хто пережив насильство [16, с.5]. Як будь який неприємний досвід, війна та жертви – це те, що спільнота прагне забути; завіса забуття опускається над усім болючим та неприємним. Обидві сторони залучені у цей процес: з одного боку, жертви, які вірогідно хочуть, але не можуть забути, а з іншого – всі ті, з сильною і часто несвідомою мотивацією, які дуже хочуть забути і успішно це роблять. Ця різниця переживається повсякденно і є вкрай болісною для обох сторін [17, с. 10].

Розвиток усної історії в Україні засвідчує, що категорія ґендеру є ключовою як для процесу інтерв'ювання, так і для аналізу спогадів: жінки переважають як серед дослідників, так і серед респондентів. Таким чином, мимоволі на перші щаблі виходить саме жіноче бачення й оцінки подій минулого [16, с. 12]. Особливість у тому, що саме жінки розповідають часто відверто та розлого, але спостерігається багато переказів, своєрідних вигаданих історій. Часто запитують про те, чи можна говорити про партизан щось погане чи це правильно. Наприклад, той факт, що існували люди, котрі ніби йшли у партизани, але насправді переховувались від мобілізації [2, с. 2]. Це виникає у зв'язку з тим, що радянське керівництво створило позитивний образ визволителів партизан і говорити щось таке, яке могло б поставити під сумнів партизанський внесок у війну було заборонено. Із інтерв'ю Кошук Інни Степанівна, 1937 року народження, село Пляхова, Козятинський район: *«А що це казати можна? Да? Таке було, що батько мій, щоб на фронт не забрали у позрібі день-два посидів, а потом до лісу у землянку...Мати переживала за нього»* [3, с. 6].

Що стосується розмов про старост та поліцаїв, то інформанти одразу відповідають і не бояться виразити свого негативного ставлення, що можна пов'язати зі створенням образу «клятого фашиста», котрий вже задавав еталон до творення подальшого асоціативного ряду негативних персонажів, антигероїв війни: *«Насчет старост...Мама розказували, що воно пішло до німців, заявило значить, що в районі залишено партизанський загін, показало падло таємні схованки з продовольством, зброєю і боеприпасами. Всі партизани були арештовані і повішені на площі у Валках. Серед них голова сільради і ше наші вчителі Требухов, Обрізан, Абрамов»* [3, с. 5]. Досить прикметним у цьому ряду є образ «фашистського посіпаки», «зрадника власного народу». Необхідно

зазначити, що яким би лиховісним не був образ самого «фашиста», але він усе ж виглядає менш бридким ніж «зрадник» у різних модифікаціях: «власівці», «лісові брати», «бандерівці» тощо. Якщо у ставленні до основних воюючих супротивників радянська ідеологія проявляє ненависть, гнів, жагу до помсти, то до «зрадників» здебільшого презирство, гидливість, відразу. Якщо перших називають – «агресори», «окупанти», «загарбники», то другі – «колабораціоністи», «фашистські посіпаки», «холуї», «наймити», тобто на порядок мерзенніші, прислужники «нечисті»[20, с. 12]. На них звалюють багато провин, щоб виправдати власні прорахунки («вони оголили фронт», «стріляли у спину нашим бійцям», «замість спротиву загарбникам лизали їм чоботи»)[20, с. 11]. Із спогадів Іванюк Галини Петрівни, 1938 року народження, місто Бар: *«Татко говорили за старост, за тих клятих поліцаїв... В школі то казали, що погані ті палицаї, ото ми називали Марусю палицайкою, бо страх як не любили її»* [4, с.7]. Ставлення цивільного населення до даних груп так званих колаборантів доволі таки неоднозначне. Старости та поліцаї у розумінні дітей війни – негативний образ. Зі слів однієї з інформаторів: *«На смот старост... Мама розказували, що воно пішло до німців, заявило значить, що в районі залишено партизанський загін, показало падло таємні схованки з продовольством, зброєю і боєприпасами. Всі партизани були арештовані і повішені на площі у Валках. Серед них голова сільради і ше наші вчителі Требухов, Обрізан, Абрамов»* [13, с.8]. У СРСР пропагувалася думка про те, що ці люди були зрадниками радянської армії та країни, що вони ж викривали партизанські загоны. Хоча той же самий староста часто міг допомогти цілому поселенню, адже знаходив баланс між окупантами та населенням. На цю посаду не призначали, а обирали місцеві жителі, як вияв довіри.

Стосовно оцінки діяльності партизан, старост та поліцаїв інформантами, то як вже було сказано, партизани здебільшого – визволителі у розумінні дітей війни. Але є певні нюанси. На питання про те, звідки та для чого потрібні партизани, чи були вони місцевими, або ж іногородніми не дається точної відповіді, адже складовими так званої сакралізації війни радянським керівництвом є такі прийоми маніпуляції історичною свідомістю як героїзація «своїх» і демонізація «ворогів». «Свій» – це місцевий воїн-визволитель, який безмірно любить свою Батьківщину, готовий за неї віддати власне життя, загалом, людина з високими моральними якостями [15, с. 22]. На думку українського дослідника Андрія Портнова, в «правді» про війну не могло бути місця ні для злочинів советських військ 1944–1946 років у визволеній від нацистів Європі, ні для оповідей про не зовсім героїчну діяльність партизан, котрі насправді часто були немісцевими [14, с. 10]. Вони були «закинуті» радянською владою до різних місцевостей часто задля того, щоб робити незначні диверсії в тилу ворога, як правило поблизу чи в населених пунктах, для очікуваного результату – покарання місцевого населення окупаційною владою. Таким чином знищити лояльність окупантів і місцевого населення один до одного, посіяти недовіру та ненависть.

Коли ж мова йде про окупантів та «колаборантів», то спостерігається чітке розуміння та розграничення: звідки, хто і з якою метою прийшов. Зі спогадів Газдюк Явдохи Степанівни, 1938 року народження, села Юнашки, Погребищенський район, Вінницька область: *«Партизани.. були, да, боронили. Прийшли значить десь не звідси, не з Юнашки... Бог їо зна. Окупацюри то германські, десь звідти землі нашої захтіли, людей, крові»* [4, с. 9]. Дане явище існує тому, що ще з часів війни і аж до 1990-х років теми партизанства, староства, поліцаїв або не розкривалися, або ж створена була позиція протиставлення образів, негативізму, як частина єдиного міфу під назвою « Велика Вітчизняна війна»

Про доволі таки стримане ставлення селян до партизанів свідчать не тільки скромна чисельність просоветського партизанського руху в Україні в роки Другої світової війни, але й слова начальника Першого відділу Головного відділу Міністерства східних територій (Східне міністерство Альфреда Розенберга) Отто Бройтигама: *«Місцеве населення на початку війни не бажало навіть знати про партизанів, виказувало їх німцям і в такий спосіб полегшувало війну з ними. Більшість населення була на боці німців, які обіцяли звільнити його від большевиків. Крім того, партизани ускладнювали життя місцевому населенню, примушуючи чоловіків вступати до їхніх лав, «реквізуючи» провізію й інші необхідні речі. Партизани діяли здебільшого біля великих лісових масивів, де вони ховалися від переслідування».*

Попри очевидну суб'єктивність свідчення певні тенденції Бройтигам визначив досить точно: значна частина населення, особливо в Західній Україні й Прибалтиці, сприйняла німецьку владу як менше зло порівняно з вигнаними комуністами.

Крім того, нацисти здебільшого просто зобов'язували населений пункт «виставити» старосту, бургомістра, певну кількість поліцейських (зазвичай з розрахунку – один поліцай на сотню мешканців). Члени сімей поліцейських були заручниками нацистів – їх репресували, якщо поліцай переходив до партизанів. Навіть більше, нацисти робили заручниками й самих працівників допоміжної поліції: у разі, якщо їхні товариші по службі «зраджували начальство», інших поліцейських відправляли в табори або й розстрілювали. За збір і здачу німцям урожаю відповідав (часто життям) передусім староста, а потім усе село. Певною мірою, заручниками стало все населення окупованої території Рейхскомісаріату України.

У будь-якому разі воєнно-поліцейний і адміністративно-господарський колабораціонізм набрав на окупованих советський землях великих масштабів уже з літа 1941 року.

Мирне населення доволі таки часто й не знало, чому на нього сиплються репресії з боку підпільників. Тому воно починає вважати, що це свавілля німців, і озлоблюється. Щодо цього існує такий погляд: якщо населення при відступі Червоної армії не пішло разом з нею, значить, воно було налаштоване не по-советському. У будь-якому разі це хисткий елемент. На нього припиняють зважати вже тоді, коли при відході за відомим наказом Сталіна треба все

знищувати: заводи, посіви, худобу тощо. Населення, яке залишилося, позбавляють основ існування. Подальше завдання – не дати створити йому ці основи заново. Тому на допомогу підпільним групам створюються підібрані і навчені диверсійні загони, перекинуті на цей бік. Головне завдання цих загонів – завадити налагодженню життя, тому вони повинні виводити з ладу виробництва, щоб залишити людей без роботи й продукції, знищувати хлібні склади, худобу, ешелони, адміністрацію, яка намагається щось організувати тощо.

Також ще з часів СРСР існує чітке поняття «радянські партизани», як протиставлення українському націоналістичним у руху. Силами радянських партизан активно велась боротьба проти ОУН та УПА з наслідком у подальші роки, що територія Західної України – це пронимецьке суспільство, розкол України на Схід та Захід і свідченням цього саме у даному дослідженні є цитата: *«Партизани...вони совєцькі...ну наші були, а ційго, шо на Западі, то німецькі овчарки, батько казали, шо не так нада було бояться, коли придуть совєти, як тоді, коли западенці»* [7, с. 8].

Ще один аспект якщо йде мова про те, що ж негативного, поганого було у діяльності партизанських підрозділів люди мовчать, довго думають, відповідь: *«А я не знаю і не пам'ятаю»* [9, с. 10] зустрічається надзвичайно часто. Однією із вкрай небезпечних вад колективної пам'яті є «нестача пам'яті», на думку Рікера, проявляється у формі забуття. Науковець чітко розрізняє два типи забуття – *пасивне та активне*[15, с.10]. За його словами «пасивне забуття» проявляється як стратегія уникання, бажання не знати, не відати, не цікавитися злочинами, вчиненими на цих теренах: *«Мене то мало інтересовало, шо там ті партизани робили і батьки нічого не казали, давайте дальше, сего я не помню...»*[12, с. 7]. Дана цитата є яскравим підтвердженням пасивного забуття. Саме таке спонтанне забуття спричинене прагненням втекти від травми. Натомість активне забуття пов'язане з певною політикою пам'яті і прикладом слугує цитата: *«Бачила програму про партизан, то там казала жінка, шо вони маладци, герої, мама мені інше розказували про цих хлопчаків, але якщо вже тлівізор каже, шо герої, то най його..може й так»* [10, с. 4]. Даний вид забування відбувається тоді, коли «офіційна історія» вживає заходів, спрямованих на те, щоб приховати певні аспекти минулого.

Все ж були випадки і не поодинокі того, що людина вже впевнившись, що це можна казати, розповідала про те ,що часто партизани були винуватцями того, що цілі села були спалені, а люди вбиті, як дані підрозділи грабували людей чи просто відбирали продовольство у населення. Зі слів Вергелес (Швець) Марії Якимівни,1935 року нар., село Жадани Іллінецького району, Вінницької області :*»У нашому селі, в лісі були партизани, оці німці взнали та й спалили всі хати. А як взнали, то окупанти зловили в лісі партизана Підаєцького, забили його до смерті, а потім підвисили на грушці, щоб не було повадно остальному населенню. Потом і попали всьо, забирали продукти...»*[8, с. 5].

Зрозумілим є те, що партизанський рух не обмежувався лише зашланцями радянської влади, адже серед них були й справді патріотично налаштовані люди, котрі діяли у своїх місцевостях. Теж саме можна сказати про поліцаїв та старост, що не завжди чинили шкоду, як позиціонувала їх радянська влада, засуджувала, часто зневажала та обмежувала права. Тому парадигма протиставлення цих двох груп між собою на даний час не є актуальною.

Головний акцент, котрий хотілося б поставити, як влада і її політика впливають на людську пам'ять. У даному випадку радянське керівництво, котре плундрувало, викривляло історичні факти, події і ставило на перше місце велич СРСР та комуністичної партії, висаджувало це все, як зерня у землю, щоб воно проростало як людські спогади.

Пол Коннертон у своїй книзі « Як суспільства пам'ятають» вказує на те, що наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від нашого знання про минуле [18, с. 10]. Тому слід замислитись над інтерпретацією подій та фактів і чи справді те, що ми знаємо про минуле є дійсністю і яким чином ці знання впливають на те, ким ми є нині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І.Г.Білас. - Кн.1. - К.: Либідь - Військо України, 1994. - 432 с.
2. Гогун О. Як «народні месники» мстилися народу: Комуністичний партизанський терор в роки радянсько-німецької війни / Олександр Гогун // Український визвольний рух. - Збірник 4. - Львів: МС, 2005. 61-70с.
3. Ф.ДВ-32.Оп. 1.Спр. 36: Кушнір Алла Михайлівна 1937 р. н., Київська обл. Записав: Камінська Віталіна ст.: 1-ДХБ, 2015 р. 11 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
4. Ф.ДВ-32.Оп.1. Спр. 236: Скірська Марія Петрівна 1936 р.; м. Вінниця Записав: Мельникова Владислава: ст. ІІЕП, 2015 р. 7 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з історії та етнології СПоділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
5. Ф.ДВ-32.Оп.1.Спр.213: Марія 1930 р. н.; с. Жабелівка Вінницька обл. Записав: Пенішкевич Олег: ст. ІІЕП, 2015 р. 6 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
6. Ф.ДВ-32.Оп. 1.Спр.110: Мігуцька Людмила Романівна 1938 р. н., Греський р-н, Мінська обл. Записав: Білянець Д. А., ст.: 1-ЖБХ, 2015 р. 9 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
7. Ф.ДВ-32.Оп.1.Спр. 199: Вільцанюк Іван Юхимович 1939 р. н., с. Сологубівка. Записав: Вільцанюк О.: ст. ІІЕП, 2015 р.8 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
8. Ф.ДВ-32. Оп.1. Спр. 231: Жінка 84 р.; с. Лозовата Липовецький р-н. Записав: Демяненко Катерина: ст. ІІЕП, 2015 р. 6 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
9. Ф.ДВ-32. Оп.1. Спр. 42: Нужнова Надія Савівна 1929 р. н., с курилівці Жмеринського р-ну, Вінницька обл. Записав: Ліщишена Катерина ст.: 1-БГЕ, 2015 р. 8 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.

10. Ф.ДВ-32. Оп. 1.Спр.23: Ньюнко Ганна смт. Літин. Записав: Педченко Марія ст.: 1-АПП, 2015 р. 11 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ
11. Ф.ДВ-32.Оп.1.Спр.28: Костецький Петро Миколайович 1934 р. н., с. Здвижівка Бороднянського р-ну, Київської обл. Записав: Потапова Т. ст.: 1-АПП, 2015 р. 11 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
12. Ф. ДВ-32. Оп.1. Спр. 25: Павлюк Михайло Васильович, 1041 р. н., с. Юрківці Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл. Записав:Мардигіза Юлія ст.: 1-АПП, 2015 р.10 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ
13. Ф. ДВ-32. Оп.1. Спр. 227: Жінка 85 р. Записав: Юр'єва Діана: ст. ІІЕП, 2015 р. 6 арк. // Рукописний фонд навчально-наукової лаб. з етнології Поділля каф.історії та культури України ВДПУ.
14. Кентій А. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941-1944) / А.Кентій, В.Лозицький. - К.: Генеза, 2005. 408 с. // Рукописний фонд навчально-наукової лаб. з етнології Поділля кафедри історії та культури України ВДПУ.
15. Киридон А.М Минуле у колективній пам'яті. –К. 2010. 100с.
16. Кись О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод, джерело: Зб. наук. праць / За ред. Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. - Харків: Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010. 171-191с. (електронна версія: Інтернет сайт «Україна Модерна» 22 листопада 2013 <http://uamoderna.com/md/216-216>)
17. Кись О. Між особистим і політичним: ґендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на Західно-Українських землях у 1940-50-х роках // Народознавчі Зошити. – 2013, №4. 591-599 с.
18. Коннертон, Пол. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. - К: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
19. Петренко Р. Слідами армії без держави / Роман Петренко. - К.-Торонто, 2004. 272с.
20. Штоквиш О. Війна пам'ятей. Образ великої перемоги як інструмент маніпуляції історичною свідомістю // Історична правда.2013. 16 с.

Болдін Каріна

ЄВРЕЇ САМГОРОДОЧЧИНИ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Добре вивченими є великі гетто в Західній Україні (особливо Львівське), а от таким зовсім не великим, що функціонували на Правобережній Україні нетривалий період, як приміром в Самгородку, приділено мало уваги в історіографії Голокосту. Сам факт розстрілу 4 червня 1942 року єврейської людності району є висвітленим в багатьох дослідженнях останніх років. Тому пріоритетним є вивчення питання існування Самгородоцького гетто.

В сучасному науковому світі тема Голокосту як складової трагедії ХХ століття і Другої світової є пріоритетною у вивченні вітчизняної історії, про неї пишуть багато праць. Стільки уваги приділяється цій темі, тому що відбувається переосмислення історії України, звільнення її від радянських пропагандистських кліше й мем, ще є багато «білих плям», міфів і недостовірної інформації. Відбувається створення правдивого бачення політики нацистів щодо «остаточного розв'язання єврейського питання» та дотримання прав людини взагалі.

Питання Голокосту в Самгородку ґрунтовно розпочалоє досліджуватися тільки протягом останніх років. На сьогодні є багато наукових праць, розвідок, публікацій ЗМІ, де висвітлюються події Голокосту в селі. Найґрунтовнішими з них є дослідження Кирилюк Ю.[1,2], Берези Ю.[2,3], Винокурової Ф.[4, 5, 6], Лауер В.[7, 8], Круглова О. та Щупака І.[9], Кривова Л.[10], Тягло М. та Брандона Р. [11, 12].

Основні цілі статті - реконструювати умови проживання в гетто, зорієнтувати в історіографії Самгородка та краще зрозуміти розвиток подій Голокосту; виховання в молодого покоління громадян України людяності й моральності, історичної грамотності.

Початок II Світової війни у вересні 1939 року застав Самгородок ще задовго до нацистської окупації. В селі з'явилися перші біженці-євреї з сусідньої Польщі. В той час проводилася мобілізація євреїв на війну з Польщею та Фінляндією. Переважна більшість наших односельців потрапила до 44-ї стрілецької дивізії, яка до осені 1939р., дислокувалась у м. Бердичів.

22 липня 1941р. о 12 годині[13, спр.30, с. 5] Самгородок захопили нацистські війська. Винищувальний батальйон Самгородоцького району так і не був сформований остаточно. Мобілізація була проведена поспіхом.

Самгородок увійшов до райхкомісаріату «Україна» 20 липня 1941р., Житомирської генеральної округи, Козятинського гебткомісаріату. Штаб армійської групи Шведлера перебував у Самгородку до 12 серпня 1941р. Для охорони й підтримання порядку німецькі війська залучили місцевих жителів, утворивши міліцію. 20 жовтня 1941р. було передано владу цивільній адміністрації. У Самгородоцькій жандармерії начальником був Йозеф Ріхтер. Головним у Самгородоцькій поліції був Ващенко Антон, а його заступником – Мельник Василь Іванович [2, с. 13].

Одним із формувальних елементів окупаційного режиму було обрання старости єврейської громади. Ним став Беренфус Борис. Його завданням було доводити до єврейського населення розпорядження нової влади, а також відбирати і відряджати робітників на роботи.

Під час окупації в Самгородку залишилися майже всі євреї. Виїхало тільки 2 сім'ї [2, с. 67]. Відповідно рапортів Вінницької фельдкомендатури 675-го охоронного району, відомо, що на початок окупації в Самгородку проживало близько 700 [2, с. 13] євреїв із 3000 жителів.

Перший день окупації село жило звичним життям, як згадують старожили. Вже протягом наступних днів по селі на парканах та стовпах висіли антиєврейські плакати. Їхній зміст був направлений на місцевих жителів. За допомогою цієї пропаганди окупанти звинувачували в усіх бідах, які скоїла радянська влада (колгоспи, репресії і великі податки), єврейське населення містечка.

Спочатку євреїв, які були старше 10 років, зобов'язували носити пов'язку на рукаві, згодом її замінили жовтими шестикутними зірками на одязі. Потрібно було ще платити податок у розмірі 50 рублів на особу, поставляти товари, одяг і речі (в тому числі і продукти

харчування). В усіх жителів села було вилучено радіоприймачі, а в євреїв – навіть програвачі (грамофони) із платівками, велосипеди та худобу.

Євреї жили в центрі села, в так званому «містечку», яке оточувала р. Десна, а з протилежного боку – річечка із ставком [14]. Тому з початку окупації типове гетто, як в Польщі і Галичині, не створювалося, але запроваджувалися певні обмеження й заборони та обов'язкові примусові роботи.

Зазвичай всіх примушували працювати в радгоспному відділку, який знаходився на Малому Самгородку або МТС, колгоспах та полях по збору врожаю. Крім цих робіт було й прибирання в різних приміщеннях: військових установах, казармах, а також на вулицях містечка.

Серед командирів підпільного руху України було чимало євреїв. Одним із них став самгородчанин Барський Анатолій Овсійович – «Барс». Він був першим секретарем новоствореного в серпні 1941 р. підпільного Самгородоцького райкому партії та керівником Вінницького обласного компартійного підпілля. 10 вересня 1941 р. всі 10 членів підпільної групи руху були висаджені за 70 км. від Самгородка біля села Чорнорудка Житомирської області. Десантування було невдалим, майже усі були жорстоко вбиті [3, с. 79].

Першою вбитою жертвою в Самгородку став Сивак Хаїм Айзикович. В грудні 1941 р. був застрелений у власній квартирі поліцейським Кирничним. Причиною стала відсутність Сивака на примусових роботах, оскільки він був змушений залишитися з дітьми вдома [2, с. 47]. 12 травня 1942р. були розстріляні жінка та її восьмирічна дитина. Це була дружина радянського офіцера, – так згадують старожили. За другою версією архівних матеріалів вони були євреями [2, с. 16].

В місцевих матеріалах подаються маловідомі факти про трагічні події окупації, про існування гетто, про умови повсякденного життя. Якщо проаналізувати ознаки гетто Східної Європи, то можна прослідкувати часткове існування його в Самгородку.

З початку окупації і до 16 травня 1942 р., у селі Самгородок діяло так зване «відкрите» гетто. Після нього створили місце тимчасової концентрації єврейського населення перед розстрілом.

Першою тривожною подією стало створення гетто «16 травня 1942р.» у центрі містечка, зліва від центральної дороги і до правого берега р.Десна, яке мало огорожу із дроту та постійний патруль. Дві неєврейські сім'ї були негайно примусово переселені в інше місце. Було заборонено постачання продовольчих товарів та брати питну воду з скарбової криниці за межами гетто, адже криниць із придатною водою на визначеній для євреїв території майже не було. Також унеможлиблювався вихід із гетто. Всі були переселені на одну сторону вулиці, жили по 4–5 сімей в будинку. Майно, яке залишилося за межами гетто, було розкрадене та взяте на облік адміністрацією. Наглядцем у гетто був унтер-поліцейський Паламарчук Василь, а загальний контроль здійснювався районною поліцією. Була встановлена комендантська година.

Підготовка до розстрілу розпочалася ще задовго. Були вжиті спеціальні заходи, поліцаї переведені на казармене становище. Патрулювали в дві зміни в складі близько 16 осіб. Було звернення до голови німецького господарства в колгоспі ім. Сталіна Безпалька виділити 12 чоловіків. Потім робочих було доставлено до поля між Самгородком та Германівкаю, через півгодини приєдналися чоловіки з колгоспу ім. Петровського. Разом цей гурт у складі двадцяти чотирьох робітників викопав яму 10х8х3 м [2, с. 22–23].

У ніч перед розстрілом до прибиральниці школи – Рябокінь Ганни, прийшов поліцай, – Мельник Василь – попросив прибрати приміщення школи, куди ранком мали зігнали євреїв [2, с. 42]. По всіх перехрестях й вулицях села вже стояли патрулі із поліцаїв. Жандарми, угорські й німецькі солдати почали збір людей. Всіх виганяли на вулицю, тих, хто чинив опір, і хворих одразу на місці вбивали.

Близько 10-ої години всі жителі гетто були вишикувані біля школи, тоді розпочали відбір спеціалістів. Вибирали групу, яка включала в себе ковалів, чоботарів, механіків і молодих дівчат 16–18 років [12 с. 28].

Перед прибуттям приречених яму особисто оглянув Штойтель. Він все перевіряв і давав вказівки Ріхтеру. Робітників із колгоспу відігнали на 100 м. за скирти соломи. Як згадують деякі мешканці, перед розстрілом виступила Беренфус Ліза Борисівна (цей виступ за свідченнями відбувався у гетто). Достовірний зміст її промови досі не встановлений, але сам факт промови, безсумнівно, був.

Звірською розправою в Самгородку займалися нацистські підрозділи СС, жандарми та угорські солдати. Місцеві поліцаї прямого відношення до знищення єврейської громади не мають. Розстріл із автоматів проводили два есесівці із спец-команди посту СД у Вінниці [8, с. 165; 171].

Після масового розділу поліцаї проводили обшуки будинків і був встановлений нічний патруль в кількості 2-ох чоловік. Також Штойтель видав наказ, що потрібно виявити євреїв, які переховуються. «За кожного єврея – порушника, виданого владі, гарантуємо грошову винагороду в сумі від 500 до 1000 німецьких марок.» [2, с. 24].

З 700 євреїв усього району вдалося вижити одиницям. Цих відчайдуш, які пережили Голокост, особливо розстріл 4 червня 1942 року, налічується близько десятка. Усі вони врятувалися за межами Самгородка, жили не своїм життям у передчутті постійної небезпеки.

Історія порятунку сім'ї Бегер розпочалася ще до самого розстрілу. Вони проживали в одному будинку зі сім'єю Суд. 4 червня дві родини сховалося в «секреті». Сім'ї Суд та Бегер перебували в схованці два дні. Бегери вирішили тікати. Переховувалися в Збаражі, Сопинському хуторі і на сам кінець – в Сопині. В жовтні 1942р. Фрейда Бегер, ризикуючи життям, вирішила йти до Жмеринки, яка знаходилась в румунській зоні окупації «Трансдністрії» і там були її родичі, євреїв там не вбивали. Бегер Мошко залишився в с.Сопин, тому що його присутність ставила під загрозу життя усіх, оскільки батько мав яскраво виражену зовнішність єврея. Після закінчення

війни сім'я знову об'єдналася і довгий час проживала в Самгородку [14].

Через деякий зі схованки вийшла сім'я Суд. Першим був батько, але поліцей застрелив його. Після цього виявили всіх членів родини. Жінку з дітьми арештували і відправили в м. Козятин до табору: на цьому їхнє життя закінчилося. Але змогла врятуватися старша донька Фіра. Її переховував Буренко Прохор, який проживав в с.Сошанське[14].

Штільгойз Шева проживала в гетто з травня. В день масового розстрілу вона хутенько одягнула хрести і вишиту сорочку. Вибігши на вулицю несподівано отримала прикладом по голові. Коли вже отямилася, то зрозуміла що відбувається. Дівчинка підійшла до поліцей і пояснила йому ситуацію, що вона українка і її взагалі тут не повинно бути. Спочатку Шева стояла поряд із поліцейськими, згодом потрапила в підвал поліції. Вже з того місця вона вийшла з допомогою сестри головного лікаря і пішла з села[15, с. 4–5].

Сім'я Койфман, коли вже зрозуміла, що відбувається вирішила тікати. Їх помітили і про це донесли гестапо, після чого всі члени родини були доставлені до Козятинського табору. Там батьки вмовили старшу доньку Софію тікати. Вона ховалася в різних людей по всій Вінницькій області. Також змогли врятуватися мама Софії та брат. Їм допоміг втекти комендант табору[16, с. 281–283].

В тодішньому Самгородоцькому районі переховувалася родина з сусіднього району. Сім'я Шабіс була з Плискова, вони прийшли за допомогою в с.Зозулинці. Там їх прихистила Михальчук Паша з своєю племінницею Параскою [17].

Поліцейа весь час активно працювали, шукали юдейське населення, яке переховувалося. Євреїв, яких знаходили, спочатку заарештовували, потім розстрілювали на єврейському кладовищі.

15 липня 1942 р. в с.Королівка було вбито 8 євреїв. Селянин Тимошук доповів в жандармерію Козятин, що бачив євреїв. Одразу виїхав наряд, на чолі із лейтенантом Г.Мюнхом, але вони нікого не знайшли в селі. Повертаючись назад запримітили, що ворухиться кукурудза в полі, так, ніби там є хтось. Сім'ї Пінтель та Броверман (один чоловік, три жінки та четверо дітей) загинули одразу від рук німецьких та їх місцевих поплічників[8, с. 160].

19 березня 1943 року поліцейські Паламарчук разом з Свиначуком і Старинщуком виїхали на облаву в с.Блажіївка. Звідти вони повернулися з групою євреїв. Це був член ВКЛСМ Грановський Іцько, лейтенант Червонної Армії Бакалейник Давид, Шкрабій Зінаїда, серед них був українець - Остапчук Василь – студент медінституту та інші. Ці жертви були доставлені до поліції ледь живими – їх сильно побили при затриманні, закували в ланцюги, а Грановський навіть перерізав собі горло. Всі вони були розстріляні на єврейському кладовищі, окрім Остапчука Василя[18].

В березні 1943 р. знайшли на Софіївці двох єврейок: Чернус Бузо і Суру. Вони переховувалися майже рік, а викирили їх в громадянки Гуценюк, у силосній ямі. Одного ранку прийшло 2 поліцейа і заарештували єврейок. За декілька днів стало відомо, що їх розстріляли[2, с.54].

Кладовище у Самгородку, на превеликий жаль, – єдина пам'ятка, яка засвідчує те, що тут мешкали євреї. Це місце вічного спочинку останніх жертв Голокосту села й Самгородоцького району. Нацистський тоталітаризм, прийшовши на наші землі, витіснив інший – радянський, який силою й репресіями змусив населення виконувати будь-яке розпорядження влади й не чинити супротиву, або висловлювати своє невдоволення. Соціально-економічний антисемітизм, який був нічим іншим, аніж ідеологією відкритого пограбування єврейського населення, звичай знаходився на другому плані, хоча оголошення і постанови німецької окупаційної влади та органів місцевого самоврядування, що публікувалися в місцевій пресі 1941–1942 рр., містили дуже відверті його прояви. Єврейське населення ще до акцій масового знищення було виключене з економічного та громадського життя, позбавлене будь-яких прав; воно безперервно зазнавало утисків та принижень.

Моторошне минуле змушує людські серця стискатись від жаху. Люди, які залишили частинки своїх життів у спогадах про пережите, дали можливість нам сьогодні зазирнути за жорстокі але дійсні реалії минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кирилюк Ю.А. Колона смерті.- Козятин:ЦРБ.2010.-16с., Кирилюк Ю.А. Голокост в Самгородку. – // Вісник Козятинщини.2010. – 18 лютого.,Кирилюк Ю.А. Вогонь під ногами, вогонь над головою... //Вісник Козятинщини. 2010. 13 травня.
2. Кирилюк Ю.А., Береза Ю.М. «Колона смерті.» Документи. Спогади. Свідчення.(Трагедія єврейської громади села Самгородок Козятинського району). Зб. Док. і матеріа., - Вінниця: Вінницька міська друкарня, 2018. 100с.
3. Береза Ю.М. Історія штетлу Самгородок. – (Історія єврейської громади села Самгородка). - Вінниця:Вінницька міська друкарня, 2017. 104 с.
4. Винокурова Ф. Голокост у Вінницькій області //Єврейські корені в Україні та Молдові. Зб.наук. праць. – Нью-Йорк, 1999. с. 331-335.;
5. Винокурова Ф. Євреї Вінниччини в період Другої світової війни. Маловідомі документи й нові інтерпретації: В 3 т. – Вінниця, 2000. – Т. 3: Учасники бойових дій на фронтах війни з нацизмом і працівники тилу. – 335с.; Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Спротивление. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы / Сост. Ф. Винокурова., И. Малаяр, – К.; Тель -Авив; 1994. – 191 с.;
6. Винокурова Ф. А. Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941-1944 рр.: дисертація канд. іст. наук: 07.00.06/Державний комітет архівів України; Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. – К., 2003. – 234 с.
7. Лауер Венді. «На ньому лежить увесь тягар управління»: нацистські цивільні правителі і Голокост у Житомирі.// Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Пер. з англ. Н.Комарової,-К.:Дух і Літера, 2015.– с.311 – 342.
8. Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С.Коломійця, Є.Ровного. - К.: Зовнішторгвидав України, 2010. – 368 с.
9. Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. –Запорожье: Премьер, 2004.- 208с., Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»:

монографія. - Дніпро: Український інститут вивчення Холокосту «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016. - 564 с., ил., карти.

10. Кривов Леонід. Війна. Погляд зблизька. Художньо-документальні повісті-Вінниця: Нілан-ЛТД, 2018.424с.
11. Самгородок. Історичне есе в рамках проекту «Захистимо пам'ять»/ Уклад.- Брендон Р., Тяглий М. -Київ-Берлін, 2018.-на правах рукопису.-25с.
12. Рей Брендон. Нарис «Самгородок. Життя та загибель єврейської громади». Електронний ресурс: <https://www.erinnerungbewahren.de/wp-content/uploads/2019/09/Samhorodok.pdf>
13. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр.30.-с.5. + 5зворот. Хронологічні довідки про тимчасову окупацію німецькофашистськими загарбниками населених пунктів Самгородцького району та визволення їх Червоною Арією. (6.07.1945-21.09.1947р).-33п.
14. Бегер Семен, інтерв'ю 12 грудня 1996р., записане Єленою Фелікс – USC VNA SAMH Beger 23382).
15. Портная Шева. Письмо в Yad Vashem. В отдел «Праведники Мира»./ На окупированной территории.
16. Жебрак Софія. Меня спасли земляки./Ми хотели жить...Свддетельства и документи. Кн.-1. – Ред.-состав, авт. предисл. и коммент. Забарко Борис.– К.:Дух і літера. 2013.–с.281– 283.
17. Праведники народів світу. Яд Вашем. Електронний ресурс: <http://db.yadvashem.org/righteous/righteousName.html?language=ru&itemId=9610868>
18. Архів СБУ у Вінницькій обл. Справа №1419, Паламарчук Василь, 1945р.

Вадим Довганюк

ВІННИЦЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 Р. НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ВІННИЦЬКІ ВІСТІ»

Вінницька трагедія, безперечно, є однією з забутих трагедій в українському суспільстві і в українській історії. Одними з перших інформаційних джерел про ексгумацію тіл «ворогів народу» у Вінниці, була періодична українська окупаційна преса, вона відіграла найважливішу роль в інформуванні українського населення про хроніку розкопок, а також для інтенсивної пропагандистської кампанії, спрямованої на формування негативного образу комуністичного режиму та «справжнього обличчя більшовизму». Концепція таких публікацій у газетах будувалася на висвітленні повноцінного, авторитетного розслідування злочину радянської системи проти українського народу з пропагандистською метою. Вінницька трагедія стала яскравим прикладом цієї кампанії, її здебільшого мусили висвітлювати україномовні періодичні видання. Газети періоду окупації є одним з основних джерел зі специфіки пропагандистської політики окупаційної влади нацистської Німеччини на території України.

У зв'язку з наявністю в пресі компрометуючого матеріалу з пропагандистським складником, здатного похитнути міжнародний авторитет СРСР, довгий час ставлення до окупаційної преси було зневажливим, а в радянський період подібні видання були заборонені. Дотепер, процес вивчення окупаційної української

періодики, як джерела суттєво відстав. Для багатьох дослідників преса служить лише допоміжним матеріалом.

За останні роки до наукового обігу увійшла не значна частина праць істориків, які досліджували Вінницьку трагедію, як пропагандистська кампанія спрямована проти СРСР. Особливу увагу на пропагандистський характер розкопок жертв НКВС у Вінниці через призму окупаційної преси парку звертали С. Гальчак і С. Стельникович у своїх монографіях, присвячених періоду окупації Поділля [1] та Житомирсько-Вінницького регіону періоду нацистської окупації 1941–1944 рр. [2].

Перші спроби окупаційної влади провести повноцінні розкопки та ексгумацію тіл репресованих у Вінниці були ще наприкінці липня 1941 р. Згодом, після перших проведених похоронів, усі масові заходи пов'язані з перепохованням жертв радянської влади були заборонені як «політично не доречні» [3, с. 192]. Оскільки початок розкопок масових поховань відбувся ще в 1941 р., проте, хоч і не набув висвітлення в окупаційній пресі, можна припустити, що німецька окупаційна влада не вважала доцільним оприлюднити жахливу злочинну діяльність місцевого відділення НКВС. Отож, автором було проаналізовано ті газети, які публікували матеріали про розкопки масових поховань у Вінниці в період із червня до жовтня 1943 р.

У 1943 р., з ускладненням справ німецької армії на східному фронті, ситуація докорінно змінилася. Першою масштабною пропагандистською кампанією, яка призвела до інформаційного вибуху в пресі були розгорнуті в березні розкопки під Смоленськом у Катинському лісі, де було знайдено поховання близько десяти тисяч убитих польських офіцерів, які в 1939 р. потрапили в радянський полон. У червні 1943 р. одразу після розкопок у Катині, у вирі подій почала з'являтися перша інформація про масові могили у Вінниці.

Для розуміння цих подій німецьким керівництвом потрібно звернутися до офіційних документів. Безпрецедентність і важливість цієї події простежується в офіційних документах щодо проведення пропаганди в Україні. Особливо положення («принцип») про розкручування теми Вінниці міститься в «Директивах для трактування українського питання в пресі та пропаганді», виданих у квітні 1944 р., тобто вже після захоплення міста більшовиками. Саме положення називається «Українці належать до Європи», у ньому читаємо: «Більшовизм є смертю для українського народу. <...> Братські могили у Вінниці є страшним символом долі, яку б могли очікувати українці від більшовизму. Виходячи з цього, захист Європи зі зброєю пліч-о-пліч із німецькими солдатами та робітниками є кровною справою українців» [4, с. 482]. Зазначене в документі дає зрозуміти, що пропагандисти розцінювали розкопки у Вінниці, як зручний механізм впливу на українське населення, для відвернення уваги від власних злочинів.

Статті про братські могили у Вінниці спершу почали з'являтися разом зі статтями про Катинь. Так, у черговій статті газети «Вінницькі вісті» про Катинь було вказано на сенсаційність знахідки для

українців, оскільки для них ця тема болюча тим, що нагадує масові могили, у яких поховано «тисячі-тисяч українців» [5, с. 3].

Перші повідомлення в офіційній окупаційній пресі про могили жертв НКВС у Вінниці з'явилися в місцевій газеті «Вінницькі вісті» — органу Вінницької міської управи, що видавалася в період 1941–1943 рр. під час німецької окупації міста. Перша публікація на цю тему була надрукована 3 червня 1943 р. під назвою «Жертви більшовицького терору у м. Вінниці», її автором був Аполлон Трембовецький — заступник редактора газети [6, с. 3]. Незабаром, він став спеціальним кореспондентом, дослідником, опублікувавши цілу серію статей, а згодом і книгу на цю тему. У статті подано опис діяльності комісії, проведення ексгумації тіл розстріляних у саду по вул. Підлісній № 1. Стаття підкріплена історіями людей, котрі розпізнали тіла своїх рідних. Для допомоги в розпізнанні тіл, були прописані деталі знайдених особистих речей, одягу з ініціалами. Автор також згадав період репресій 1938 р., наводячи методи роботи НКВС із винищення населення. Загалом, стаття витримана в антисемітському дусі для підняття духу для боротьби з «жидо-комунізмом» [6, с. 3].

Результатом численних статей Аполлона Трембовецького в газеті «Вінницькі вісті» була книга «Злочин у Вінниці». Книга користувалася популярністю й містила матеріали про звірства більшовиків у Вінниці, у ній, крім численних документів був ще і список 588 розпізнаних [7, с. 3; 8, с. 4].

В газеті «Вінницькі вісті» 3 червня 1943 р. на останній сторінці була опублікована пересторога від гебітскомісара, про крадіжки мародерами одягу та взуття з тіл ексгумованих для продажу, ускладнюючи цим роботу комісії, а спійманих буде судити надзвичайний суд [6, с. 4]. Цей факт підтверджується спогадами перекладача комісії дослідів злочинів НКВС М. Селешка, який намагався виявити здорові причини для такої діяльності: «Я й ще деякі люди пояснювали собі це прямо отупінням людини до всього того, що в нормальному житті і при нормальному вихованні являється святим, ненарушимим, або, як кажеться — табу» [9, с. 39]. Однак, навіть попри попередження окупаційної влади крадіжки продовжувались. Ходили чутки, що такі спекулянти-мародери заробили на такому одязі 30 000 карбованців. Комісія трактувала таких людей, як гієн, а така поведінка розглядається, як наслідок більшовицького виховання в матеріалістичному дусі [9, с. 81].

Для більшого поширення інформації про події у Вінниці 3 червня було надруковано безоплатний спеціальний випуск «Вінницьких вістей» із цією ж статтею А. Трембовецького на весь номер. Визначним атрибутом статті, як і в минулому номері, була карикатура на Сталіна з написом: «Сталін — найбільший убивця всіх віків і всіх народів. Погляньте на нього! Це він закатавав Ваших рідних і близьких» [10, с. 3].

Перший урочистий похорон ексгумованих громадян у Вінниці був проведений 12 червня о 15 год. дня, про що повідомила газета «Вінницькі вісті». До участі в похороні запрошувалося населення Вінниці в районі Літинського шосе, на вулиці Підлісній № 1.

Запрошення було офіційним від голови міста професора О. Севастіянова, єпископа Житомирського і Вінницького Григорія та єпископа Вінницького Євлогія [11, с. 3]. Ця дата дещо не збігається зі спогадами вінницького лікаря В. Кулікова, якщо вірити його мемуарам, то 12 червня відбулися другі похорони, а треті 16 червня, що суперечить оголошенню в газеті, де другий похорон датується 24 червня [12, с. 4]. Останній, дев'ятнадцятий похорон (згідно з газетою «Вінницькі вісті») відбувся в четвер 7 жовтня о 16 год. дня [13, с. 4]. Часто публікувалися й огляди цих урочистостей. Наприклад, 20 червня 1943 р. у статті під назвою «Похорон першої групи жертв, замучених Вінницьким НКВД в 1938 р.» було описано церемонію з місця подій та промови чиновників і духовенства: «Третя година дня. На місце похорону зі священниками Високопреосвященний єпископ Євлогій. Прибули також на похорон представники німецької влади та українських установ міста. Люди тісним квадратом обступили могили. Сотні й сотні людей складуть сьогодні свою останню шану загиблим». У статті була опублікована промова пропагандиста генералкомісаріату Шульца: «Ми стоїмо перед прахом загиблих громадян Вінниччини і проводжаємо їх сьогодні з усіма почестями на вічний спокій. Особливо боляче сьогодні серцям тих громадян, хто по незначних випадкових прикметах догадався про наявність серед тіл своїх близьких чи рідних. І багатьом тисячам стискається серце на думку, що безліч людей, яких відправило в заслання НКВД, теж лежить у цих братських могилах і що їх імена, можливо, ніколи не знатиме. <...> Лише тим народам буде почесне місце серед народів Нової Європи, які в тяжкі і відповідальні години долі без фальші і віддано стоять на боці будівника Нової Європи — німецького народу і його вождя Адольфа Гітлера. Жертва працею, принесена радісним і чесним серцем, гарантуватиме мир і щасливий добробут вашої батьківщини. Іншого шляху нема. Нерішучість, жалюгідний страх перед Сталінін і його жидівським урядом, млявість і егоїзм несуть загибель усьому народові, спричинять нову розправу, призведуть до нових потоків української крові, допоможуть скувати для українського народу убійче ярмо». Після панахиди особливою похвалою окупантів відзначився і єпископ Євлогій: «Сьогодні ми вознесли свої молитви до престолу Всевишнього за тих, хто при розлуці з життям був позбавлений молитви Божої, хто терпів муки й кинутий у страшні могили. Ці жертви були вбиті в таємниці. Ці мученики лежать безмовно тут у могилах своїми тілами, але в них є безсмертна душа. Пам'ять про них житиме в серцях наших завжди. Дорогі брати й сестри! Така доля чекала б і нас, коли б ці губителі людей і далі держалися на наших землях. Але Господь Бог змилювався над нами й послав нам порятунку від благодійної руки німецького народу і його вождя Адольфа Гітлера. Усі ми повинні прийти на допомогу німецькому народові й чесною працею та відданим серцем прискорити перемогу над більшовизмом»[12, с. 3]

А от у спогадах В. Кулікова описана зовсім інша атмосфера: «Йшли жваві розмови. Чути було прокльони на адресу катів. Видно було сльози, чулися важкі ридання, голосіння». Також він згадує

«колабораціоніста», який підігрував, нагнітав обстановку, напіраючи на звірства й жорстокість більшовиків і варварське відношення Сталіна до народу. На питання «колабораціоніста»: «Де, коли, бачено що-небудь подібне?», йому відповідали в тоні: «Сходи до лісу під Зарванці: там лежать 25 тисяч євреїв — дітей, жінок і стариків», «на Підлісній викопують, а під Лукою закопують» [14, с. 227–228].

Більшість статей в окупаційній пресі про ексгумацію у Вінниці мали антисемітську складову. Нідерландський історик К. Беркгоф зауважив, що «український» підтекст з'явився в публікаціях, присвячених жертвам масових репресій НКВС у Вінниці. Незважаючи на те, що серед убитих були й українці, і поляки, і євреї, і росіяни, і цивільні, і військові, і комуністи, і безпартійні, і навіть деякі службовці НКВС, контрольована німцями преса й радіо оголосити про те, що «десять тисяч українців» було вбито Сталіним і євреями» [15, с. 97]. Факт «єврейської вини» активно пропагувався в пресі. Починаючи із 6 липня 1943 року, публікації про злочин сталінської системи, трагедію українського народу — були в кожному числі «Вінницьких вістей» і часто містили антисемітську складову. 25 липня в заявах свідків розстрілів у Вінниці, один зі свідків також нібито підтверджував, що начальник Вінницького НКВС був євреєм [16, с. 3].

В антисемітській агітації проявило себе й духовенство, яке справляло панахиду на похоронах, що висвітлювала преса. У статті під назвою: «Так гинули мільйони людей у тій країні, «где так вольно дышит человек» було опубліковані промови священників із різних районів Вінницької області. У панахиді на другому похороні тіл ексгумованих Єпископ Житомирського та Вінницького відділів Української православної церкви Григорій виступив із промовою: «Ми сьогодні є свідками того жахливого терору, який вчинили юди-більшовики над кращими синами нашого народу. <...> Коли я дивлюсь на скатовані останки, які лежать у цих могилах, то перед моїми очима проходить постать страждальника Христа, який загинув за проповідь правди від руки цих же самих юдеїв» [17, с. 3].

Також публікувалися статті з гучними антирадянськими заголовками: «Вінницька трагедія показала всьому світові «советський рай» на Україні» [7, с. 3]; Так будувалося в СРСР «безклясове соціалістичне суспільство» [18, с. 3]. 29 серпня 1943 р. в газеті «Вінницькі вісті» була опублікована відповідь на радянську реакцію в пресі на розкопки: «Бачачи обурення всього культурного світу й маючи дипломатичні неприємності (спершу Катин, потім Вінниця), більшовики з батюшкою Сталіним втратили спокій і почали нервуватись. Це часто буває з великими злочинцями, коли прокурор викладе перед ними всі докази злочинів. Вони впадають тоді в шал та істерію і єдиною відповіддю на обвинувачення мають грубу лайку. Цим і треба пояснити ці зневажливі епітети та образи на адресу представників усіх європейських націй, у тому числі і нейтральних держав. Безперечно, ця жалюгідна і смішна спроба советського інформаційного агентства відвести від товариша Сталіна неприємні факти та обвинувачення є плюванням самому собі в обличчя.

Лайкою ніхто нічого ще не спростовував і не спростує». Автор відгуку підкреслює безглуздість радянських аргументів, зауваживши радянське місячне мовчання, оскільки на той момент було розпізнано приблизно 600 розстріляних, які були заарештовані НКВС ще до війни [19, с. 3].

Результатом постійної спекуляції місцевої преси на «українському» факторі з інформацією, що під час ексгумації виявлено лише тіла українських селян у вишиванках, причинила невдоволення в місцевих поляків. Після публікації списків розпізнаних тіл, поляки одразу ж звернулися до гебітскомісаріату з протестом, мовляв, за прізвищами, що закінчувалися на «кий» або «ський» можна здогадатися, що це поляки. Таким способом вони хотіли довести, що НКВС Вінниці винищувало не тільки українців, але й поляків [9, с. 127–128].

Окупаційна влада намагалася повністю залучити пропагандистський апарат у пресі. До Вінниці було запрошено журналістів і радіодикторів із Європи: з Італії, Румунії, Словаччини, Швеції, Болгарії, Франції, Сербії й Данії. Закордонні журналісти взяли участь в урочистому похороні третьої групи жертв [20, с. 2]. Отож, німецьке керівництво було зацікавлене в розкручуванні теми Вінниці не тільки в Україні, а й у Європі.

13–15 липня у Вінниці, у приміщенні редакції газети «Вінницькі вісті» відбулася конференція редакторів газет Житомирської генеральної округи з огляду на розкопки у Вінниці та діяльність міжнародної комісії. У нараді брали участь редактори: Ю. Гриненко («Голос Волині»), В. Семенюк («Нова Доба»), Л. Требуцький («Гайсинська Газета»), Т. Тоцька (Звягельське Слово»), Б. Грибінський («Ружинський Вісник»), І. Козаченко («Калинівські Вісті») і Є. Іщенко («Коростицівські Вісті»), а також редактор газети «Вінницькі вісті» М. Зеров і його заступник — А. Трембовецький. Ділова частина конференції почалася 14 липня і тривала першу половину дня 15 липня. Конференцію відкрив вступним словом керівник головного відділу Житомирського генерального комісаріату Мюльбергер. Нараду провів референт преси Житомирського генерального комісаріату Ешенгаген. Були розглянуті всі основні пропагандистські проблеми й були задані відповідні директивні, вказівки. Редактори були також на урочистому похороні четвертої групи жертв Вінницького НКВД, що відбувся надвечір 14 липня. Згодом Вінницю відвідали представники української преси з інших регіонів України, зокрема, Хуторський — завідувач інформаційного відділу газети «Нова Україна», заступник редактора газети «Подоланин» — Х. Бородай, заступник редактора газети «Український голос» Іванів і співробітник газети «Нове українське слово» Сосуля [20, с. 6]. Наслідком таких конференцій стане надзвичайна популярність цієї теми в пресі. Для підтвердження важливості подій у Вінниці газета «Вінницькі вісті» дублювала фрагменти інших українських газет. Про розкопки у Вінниці, окрім вищезгаданих писали такі газети: «Голос Дніпра» (м. Херсон), «Дзвін» (м. Кривий Ріг), «Хмельницькі вісті» (м. Хмельник), «Уманський голос» (м. Умань), «Нове життя» (м. Первомайськ).

Цікаво те, що вони всі статті цих газет дублювалися й публікувалися у «Вінницьких вістях» [21 с. 3; 22, с. 3].

Статті на цю тему також друкувала й колабораціоністська німецькомовна газета для фольксдойчів «Deutsche Ukraine-Zeitung». Газета «Вінницькі вісті» іноді з неї публікувала фрагменти статей. Ось уривок однієї з них: «Масові вбивства у Вінниці для розуміння варварської системи більшовицького панування мають ще більше значення, ніж убивства в Катині, бо там зроблено злочин воєнного порядку, який відрізняється від подібних злочинів наших противників тільки звирячістю своїх методів. А у вінницькій «ліквідації ворогів» бачимо те, що на протязі останніх 20 років сповняло огидою весь цивілізований світ, а саме — факт мордування й нищення власного народу» [23, с. 1].

Інформування населення про розкопки відбувалося в повному обсязі. До прикладу, 17 червня були опубліковані перші результати 4, 5 та 7 червня, а саме перший судово-медичний протокол. За його висновками, було зазначено, що смерть настала від вогнепального пошкодження життєво-важливих центрів довгастого мозку; Вхідним вогнепальним отвором є єдиний отвір, розташований на задній поверхні шиї; Постріли проводилися на близькій відстані або в упор; Смертельні пошкодження переводилися з дрібнокаліберної зброї; Давність знаходження трупів у могилі визначається в межах 3–5 років [24, с. 3].

Для більшого емоційного ефекту на читача, а можливо, за браком нової інформації від комісії, був вкотре опублікований звіт професора Шрадера, голови німецького товариства судової медицини і криміналістики. У ньому було підкреслено, що деякі жертви були вбиті з кількох пострілів, або добиті важким предметом по черепній коробці. На останок у звіті висувається припущення щодо жіночих тіл знайдених у могилах, а саме до тіл молодих жінок, які виявилися повністю оголені. Зважаючи на судово-медичні міркування, було зроблено припущення, що оголені жінки перед смертю були зґвалтовані. Також у чергове було повторено висновок, що вбивства людей відбувалися в період 1938–1939 рр. [16, с. 3].

7 липня до Вінниці прибула з Берліну Окрема Кримінальна Комісія в справі вбивства у м. Вінниці на чолі з комісаром Редером. Комісія була виділена Управлінням Кримінальної Поліції Райху. Одразу для пояснення було розібрано назву комісії — Mordkommission Winniza, адже в місті була поширена пропагандистська калька під назвою «мордокомісія», себто комісія, яка приїхала мордувати. Автор статті переконував, що комісія буде неупередженою й об'єктивною: «Та обставина, що масові вбивства, виясненні Окремою Кримінальною Комісією, кидають виразне світло на політичне та психологічне обличчя більшовизму, саму комісію не обходить. Її справа — факти, як вони є; в оцінку їх комісія не вдається. Зроблять оцінку і відповідні політичні висновки інші органи та інші люди, які працюють паралельно зі згаданою комісією в справах кримінальних вбивств» [25, с. 4].

З 13–15 липня 1943 р. у Вінниці працювала комісія лікарів судової медицини з 11 країн Європи: Бельгії, Болгарії, Італії, Франції,

Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини. Підсумки своєї роботи, а саме протокол судово-медичної експертизи було урочисто вручено докторові Вегнеру — керівнику відділу охорони здоров'я Остміністерства [16, с. 3]. У підсумках цього протоколу було зроблено висновок, що з огляду на всі свідчення членів родин і свідків, знайдених документів і посмертних змін, комісія дійшла висновку, що вбивства відбувалися приблизно в 1938 р. пострілами в потилицю, у типовій манері НКВС [26, с. 102].

Окупаційною владою, навіть планувалося спорудження у Вінниці монументального пам'ятника жертвам НКВС. Хоча, це була ініціатива населення, а не окупантів. Уперше цю пропозицію запропонував голова міста професор Савостьянов на перших урочистих похоронах: «Ми, вінничани, — сказав голова міста — повинні тут, на цьому місці спорудити в недалекому майбутньому монументальний пам'ятник жертвам, який завжди нагадуватиме нам і нашим поколінням про них. Киньмо ж востаннє за християнським звичаєм по пригорці землі в могилу безчасно загини!» [12, с. 3]. З початку розкопок преса закликала населення здавати пожертви і, очевидно, вони відгукувалися на заклик. Останнє повідомлення про пожертви датоване станом на 10 жовтня 1943 р. Загалом на пам'ятник було зібрано 584.135 крб 63 коп. [27, с. 2]. Однак подальша доля цих коштів залишається невідомою.

Отже, члени редакції газети «Вінницькі вісті» були першими свідками і дослідниками страшного злочину радянської влади у Вінниці. Упродовж проведення розкопок преса постійно спостерігала за діяльністю комісії. Саме ця газета публікувала найактуальніші та найважливіші матеріали, які допомогли комісії в розслідуванні і розпізнанні тіл. Водночас самі розкопки були найбільшою пропагандистською кампанією німецьких окупантів в Україні. Редакція газети стала підігрувати окупаційній владі публікуючи антисемітські матеріали, підбурювала населення до того, що Німеччина є останньою надією українців в боротьбі з більшовизмом та євреями. Також в газеті поширювалася думка про те, що жертвами НКВС були лише українські селяни, що призвело до конфлікту між місцевими жителями. Кореспонденти також робили огляди масових заходів і похоронів, публікували промови священників і чиновників. Німецька сторона, розуміючи, що вдарила по найбільшій, продовжувала популяризувати й інформувати про розкопки у Вінниці, як в українській пресі, так і закордоном. Жоден злочин радянської влади у «Вінницьких вістях» не був так детально описаний і досліджений як масові репресії НКВС у Вінниці. Навіть інформація про Голодомор 1932–1933 рр. публікувалася менше. Роблячи огляд окупаційної преси в період із червня до жовтня 1943 р. складається враження, що всі нагальні проблеми в окупаційній зоні зникли. У всіх на слуху лише розкопки жертв НКВС у Вінниці. Завдяки цій газеті розкопки у Вінниці стали міжнародним резонансом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гальчак С. Поділля в роки Другої світової війни (1939 — 1945): Монографія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 656 с.

2. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О. О. Євгенюк, 2015. 592 с.
3. Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Автор. перекл. з англ. Т. Цимбал. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
4. Титаренко Д.М. «Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватися...»: цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів // Гілея. — Вип. 36. — К., 2010. — С. 478–484.
5. Вінницькі вісті. 1943. 25 квітня.
6. Вінницькі вісті. 1943. 3 червня.
7. Вінницькі вісті. 1943. 9 вересня.
8. Вінницькі вісті. 1943. 16 вересня.
9. Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938. Нью-Йорк — Торонто — Лондон — Сідней, 1991. 211 с.
10. Вінницькі вісті. (спеціальний випуск). 1943. 3 червня.
11. Вінницькі вісті. 1943. 10 червня.
12. Вінницькі вісті. 1943. 20 червня.
13. Вінницькі вісті. 1943. 7 жовтня.
14. Куликов В. Я. Окупація Винниці (18.07.1941–20.03.1944). Свідетельство очевидця. К., ПАРПАН, 2012 384 с.
15. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті Україна // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2006. Вип. 31. С. 94–101.
16. Вінницькі вісті. 1943. 25 липня.
17. Вінницькі вісті. 1943. 1 липня.
18. Вінницькі вісті. 1943. 1 серпня
19. Вінницькі вісті. 1943. 29 серпня.
20. Вінницькі вісті. 1943. 22 липня.
21. Вінницькі вісті. 1943. 12 серпня.
22. Вінницькі вісті. 1943. 15 серпня.
23. Вінницькі вісті. 1943. 18 липня.
24. Вінницькі вісті. 1943. 17 червня.
25. Вінницькі вісті. 1943. 26 серпня.
26. Вінниця: злочин без кари: документи, свідчення / сост. Г. Сверстюк, О. Скоп. К.: Воскресіння, 1994. 333 с.
27. Вінницькі вісті. 1943. 10 жовтня.

Войнаровський Анатолій, Черняк Василь
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ГОСПОДАРСЬКОГО ЖИТТЯ НА
ВІННИЧЧИНІ У 1944-1945 РР.

Завершальний етап Другої світової війни на теренах Вінниччини був пов'язаний з низкою подій, з яких не всі були належно висвітлені у історичних працях. Після визволення краю від окупантів відновлювалась влада більшовиків, і дискусійним є питання яке варте уваги – це був прихід визволителів, чи заміна одних окупантів іншими? Здійснювались планові заходи у різних сферах – мобілізація, виявлення колаборантів та націоналістів, відновлення діяльності господарських інституцій. Об'єктом даного дослідження є відбудова господарства.

В історіографії радянської доби налагодження господарського життя висвітлено у праці «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область»[1]. Наголошувалось на збитках завданих окупантами. Вказувалось, що зруйновані всі підприємства, зокрема Вінницький суперфосфатний та моторемонтний заводи, швейна та взуттєва фабрики. У сільському господарстві вивезли або знищили 4670 тракторів, 840 комбайнів, сотні сільськогосподарських машин, 345 тисяч голів ВРХ, 450 тисяч свиней, 178 тисяч коней, 151 тисячу овець. Зруйновані всі МТС. У селах спалено 44 230 будинків, з них 4 868 виробничого призначення. Загальна сума збитків становила 24, 1 мільярда карбованців[1, с.55]. такою була радянська статистика злочинів нацистського та румунського окупаційних режимів.

Наголошувалося на важливій ролі Постанови ЦК ВКП (б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах визволених від німецької окупації». Зазначалася «героїчна» відбудова з допомогою «братніх» республік, але не було жодного підтвердження фактажем за винятком загальних декларацій.

Вказувалось, що завдяки партійному керівництву наприкінці 1944 р. відновили роботу 30 цукрових заводів, 2 м'ясокомбінати, 7 консервних заводів, 16 електростанцій, 15 спиртових заводів. Окрім того, Вінницька область брала шефство над трестами Донбасу «Радянськвугілля» і «Дзержинськвугілля», на шахти виїхали 4 тисячі колгоспників Вінниччини. Завдяки «мудрості» обкому партії на завершення 1944 р. в області відновлено 1936 колгоспів, 84 МТС, 6 МТМ.

Втім, документи Вінницького облвиконкому свідчать не про братерську допомогу, а про негайне впровадження продовольчих заготівель, які можна зрівняти з продрозкладкою доби воєнного комунізму. Фактично лише на кінець березня 1944 р. було витіснено нацистських окупантів, як у квітні поступили розпорядження провести хлібозаготівлі по Вінницькій області обсягом у 4 987 тисяч пудів зернових, 5 тисяч тон бобових та максимальну кількість картоплі для потреб фронту та столиці СРСР Москви. [2, арк. 15].

Також вийшло розпорядження про відновлення цукрових та насінневих заводів, прискоренні темпи відновлення другорядних залізничних колій за рахунок колгоспників. Постановою Вінницького облвиконкому від 3 серпня 1944 р. наголошувалось на мобілізації колгоспників для додаткових робіт по відновленню цукрової промисловості та другорядних залізничних колій [2, арк 41].

Цілком очевидно, що в умовах війни державні управлінці часто вдаються до надзвичайних заходів, але в даному випадку влада чинила просто грабiж беззахисного мирного населення обрiкаючи людей на голод.

Яскраво про це свідчать і хлібозаготівлі 1944 та 1945 років. Комуністична влада запланувала збір зернових по Вінницькій області на 1944 р. в обсязі 328 404 тон, який було перевищено на 104, 7 %, тобто зібрали 344 133 тони. Не виконали план 10 із 45 районів, найгірший показник мав Копайгородський район 72,7%. Це мало би стати тривожним сигналом для влади, але на наступний,

1945 рік обсяг збільшили до 352 590 тон. Не вкладаючи жодних інвестицій сталінський режим продовжував нещадний грабунок населення. Наступного 1946 р. було здано 259 381 тони, тобто план виконали на 72, 2 %, але і ця обставина не зупинила комуністичних керманічів на наступний рік план буде ще збільшено і його виконання вже становитиме 57,2 % [3, арк 2.].

Щодо заготівлі м'яса, шкір, шерсті то по 1944 р. маємо лише фактаж, а по 1945 р. показники становлять від 73% до 89 %, причому не за рахунок колгоспів, а за рахунок закупівлі у селян по демпінговим цінам. [3, арк. 3].

Встановлені виробничі нормативи для колгоспів не виконувались, для прикладу середньорічний удій молока на фуражну корову становив 1095 літрів, по факту виконувався в середньому по області на 526 літрів, настриг вовни на одиницю норма – 3 кг, факт – 1,4 кг; яйценосність на курку – 180 штук, по факту – 96 штук, середній валовий вихід меду з вулика 32 кг, по факту – 0. Урожайність зернових при нормі - 9,1 центнера з 1 га, становила – 3,4 центнера[4, арк. 23-30].

Жалюгідною була оплата праці колгоспника в середньому у 1944 році вона становила 38 коп. за трудодень та 150 грам зерна. В окремих випадках, заможні колгоспи давали соломі, овочі, олію. Значно більшу оплату, з додатковими доплатами та приписками отримували голови колгоспів, агрономи, зоотехніки, рахівники [4, арк. 28]. Найбагатший по оплаті був Бершадський район, 1 трудодень оцінювався: 71 копійка, 757 грам зерна, 543 грама картоплі, 1290 грам соломи. З наступним 1945 р. ситуація лише погіршиться, при чому суттєво і у всіх районах.

Звітна відомість статистичного управління Вінницького облвиконкому вказувала на наявності майже 1 млн. 370 тис. колгоспників, з них жінки становили 83,7%, майже 9% це діти і підлітки віком з 12 до 16 років. [5, арк. 2]

Значно кращим було становище працівників МТС, простий робітник отримував зарплатню від 103 карбованців на місяць, а кваліфікований фахівець (інженер) до 585 карбованців [6, арк. 10-11.]

Значно вищою ніж у колгоспників була оплата праці робітників радгоспів, у 1944 році вони становила від 167 до 560 карбованців. Радгоспи Вінниччини поділялись за підпорядкуванням. Так були радгоспи наркомату сільського господарства СРСР зернових. До них відносились: 1. «Ударник», село Гоноратка Оратівський район; 2. «Гроза Капітала», Жмеринський район; 3. «Імені Дзержинського», село Заруддя Оратівський район; 4. Новофастів, Погребищенський район. [7, арк. 1]

Відповідно НКСГ (наркомат сільського господарства) УРСР підпорядковувались зерновий радгосп імені Сталіна Літинський район.

Відомству НКХП (наркомату харчової промисловості) СРСР було підпорядковано 28 цукробурякових радгоспи по Вінницькій області.

НКХП УРСР були підпорядковані сади-радгоспи: Ведмеже Вушко, Вінницький район; Чернятин, Жмеринський район; Комарівці,

Барський район; Копайгород, Барський район; Могилів-Подільський; Рахни, Шпиківський район; Федорівка, Шаргородський район; Тиврівський; Дмитрівка, Піщанський район; Білки, Ситківецький район.

Хмельовий радгоспи у селі Сигнал Козятинського району був підконтрольний НКХП СРСР.

Загальносоюзному керівництву підпорядковувались прирівняні до радгоспів структури, це селекційні станції: 1) Іллінецька; 2) Уладово-Люлинецька (Калинівський район); Немерчанська (Копайгородський район). Відгодівельні пункти: 1) Юрковецький (Яришівський район); 2) Похольницький (Вінницький район) та підсобні господарства: 1) Голяки (Калинівський район); 2) Держпланконюшня (Вороновиця) [7, арк. 6-9].

Отже, абсолютна більшість селянства Вінниччини становили колгоспники, які отримували мізерну платню, більшість з яких становили жінки, які несли головний тягар сільського господарства. Відомості по оплаті у колгоспах, МТС та радгоспах руйнують усталений міф радянської доби про три рівних соціальних прошарки – робітництво, селянство та інтелігенцію. Навіть серед селян відстежується досить суттєва майнова диференціація, яка була встановлена державою.

Здійснити порівняльний аналіз довоєнного становища краю та після визволення від нацистської окупації дозволяє складений паспорт Вінницької області де порівнюються демографічні та господарські дані 1944 та 1939 років. Населення скоротилося з 2 345 097 осіб до 1 711 564 (тобто на 633 533, коли говоримо про цифру втрат у воєнні роки близько 446 тисяч осіб). Окрім того є розбіжності між партійними і статистичними документами, статистичні документи вказують реально наявних – 1 605 699 мешканців, тобто ще на майже 105 тисяч осіб, звісно варто брати до уваги і мобілізованих, і евакуйованих, але розбіжності у цифрах ставлять питання. За обліком число радгоспів з 43 зросло до 44. Число МТС залишалось сталим – 84, за партійним паспортом, а от за звітом статистичного управління їх налічувалося всього 8. Скоротилося число колгоспів з 1959 до 1939, але збільшилася кількість колгоспних дворів з 463 766 до 490 629. Такі показники вказують на відповідні тенденції, якщо до війни залишалися одноосібні господарі, незважаючи на репресивно-каральну практику влади, то по статистиці 1944 р. одноосібників фактично немає, з іншого боку влада проводить укрупнення колгоспів [8, арк. 1-3].

Проведений владою облік населення впродовж літа-осені 1944 р. за професійною занятістю. Особливістю обліку воєнної доби була примітка відсутні, аналізуючи документи йшла мова про мобілізованих до збройних сил, тимчасово евакуйованих та безвісти зниклих. Абсолютну більшість становили колгоспники – 1 876 795 (відсутні – 402 824 особи); в одну категорію були об'єднанні робітники, службовці та кооперовані кустарі – 126 378 (відсутні – 18 532); одноосібники та некооперовані кустарі – 13 507 (відсутні – 2 378); тимчасові мешканці – 13 606 (відсутні - 853). Загалом було

зафіксовано наявних з відсутніми – 2 030 286 осіб; відсутніх – 424 587 осіб; реально наявних – 1 605 699 мешканців[9, арк. 42].

Згідно статистики по Вінницькій області на завершення 1944 діяло 407 підприємств, на яких працювало 12 076 робітників (як любили рахувати радянські марксисты в середньому 30 осіб на підприємство), 40 електростанцій 319 працюючих, 8 торф'яних родовищ та 188 робітників на них і 968 працівників 14 підприємств лісової галузі. [9, арк. 30-31]

З підприємств Вінницької області більшість пов'язані з сільським господарством та невеликі за кількістю працівників: млини механічні, водяні та вітрякові, крупорушки, кузні, майстерні транспортного інвентарю, олійні, слюсарні. Значна частина підприємств існували формально, про що і вказувала статистика.

Таким чином, відбудова господарського життя після окупації на теренах Вінницької області позначалася відверто грабіжницьким характером з боку комуністичного режиму. Офіційні радянські історичні публікації не висвітлювали реальний стан справ, маскуючись під прославленням героїзму та трудових звитяг пограбування та нещадну експлуатацію мирних мешканців. Не зважаючи на труднощі хлібозаготівель 1944 р., які проявилися у невиконанні в 10 районах, відсутності будь-яких капіталовкладень у сільське господарство у 1944 – 1945 роках, було завищено план, що стане однією з головних причин трагедії Голоду 1946 – 1947 років. Становище населення погіршилось, зазнаючи докорів з боку владу за перебування в окупації, та вимушену працю в цих умовах на окупаційний режим. Спекуюючи гаслами все для перемоги в українських селян відбирали останнє, часто-густо використовуючи його для укріплення своїх політичних позицій взагалі за межами країни, заявлена так звана допомога у відбудові була міфом продукованим радянською ідеологією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. В двадцяти шести томах. Гол. ред. П. Тронько. – К., 1972. – 780 с.
2. ДАВО. Ф. Р. 2700. Од. зб. 49. – 135 арк. Постановления и распоряжения СНК СССР и ЦК ВКП (б). Исполком Винницкого обласного совета депутатов трудящихся
3. ДАВО Ф. Р 2355. Оп. 8. Од.зб.3. Арк. 27. Статистическое управление Винницкой области. Сектор статистики сельского хозяйства. Справки о выполнении планов заготовок продуктов полеводства по области с 1944 по 1954 годы.
4. ДАВО Ф. Р 2355. Оп. 8. Од.зб.5. Арк. 160. Сводные годовые отчёты по колхозам области за 1944 г.
5. ДАВО Ф. Р.2355 Оп. 8. Спр. 1. 174 арк. Статистичне управління Вінницької області. Відділ сільського господарства. Річний звіт по колгоспам за 1944 р.
6. ДАВО Ф. Р.2355 Оп. 5. Спр. 440. 98 арк./ Статистичне управління Вінницької області. Підсумкові матеріали по обліку праці в МТС Вінницької області. 1.06. 1944 25. 11. 1945 рр.
7. ДАВО Ф. Р.2355 Оп. 5. Спр. 446. 117 арк./ Статистичне управління Вінницької області. Звіти по праці та заробітній платні радгоспів за 1944 р.
8. ДАВО. Ф. П. 136. Оп. 21. Од. зб. 76. – 13 арк. Вінницький обком КП (б) У. Паспорт Вінницької області, 13 арк.

9. ДАВО. Ф. Р 2355. Оп. 4. Од.зб.387. Арк. 46. Уповноважений Держплану при РНК СРСР по Вінницькій області.
10. ДАВО Ф. Р 2355. Оп. 4. Од.зб.32. Арк. 136. Головні підсумки промисловості за 1944 р. Уповноважений Держплану при РНК СРСР по Вінницькій області.

Кравченко Павло

ДОЛЯ «УКАЗНИКА» 1948 РОКУ

На сьогоднішній день в Україні з'явилися дослідження про застосування положень Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 року та Постанови №446, яка роз'яснювала його пункти [1, 2, 3, 4, 5, 6]. У той же час майже нічого не відомо про долю спецпоселенців, так званих «указників» – жителів України та Вінницької області, які змушені були, у більшості випадків, 8 років жити і працювати там, куди їх відправив сталінський режим – у Карелії, в Тюменській області, в Якутії... Завдання дослідників – повернути імена тих жертв сталінських репресій, які до цих пір не реабілітовані.

Історія Тисячного Юлія (Іллі) Івановича схожа на тисячі інших. Хіба що виселили його з села дещо пізніше, у лютому 1949 р., тоді як більшість тих, на кого поширилася дія Указу, були відправлені на поселення у березні-травні 1948 р. Саме тоді для нього був винесений громадський вирок, зміст якого був наступним: «Загальні збори колгоспників колгоспу «Ленінський шлях», село Володіївці, Чернівецького району Вінницької області керуючись Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» розглянули стан трудової дисципліни в колгоспі «Ленінський шлях» с. Володіївці і встановили, що колгоспник Тисячний Юлій Іванович, 1904 року народження, не виробив мінімуму трудовнів – за 1948 рік виробив всього 94 трудовні, систематично займається спекуляцією, веде паразитичний спосіб життя, часто приховано вибуває з с. Володіївці невідомо куди, веде розкладницьку роботу серед колгоспників, виходець з куркульської сім'ї, батько Тисячного – Тисячний Іван у 1931 році був розкуркулений і висланий, до виконання державних зобов'язань натуральних поставок і фінансових податків відноситься злісно. Тисячний Юлій Іванович неодноразово попереджувався правлінням колгоспу, але на роботу систематично не з'являвся, розпорядження правління колгоспу не виконував, під час окупації проживав на окупованій території [7, арк. 111].

Після таких звинувачень цілком логічним був висновок зборів: «...Тисячного Юлія Івановича вислати за межі Української Радянської Соціалістичної республіки строком на вісім років» [7, арк. 107]. Рішення зборів від 22 лютого 1949 р. було розглянуте і схвалене Виконавчим комітетом Чернівецької районної ради депутатів трудящих 26 лютого того ж року [7, арк. 111].

Крім вище названих документів, 23 лютого була підготовлена довідка-характеристика Володіївської сільської ради депутатів трудящих на кандидата у спецпоселенці. У ній повторювалися звинувачення: «До роботи відноситься не добросовісно, роботу виконує не якісно і не своєчасно з метою підриву потужності колгоспу. Вів паразитичний спосіб життя. Його стан – син куркуля. Родичі його були репресовані і вислані» [7, арк. 109]. Соціальне походження таким чином відіграло значну роль у долі радянських людей на 32-му році існування більшовицького режиму. По суті, колонізатори продовжували втілювати в життя політику більшовицької партії «ліквідації куркуля як класу».

У довідці-характеристиці, крім того, зазначалось, що Тисячний Ю. вступив до колгоспу лише у 1940 р., а до того був одноосібником, що само по собі викликало недовіру до його особи. Крім того, Тисячний Ю. ставиться вороже до виконання обов'язкових державних поставок: «М'ясо, молоко і яйце поставки стягувалися з його спірним порядком. За Тисячним Юлієм Івановичем на сьогоднішній день числиться недоїмка по виконанню яйце поставки в кількості 300 штук. При окупації Тисячний Юлій Іванович проживав дома у селі Володіївці, - працював на користь німецько-румунських окупантів і тримав з ними тісний зв'язок [7, 108-108зв.]. Останній пункт теж зіграв не останню роль у долі кандидата у спецпоселенці. Втім, як свідчать документи, списки на виселення складалися заздалегідь, а колгоспні збори, рішення вищих інстанцій були в переважній більшості випадків формальними і не грали жодної ролі.

Як і сотні інших подолян, Тисячний Ю. був відправлений на спецпоселення в Якутію, де працював на золотих копальнях. Документи свідчать, що він весь час мріяв про повернення додому, до сім'ї.

Перше своє прохання про помилування Тисячний Ю. І. написав на ім'я Голови Верховної Ради СРСР у квітні 1951 р. Документ був переадресований до Вінницького виконавчого комітету обласної ради, який свого часу затверджував вирок щодо виселення. Природно, що відповідь була негативною: «...виконком обласної Ради депутатів трудящих перевірив викладені у Вашій скарзі матеріали і визнав громадський вирок правильним». У зв'язку з цим Ваша скарга відхилена» [7, арк. 102]. А відхилена була вона на «законній» підставі: в Указі було сказано, що виселений має право підняти питання про повернення лише після п'яти років перебування на спецпоселенні...

Тисячний Ю. робив спроби переглянути вирок і в наступні роки. У скарзі на ім'я К. Ворошилова, який на той час, у 1954 р., займав посаду Голови Президії Верховної Ради СРСР, він пише, що вдома у нього залишилася дружина з п'ятьма дітьми. Він просив, щоб вони приїхали до нього, але місцева влада не дає дозволу. Він сам – інвалід 2-ї групи. Клімат Якутії шкодить йому [7, арк. 190-191].

Що ж до клімату в Якутії, то він для жителів Поділля і справді був, м'яко кажучи, нелегким. Різко континентальний клімат на території більш як 3 млн км² характерний різким контрастом температури, яка у середньому за рік -8.8° С. Протяжність літа 2 місяці. Зима триває у

середньому 9 місяців при середній температурі у січні мінус 35 за Цельсієм. Весною, у травні, плюсова температура вдень може складати +20, а вночі опускатися до -10. Вологість сягає 68% [8]. Читач може порівняти кліматичні умови Якутії з кліматом Вінниччини...

Скарга, наведена вище, була написана у січні 1954 р. А у березні того ж року Тисячний Ю. написав ще одну скаргу, яка починається словами: «Шановний Климент Єфремович, звертаюся до Вас четвертий раз...». Відчай спецпоселенця відображений у наступних словах: «Нема сил моєму терпінню, я тут один, мені 52 роки, а там сім'я в селі. Якщо мені виїзду звідси нема, я прошу [...] дозволити моїй сім'ї приїхати сюди, так як вони живуть погано, діти мало вчаться в школі, господарства ніякого, а податки жажливі. Уклінно прошу ввійти в моє становище [і дозволити] одно з двох, тільки щоб сім'я була разом» [7, арк. 206].

До скарги Тисячний Ю. додав листа доньки, витяги з якого заслуговують на цитування. Текст відредагований, зважаючи на його орфографію і граматику.

«Пишу листочка до свого ріднесенького тата. Добрий день чи вечір. Пише вам дочка Галя. Тату, ми получили твоє письмо на йорданські свята. Тату, може б вам справку дали цього року, продналог та все був би менший [...] Тату, возьміть собі Федорку, бо вона багато їсть, як льошка. Ми вже не годні з нею витримати. Заким прийдемо до школи, вона все повиїдає. І каже, щоб ми її в мішечку відослали до вас і їй було би добре. Тату, ви зараз десь бідно жиєте, що вже ні грошей нічого не маєте. Тату, ми чули, що ваш Сибір до нас пересувається, в вас легші морози, а в нас більші, крепші. Тату, ви пишете, що як вас будуть [від]пускати додому, то ви не приїдете [...]. Тату, ви на pewno так цураєтеся нас того що ми бідні. Ви колись казали, що тоді писати письма, коли бідні, а тепер кажете, якби ви багаті, то я би до вас приїхав. На цьому кончаю, передаємо привіт. Тату, нічого, ви якось може звідти виїдете хоч кудись ближче [7, арк. 207-207зв.].

Тисячний Ю. так коментує листа своєї дитини: «Шановний Климент Єфремович, молодшій моїй дитині 6 років (Федорка), так старші діти ображаються на неї, що вона їсть багато, поки вони в школі. Я думаю, таке становище нестерпне, що дітям навіть поїсти нічого. Та й до того ж, роззуті і роздягнені. Прошу задовольнити моє прохання, чи звільнити мене, чи щоб дозволили приїхати моїй сім'ї до мене [7, арк. 206зв.].

У липні 1954 р., Тисячному І. була видана виробнича характеристика, яка зіграла значну роль у його долі: вона стала підставою для чергового перегляду його справи: «Виробнича характеристика. На стакерного моториста драги 526 ділянки Самодумовськ копальні «Ленінська» треста Якутзолото тов. Тисячного Іллю* Івановича.

Працює в копальні «Ленінська» з 28 листопада 1948 року (так у тексті. Висланий він був у лютому 1949 р. – авт.) спочатку старателем, потім мотористом драги ділянки Самодумовськ. За час роботи показав себе дисциплінованим, старанним працівником.

Технічні норми виробітку виконує і перевиконує систематично. Порушень трудової дисципліни не має. У роботі акуратний, всі накази по роботі виконує беззаперечно і точно. Працює по теперішній час.

Характеристика дана для пред'явлення за місцем попереднього проживання в Райвиконком [7, арк. 213].

Історія закінчилася тим, що через дев'ять місяців, у березні 1955 р., загальні збори колгоспників ім. Кірова с. Володіївці Чернівецького району прийняли Тисячного Ю.І. у члени колгоспу, що, в свою чергу, дало підстави виконкому Чернівецької районної ради депутатів трудящих підняти клопотання перед виконкомом Вінницької обласної ради депутатів трудящих «про відклик висланого по Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року гр. Тисячного Юлія Івановича, який був вислан 26 лютого 1949 року» [7, арк. 211]. Подальша доля спецпоселенця невідома.

Указ від 21 лютого 1948 р. зламав життя тисяч жителів подільського села, які відмовлялися працювати в колгоспах, а шукали засобів для фізичного виживання за його межами. В умовах відсутності мотивації до продуктивної праці в колективних господарствах, керівництво СРСР прийняло рішення змусити селян працювати задарма шляхом їх залякування виселенням у віддалені райони Російської Федерації. Як і тисячі інших жертв комуністичного режиму, «указники» потребують реабілітації, а їх нелегке життя – подальшого дослідження на регіональному та місцевому рівнях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вронська, Т. В. (2011). 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору. Український історичний журнал, №1, 107 – 122.
2. Коваленко, О. & Аскерова, Л. (2012). «Спецпоселенський проект» М. Хрущова (до історії виконання указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 року про виселення селян, які не виконали мінімуму трудоднів, на Чернігівщині). Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область. Кн. 4. Чернігів, 10 – 19.
3. Кравченко, П. М. (2014). Указ 1948 року як засіб репресивної політики радянського режиму. Матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина в роки Другої світової війни. 1939 - 1945». 10 -11 жовтня 2014 р., Вінниця, 266 – 271.
4. Місінкевич, Л. & Подкур, Р. (2012). Репресії як метод підвищення продуктивності праці колгоспників Поділля (на прикладі виконання Указу від 21 лютого 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудоднів). Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 4. Хмельницький, 10 – 26.
5. Місінкевич, Л. (2012). Громадські вироки як репресивні новації радянської влади проти колгоспного селянства в 1948 р. Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права, №1 (41), 57–64.
6. Подкур, Р. Ю. (2011). Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудодня у повоєнній УРСР. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 16. – К.: Інститут історії України НАНУ, 61 – 70.
7. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-2700. Оп. 6. Спр. 440. 321 арк.

ПІДГОТОВКА ВИСОКОКВАЛІФІКОВАНИХ КАДРІВ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У березні 1944 р. Вінниччина була звільнена від нацистських загарбників. Близько трьох років хазайнували окупанти на території Вінницької області, завдавши величезної шкоди народному господарству та системі охорони здоров'я населення. По-варварськи зруйновані і пограбовані підприємства, житла, комунальні споруди, культурно-просвітницькі заклади тощо [1, с. 82].

Медична сфера відносилася до числа галузей, які найбільше постраждали від нацистської окупації. Тому, поряд з докорінною модернізацією економіки регіону, певні заходи радянська влада спрямовувала і на відновлення роботи медичних установ. Першою проблемою стала гостра нестача кваліфікованих медичних кадрів. Зважаючи на цю проблему, тогочасне радянське керівництво низкою наказів та урядових постанов сприяло якнайшвидшому відновленню роботи медичних навчальних закладів. На Вінниччині таким закладом був Вінницький медичний інститут [1, с.93].

Труднощі по відновленню навчального закладу були неймовірні. Матеріально-технічна база інституту виявилася вщент зруйнованою. Повністю знищеним був твердий і м'який інвентар, у більшості теоретичних кафедр і клінік, були відсутні лави в лекційних аудиторіях, а лікарняне обладнання розкрадено. З початком роботи інституту деякі клінічні кафедри не мали своїх баз, значна кількість теоретичних кафедр базувалася у зруйнованому морфологічному корпусі, клубі та інших приміщеннях, які були пристосованими для проведення навчального процесу. Не було лабораторій, обладнання, апаратури, підручників, наукової і навчально-методичної літератури. Крім того, окупанти знищили частину викладачів, чим завдали колосального збитку в особовому складі професорсько-викладацьких кадрів.

Однак, незважаючи на ці складнощі, у Вінницькому медичному інституті швидко була відновлено матеріальна та навчально – наукова база.

Станом на 1 вересня 1945 р. серед професорсько-викладацького складу Вінницького медичного інституту науково-педагогічну роботу вели: 9 професорів, 8 доцентів, 5 асистентів кандидатів наук, 66 асистентів і викладачів без вченого ступеню. У 1952 р. докторів наук вже було 14, у 1956 р. – 18, у 1957 р. – 19. Значно зросла і кількість асистентів – кандидатів наук. Так, у 1952 р. їх було 9, у 1956 р. – 20, у 1957 – 29 [5, с.637].

На 1 вересня 1945 р. студентами були укомплектовані всі курси. Кількість студентів лише за один рік значно збільшилася і надалі була тенденція до зростання, особливо на старших курсах, за рахунок демобілізованих фронтівиків і тих студентів, що повернулися з евакуації і раніше навчалися в медичних вузах країни. Внаслідок цього, в 1951 році з Вінницького медичного інституту випустилося вже 687 молодих спеціалістів.

Після визволення міста Вінниці від загарбників у 1944 році починається відновлення занять у Вінницькій фельдшерсько-

акушерській школі. В перші роки колектив школи працював в складних умовах: не було приміщення, підручників, медичної апаратури, інструментарію. З 22 березня 1945 року директором школи призначається Дмитро Федорович Муравйов, який очолював її до 1947 року. Під час роботи директором він організував навчальний процес майже на порожньому місці та домігся встановлення документації, що була знищена нацистами [2, с.49].

Вінницька фельдшерсько-акушерська школа після визволення міста Вінниці від загарбників працювала, в повній мірі з квітня 1944 року, надавала кваліфікацію випускникам, які були потрібні всім фельдшерсько-акушерським пунктам у лікувально-профілактичних установах області та за її межами.

Після повернення з фронту школу вдруге очолює А. Г. Лойферман. У 1947 році він одразу налаштовує педагогічний колектив на відновлення навчально-матеріальної бази школи, створення відповідних умов для навчання студентів та членів педагогічного колективу.

У 1949 році у школі нараховувалось 45 викладачів. У звітах відзначені найкращі із них: М.М. Головцев – викладач хірургії, доцент; С.Б. Мазо – викладач фізіології.

Крім того, відродив свою діяльність Вінницький фармацевтичний технікум який протягом тривало періоду часу був важливим осередком підготовки фармацевтів. Впродовж свого функціонування залишався чи не єдиним в УРСР осередком національної медичної освіти, постійно відкладаючи зусиль для збереження української мови у навчальному процесі. Врешті, він став кузнем кваліфікованих фармацевтів, майже всі з яких були забезпечені робочими місцями, зважаючи на зростання чисельності аптек в містах Поділля.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що у післявоєнний період, завдяки величезним зусиллям, вінничанам протягом короткого проміжку часу вдалося відновити роботу медичних навчальних закладів і тим самим вирішити проблему нестачі висококваліфікованих медичних кадрів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ашурков А.Д., Барсуков М.И., Морозов И.Н., Новикова Т.П., Слонимская И.А. Очерки истории здравоохранения СССР (1917-1956 гг.) / Под ред. М.И.Барсукова. – М.: Медгиз, 1957. – 392 с.
2. Митерев Г.А. В дни мира и войны. – М.: Медицина, 1975. – 256 с.
3. Перехрест І. В. медико-санітарні наслідки великої вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943-1950 рр.): Автореферат дис. ... к. і. н. – Донецьк, 2007.-с.18-19.
4. Охорона здоров'я України в братній сім'ї народів СРСР/ За ред. В.М.Гіріна. – К.: Здоров'я,1982. – С.46, 67.
5. Лекарев Л.Г.и др. Потребность населения Винницы в стационарной помощи и методика её определения//Врачебное дело. – 1957. - №6. – С.635-640.

КУЛЬТУРА ПОДОЛЯН

Зінько Олена, Сідлецька Тетяна

ПЕЙЗАЖНО-ПОРТРЕТНА ЛІРИКА МИХАЙЛА СТРЕЛЬБИЦЬКОГО ДО КАРТИН ПОДІЛЬСЬКОГО ХУДОЖНИКА Ф.З. КОНОВАЛЮКА

У Вінницькому національному технічному університеті в грудні 1991 року був відкритий меморіальний музей подільського художника Ф.З. Коновалюка. Вивчення творчої спадщини художника надихнуло вінницького поета, Члена Національної спілки письменників України М.П. Стрельбицького (з 1979 року) на створення циклів ліричних поезій до картин в книгах «Під небом Коновалюка».

Федір Коновалюк – автор численних краєвидів, портретів, книжкових ілюстрацій до української класики великого Кобзаря Т. Шевченка, В. Стефаника, І. Котляревського, М. Черемшини, О. Кобилянської. Його пейзажі, тематичні твори, ілюстрації, пройняті великою любов'ю до рідного Поділля, до України. Ф. Коновалюк виробив власний, неповторний, дивовижно тонкий стиль та відстоював традиції реалістично-демократичного мистецтва. Тональний живопис митця позначений справжньою гармонією колориту, м'якістю письма, класичним умінням komponувати. Вражає народний світогляд, традиційність, ліризм, поетичність, гуманізм картин художника, висота духовності, патріотизм Ф.З. Коновалюка [1, с. 27].

Стрельбицький Михайло Петрович народився 3 червня 1949 року в с. Майдан-Вербецький Летичівського району на Хмельниччині. Походить з роду Стрельбицьких. По закінченні філологічного факультету Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечнікова залишився навчатися в аспірантурі, де захистив дисертацію «Сюжетика української повісті 1960-1970 рр.» у 1976 році. Одночасно викладав українську літературу на кафедрі професора В. В. Фащенко 1975-1979 роки.

Від 1991 року викладав «Українську культуру» на кафедрі культурології Вінницького національного технічного університету, брав участь в роботі товариства «Просвіта», керував університетським гуртком «Студентська муза», проводив щорічні творчі фестивалі для студентів ВНТУ «Вдячність Коновалюкові». Автор 27 книжок, понад 400 публікацій в пресі з проблем художньої літератури, понад півсотні наукових статей. Помер Михайло Петрович Стрельбицький 8 червня 2018 року. Похований в селі Майдан-Вербецький Летичівського району на Хмельниччині [2, с.14-15].

На думку українського письменника, літературознавця, критика і журналіста Ореста Сливинського всі звали, що художники ілюструють книжки, а літератори твори. У Стрельбицького ж раптом, навпаки: на матеріалі картин художника Федора Коновалюка народжуються збірки талановитих віршів. Все почалося з кількох поетичних рядків, які автор написав для меморіального вечора

Ф. Коновалюка, а коли прочитав їх біля картин художника, то зазнав на собі «сугестивного зворотного впливу». Віршувальник відчув смак образного перевираження шедеврів нехарактерного для нього малярства засобами більш характерного поетичного рядка. Прагнення автора досягнути глибинний зміст полотен Ф. Коновалюка вилилося в трьох книгах «Під небом Коновалюка».

Сам Михайло Стрельбицький пояснював, що цикли віршів складаються з чотирьох підгруп: ті, де досить докладно відтворюється образний зміст того чи іншого полотна, імпровізації з приводу конкретних картин, цикл «Мініатюри» із зовсім вільною передачею творчої філософії художника та вірші, що мають стосунок до біографії, характеру митця. Своєрідна художня натурпсихологія [3, с. 118-119].

Особливість поезії Стрельбицького М. П. як авангардно-постмодернової манери інтертекстування, намагалась пояснити літературний аналітик Олена Іванова. На її думку, поет дає життя невидимому, маляр осягнуто перетворює на видиме, оче-видне. Один приносить довіру до слова, інший – вміння бачити очима. Так в мистецтві визначено їх ролі, розписано партії. Одному драматизм, іншому – етюдність. Сьогодні, художньо орієнтована свідомість перенасичена авторитетними теоріями та стомлена від безкінечних апеляцій до естетичних аксіом. Тому, літературна рефлексія М. Стрельбицького не дає шанс на легкий (проторений) шлях читання, бо портрет-пейзаж, що в книгах «Під небом Коновалюка» є чи духовним чи природним, етюдним чи драматичним, ліричним чи натуральним.

Обстоювана нині думка, що епоха постмодерну кладе край будь-яким обмеженням, заборонам, визначеностям, заводить художні пошуки на неосвоєні території, породжуючи явища «візуалізації поезії» та «поетизації живопису». Перформативне творіння з візуальними та вербальними ознаками. Стоять поряд слово і фарба, інтонація й колорит, та один іншого доповнює...[4, с. 232-235].

Поезія М. Стрельбицького, як і мистецтво Коновалюка спонукає студентів ВНТУ виявляти свої творчі здібності як у поезії [5, с. 214-221], так і у мистецтві під час виставок студентської творчості під час навчання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Методичні вказівки до написання творчих робіт з дисципліни «Історія української культури» для студентів усіх спеціальностей / Уклад.: О.В. Зінько, Т. І. Сідлецька. – Вінниця: ВНТУ, 2019;
2. Персональний сайт М. Стрельбицького. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://postati.vntu.edu.ua/strelbytskyi/statti/statti_pro.html; Інститут гуманітарно-педагогічних проблем та виховання. Довідниково-методичний посібник. – Вінниця: друкарня «Діло», 2006;
3. О. Сливинський. Ще спалахнуть сторожові вогні. // Вітчизна. – 2004, №11-12;
4. Олена Іванова. Очевидцеві сьгоднішнього постмодерну до «синкретичного театру мініатюр» запрошення на перформанс // Історико-літературний журнал. №6. – 2001;
5. Приклади студентських творчих робіт «Українська душа Ф.З.Коновалюка // Зінько О. В., Зінько Ю. А. Нариси історії української культури. Навчальний

Крупка Віктор

ГЕРМЕТИЗМ ПОЕЗІЇ ВАЛЕНТИНИ ГАЛЬЯНОВОЇ (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ «ОПЕРАЦІЯ ДАКТИЛЕМ»)

Поетичну творчість Валентини Гальянової – молоді вінницької письменниці, члена НСПУ (2015), складають збірки «Фортеця мрій» (2001), «П'ятий вимір» (2003), «Операція дактилем» (2009) і «Лівою рукою» (2014). Уже в першій збірці з огляду на її назву задекларовано юнацькі романтичні інтенції, рефлексії та емпатії, що зовсім не дивно, оскільки такою світлою і жагучою, зорієнтованою на зв'язок реального й ірреального, на постійний пошук того, що не досягається органами наших чуттів, і має бути поезія. І цим авторка дуже близька до інших представниць молодішої подільської лірики: Ольги Зайцевої (збірка «Білий трамвай») та Руслани Мельничук (збірка «Місце під дощем»).

Загалом дослідженням сучасної вінницької поезії займаються І.Зелененька, О.Соловей, В.Ткаченко, Т.Яковенко та ін. Об'єктом їхніх студій стають знакові для подільського краю явища мистецтва художнього слова, до яких належить і лірика Валентини Гальянової. У посібнику-хрестоматії «Подільські Божичі» І.Зелененька відзначає, що «андерграунд почуттів, химерність і межові переживання із їхньою діткливою риторикою, медитативні монологи ліричної героїні – те, що об'єднує всі збірки авторки [В.Гальянової], й виводить нас до розуміння якості герметичності в ХХІ століття...» [4, с.198]. Це модерністське явище найбільшою мірою концентрується у її збірці «Операція дактилем».

Загалом треба відзначити, що герметизм у поезії спирається на принципи «закритого», ізолюваного від світу мистецтва. У «Літературознавчій енциклопедії» (автор-укладач Юрій Ковалів) відзначено, що на прикладах творів Дж.Унгаретті й П. Валері обґрунтовано художні постулати герметичної поезії. Письменники спрямовували її «на межі з музикою, поза комунікативними функціями, трактували ... як сповідь самоцінної особистості, що віднаходила себе у глибинах душі» [3, с.221].

Важливим чинником герметизму є символічне слово, яке ускладнює рецепцію, уможлиблює якомога ширшу передачу смислів зовнішнього і внутрішнього світу, допускає різнотлумачення. В українській поезії другої половини ХХ – початку ХХІ століття найбільш вираженими представниками герметизму вважаються Київська школа поезії, Нью-Йоркська група, а серед вісімдесятників – Ігор Римарук. Поезотворчість початку ХХІ століття доволі різновекторна, одним з її явищ є постсимволізм, який пропонує реципієнту свої глибинні пласти.

Метою нашої розвідки є декодування домінантних символів збірки «Операція дактилем», які розширюють грані наукової інтерпретації герметичної поезії Валентини Гальянової.

Її лірична героїня, певним чином, локалізована та відчужена, нагадує Алісу із Країни Чудес, яка живе у світі знаків, нерозгаданих смислів, яка «створила світ з ілюзій», «створила вітер», «душу і лице». Так, поезія «Подивитися долі в очі» окреслює буттєвий вимір існування-перебування в локусі химерного часопростору, який можна означити Середньовіччям, а ще точніше середньовічним замком. Наприклад:

Ніхто не знає про те, що буде з нами,

І долі зазирнуть не можна в вічі.

Моє життя – то одинокий замок,

Збудований іще в Середньовіччі [1, с.12].

Така зосередженість на своєму внутрішньому світі у метатексті збірок (від «Фортеці мрій» – і до «Операції дактилем») інтенсифікує ліричну героїню, змушує не втрачати індивідуальної ідентичності. І нехай навіть трохи страшно буде, як у поезії «Замок страждав на привидів», і нехай улюблене Середньовіччя жахає своїм ставленням до інакшості, але самість (не самотність), яку шукає і якої вона потребує дозволяє відчутти себе «створювачем». І це – її надзавдання.

Середньовічний замок у збірці – символ водночас романтичного світосприйяття і граничної ситуації, екзистенціального вибору. «Енциклопедія знаків і символів» тлумачить замок таким чином: «закритість, захист», «місце фізичного та духовного прихистку», «духовна сила», «езотеричні знання». Наукова рецепція цього символу в ліриці В.Гальянної дозволяє простежити, як відбувається випробовування себе, оголення чуттів виразними візуальними й емоційно-психологічними характеристиками, пошук прихованої сили світовираження у екзотично-чудернацькому локусі, який детермінує справжню силу життя, вічний потяг до пізнання і виявлення своїх духовних досвідів: «А над замком кружляли ворони. / А над замком гуляли привиди» («Замок страждав на привидів» [1, с.17]); «Не дивлюся я злу у вічі / І просто так люблю чорних котів. / Ну, а ти (як у Середньовіччі) / Що, спалити мене хотів?» («Не відьма» [1, с.8]); «Моє життя – то одинокий замок, / Збудований іще в середньовіччі» («Подивитися долі в очі» [1, с.12]).

Для дівчини важливим є ще й прихований, однак такий бажаний казковий елемент. Тут очікування принца увіражене знову ж таки екзистенцією вибору, який будь-якої наступної миті може бути іншим, бо кожної наступної миті, тим паче кожного наступного дня іншою стає лірична героїня, яка розуміє і підкоряється законам необоротного часу, що нагадує гру у життя: «Завтра трон твій буде вже вакантним. / Завтра буде він гроша не вартим. / Хай на ньому посидять інфанти, / Поки ти зі мною будеш завтра» («Завтра ти прийдеш до мене точно» [1, с.18]). З цього приводу психолог Т. Титаренко у книзі «Життєвий світ особистості у межах і за межами думенності» зазначає: «Відчутти себе Створювачем, Творцем, Деміургом... Зрозуміти, що у власному світі завдяки тобі є земля і небо, світло і темінь, день і ніч. Усе життя, рік за роком, хвилина за хвилиною вчитися чуда творення. Творення власного світу, без проєктів і задумів, інтуїтивно, навпомацки. Просто тому, що одного,

спільного на всіх замало. Тому, що жити, дихати, розвиватися і будувати свій світ – це, по суті, одне й те саме» [1, с.5]. Щоправда, творення нової реальності, за В. Гальяною, сповнене значних суб'єктивних поглядів і навіть метаморфоз на усталені соціально-філософські явища, тому з боку антагоністів таке продукування виглядає викривленим, що зумовлює рефлексію в поезії «Ми духи по духу»: «Ми кволі на волі. / Ми сильні в насиллі. / Ми надто звичайні, ми сірі, як бруд. / Ми просто комусь стали зовсім немилі, / Й він зарахував нас до списку іуд» [1, с.70].

Однак лірична героїня все ж висновує проєкти і задуми, які потрапляють на шахівницю художньої колізії («Ти переміг...»):

Я ж тактик. Я стратег. Все ж врахувала.

В цій справі рівних не знайдеш мені.

А ти ж затратив сили зовсім мало.

Та я на дні.

І ось, королю, я перед тобою.

Як добре, що лиш шахова це гра.

Я вже готова до нового бою.

Пора [1, с.19].

Попри задекларований виразний жіночий пафос, кореляція *програш/виграш* не дає певності у тому, що відбувається, тому й складно збагнути, чи це лише гра, чи, насправду, важливий життєвий вибір. Важливо те, що це – дієздатність, яка уможлиблює відчуття затребуваності Я.

Ще одним цікавим аспектом збірки «Операція дактилем» є прийом художньої реінкарнації (як номінація сміливої аналогії і вихід за межі традиційної логіки) у герметичному прочитанні В. Гальянової. Розвиваючи кармічну ідею перевтілення, поетка пише, що її лірична героїня точно знає, що «була вовком» («Я колись була вовком»).

Як стверджує релігія індуїзму, бажаючи діставати насолоду в матеріальному світі, душа народжується з певною періодичністю заради задоволення своїх матеріальних бажань, уможливлених лише за посередництва матеріального тіла. І цим вона продовжує пошук особистісної ідентичності як реалізації своїх життєво і буттєво важливих цілей. У поезії лірична героїня продовжує у вимірах свого художньо освоєного і перетвореного буття пориватися до нібито рідного і вільного, але фатального: «тому що ти все-таки якусь мить / (хай зовсім манюсінку) / відчуваєш свіжий і лікувальний / подих волі / якого жоден з Homo Sapiens'ів / ніколи ще не відчував / бо Людина Розумна / від самого свого народження / вже є заручником / ...заручником розуму» («Заручники розуму» [1, с.106]). Зрештою, вона як своєрідна спадкоємиця вовків екзистенційно апелює до загалу: «Вовк... / Він має величну душу. Хто з вас має?» («Заримую пророцтва в стопи» [1, с.109]). Як бачимо, символ *вовка* у поезії В. Гальянової споріднений з міфами неслов'янських народів, утверджує лідерське, чисте, відчайдушне боріння з буттєвими перешкодами, рух вперед назустріч своїй природі і небезпекам: «Я вовком бігла в далі сині. / Щось приспане з'явилося вмиць, / І крок у

вухах стукотить. / На щастя, а чи на біду, / Хтось тужно кликав... Я вже йду» («Хтось тужно кликав крізь пітьму» [1, с.110]).

Повертаючись до пошуку ідентичності ліричної героїні, і значною мірою письменниці у поетичному векторі варто відзначити, що своїм літературним наставником вона вважає Богдана Ігоря Антонича, бо «чи батьком був, чи братом, чи коханим, / Коли вертався на чужі планети? / Вертався, бо на нього там чекали / Такі, як я, закохані і дивні» («Про зустрічі з поетом» [1, с.113]). По суті, у цьому теж проявляється герметичність і закодованість поезії Валентини Гальянаної, оскільки Б.І. Антонич залишив у літературі неоціненну поетичну спадщину, позначену оригінальною символікою космізмів, язичництва й лемківського фольклору. А поетка, увібравши в себе усе найкраще від класика літератури, трансформувавши його у своєму мікрокосмі, витворила свій цікавий і оригінальний художній світ.

І нехай поезія втручається у людську душу хірургічно, відтинаючи усе хвороботворче і потворне, і нехай поети часто-густо є «алкоголіками» слова, як творчо обіграє роль майстрів слова Валентина Гальянова, та Він – поет усе ж, як завше, продовжує шукати свою самтотожність, бо перебуває у постійному пошуку незнаних таємниць «між істиною і словами».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гальянова В. Операція дактилем: лірика. Вінниця: Вінницька газета, 2009. 120 с.
2. Гальянова В. Фортеця мрій: поетична збірка; Ред. Т. Яковенко, худ. В. Богданюк. Вінниця: Тезис, 2001. 40 с.
3. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 608 с. (Енциклопедія ерудита).
4. Подільські Божичі: посібник-хрестоматія із вивчення подільської поезії останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. / Наук. Статті, коментарі та укладання І.А.Зелененької. Вінниця ТОВ «Твори», 2019. 332 с.
5. Титаренко Т. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності: [моногр.]. Київ: Либідь, 2003. 376 с.
6. Ткаченко В. Кордоцентричні образи в поезії Анастасії Ткаченко (на матеріалі збірки «Із запахом кави...») // Філологічний дискурс. 2019. Вип. 9. С.179–186.
7. Фоли Дж. Энциклопедия знаков и символов. Москва: Вече, 1997. 512 с.
8. Zelenenka I., Krupka V. Poliarush N., Tkachenko V. Modern ukrainian literature of Vinnytsia region in the context of the problems of definition of the genes and the framework of the general experience // The scientific heritage: The journal is registered and published in Hungary. Budapest, 2020. P.5, №43. S. 16-22.

Зелененька Ірина

**ДО ПРОБЛЕМИ ТРАНЗИТНОСТІ Й МАГІСТРАЛЬНОСТІ ІСТОРІЇ
В ПОЕЗІЇ ПОДОЛЯН**

Історіософічність подільської поезії [1, с.16], зокрема, творів Володимира Забаштанського, Станіслава Чернілевського, Петра Перебийноса, Миколи Дмитренка, Михайла Стрельбицького, Григора Мовчанюка, Анатолія Подолинного, Ніни Гнатюк, Василя Кобця, Тетяни Яковенко, Михайла Каменюка, Валентини Сторожук, Віталія Борецького, Ірини Зелененької, Віктора Крупки, Світлани Ілїніч, країнознавчі та мовоукраїнознавчі мотиви в ній [2], [3], – це те, що мотивує ввести до наукового обігу нові терміни, васальні поняття, це також те, що підтверджує практичну цінність такого явища як історія в поезії [2, с.4-5], [3, с.6-7]; мова йде про традицію, яку започаткував у модерністській поезії Василь Стус, засвоївши подібну вербальну практику Тараса Шевченка, зокрема, поемну, згадаємо тут «Кавказ», «Великий льох», «Сон» [4, с.61-62].

Саме поезії «За літописом Самовидця», «Сто років, як сконала Січ», «Останній лист Довженка», цикл «Костомаров у Саратові», присвята Вінцасові Кузміцкосу «Холоднозорий присмерк приуральський...», «Пам'яті А. Г.» («Ярій, душе. Ярій, а не ридай...»), «На колимським морозі калина...», а також Стусове життя як сувора дефініція морального та національного обов'язків стали зразками для подільян [5, с.84-85], константами громадянської принциповості та стійкої вірності Україні, із єдиною історичною корекцією – сучасна Україна відбулася як держава (отже, за вірші про неї, як це було з дисидентами, не репресують), але знаходиться в небезпеці, опираючись інтервенції.

Усе це спровокувало мистців академічного штибу створювати вербальні полотна набатного типу [6, с.18-19]: транзитність історії перетворилася на магістральну тему в поезії подільян-інтелектуалів, науковців, літературознавців, мовознавців та краєзнавців. Розвідок про транзитність і магістральність історії, про історію як текст у подільській поезії немає; отже, це своєчасна спроба осмислення, актуальна тема, що відкриває підготовленому й непідготовленому читачеві подільську поезію як функціональну в корпусі української белетристики як європейської.

Вельми дискурсивним у цьому контексті є Стусове осмислення, пізнання власної долі «як покути», що відбилося в сучасній подільській поезії – ліричний герой віршів Михайла Стрельбицького, Анатолія Звірика, Анатолія Подолинного, Василя Кобця, Михайла Каменюка, Валентини Сторожук став, так би мовити, очевидцем і обсерватором, немовчазним свідком батальних подій, дипломатичних реваншів і провалів, перемог, резервацій і ув'язнень найкращих синів України.

Транзитність, пов'язана зі спробами осмислення буття українського народу, має кілька форм, що накладаються одна на одну: а) реценційна (читач є своєрідним пасажиром історичного екскурсу, подорожі через кілька епох – найтрадиційніші, мабуть, для такого експерименту: сучасність, доба СРСР, Гетьманщина; може

бути й зворотна магістральність або кільцева, зі зв'язком часів через героя, його нащадків або через історико-культурну пам'ятку, артефакт); б) відчутна в натяках або видима в певних образах, у номінаціях транзакція Стусових або Шевченкових висловлювань (на основі уподібнення жертвовності мистців-в'язнів двох імперії, Російської та СРСР, до жертви Христа в ім'я духовного спасіння людства), їхніх бачень подій часів Руїни, тобто, так би мовити, рух сучасного міркування, що потребує ініціації в свідомості покоління, на тлі геніальних ідей; в) процес девальвації, розщеплення лжеїдей (братерства народів СРСР, старшості росіян серед східних слов'ян, переймання від московитів світового історико-культурного досвіду, особливостей державотворення від великоросів до малоросів) або еволюціонування політичних ідей (територіальної єдності українців, демократизації, перманентної визвольної боротьби). Магістральність історії має дві форми у віршах подолян: а) об'єднання кількох ліній (сюжетних, мотивних) навколо певної характеристики, ідеї; б) лінійна оповідь, без перетинів інших ліній, що характеризується стрімкістю перебігу думок; в) супермагістральність (надстрімка лінійність).

Яскравим прикладом поєднання транзитності й магістральності історії є притчева замальовка Анатолія Подолинного «Московський вітер», це поезія-прелюдія до розвитку теми знищення українців за їхнє прагнення свободи у спадщині мислителя [7, с.74]. Твір має астрофічну будову, проте відчутним є поділ на дві логічні частини, перша з яких – пейзажна, її центрує прозорий натяк, здогад, утворений за допомогою синекдохи – номінація столиці СРСР/РФ з малої літери, що маркує терор та його спадкоємність: «Зі сходу пізно восени / чи ранньою зимою / прорветься вітер нависний / і подихне москвою» [8, с.7]; далі автор демонструє спостереження ліричного героя за змінами в природі: «І сніг покриє все довкруг, / ріка одягне панцир, / поземка вигнеться, як вуж, / мороз насуне вранці. Ножем скрегоче до ножа, / смалить, пече вогнями / лихий, розкошланий пожежар, / москоська лють безтямна» [8, с.7]. Магістральність і транзитність з'являються як наслідки обсервації: «Немов з минулого летить, / з гулагівського льоху, / із Соловків, із Воркути, / з страшного Сандармоху. / Немов у ньому голоси / вчуває Україна: / Іван, Петро, Богдан, Василь. / Оксана, Галя й Ніна...» [8, с.7]. Поет використовує форму візії для сакралізації історичних трагедій українців: «Ці рідні душі, дорогі / летять по Україні / погритися коло зорі, / наслухатися півнів. / Та залетіти в тихий двір, / до стежки і до вікон, / а потім знову у Сибір, / зморожений довіку...» [8, с.7]. Їх підсилює аналітична ідея та актуальні нині пророцтва, оформлені риторично: «Московським вітром прогули / понад Дніпром століття. / Чи ми забудемо коли / оцей московський вітер? / Чи відігріємось од стуж, / зберемо силу дужчу?» [8, с.7].

«Бувальщина» («Він був в УПА...») Анатолія Подолинного – своєрідне продовження «Московського вітру», уже не асоціативне, а виконане в традиції нон-фікшн; автор переповідає історію виживання бійця Української повстанської армії в концентраційному таборі за допомогою короткої ілюстрації з табірної життя. У межах однієї «зони» в СРСР відбували терміни воїни різних армій і фронтів II

світової війни, їх, як правило, за практикою режиму, зіштовхували з кримінальниками («блатними»), аби вони знищували один одного [9]: «Він був у УПА, його за це судили / і прирекли на Колиму, на скін... / Легкий, як пір'я, і не має сили. / Та «Кобзаря» ще пам'ятає він». «Було таке: його, «бандеру», вбити / на порубі хотіли блатняки...» [10, с.4] Далі автор стрімко розвиває лінійну оповідь: «...а він, відчайним духом оповитий, / згадав Шевченка й голосом ламким / почав «Кавказ». Громами – не словами / будив тайгу й морозяну блакить / - Кати знущуються над нами, / а правда наша п'яна спить» [10, с.4].

Концепції ліричної «Бувальщини» Анатолія Подолинного та роману Андрія Кокотюхи «Червоний» схожі, однак у романі виразно відчувається доба так званих табірних війн і повстань, котра настала після завершення II Світової війни, із 1946 року, коли в табори (найчастіше – в Особлаг) потрапляли не лише вояки УПА, «бандери», солдати армії СРСР, «фраери», власівці, а й «блатні», які воювали в штрафбатах, а також «політичні». У поезії Анатолія Подолинного відображені події зародження табірних війн, оскільки перебіг війн об'єднав ветеранів і кримінальників у боротьбі з тоталітарним режимом: «Стоять. Мовчать. За цигарковим димом в очах щось переблискує й сльозить» [10, с.4]. Реакції «блатних» передані дуже точно: цигарки, тютюн, їжу їм передавали підпільно (так званий «грів»), проте вони, як і повстанці, не боялися ризиків конфліктів і повстань, що передбачали смерть, відтак герої становили для злочинців загрозу, адже не підкорялися законам «зони». Цитування однієї з вершинних Шевченкових поем періоду «трьох літ» устами безіменного ув'язненого воїна УПА у поезії виглядає монументально, хоча це кілька реплік; вони транслюють одночасно транзитність і магістральність історії: « - Одна Сибір неісходима! а тюрм! а люду! Що й лічить!» [10, с.4].

Анатолій Подолинний як літературознавець, дослідник історії та культури Поділля (де також діяли ОУН та УПА) і Андрій Кокотюха, провокативний мистець, який скористався документальними, історичними розвідками про рух опору Володимира В'ятровича, Івана Патриляка, транслюють авторські міфи, у яких нема пафосу патріотизму, а є відсторонене бачення; це така транзитність і магістральність історії, у моделях якої автори не є пасажирями: «Німують зеки, наче голос Бога / палить нестерпно душі їх криві... / Котрийсь із гурту підійшов до нього: / - Тебе Шевченко спас... Живи!» [10, с.4].

Яскравим прикладом магістральності зі зв'язком часів (Незалежна Україна, Вінниччина, 2000 р. – Воркута, РФ, 2000 р. – Воркута, СРСР, 1930-1940 рр.) є поезія «Зеківська дорога до Воркути» Василя Кобця, котра в межах всього лише 5 строф розповідає про «секрети» розбудови народного господарства СРСР (звичною практикою сталінізму було ув'язнення передових людей із різних галузей знань не лише для залякування, а й для розбудови промисловості, територіальних сполучень у найвіддаленіших куточках тоталітарної імперії, от і для облаштування заполярних доріг, таких, зокрема, як Котлас – Воркута – Хальмер-Ю) [11, с.134-135]. Свого часу там, у

Печорзалістаборі, відбував «відрядження» Олександр Макаров, відомий український ракетобудівник, керівник заводу «Південмаш», фактично найбільшого у світі ракетного підприємства-виробника міжконтинентальних балістичних ракет, де-юре – виробника тракторів. «Політичні» в'язні, на відміну від «шкідників» народного господарства (Олександр Макаров після «дворічки» у 1942 р. вийшов за «достроковим», щоб підіймати «оборонку» СРСР), мали довготермінові «відрядження», із яких не повертались (саме таку специфіку покарань було заплановано для дисидентів) [12, с. 167], про що вже в першій строфі у риторичній опозиції написав Василь Кобець: «Дорога – ось, а що отам, під сподом, / Під насипом, де пояс мерзлоти? / Вагони, туго напхані народом, / Московський поїзд мчить до Воркути» [12, с. 167]; у другій строфі, застосовуючи лайку, поет витворює нову опозицію, образу: «Вожді, таку їх мати!.. / І сонце деренчить, як балалайка, / На тих снігах, де лиш хрести стоять» [с. 167]. Третя строфа – інфернально-іронічна: «А під хрестами – темні кості й зуби / затятих зеків, повгризались в ґрунт. / Чого ж, Москва, синів своїх не любиш? / Немає зекам пам'ятників тут» [12, с. 167]; її локаційно підсилює четверта: «Вони лежать, оті майстри незнані, / під рейками, у насипі, в кущах... / На вічній мерзлоті, од здвигу рваній, / ще й досі чути: кості їх тріщать» [12, с. 167]. У п'ятій, завершальній строфі поет-публіцист виносить вирок системі: «Вони тримають цю страшну дорогу, / усім тиранам кинувши протест, / як біль і гнів, як вічну муку довгу, / як свій проклятий мученицький хрест» [12, с.167].

Інший цікавий твір Василя Кобця з історичною магістральністю – «Оце тобі – неділя, дощ і цап...», образок на чотири строфи, перша з яких нагадує замальовку (автор приховує історичну магістральність та політичну ідею): «Оце тобі – неділя, дощ і цап, / і хата, що на вітрі вихрить стріху. / І дядько Фрол... Його зовуть Кацап: / такий собі – для чарки і для сміху» [12, с. 168]. Далі письменник створює портрет homo sovietikus, манкурта, у якого на місці стертої історичної та родової пам'яті імплантована штучна, для зручності маніпулювання (це нагадує тюркський міф, втілений у романі «І довше віку день триває» Чингіза Айтматова): «Ні слова він по-нашому не зна / і каже, що воно йому «не нада». / А Фролу пенсію виплачує казна – / його душа і цій копійці рада» [12, с. 168]. Подолянин-християнин, котрий є меценатом ПЦУ, емоційно нейтрально переповідає про злочинну діяльність Фрола: «До церкви він не йде і не ходив, бо він ходивсь хреста знімав із неї. Живе собі заросле диво з див і ходить українською землею» [12, с. 168], підсумовуючи: «Він молиться на Леніна свого як на сукупність найсвятіших істин, і мріє дня дождатися того, коли повернуться до влади комуністи» [12, с.168].

Поезія Анатолія Звірика «Балада про двох дідів» є прикладом кільцевої транзитності: Незалежна Україна – громадянська війна, колективізація, репресії в СРСР – Незалежна Україна. Вельми цікавим для читача є електичне, парадоксальне поєднання доль персонажів, діда-колективіста й діда-незалежника, в аналізі їхнього нащадка: «Моєму першому дідові / життя перекреслили шаблями... / - Рубай комуно! – нестямно вили. / Але діда-колективіста / не

засипали в колективній ямі, / він лежить серед села в окремій могилі» [13, с.181], «А десь за селом – колективна яма, / яку зрівняно з землею. / Тут мусить лежати другий дід – / той самий, котрий / закликав комуну рубати» [13, с.181]. Притчеве завершення баладного твору, незавершеність історії, історичної тягlosti боротьби та абрисність конфлікту дають читачеві підстави резюмувати навколо ідеї примирення, однак твір є історичним уроком: «Є на могилі серед села / пам'ятник суворий, / як мій перший дід. / І тут, мовби кров, яріють квіти... / А за селом по холодних росах / ходить сиве та лагідне бабине літо – / другого діда шукає досі» [13, с.181].

Подібні мотиви ми знайдемо в поезії Ніни Гнатюк (йдеться про цикл «Книжний профіль», де письменниця пише про поета-дисидента Тараса Мельничука, ув'язненого в Вінницькій тюрмі за сфабрикованими звинуваченнями), яку досліджено в згаданих працях Ірини Зелененької, зокрібно, чи не найбільше в «Подільських божичах» [2], як і поезію Василя Стуса (ці письменники – в'язні сумління схожі не лише долями) [4], а також у поезії Володимира Забаштанського, інтерпретованого в розвідках Віктора Крупки [14, с.273]. Усі наші дефініції входять в антитоталітарний дискурс національної літератури українців як типового європейського народу, що став об'єктом зацікавлення світового літературознавства, особливо в умовах так званої постколоніальної доби. Із одного боку – порушена проблематика є свідченням перманентності всілякої наруги влади СРСР над підконтрольними народами та їхніми етнічними теренами, а з іншого – дослідження пов'язане з потребою реставрації забутих сторінок історії, драматичних аспектів боротьби українців за свободу, що інтерпретовані в різний спосіб у мистецтві слова, зокрема, у поезії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Zelenenka I., Krupka V. Poliarush N., Tkachenko V. Modern ukrainian literature of Vinnytsia region in the context of the problems of definition of the genes and the framework of the general experience // The scientific heritage: The journal is registered and published in Hungary. Budapest, 2020. P.5, №43. S. 16-22.
2. Подільські божичі: посібник-хрестоматія із вивчення подільської поезії останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. / Наукові статті, коментарі та укладання І. А. Зелененької. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 332с.
3. «Інверсія серця» – із покоління двотисячників: Хрестоматія зі сучасної молоді української літератури. / Упорядкування, вступна стаття, біографічні та літературно-критичні статті Ірини Зелененької. Вінниця: ТП «Едельвейс і К», 2016. 226с.
4. Зелененька І. Лірика дисидентів Василя Стуса й Тараса Мельничука як опозиція тоталітаризму // Філологічний дискурс: збірник наукових праць. Хмельницький, 2020. Вип. 10. С.61 – 68.
5. Зелененька І. А. Метафоризована флористична символіка в дисидентській поезії Василя Стуса й Тараса Мельничука // Філологічний дискурс: збірник наукових праць. Хмельницький, 2019. Вип. 9. 254с. С. 83 – 90.

6. Зелененька І. «Чиї це ілюзії стенають плечима, якого народу...»: Тарас Мельничук і літературний процес 60-90-х років в Україні. Вінниця: «Едельвейс і К», 2008. 152с.
7. Зелененька І.А. Діалог у поезіях-образках Анатолія Подолинного // Літературне краєзнавство Поділля в системі сучасної освіти: стан, проблеми, перспективи: збірник наукових праць / Ред. колегія: О.М. Куцевол (голов. ред.). Вінниця, 2011. 337с. С.74-78.
8. Подолинний А. М. Вікнина. Континент-ПРИМ, 1998. 32с.
9. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в душі опору 1960-80-х років. Київ, 1995. 224с.
10. Подолинний А.М. Бувальщина // Вінницький край, №22015. С.4.
11. Зелененька І. А. Лицарський культ і країнознавча платформа поезії Василя Кобця // Вінницький край, №3, 2018. С. 134 – 146.
12. Квіт подільського слова. Антологія творів сучасних письменників Вінниччини. Під ред. Рабенчука В. С. Вінниця: Консоль, 2010. 544с.
13. Стоголосся. Поетична антологія Вінниччини ХХ століття. Упорядкування, вступне слово, біографічні довідки А. М. Подолинного. Вінниця: Континент-Прим, 2002. 432с.
14. Крупка В. П. Становлення Володимира Забаштанського як митця слова в естетичній парадигмі шістдесятиництва // Він серцем бачив світ. Спогади про Володимира Забаштанського / упорядник Н. Ю. Гнатюк. Вінниця: ТВОРИ, 2019. 370 с. С.273-288.

Буца Тамара

ЕТНОКУЛЬТУРНА КАРТИНА СВІТУ В ПОЕЗІЇ ВІННИЧАН ТА ЇЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНА ПАРАДИГМА

Етнічні образи, а саме одяг (власне народний, ритуальний), вишиванка та орнамент, писанка та лялька-мотанка тощо здавна стали сакральними символами українського народу, вельми важливе місце вони займають у мистецтві слова, яскраво виражені вони і в поетичній творчості вінничан, що інтерпретують хрестоматії «Подільські криниці», «Стоголосся», котрі уклав Анатолій Подолинний, антологія «Миле серцю Поділля» за редакцією Валентини Сторожук та фундаментальні праці, на які опиратимемося в ході дослідження, розвідки про красне поетичне писання подолян другої половини ХХ – першого та другого десятиліть ХХІ ст. «Чиї це ілюзії стенають плечима, якого народу?» (про поетів-дисидентів) [1] та «Подільські божичі» Ірини Зелененької [2]. Окрім названих праць, дослідженнями етнокультурних пластів українського цивілізаційного досвіду, втіленого в художній літературі нашого краю у площині останньої третини ХХ століття – початку ХХІ століття, на наше переконання, ніхто з учених не займався, тобто не підіймав так глибоко проблеми етноментальності в вінницькій поезії [2, с.4-5] в історичному зрізі на прикладі поетичних образів [1, с.7-8], а це доцільно продовжити в краєзнавстві, мовознавстві, літературознавстві, втілити в освітніх, виховних проектах, що ми й намагатимемося здійснити.

Вінницька поезія на сучасному етапі гідно й широко відображає етнокультурні, етнолінгвістичні концепції, насичуючи художню творчість українців, даючи сучасникам розуміння, наскільки багатою є українська культурна цивілізація, культура подолян зокрема, у контексті розвитку нашого народу, його державності – від найдавніших, дохристиянських часів аж до технократичного сьогодення. Поети часто-густо використовують не лише етнографізми, етнічними, так звану культурологічну архаїку, вони не просто називають явища мистецтва, ужиткової культури українців, а свідомо звертаються до національної символіки як до основи українського буття. Серед поетів найстаршого покоління, які зверталися до подібної тематики, назвемо Андрія М'ястківського, Євгена Гуцала, Петра Перебийноса, Василя Стуса, Анатолія Бортняка, Анатолія Подолинного, Василя Кобця, Володимира Забаштанського, Ніни Гнатюк, Михайла Каменюка, Ганни Чубач, Григора Мовчанюка. Наведемо тут, для прикладу, рядки з відомої поезії Петра Перебийноса, «Калинівські свистуни»:

Калинова Калинівко,
ти слухала полив'яних
горластих свистунів.
На ярмарку піпікали,
квоктали, кукурікали,
пувутькали, цвірінькали,
цигикали і тінькали,
кували, щебетали –
ось тільки не літали
калинівські свистуни [3, с.25].

Етнічна характеристика в образах, у промовистих характеристиках – це найперша ознака відображеної в художній творчості людини, хай навіть при певному схематичному чи побіжному, фрагментарному знайомстві з нею, що буде цікава історіку й філологу, учневі й учителеві. У цитованій поезії етнічним образом є «калинівські свистуни», що ілюструють і Калинівку, а також Поділля, українську етніку, яку наш край увиразнює, збагачує, доповнює та колоритизує. Анатолій Бортняк у своїй поезії «У клембівських вишивальниць» уславив невелике село на Ямпільщині, що славиться не весь світ своєю неповторною технікою вишивки:

У Клембівці кольорів – як музики!
Там жінки й дівчата день при дні
вишивають Русаву галузкою
серед лугу, мов на полотні.
Пробігає гладдю оксамитною
по руслу ріка, як по канві.
А над нею сонячною ниткою
пролягла стежина у траві [3, с.42].

У ліричній поезії Ніни Гнатюк «Клембівська сорочка» розкривається справжнє символічне народне дійство, ритуал: «У клембівській хаті на світанку Вишивати вчить матуся дочку» [2, с.107]. Нитки є своєрідними метафорами, традиційними, за

кольорами, як виписано їх у відомій поезії Дмитра Павличка «Два кольори»:

Чорна нитка – борозна у полі,
А зелена – росяні тополі,
Жовта нитка – колоски вусаті,
А червона – щастя в кожній хаті...
Біла нитка – сонячна надія,
Синя – вітер, що весною віє,
Нитка фіолетова – стежина,
На якій любов моя єдина [3, с.107].

У своєму поетичному образку «Сорочка» Анатолій Подолинний зобразив знецінення вишивки, якою здавна пишається наш народ, за сюжетом твору її колись у спадок тітці Ганні, героїні твору, із якою спілкується ліричний герой, передала мати, але цим артефактом, розірваним уже, селянка доби незалежної України латає діри в мішках, призначених для зберігання картоплі. Ліричний герой апелює до духовної краси жінки, аби врятувати сорочку як історичну пам'ять:

А Боже мій, тітко Ганно,
така ви ще гарна,
вдягнули б цю сорочку
на себе чи старшу дочку [4, с.10].

Основна думка твору – глибока, філософська, афористична, ліричний герой думає про те, що:

людині мало
робити на хліб і сало.
Що треба й про пам'ять дбати
і разом з городом, садом
сорочку дівоцьку з баби
онукам лишити в спадок [4, с.10].

Назви багатьох збірок віршів Ганни Чубач, як і в Михайла Стельмаха, до прикладу, ввібрали в себе реалії нашого народу: «Журавка» (1970), «Жниця» (1974), «Ожинові береги» (1977), «Заповіті землі» (1978), «Житня зоря» (1983), «Листя в криниці» (1984) тощо. Саме за назвою першої збірки колеги з письменницького коша назвали відому подолянку ясноокою Журавкою (журавка – давній жіночий символ, який тут позначає, на нашу думку, філософську задуму, світлу зажуру авторки, чим багаті її твори). Є в Ганни Чубач і поезія однойменна – «Журавка», що стала хрестоматійною:

Моя хата –в подільському житі,
Просто неба, на чорній землі.
Маю тільки думки необжиті
Та ще крила – небесно-земні.
Підіймаюся в небо щоранку
І в жита опускаюся знов.
Моя хата не має ганку,
Тільки має тепло і любов.
Моя хата не має стелі –
Залітають сніги і дощі.
В ній і сум, і години веселі

Розбентежують спокій душі.
Зустрічаю піснями врочисто
Косовицю врожайного літа.
Я – не жінка з великого міста,

Я – журавка з подільського жита [3, с.51].

У середньому поколінні виділимо символічні вірші Миколи Дмитренка, Тетяни Яковенко, Валентини Сторожук, Петра Зарицького, Володимира Горлея, Тетяни Приймасюк, Олександра Височанського, Наталі Струтинської. Визначною тут є, звичайно, хрестоматійна академічна поезія Тетяни Яковенко, написана, так би мовити, в дусі Ліни Костенко, «Барвінкова любов»:

Знов у пам'яті виник,
Мов за давнього страх,
Синьоокий барвінок
На старих цвинтарях,
Де запались могили,
Похилились хрести,
Де ночами світились
Чорні лики святих.
Між старого штурпаччя
Забур'ячених ям,
Усміхається наче
Барвінковий туман,
Як Господня ласка
Ця небесна блакить –
Де барвінок прослався,
Там уже не болить!
І манила й лякала
Шалина таїни.
Ми його не топтали -
Милувалися ним!
Задивлялися мовчки
Звіддала крадькома
В барвінкові очі

Тих, кого вже нема... [5, с.533]

Авторка вдало підсумовує про сакральне значення цієї рослини: «Де нога не ступає, Там, напевно, сам Бог». Серед так званого молодшого покоління виділимо тих, хто, зрозуміло, став відомим у ХХІ столітті: Катерина Калитко, Віталій Борецький, Ірина Зелененька, Юрій Сегеда, Катерина Девдера, Віктор Крупка, Руслана Мельничук, Ольга Зайцева, Валентина Гальянова, Вікторія Гранецька, Сергій Татчин. Ірина Зелененька як науковець і як авторка капілярної, а також імагологічної, інтелектуальної поезії вміло переплітає етнічні та біблійні мотиви. Яскравою ілюстрацією є поезія «Дерева моєї землі», де авторка «вдягла» різні породи дерев у регіональні костюми:

молоді дубки у сорочках навипуск
з вишивкою у маніжках
у вовняних свитах плісом обшитих
як волиняки:

про мушкети мріють
і до Січі збираються...
граби-подоляни
в сорочках із грубого полотна
заполочню всіяні
у камізельках
кланяються сонцю
солом'яними капелюхами [2, с.138]

Як бачимо, розпочинає авторка з Січі, до якої тягнуться з різних куточків України, із цього правічного героїчного оплоту українства, а далі опоетизовує рідне Поділля, від нього перемістивши увагу до Полтавщини:

один ясенюк-полтавець
у куцо́му ко́жущу
(з короткими до ліктя рукавами)
та в лейбику;
на нього посідали горобці
із купелі-пилюки –
немов аплікації сап'яну...
од землі тягнуться кольорові
вовняні нитки синичок:
очі – пацьорки
закликають у тїнь до клена
дощик [2, с.138]

Ще одна знахідка письменниці – Опілля, яка іноді плутають за звучанням із Поділлям, однак мова йде про Галицьку землю, від неї авторка переходить до зображення Слобожанщини:

а клен – джигун;
несе свій любці-ліщині
дивовижно холодні
росяні баламути
стає собі серед узлісся:
ніби з Опілля
у двоколірних чоботях-чорнобривцях
кожух у нього жовтогарячий
червоним унизу вишитий...
а скраю бук
зі Слобожанщини вернувши
розмову їхню підслуховує
вуса підкручує – на ньому
душоґрійка з кольорового ситцю
у плечах – із шовку
а ще тканий пояс
штани вибійчані... [2, с.138]

Цікаво, що ідейна частина поезія – традиційна, християнська:

стали дерева-парубки
у літо чубаті
а довкола трави – ніби постолі
кайдани та черевики
помолилися «Отче наш...» ;

за ними тумани потяглися солодко
волоками [2, с.138]

Отже, вінницька подільська поезія – багатюща царина для етнокультурних досліджень, особливо нині, адже вона розвивається, поповнюється все новими іменами [7]; такі дослідження по-новому здатні посприяти осмисленню мистецтва слова та ролі історії, етнології, лінгвістики, етнолінгвістики, психоісторії [7] в ньому, що, без сумніву, якісно збагатить не доне покоління сучасників, підкріпить починання.

Етнічна ідея на сучасному етапі розвитку людства часто формується навколо думки про неповторність кожного краю, кожного міста й села, навколо тих правічних образів, які стали відображенням ключових моментів ідентифікації українців як європейців, що вельми важливо розтлумачити не тільки пересічним читачам, а й школярам. Це ключ до збереження державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Зелененька І. «Чиї це ілюзії стенають плечима, якого народу...»: Тарас Мельничук і літературний процес 60-90-х років в Україні. Вінниця: «Едельвейс і К», 2008. 152с.
2. Подільські божичі: посібник-хрестоматія із вивчення подільської поезії останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. / Наукові статті, коментарі та укладання І. А. Зелененької. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 332с.
3. «Миле серцю Поділля». Поетична антологія. Ред.: Валентина Сторожук. Вінниця: Книга-Вега, 2006. 160 с.
4. Подолинний А. М. Вікнина. Континент-ПРИМ, 1998. 32с.
5. Квіт подільського слова. Антологія творів сучасних письменників Вінниччини. Під ред. Рабенчука В. С. Вінниця: Консоль, 2010. 544с.
6. Стоголосья. Поетична антологія Вінниччини ХХ століття. Упорядкування, вступне слово, біографічні довідки А. М. Подолинного. Вінниця: Континент-Прим, 2002. 432с.
7. «Інверсія серця» – із покоління двотисячників: Хрестоматія зі сучасної молодшої української літератури. / Упорядкування, вступна стаття, біографічні та літературно-критичні статті Ірини Зелененької. Вінниця: ТП «Едельвейс і К», 2016. 226с.

Кравчук Людмила, Козельчук Лариса

СПОГАДИ ВІКТОРА ПРИХОДЬКА ПРО ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

Видатний поет Олександр Олесь (1878–1944) – одна з найяскравіших постатей української еміграційної громади у чеських землях 1920–1940-х рр. Вивчення його життя і діяльності в еміграційних період залишається важливим завданням, чому сприяє залучення нових джерел мемуарного характеру. Серед них важливе місце посідають спогади В. Приходька «Олесів «Книгоцентр» про один із епізодів еміграційського життя поета [6].

Віктор Кіндратович Приходько (1886–1982), родом із с. Княжпіль (нині – Кам'янець-Подільського району Хмельницької області), здобув правову освіту, працював у Волинському земстві, згодом – судовим слідчим з цивільних справ Кам'янець-Подільського окружного суду. З початком Лютневої революції 1917 р. активно включився в український рух, очолив відділ народної освіти Подільського губернського земства, у серпні 1917–квітні 1918 р. –

був губернським комісаром з народної освіти [4, с. 620; 9, с. 313, 316]. У квітні 1918 р. обраний головою Подільської губернської народної управи. Гетьманський режим П. Скоропадського вважав реакційним. Учасник протигетьманського повстання на Поділлі, завідувач Відділу судових справ Директорії УНР (грудень 1918 р.) [4, с. 621]. У березні 1919 р. – переобраний головою Подільського земства. У листопада 1919 р. – призначений Подільським губернським комісаром [5, с. 200]. Обіймав цю посаду до 10 березня 1920 р., діяв в надзвичайно складних умовах окупації губернії Червоною армією, а Кам'янця-Подільського з округою – підрозділами Польщі [1, с. 60; 5, с. 144, 148, 151, 152, 161]. У червні 1920 р. затверджений урядом на посаді товариша (заступника) Головноуповноваженого міністра уряду УНР [2, с. 92]. З поразкою УНР виїхав до Польщі, займав різні посади у емігрантських владних структурах УНР [4, с. 621]. Згодом виїхав до Чехословаччини, де викладав в Українській господарської академії у Подєбрдах. У період Другої світової війни В. Приходько увійшов до складу Українського Центрального Комітету у Кракові – закладу соціального забезпечення, створеного 1940 р. у Генерал-губернаторстві окупованої Польщі. У 1945 р. Приходько переїхав до Регенсбургу в Західній Німеччині, у 1949 р. – емігрував у США [9, с. 326]. Протягом десяти років очолював Український конгресовий комітет в США.

В. Приходько залишив значну літературну спадщину. Крім спогадів «Під сонцем Поділля» [7; 8], до неї належать численні статті в українських еміграційних виданнях. Частина творчого спадку В. Приходька залишається неопублікованою і зберігається у фонді В. Приходька (фонд №40) в Архіві імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США у м. Нью-Йорк. Серед цих матеріалів зберігається машинопис спогадів В. Приходька «Олесів «Книгоцентр», підготовлений у 1948 р. [6]. Копію спогадів директор Державного архіву Вінницької області д. і. н. Ю. В. Легун ласкаво надав авторам. Враховуючи важливість спогадів В. Приходька про О. Олеся для вивчення біографії поета, подаємо їх повністю із збереженням лексики і пунктуації оригіналу.

Віктор Приходько. ОЛЕСІВ «КНИГОЦЕНТР» (Спогад)

Нещодавно заснувалася у нас, на еміграції, одна нова організація, що називається «Книгоцентр». Завдання її, широко взявши, полягають у тому, щоб упорядкувати книжну справу, почавши од написання твору і кінчаючи виходом його у світ і розповсюдженням. Але в статуті «Книгоцентру» є один пункт, тісно зв'язаний із сучасною ситуацією, яка виникла у нас на книжному ринку з огляду на грошову реформу у Німеччині. Як відомо, книжка тепер лежить і ніхто її не купує, бо не може купувати. Яка-ж перспектива? Еміграція роз'їзжається, а книжка українська залишається. І може створитися положення, що у Німеччині жадних українців не буде, а українські книжки будуть залягати по різних складах та підвалах у Мюнхені та Аугсбурґах... Отже, щоби такого не сталось, «Книгоцентр» висунув гасло: українська книжка слідує за українською еміграцією! Гасло прекрасне – і, дай Боже, щоби воно було переведене в життя ...

Але цілий цей почин викликав у мене один спогад, що у великій мірі нагадує аналогічну ситуацію і тісно зв'язаний з іменем покійного Поета нашого О. Олесья. І є «причинком» до історії української книжки.

Взагалі ця «історія» нашої книжки!.. Не знаю, чи який інший народ може «похвалитися» такими неймовірними «зіг'загами» своєї культури. Взяти хоча-би останні роки нашої визвольної боротьби: кому могло спитися і який пророк міг передповісти, що буде час, коли ми, українці, будемо видавати свої книжки десь у Мюнхені, Аугсбурзі чи Регенсбурзі, газети наші будуть виходити в Ашаффенбурзі чи Фюрті, а наші письменники, поети та журналісти будуть починати свою письменницьку кар'єру в Міттенвальді чи Новому Ульмі!

Словом, дивні діла Твої, Господи!

Але вертаюся до спогаду. Було це в роках 1918-20. На Україні шуміла революція, точилася боротьба, але одночасно розгорталася надзвичайно широка культурно-освітня робота. По цій Україні, себ-то в кожному селі, постали українські школи. Але що це означало в ті часи – українська школа? Це значило, що у відповідне село – а сел на Україні поперек 20. 000, – треба було вислати шкільних підручників бодай на 100 учнів, себ-то яких тисячу книжок. А для цілої України, тільки для народних шкіл, потрібно було, значить, 20. 000. 000 (двадцять мільонів) примірників! Не рахуючи сотень і тисяч «Просвіт», бібліотек і мільонів пробуджених до свідомого життя громадян. Отож в українських видавництвах у Києві, Полтаві, Одесі, Катеринославі, Вінниці, Кам'янці робилося щось надзвичайне. Працювалося день і ніч. Шереги і черги завідуючих школами, інспекторів, земських діячів все не зменьшувались і часто вертались до своїх повітів без книжок. Україна невстані була справитись із запотребованням: не було досить складачів, машин, паперу.

Оттоді у кількох видавництв виникла думка перенести свою працю до Відня: там є великі друкарні, що, у зв'язку із розпадом Австрії, стоять нечинні, а в тих друкарнях модерні ротаційні машини і багаті запаси паперу. Так перенесли частково або цілком свою діяльність з Києва – видавництва – «Час», «Дзвін», «Вернигора», Катеринославське Видавництво та інші, - а персонально це були – видавець Юрій Сірий, д-р І. Кашинський, проф. А. Крушельницький, д-р В. Пісначевський, а біля цих видавництв групи письменників, педагогів та журналістів, і між ними – Володимир Винниченко, Олександр Олесь, Спиридон Черкасенко, Артем Хомик та багато інших. Взагалі в тих роках – 1918–25 – Відень був великим українським центром і у традиційних віденських кав'ярнях роїлося від наших людей. На Україні точилася боротьба, а українські видавництва у Відні, в добрій вірі в нашу остаточну перемогу, друкували сотні тисяч підручників, – букварів, читанок, задачників, а також белетристики та поезій. Отож тоді було видано також великим накладом низку творів Олександра Олесья, що був «Поетом Відродження Нації» і тішився на Україні величезною популярністю. Його поезії – «Живи, Україно!», «Вкраїно, Мати», положені на ноти Кирилом Стеценком, стали мов національні гімни і на нечислених і

незабутніх тодішніх зборах, мітингах та святах співались нарівні із «Ще не вмерла...»

Але... «облетіли квіти, догоріли вогні» великої української революції, – в Москві засів – Ленін, а у Києві – Комуністична Партія України та Чрезвычайка. І ... величезні склади тільки-що виготовлених книжок, що пахнули це друкарською фарбою, залягли ... у Відні.

Що було робити? Залишалися «по цей бік» України – Галичина, Волинь, Буковина. Але ці країни – розбиті, ослаблені війною, під чужим ворожим режимом, були безнадійним консументом сотиссячних накладів...

Починалась справжня еміграція... У Відні вже не було чого робити, український Відень підупав. Але... виростала еміграційна Прага і Відень помалу почав перебіратись до Чех. Український Громадський Комітет у Празі, на чолі з Шаповалом, Григорієвим та Мандрикою, згадали й про Олеся і запросили його перебраться до Чех, де виклопотали йому у Міністерстві Закордонних Справ невелику стипендію, яко письменникові.

Так у році 1922 перебрався Олесь до Чехословаччини. Але не сам. Порішив, що мусить перевезти зі собою і свої книжки. Хоч не всі, то бодай частину. Сказано – зроблено. Як відомо, існує на світі стародавня, на всіх кінцях земної кулі знана транспортна фірма Шенкер і К°. Отож цій фірмі доручив Олесь перевезти до Праги свої твори – скільки саме примірників не знаю, але було це щось сорок великих деревляних скринь. Були це збірки поезій – «Чужиною», «На Зелених Горах» і «Поезії том п'ятий».

Розуміється, Шенкер і К° книжки негайно перевіз. Але ... тут-то й виявилось, що Олесь був ... передовсім – Поет. Куди книжки подіти, де склад найняти і чим за нього платити? Мудрував Олесь туди й сюди й рішив: нехай «тимчасово» лежать у Шенкера, може скоро поїдуть на Україну.

А роки бігли. І вийшло так, що у році 1927-му я уперше зустрівся і познайомився з Олесем у містечку Жевниціях, буля Праги, де мешкав Поет і куди доля занесла й мене. Олесь – душа чоловік і наше знайомство швидко обернулось у приятельство й щирою приязню, якою обдаровував мене Поет аж до смерті. Пробиваючи у такій провінції, як невеличке містечко, ми зустрічались що-дня, часом по кілька разів, і, samozрозуміло, були в курсі різних наших біжучих інтересів та справ. Отож, від якогось часу Олесь почав діставати од фірми Шенкер і К° у Празі, а також од якихось складів у Відні неприємні листи. Контора Шенкера в році 1928 чи 29-му приблизно писала: Шановний Пане! Уже вісім літ залягають Ваші скрині в наших складах у Празі, забираючи нам місце і перешкоджаючи нашій праці. Належний нам борг за схоронення Вашого майна росте з року на рік і сягає нині суми 10 000 корон чеських. Попереджаємо Вас, що наколи зазначена сума не буде заплачена протягом найближчого часу, то книжки Ваші буде продано на макулатуру, а одержані гроші – повернуто на частинне покриття Вашого боргу. З належною пошаною і т. д. Подібні листи прийшли і з Відня.

Ну, що його робити? Де дістати грошей? А гроші – дуже великі. Десять тисяч корон чеських! Це – в той час, коли Олесь на життя з родиною діставав стипендії тисячу на місяць. І заробітків – жадних, бо кругом криза – якраз світова економічна криза – і гріш – дуже дорогий.

Було це в 1928-30 роках і я справою дуже перейнявся. Це-ж світовий скандал і національна ганьба, – щоби твори нашого славетного Поета пішли на макулатуру! Невже-ж українське суспільство таке нечуле і таке бідне, щоби не зарадити лихові! І у мене виник плян: зааярмувати наше громадянство перед небезпекою і національною шкодою, Невже дозволимо, щоби пішли на оселедці тисячі книжок поезії Олеся, – тих книжок, яких зовсім нема ні в Галичині, ні на Волині, ні серед еміграції! Отже – оголосити спеціальний продаж цих творів, щось виплатити Шенкеру і захоронити решту. Сказано – зроблено! Олесь, як «герой» і «жертва», тримався пасивно і лише скептично посміхався, передрікаючи, що нічого з того не вийде. Але я «запалився». І полетіли всюди до преси – статті, заклики, оголошення. До Галичини, на Волинь, Буковину, Підкарпаття, до Америки і Канади! Плян був такий: за три книжки («Чужинкою», «На Зелених Горах» і «Поезії том 5-й») оголошуємо ціну 30 корон чеських з пересилкою або 5 злотих польських або 1 доляр для Америки. Замовлень дістанемо що найменше тисячу, – бо звертаємось-же до 8-ми мільонів українців! – отже зберемо рівно 30. 000 корон чеських. З них 10 000 Шенкеру, а решта на Відень та ще й нам залишиться – забагатіємо!

Тож передовсім їду я до фірми Шенкера і К^о – попередити, щоби – бува – книжок не продали. Прага. Панська вулиця, 8. Розглядаюся – велика фірма, займає два поверхи. Амфілада кімнат, сидить маса людей, – пишуть, рахують, тріскотять машинки. Допитуюся до компетентного директора. Пристойний пан, – видно, жид. – Так і так. Передбачаємо надзвичайний збут, протягом ближчого місяця борг виплатимо, книжки заберемо. Чекали нам десять років – почекайте два місяці! – Згода! Дуже приємно! Ми самі не раді застосовувати такі драстичні міри.

З тріумфом вертаюся до Жевниць. Отже, – дорогий Олександр Іванович, – ситуацію захоронено! Книжки – забезпечені. Оголошення пішли в світ – тепер посипляться замовлення! Олесь недовіркою посміхається, але по натурі він великий оптиміст – і ми повні надій.

Минають дні, Олесь нетерпеливиться. Вибігає назустріч листоноші – нема нічого! Між іншим, одна із звичок Олеся: чоловік він був нервовий, вставав рано, службових обов'язків не мав і завжди виглядав листоношу: може які листи, часописи, гроші. Але всідіти не міг і, як правило, виходив листоноші далеко назустріч, перехоплюючи його десь на бічних вуличках містечка.

– Ось, бачте, Віктор Кондратович: а Ви казали – «посипляться».

– Ну, так, Олександр Іванович, але не зразу – ж моментально. Наші люди мусять подумати, розгойдатись ...

Аж за пару днів приводить до мене «під конвоєм» листоношу. Радісний, пенсне блискає, паличкою по тротуару постукує. – В. К.! Є

замовлення, – (пошта йшла на моє ім'я), – уявіть собі, є замовлення!
– Справді, одразу п'ять чи шість замовлень: озвалося двоє чи троє панотців з Галичини, хтось з Підкарпаття, хтось з еміграції. Слава! Є – «свіжа копійка» !

«Свіжа копійка»!

Тепер, оглядаючись назад, коли уже Олеся нема і Сина його – Оляжича – нема і Дружини Олеся – Віра Антоновна ось недавно у Празі тихо й непомітно одійшла у вічність, не раз задумуєшся: у яких, властиво, злиднях тримала українська нація свого безперечно найвидатнішого в останній добі Поета. Тема ця делікатна, але, пишучи про Олеся, не можна її не торкнутись, може навіть треба торкнутись. Бо Олесє належить до тієї категорії одиниць, життю і творчості яких ще буде присвячено не одну книжку і не одну студію. І може навіть є обов'язком сучасників Поета, поки вони живі, подати, що знають про його життя та працю.

Отже, коли йдеться про Олеся , то од сучасників – головно – працаків – не раз можна почути закид на адресу Поета, що «Олесє пив». Отож в справі цього «пиття» може час сказати кілька слів. Передовсім, світ од того не перевернувся-б, коли-б Олесє і справді пив. Є це приватна справа кожного і тяжко до того щось говорити. Але з «питтям» Олеся є то так: Олесє горілки майже не пив – був до неї цілком байдужий, так само не пив вина. Але пиво любив. Любив і міг випити досить багато. Одначе, ця «пристрасть» Олеся не була «самодовлючою», – вона тісно пов'язувалася з цілим укладом і трибом його життя. Знаємо, що й кожний звичайний чоловік має свої уподобання і звички. Тим більше їх мають натури небуденні, – зокрема, письменники, поети, артисти, винахідники. Не раз читаємо, що один письменник може працювати лише серед абсолютної тиші свого кабінету, а другий навпаки, творить серед галасу і крику. Одного поета настроює музика, а другого – природа. І т. д. Отже свою вироблену звичку мав і Олесє. Він ніколи не працював вдома, в родині. Любив самоту і спокій. Тому йшов кудись до пивярні чи до каварні, найрадше до маленької й тихої. Там забивався десь у куточок і сидів. Самотний Олесє у куточку маленької пивярні – перед ним гальба пива, в руці – цигарета – це була ідеальна «творча атмосфера» Олеся. Так Олесє міг просидіти на одному місці три й п'ять годин. Перо бігало по папері, папіроски викурювались одна по одній, а «hostinsky» (шинкар) дбав, щоби «ran spisovatel» (по чеськи – письменник) без пива не сидів. Так сотні разів я заставав Олеся за працею. Тоді він складав до кишені свій зошит (найчастіше писав у звичайному учнівському зошиті) і вітав гостя. Бо, попри самоту, любив також і просив дуже, щоби хтось приходив до нього, де він сидить та розповів новини з часописів чи емігрантського життя. Радо любив посміятися, пожартувати й погостити гостя пивом та цигаркою. Ось, загално взявши, образ Олесєвої «пятки». Він не раз мені казав – «виправдовувався», що пиво дуже гарно на нього впливає, підносить його настрої, і він тоді має охоту писати. Це знали його Дружини й Син і вдома ніколи з цього приводу не було жадних розмов. В пивярнях Олеся дуже любили і господарі –

«гостінські» і постійні гості. Любили за привітність, простоту і лагідність вдачі. Всі знали, що це – «ukrainskí spisovatel a básník» (український письменник і поет) і ставились з великою пошаною. Коли-б Олесь помер у нормальні часи, то – я певен – за його гробом слідували-б сотні оцих його знайомих і приятелів-чехів, а в пивярнях, де він засідав, з'явились-би на стінах, європейським звичаєм, почесні дошки з надписом: – «zde sedaval ukrainski básník Oles». Але помер Олесь, як відомо, 22 липня 1944 року, – Прага й Чехословаччина перебувала під п'ятою Гітлера і не було можливості і настрою для виявлення чесько-українських симпатій.

Одначе, цей триб життя Олесєвого коштував гроші. Пиво коштувало і 40-50 цигарок денно теж коштували. Правда, для пересічного чеського урядовця чи столяра або муляра такі видатки були самозрозумілою річчю, але український поет на це не міг собі дозволити, бо це в коріні руйнувало його бюджет. І от – перманентний дефіцит – в межах кількох сот чеських корон місячно – це був той тягар, що ніс Поет ціле своє життя. Де дістати зайву копійку, щоби вибитись із Прокрустова ложа скромної чеської стипендії?! І скільки-то думок, енергії та заходів, вартих кращого призначення, витратив Поет на розв'язання цієї «проблеми». Розуміється, загально взявши, це був наслідок нашої національної поразки, наслідок нашої неорганізованості, – бо таки-ж мусить бути у кожного народу установа, яка бодай трохи цікавилась-би долею своїх видатніших людей, – але факт був той, що Олесь ціле своє життя на еміграції бідував. Я не раз проектував чи пропонував заходи певного громадського порядку, але Олесь завжди їх одкидав. Відчувалося, що він уважав сам себе «винним» за те, що п'є вино і багато курить і тому рахував, що не має права звертатись до когось, а тим більше до суспільства, щоби йому допомагало. Зважаючи на це, самотужки провадив свою «фінансову політику»: кредитувався потроху в «господах» (так у чехів називаються малі пивярні-реставрації), у своїх знайомих українців, але одночасно вів пертрактації про видання чи продаж тої чи іншої своєї книжки, з тяжкою бідною діставав якийсь гонорар, з великою присмністю і дуже акуратно сплачував свої борги і так «крутив» далі. Ці матеріальні турботи стали ніби невід'ємною частиною Олесєва, - зрания він уже їхав трамваєм «до міста» (в році 1934-му Олесєві перебрались з Жєвниць до Праги, але оселились на периферії, – Hotníkrě, – досить далеко від центру), де мав «ділове» побачення з тим чи іншим знайомим українцем або чехом або де писав «ділові» листи – переважно листівки. Правда, дуже часто всі ці «ділові пляни» були еміграційною комбінацією на піску, але Олесь так звик, до цих турбот, що, здавалось, без них йому було б нудно жити.

Дуже допомагала Олесєві його прекрасна вдача: весела, оптимістична, жартівлива і це ще при тій обставині, що Олесь постійно страждав на недугу шлунку. Що це було – невідомо, бо Олесь – сам ветеринарний лікар – дуже не любив звертатись до лікарів і майже ніколи не лікувався у них. Мав на це причину, бо кождий забороняв йому пити пиво, отже Олесь «в цій точці» не погоджувався з лікарями, казав, що вони не розуміють його хвороби і

лікувався сам. Це лікування полягало в тому, що, у випадках болю, Олесь уживав соду і так «нормував» свою хворобу. Видно, що хвороба не була небезпечна, бо прожив він з нею при мені майже сімнадцять років (умер од іншої хвороби) і видно, що можна було її цілком вилікувати, – але це-ж Олесь із своєрідними особливостями. Часом аж корчився од болю, але до лікаря не йшов: ковтав з пригоршні соду і запивав ... пивом або кавою. Сам собі прописував «діету», – казав, що йому шкодить чорний хліб і бараболя, але бараболю з оселедцем дуже любив, махав рукою й їв, а потім їхав до дому, де Віра Антонова мусила йому робити гарячі припарки на шлунок та при тім, як належиться кожній статечній українській жінці, вичитувала. Але болі минали, Олесь починав жартувати, а на ранок та-ж історія «спочатку»: трамвай, «госпо́да», побачення з приятелями, пиво і чорна кава, сода, болі в шлунку і – над вечір – додому. Дуже рідко, – майже ніколи – в «госпо́дах» не обідав і це ненормальне життя, очевидно, найбільш на шлункові відбилось: замість гарячої страви якийсь сухий «вурит» (підрядна ковбаса), – і так цілий день. Можливо, коли-б вільні гроші, то пішов-би й до порядної реставрації пообідати, але треба було ... «щадити». Але вечером, вдома, щось з'їсть, – при умові, що не болить шлунок. А поміж усім тим – писав, нападами й непомітно. Не робив із своєї творчості великого «ритуалу» і ніколи не скаржився, що хтось йому одігнав музу. Муза прилітала, як тільки Олесь торкався пера, вірш лявся, як срібний потік і його зошити невідомо коли і як наповнювались поезіями...

Ось такий був Олесь.

І от на цьому фоні – «свіжа копійка». Само собою, уся ця «копійка» – для мільонера Шенкера, але як-же одмовити Олесю в приємності проїхатись з Жевниць до Праги, маючи при тім у кишені вільних 20-30 корон. Олесь – же такий життєрадісний, як дитина, – він любить перейти вулицями гамірливої Праги, спинитись безжурно біля одної – другої вітрини і «на radoщах» заскочити «за компанію» в автомат та з'їсти гарячу «парку» (ковбаски) з горчицею...

І перші дні нашої акції – ми святкували. Сьогодні – п'ять замовлень, завтра три, а позавтра – шість. Значить «взяло», – справа біжить, і Олесь щоранку уже у мене з листоношею: страшно йому було цікаво – скільки прийшло замовлень.

Так за тиждень набралось щось тридцять замовлень.

– Ну, що-ж Кондрат'їч – так, звичайно, з московська, лише по батькові, звертався до мене Олесь, – треба висилати книжки!

– Треба-то треба але-ж до 10. 000 ще дуже дивно. І одної нема!

Отже, дійсність підказувала нову тактику. Для того, щоб виконати замовлення, треба було дістати од Шенкера хоч по одній справі з кожною назвою, себ-то три скрині – і платити йому частками, так-ніби викупаючи кожду скриню.

Ну, що-ж, це також вихід! Нехай Шенкер бачить, що справа все-ж посувається.

І другого дня я знову у Празі, на Панській, 8. – Так і так, справа почалося, вона, розуміється, піде «crescendo», але ось поки-що 600 корон, прошу видати тимчасом три скрині.

Пан директор приємно усміхається, гроші приймає, але запитує:

– Ну, а як ви все-таки думаєте, коли зможете усе забрати, бо нам, знаєте, місця – місця страшно бракує!

– Не знаю, пане, директоре, але коли справа так піде, як почалася, то за місяць усе з ваших складів виметемо!

Отже я в руках маю квиток дирекції до складів Шенкер і К^о, з наказом видати мені три скрині.

Склади Шенкера містились у Празі не великим і зніним українцям Денісовім «padraži» (двірці), звідки їдеться з Праги до Подєбрад.

Захожу. Величезний барак, наповнений різними – прерізними скринями та товарами, що йдуть у всі кінці Європи, а може й світу. – Де – ж наші, українські, скрині? – Ах, ось вони, на кінці бараку. Заняли цілу стінку і полізли аж під стелю. Деякі од старости та різних пересувань трохи скривились, підломились, але – все в порядку.

Отож, за пару день скрині були в Жевницях і почалася урочиста розсилка. На знак нашої особливої вдячності і признання замовцям та для більшої приємности їм, я запропонував Олесю – дати на кожній книжці свій автограф. Робота не тяжка і Олесь на ріжку кожної книжки ставив скромно свій автограф: «О. Олесь.»

Але що з замовленнями? Ще сипнуло 30–40 і ... стало. Капає по одному, по два. «Свіжа копійка» є, але де тисячі?.. А тут уже й другий місяць минає. Треба до Шенкера заявитись, комерційну солідність показати. Нам нових скринь зовсім непотрібно, бо ще й перші цілком повні, але їду викупляти «другу партію».

Я – в кабінеті у Директора. – Так і так, справа безупинно просувається, правда не так, як передбачалося, – знаєте, світова економічна криза! – але ось знову – 600 корон і просимо видати три нові скрині!

Директор посміхнувся і задумався. Гм ... гм ... Скільки Ви маєте у нас скринь? – Усіх було 40, а тепер залишиться 34. – Тридцять чотири, тридцять чо-ти-ри. – Директор шкрябав собі олівцем за вухом і щось міркував. Я сидів перед ним з портфелем в чекальній позі. Нараз він енергійно крутнувся на кріслі, зробив урочистий рух рукою і заявив: Знаєте, Шановний Пане, що я вам хочу сказати? – Говорив по чеську, трохи з жидівська. – Ми бачимо з боку Pana Spisovatel-я – добру волю, Хотите нам сплатити гроші. Але тридцять чо-тири скрині ... тридцять чотири ... Коли-то буде ... З другого боку, не хочемо Pana Spisovatel-я кривдити. Продати на макулатуру – це нам, великій фірмі, не личить! Так, – ось що: ми скреслюємо вам увесь борг! Книжки – ваші! Тільки очистіть нам склад! Ми своїми людьми наладуємо вам скрині у вагони, спрямуємо на місце призначення, а ви маєте тільки розрахуватись із залізницею. Згода?!

Я був заскочений. Од хвилювання встав і директор встав. – Розуміється, пане директоре, згода! Але нащо-ж з вашого боку така жертва? Ми маємо твердий намір все викупити і заплатити.

– Бачу і знаю, бачу і знаю! Але, пане професоре, я тридцять літ працюю у фірмі і різне бачив. Ми то витримаємо!...

Я летів до Жевниць.

– Олександр Іванович – надзвичайна сенсація! Олесь блиснув пенсне:

– Що, продали на макулатуру? – Зовсім навпаки, тільки не зомлійте!

І я розповів цілу історію. – Тепер тільки назбирати грошей на залізницю і знайти помешкання в Жевницях. – Олесь був вражений, дякував, кутив і радів, що тепер усі дальші замовлення будуть «наші».

«Штаб» запрацював. Звичайно, книжки перевезти до Жевниць – куди-ж інакше. Але де подіти? Знову наймати склад і починати борги «спочатку»? Чим платити?

І тут Олесь уже сам виказав неабияку винахідливість. За пару днів каже мені: - Знаєте, Кондрат'їч, я придумав штуку. Переговорив із своїм паном «домасім» (домовласником), - він чоловік добрий і згідливий – і запропонував йому такий проект: я побудую в його садку деревляну будку-бесідку і туди складу книжки. За якийсь час, - будемо говорити – рік – книжки розійдуться, а за те будка залишиться йому на власність. І «домасі» мені сказав, що нічого проти не має. Отже будка коштуватиме кілька сот корон, але я вже буду мати спокій, - Як ви гадаєте?

Пан «домасі» Олесь (на жаль, забув прізвище – не то Мехачек, не то Петржелка) був, як переважно усі чехи, чоловік флегматичний і добрий. Служив собі десь у Празі на залізниці, а вечером приїздив до дому, їв свою вечерю, запивав пивом і нікому жити не перешкоджав.

Отже Олесь виявив «темпо»: десь на днях прийдуть книжки, треба, щоб будка була готова! Гроші від замовлень потроху капали, а коли є гроші, то кожда робота біжить. Прийшли майстри, привезли дошки, постукали молотками і за пару днів серед невеликого зеленого садку – стала біленька «будка» – будинок – майже власність Олесь! Олесь часом любив такі клопоти і був собою дуже задоволений.

Аж прийшли й книжки! Прибіг до мене задиханий, заклопотаний: – Кондрат'їч, є книжки, повнісенський вагон! – Отож пішли в рух підводи, робітники, помагало й пара українців-приятелів Олесь. Деякі скрині розломались, коли почали тривожити їх старі кості і з них висипались на волю книжечки: «Чужиною», «На зелених горах». Книжечки щурились на сонце після десятилітнього перебування в тюрмі, але їх знову перепакували і повезли на нову «кватирю».

Так Олесева будка аж до стріхи заповнилась скринями. Тут-би тільки й розсилати: лежать тисячі книжок, усі під рукою, але замовлення – кап, кап! – і ... спинились. Спинились – і ні руш! Та й алярмувати суспільність не було як, бо головна небезпека минула – книжкам нічого не загрожує!

Так акція і завмерла. Прийшло всього тоді від цілої Нації Української, що розкинулася по Галичині, Волині, Підкарпаттю, Буковині, по Європі та Америці – сто п'ятьдесят замовлень. Разом 4 500 корон чеських. Мало, але на цей раз – «багато»: несподівано

було досягнуто мету – врятовано цілий вагон творів Олесея – десятки тисяч примірників української книжки...

А де-ж плянова «мінімум тисяча» замовлень? З цього приводу люблять у нас люди нарікати на Націю, на інтелігенцію, на народ. Але все це – марна справа. В кожній порі народ виявить те, що може виявити, - і на це нема ради. Закон, «его-же не преjdeши». Колись, дев'ять-десять років тому, Шевченко, Куліш, Костомарів заснували відомий журнал український «Основу» - єдиний журнал на цілу Велику Україну, що віщав Відродження Нації, журнал, що був потрібний тоді, як повітря. А-що-ж? – Не устояв, мусів припинити своє існування – не через утиски, не через цензуру, а тільки через брак предплатників. А нині, в американській зоні, де нема й сотні тисяч українців, вони тримають п'ять часописів і низку журналів...

– А що-ж Олесева будка, – «Книгоцентр»?

– «Nabeant suam fatam libelli» – казали Римляне: книжки мають свою долю. А особливо українські книжки.

Отож, – як я сказав, - замовлення припинялись. Скрині з гучної Праги, із магазину світової фірми, попали в глуху провінцію, у тихий садок. «На Зелених горах», «Чужиною» й «Поезії том 5-й» могли спокійно спати і мріяти, мов Олесеві «айстри» у сні...

Але миття не стоїть: в 1933 році я перебрався з Жевниць до Праги, в наступному році переїхав до Праги Олесє, а ще за рік покинула Жевниця метушлива й гамірлива українська дітвора – Жевницька гімназія.

І Жевниця опорожнилася ... Осінь, дощ капотить, і стоїть самотня Олесєва будка в Петржелковому садку, і дивиться на неї Петржелка меланхолійно з вікна та гадає: – Podivny narod tě ukrainci! Co si myslili, gdyž tiskli takovu spoustu knih! (Дивний народ ті українці, Що собі думали, коли друкувати таку силу книжок!).

Так минали роки – 1933, 34, 35, 36 і так далі і так далі...

«Довлієт днів злоба його», – і Олесє і я занялися іншими справами, мали інші турботи, – зрештою я уважав свій стосунок до книжок закінченим з моментом прибуття їх до Жевниць. Та і чим цікавитись? – Лежать книжки, то й лежать. І навіть дурно їх не роздаш, бо на розсилку теж потрібні гроші.

І тільки флегматичний і добродушний Петржелка час до часу нагадував про будку і великий скарб у ній. Приїздив пару разів до Праги, до Олесєя.

– Pane, Spisovatelі, tam na strychu je dira. Když dešč nebo snih, voda teče do vnitřku! (Пане письменнику, там, у стpісі, є діра. Коли дощ або сніг, то до середини тече вода).

Петржелка давно втратив надію мати в садку безплатну «бесідку» і тільки турбувався долею чужого майна.

Олесєй нерадо слухав, що треба щось коло будки робити, бо то клопіт і грошей нема. Але нічого не вдієш. В той час між приятелями Олесєя був один особливо відданий йому – молодий українець Семен Сенік. Він один час був безробітний і не раз просиджував з Олесєєм по господях, творячи Олесєві мовчазне товариство. Також часто охоче виконував, по приятельству, Олесєві різні більші і менші послуги. Отож в таких випадках, коли треба було «подивитися до

будки» у Жевницях, Олесь звертався до п. Сеніка. Давав йому ключі і просив розглянутись хозяйським оком і направити що треба. Пам'ятаю, С. Сенік їздив до будки кілька разів і потім, своїм звичаєм, дуже ґрунтовно й докладно пояснив Олесеві що і як він коло будки зробив. При тім любив покартати Олеся і прочитати йому своїм баском нотацію.

– Ось бачите, Олександрє Івановичу, до чого допустилися. Там такі добре тече! А одна скриня тріснула і книжки намакають. Що-ж Ви собі думаєте? Це-ж наше майно, може-ж колись і на Україну поїде. А ви заховуєтесь так легковажно!

Олесь винувато поблискував пенсне і слабо виправдовувався: та куди воно поїде, вже нікуди воно не поїде!

Але «habeant suam fatam libelli!..» І книжки Олесеві таки «поїхали». Цілком неочікувано і несподівано, в душі української тисячі й одної ночі.

Діло було так. Прийшли роки 1939, 40 і далі. Гітлер, війна, наступ на Схід. Падає Польща, відкривається Україна. Зміни, переміни, надії і розчарування. Пересувається народ туди й сюди, рух у Галичині, на Холмщині та Підляшю. Доба тяжка, непевна, з неясним майбутнім. Але українці не сплять. На бувшій польській займанщині постають школи, читальні, український культурний рух, а з ним – запотребовання на книжку. І у Кракові розгортає свою працю «Українське Видавництво». Але далі – справжнє переселення народів. Гітлер, державний комісар України Кох і головний поставщик живої сили для Німеччини Заукель намагаються забрати з України майже усю молодь. Транспорти без перерви рухаються зі Сходу на Захід і українці заповнюють міста й села Німеччини. Чужина, тяжка праця й туга за своїм рідними. Так серед несамопитих умов воюючої Німеччини, – поміж невільничюю працею, бомбуванням, концентраками й напівголодним існуванням постає несподівано «кон'юнктура» на українську книжку й газету. Бо Німеччина гола, купити нічого не можна і навіть той дрібний гріш залишається у робітників на руках.

І ось на Велику Німеччину, заселену несподівано міліонами українців, працюють українські видавництва в Кракові, Берліні, Празі, Відні. У Празі працюють Юрій Тищенко, в-во УНО, але перед веде д-р Степан Росоха. В ньому «молода ще грає кров» і преса його бойова: часопис називається «Наступ», а журнал «Пробоем». Але одночасно Росоха виказує неабиякий організаторський і комерційний хист. Видавництво «Пробоем» видає одну по одній українські книжки, а між ними й досить грубі. Але всього того мало. Попит – надзвичайний! І ось тоді впливає на сцену бідна забута Олесева будка. С. Росоха пропонує продати йому за готівку усі книжки, - цілий склад. Гроші на стіл, але знижки 50 %, бо книжки «давні» і «підмочені», – багато відпаде. Пропозиція дуже цікава, але чи не багато 50% знижки? – Як Ви думаєте, Кондрат'їч? – Думаю, що пропозиція дуже добра. Скажу більше – несподівана нагода! Коли будете мати подібний випадок? – Так, кажете, – прийняти? – Безперечно! – На другий день ми у С. Росохи, в його видавництві, і «вдарили по руках».

С. Росоха розпорядився з Олесевими книжками дуже сміливо: не став ждати індивідуальних замовлень, а розіслав їх усім передплатникам «Наступу», з зазначенням – хто не бажає, може книжки повернути назад. Часопис «Наступ» друкувався в кількості 10 000 примірників, отож було тоді розіслано приблизно по 10 000 книжок – «Чужоною» і «На Зелених горах». («Поезії том 5-й» було не багато.) Ризико вдалося: передплатники масово вкупили книжки, лише дещо повернулося. Так справа закінчилась повним успіхом.

Ця «трансакція» була для Олесья добра і вчасна. Олесь, як звичайно, сидів без грошей, а тим часом в Чехах панувала німецька карткова система, придбати щось для життя можна було лише на чорнім торгу по великих цінах і це творило для Олесья цілий ланцюг тяжкостей і неприємностей. Тим часом, Олесь дістав тоді за свої книжки поважні суму і, треба сказати, навіть на той час це була солідна підтримка.

Так Олесева будка – «Книгоцентр» - несподівано врятувала ситуацію і останні роки перед смертю Олесь прожив без турбот. Крім успіху з «будкою», Олесеві усміхнулась тоді доля і в іншим напрямку. С. Росоха взявся видати й деякі Олесеві твори, заплативши належний гонорар. Так вийшли тоді – Олесева «Княжа Україна» та нові казки для дітей: «Бабусина пригода», «Бабуся в гостях у медведя» та «Медведь в гостях у бабусі». Крім того, були напівготові в друкарнях того-ж видавництва ще три книжки Олесья: «Вибір поезій», під редакцією проф. Л. Білецького, «Карпатська Україна» – поема і «Книга казок» з ілюстраціями талановитого художника українського Ю. Вовка. Але українське «щастя», як звичайно, буває дуже коротке: несподівано на Прагу налетіло Берлінське гестапо і для видавництва «Пробоем» пройшла катастрофа: д-р Росоха й його Дружина були заарештовані, часописи припинені, склади запечатані. Зробив це якийсь гестаповець високої ранги, що добре володів російською та українською мовами і добре визнавався в українських справах, при чім усю акцію перевів з великим «смаком», є навіть підозріння, що був це совітський енкаведист в німецькій службі.

Як-би то не було, матеріяльне положення Олесья значно поправилось. Ранком Олесь не потребував поспішати трамваем до міста «на ділове побачення» (читай – для роздобування грошей), і не крутив собі голови, де їх дістати.

Себ-то: Олесь все одно кожного ранку їхав до міста – це була його «служба», але їхав з легкою душею: побачення з приятелями були лише літературні, видавничі, товариські, а не фінансові.

Підчас війни сталася в житті Олесья й знаменна переміна: він перестав пити пиво, – за німців у Чехах воно стало мов вода, – без міцності й смаку. А що «мусів» сидіти у «господах», то перейшов на вино. Але скоро припинилось і воно: німці докладно вичищали в Чехах усі продукти і товари. І тоді Олесь перейшов на чорну каву. Пив, писав і не нарікав. В той, останній, період, творчість Олесья набрала особливого, відмінного, характеру. Трагедія Підкарпаття в році 1939 і тут-же, поруч, – велика драма України в р.р. 1941–43,

відбилися тяжким болем в душі Поета. Олесь назовні не змінився, був веселий і жартівливий, але його «творча самота» – була глибоко трагічна. Я ніколи не докучав Поетові проханням показати мені – що нового написав. Але інколи Олесь сам дещо показував. Пригадую, десь зимою в році 1943-му, ми разом їхали трамваем до нього. Дорога досить далека. Олесеві щось сталося, - він витягнув з кишені плаща останній зошит і подав мені. Я почав читати і був надзвичайно вражений: безжурного Олеся не існувало, це були поезії невимовної глибини і сили. Трагедія України, большевицька неволя, а на зміну їй німецька навала – зроджена надія і тут-же безсудні й безрозсудні розстріли цвіту Української Нації, спалені села й зруйновані храми, – нарешті, німецький «ясир» – поневіряння дітей України в чужих невірничих роботах, – все це відбилось в останніх творах Олеся із силою надзвичайною.

Але тоді почала налягати на Олеся його смертельна хвороба – переродження печінки. Жадні ліки не помагали. Олесь явно підупадав. Старий знайомий і приятель Олеся, бувш. член Директорії, проф. А. М. Андрієвський сумно похитував головою і своєрідним жаргоном переконано заявляв:

– А все оттого, Олександр Іванович, що нет алкоголю. Бо всякі лікарства – це ерунда!

Так кінчилися історія книжок Олеся, виданих у Відні в 1920 році. З Відня вони переїхали до Праги, з Праги до Жевниць, а звідси – перебравались знову до Праги, в склади видавництва «Пробоем». А з видавництва розлетілись – розпорошились по цілій Німеччині, розважаючи і гамуючи тугу невідомих невірничків-хлопців і дівчат українських, що їх доля розкидала по чужій стороні – по містах та селах, по «басрах» та майстернях.

Де ви. Олесеві книжечки і де ви, невідомі їх читачі...

На закінчення – ще два слова про українські склади у Відні.

Пишучи ці рядки про Олесів «Книгоцентр», я поінтересувався призабутою справою, а що-ж із складами українських книжок у Відні. Нагода хотіла, щоб я зустрівся з чоловіком, який стояв близько до цих справ.

Скажіть, будь ласка, що із складами у Відні і які там книжки були?

– Так, склади існували і великі склади. Усе, що було надруковано в р.р. 1919–20. Поперше, усі художні твори В. Винниченка і його драми – усе щось в десяти томах і у великих накладах. Далі – праці М. Грушевського, Христюка, твори Черкасенна, ще чиїсь і велика сила підручників для України, що відроджувалась: граматики, читанки – Чернасенка і Крушельницького, задачки Чепіги і т. д. і т. д.

– Що ж з усім тим?

– Склади належали одній жидівській фірмі у Відні і книжки українські лежали там ще до 1937 року. Українські видавці і власники книжок якось із тою фірмою лагодити і відпрошувалися. Але 1937 році, коли запахло «аншлюсом» – приєднанням Австрії до Німеччини і

небезпекою для жидів, – власник складів тихо усе спродав на макулатуру, фірму ліквідував і утік.

– А як багато, на Вашу думку, було там книжок?

– Оскільки знаю, було там дванадцять вагонів українських книжок. Дванадцять вагонів книжок! ..

Це ще одна жертва останнього лихоліття, ще одна втрата, про яку українське суспільство навіть нічого не знає ...

Ось такі діла наші українські ...

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Гудима В. Формування місцевих державних адміністрацій на Поділлі в період головноуповноваженого уряду УНР (листопад 1919 – липень 1920 рр.). // Формування та діяльність місцевих державних адміністрацій та самоврядування в період Української революції 1917-1920 рр.: матеріали круглого столу, м. Кам'янець-Подільський, 2 липня 2015 р. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 58-64.
2. Директорія, Рада Народних Міністрів УНР 1918-1920. Док. і матеріали. У 2 т. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. Т.1. 688 с.
4. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга пол. XIX – пер.пол. XX ст.). К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. 840 с..
5. Огієнко І. Рятування України / упор., автор передмови і статей М. С. Тимошок. К.: «Наша культура і наука», 2005. 464 с.
6. Приходько В. Олесів «Книгоцентр» (Спогад). Арк. 1-19. // Архів імені Дмитра Антоновича Української Вільної Академії Наук у США, ф. №40 (фонд В. Приходька).
7. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 1. Нью-Йорк-Мюнхен: Вид-во «Криниця», 1967. 200 с.
8. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. 416 с.
9. Трембіцький А. А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917-1922 рр. // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917-1921 рр. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2008. С. 315-330.

Стадник Олена, Кузьмінець Наталія

ІГНАЦІЙ ЯН ПАДЕРЕВСЬКИЙ: ПОЛІТИК І МУЗИКАНТ

6 листопада минає 160 років з дня народження неординарної особистості, яка назавжди вписала своє ім'я в аннали світової історії – Ігнація Яна Падеревського. Блискучий віртуоз-виконавець, талановитий композитор, активний громадський діяч, чудовий політик і дипломат, і просто харизматична, багатогранна особистість, він отримав визнання ще за життя і до сьогодні вважається одним із символів Польщі. Він мріяв про незалежність своєї країни і робив усе для того, щоб ця мрія стала реальністю. Сам Падеревський говорив: «Спочатку батьківщина, а після цього вже мистецтво», і все своє життя вміло поєднував музичну і політичну діяльність, використовуючи навіть свої виступи як можливість ще раз підняти питання про створення Польської держави. Однак для українців постать великого музиканта є доволі суперечливою, адже, з одного боку, Падеревський народився в Україні, ніколи з нею не поривав, залишивши тут могили своїх рідних, а з іншого – був прибічником включення західноукраїнських земель до складу Польщі, обстоюючи ці прагнення серед світового співтовариства.

Про І. Падеревського писали його сучасники, які характеризували його як музиканта (В. Кедрa [1], Г. Фінк [2], Д. Кук [3], Р. Бауган [4], Р. Ландау [5]) і політика (О. Доценко [6], Р. Дмовський [7], Ллойд-Джордж [8]). Значним є і нинішній доробок науковців – праці М. Перковської-Вашек [9], Є. Ромера [10], Л. Зашкільняка [11], З. Барана [12], Л. Алексієвець [13], В. Грабовського [14]. Однак багатогранність його постаті ще не повністю вивчена і оцінена.

Метою статті є спроба поєднати музичну та політичну діяльність видатного митця, на основі аналізу польських, американських, англійських та українських джерел та літератури проаналізувати його роль в українській історії.

Ігнацій Ян Падеревський народився 6 листопада 1860 р. на терені України. Загальноприйнятою є думка, що місцем його народження було с. Курилівка Хмільницького району Вінницької області. Однак житомирський краєзнавець-архівіст Р. Кондратюк стверджує, що у метричних книгах парафіяльного костелу м. Хмільник записи про народження Ігнація відсутні, а його батько був приписаний до міщан громади с. Нехворощ Андрушівського району Житомирської області. Згадки про шляхетний рід Падеревських датуються початком XVII ст. У фонді Волинських дворянських депутатських зборів до цього часу зберігається справа родини, з якої бачимо, що у 1802 р. Падеревські були внесені до родовідної книги дворян Волинської губернії.

Після смерті матері разом із сестрою Ігнацій живе у дідовому маєтку поблизу м. Чуднів, а з 1865 р., після повернення батька з ув'язнення за участь у польському повстанні 1863 р., оселяється у Судилкові. Батько намагається дати дітям гарну освіту, наймаючи вчителів з різних предметів. Помітивши виняткові здібності сина до музики, навчає його гри на фортепіано. За інструмент Ігнацій сідає у три роки, у сім починає створювати власну музику. Вже змалку вимальовується його талант як виконавця, хлопчик виступає з концертами у Хмільнику та Вінниці, а у 1872 р. вступає до Варшавської консерваторії. Щоб забезпечити себе, а також щоб мати більше практики як виконавець, дає приватні уроки та підробляє на вечірках. Після закінчення навчання у Варшаві юнак відправляється у Берлін, а згодом – до визнаного педагога Т. Лешетицького у Відень. Спочатку викладач відмовляє Ігнацію, мотивуючи це далекою від досконалості технікою виконання, однак пізніше приймає його до свого класу. Падеревський знайомиться з Р. Штраусом, А. Рубінштейном, Сен-Сансом та іншими видатними музикантами, які відіграють значну роль у подальшій кар'єрі митця [2, с.3].

Як піаніст Ігнацій Ян Падеревський дебютував у 1887 р., і того ж року дав концерт у Львові. Однак справжній творчий злет виконавця розпочався з виступу 1888 р. у Парижі, де Падеревського чекав величезний успіх. Після цього великого концерту Ігнацій їздить по всьому світу. Велика Британія, США, Франція, Німеччина, Росія – далеко не повний перелік країн, у яких артист побував протягом 1890 – 1910 рр. Майже всюди його зустрічали оваціями, закидали квітами та подарунками. Перший же концертний тур по Америці приніс Падеревському 95 тис. доларів, наступні – до 300 тис. [1,

с.49]. Він став першим віртуозом, який презентував сольний виступ у Карнегі-Холлі. Після концерту у Сан-Франциско жінки так міцно обіймали красеня, що він змушений був два тижні пролежати у лікарні. У 1891 р. відбувся концерт піаніста у Віндзорському замку, в присутності королеви Вікторії, яка високо оцінила його гру. Російська газета «Петербург» писала: «Він зазнав овацій, яких не зазнав жоден із артистів на концертній естраді, його закидали квітами і вінками» [1, с.53]. Однак не всім подобалися політичні уподобання Падеревського, який, будучи полум'яним патріотом, на кожному концерті намагався популяризувати польську культуру, виконуючи твори польських композиторів та народну музику. Зокрема, у 1899 р. глядачі Москви освистали польську частину його програми.

На початку ХХ ст. Ігнацій Падеревський дебютує і як композитор. У 1901 р. у Дрездені відбувається прем'єра опери «Манру», створеної митцем, цього ж року він везе її до Львова, а наступного – «Манру» 9 разів виконується на сцені «Метрополітен-опери».

Поряд з успішною музичною діяльністю артист займається благодійністю. Він надає польським організаціям в США на встановлення пам'ятника Т. Костюшко у Чикаго, на відкриття монументу, присвяченому 500-річчю Грюнвальдської битви у Кракові, фінансує видання польської газети у Детройті, засновує стипендії для молодих музикантів, здійснює допомогу по безробіттю або лікуванню [1, с.121]. На урочистому зібранні у Кракові вперше прозвучала політична промова Падеревського, у якій він відстоює право Польщі на створення незалежної держави.

У 1909 р. на одному з виступів у артиста відмовляє ліва рука, і хоча німецький хірург Ф. Лянге робить вдалу операцію, лікарі забороняють йому протягом цілого року сидати за фортепіано.

З 1912 р. продовжується концертна діяльність артиста. Він побував з концертами в Австралії та Новій Зеландії, на Кубі та на Гаваях, у Південній Америці та Південній Африці. Такої широкої географії виступів не мав жоден піаніст. Його репертуар включав як власні твори – сонати для фортепіано і скрипки, «Польську фантазію», фортепіанні мініатюри, так і твори визнаних у світі композиторів Ф. Шопена, Ф. Ліста, Л. Бетховена. З виступами Падеревський знову приїздить до Львова. Президент міста вручає йому диплом Почесного громадянина, ректор Львівського університету імені Яна Казимира надає вчений ступінь, він стає Почесним членом Товариства імені Ф. Шопена.

У 1915 р. Падеревський виїхав до США і вирішив поринути у господарську діяльність. На своєму ранчо він почав вирощувати виноград і займатися виноробством. Його виноградник став одним з найбільших у Каліфорнії, а вина здобули золоті медалі на виставках і навіть потрапили до Книги рекордів Гінеса. Однак ні концертної, ні політичної діяльності не припиняє. Перша світова війна тільки прискорює процес формування Ігнація Падеревського як політика. Він стає організатором фонду допомоги жертвам війни. Протягом 1915 – 1918 рр. музикант дає 340 концертів, на яких проголошує промови із закликами вирішити польське питання, стає членом Комітету із надання допомоги полякам, і за його сприяння

організація збирає кошти у розмірі 9-ти млн. доларів. Артист був співзасновником таких комітетів у Великій Британії, Франції, Швейцарії. Він став ініціатором збору підписів на підтримку відновлення польської державності, у результаті якого було зібрано 600 тис. голосів. У 1917 р. за сприяння митця 3 тис. поляків-добровольців із США зголосилися поповнити польську армію. Падеревського було обрано до складу Польського національного комітету у Парижі, який координував боротьбу польських емігрантів за відновлення держави.

Як зазначав Н. Дейвіс, «завдяки музичним вечорам, які влаштовував у Білому Домі Падеревський, президент В. Вільсон поставив на порядок денний незалежність Польщі» [15, с.734]. Це почасти відповідає дійсності, адже 11 січня 1917 р. Падеревський подав президенту Сполучених Штатів меморандум про становище Польщі та необхідність її визволення. Він запропонував утворити Об'єднані Штати Польщі на кшталт США з включенням до них королівств Польського, Литовського, Поліського, Галицько-Подільського і Волинського, і Вільсон включив польське питання у «14 пунктів» Паризької мирної конференції. У зверненні «Мир без перемоги» президент підтвердив право поляків на об'єднану і вільну державу, а у листі до Падеревського писав: «Ви можете бути впевнені, що все, що я можу зробити в інтересах Польщі, буде зроблено від усієї душі» [16, с.8]. «14 пунктів» передбачали створення незалежної Польської держави з виходом до моря, проте декларація чітко не встановила територіальні межі майбутньої Польщі і не визначала правового становища українських земель [17, с. 89].

Наприкінці 1918 р. Ігнацій Падеревський повертається до Польщі. Його промова, виголошена на Варшавському вокзалі, дає підстави стверджувати, що він не є ярим прихильником жодної політичної сили, які протистоять одна одній – ні партіям, що підтримують Ю.Пілсудського, ні прибічникам Р. Дмовського. Падеревський зазначив: «Повинен вам заявити, що не можу служити жодній партії... Знаю тільки одну партію, яку визнаю – це Польща» [18, с.4]. Тому, зважаючи на політичні погляди та шалену популярність музиканта, саме він у Другій республіці міг стати символом для народу і посередником між політичними суперниками. Ця кандидатура влаштовувала як основні політичні сили країни, так і союзні держави, і Падеревського призначають прем'єр-міністром і міністром закордонних справ Польщі. Саме Ігнацій Падеревський разом з Романом Дмовським стали делегатами від Польської республіки на Паризькій мирній конференції та підписали Акт визнання Польщі як незалежної держави. Однак щодо визначення її кордонів вони мали протилежне уявлення. Якщо Дмовський висував «концепцію інкорпорації», за якою лінія кордону повинна була відповідати другому поділу Речі Посполитої від 1793 р., а Польща мала стати цілком унітарною державою [19, с. 11,12], то Падеревський підтримував «федеративну концепцію», запропоновану Пілсудським, за якою Польська держава мала стати федерацією національних утворень (Литви, України, Білорусі),

поєднаних з Варшавою системою державних союзів і названих королівствами [20, с.35]. Отже, погляди міністра практично повторювали меморандум 11 січня. Незалежній Українській державі місця у цих планах не було. Однак не слід забувати, що по-перше, польські парламентарі запевнили, що їх країна забезпечить свободу і рівноправність національних меншин, а по-друге, що між УНР Петлюри та поляками уже була підписана угода. У травні 1919 р. Українська Народна Республіка увійшла у безпосередні переговори про мир з Польщею, до Варшави була послана делегація та військова місія для укладання перемир'я. 24 травня Головою української місії Б. Курдиновським і прем'єр-міністром І. Падеревським було підписано таємну військово-політичну угоду, за якою Україна зобов'язувалася передати Польщі Східну Галичину і Волинь. Поляки ж обіцяли визнати суверенність УНР і надати їй допомогу у боротьбі з більшовицькими військами [21, с. 35]. Сам С. Петлюра з цього приводу зазначав: «Польща стала на реальний шлях допомоги Українській народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовиками-окупантами... Польські війська придуть разом з українцями на терен український як союзники проти одного ворога, а по закінченню боротьби з більшовиками будуть негайно одведені в межі своєї Республіки» [22, с.199]. Але із Західно-Українською Народною Республікою Польща знаходилася у стані війни. Ситуація загострилася, коли у травні 1919 р. на Галицькому фронті з'явилася сформована та озброєна у Франції польська армія Галлера. Країни Антанти планували використати її для боротьби з більшовиками, і польський прем'єр обіцяв слідувати чітким вказівкам союзників. На зустрічі 5 червня з Вільсоном Падеревський зазначив: «Ви, пане президенте, повідомили, що я маю уникнути або запобігти, аби армія Галлера брала участь у бойових діях в Україні, з чим я так само погодився і сповістив уряд Польщі. Після мого прибуття до Варшави я негайно прийшов та повідомив керівника держави про ваші бажання» [23.]. Але зі сходу Галичини наближалася більшовицькі війська, і поляки представили українців як «ненадійних» і тих, хто має більшовицькі настрої. Окрім твердження, що Галичина є більшовицькою, поляки наполягали на думці, що українці ведуть агресивну політику проти миролюбної Польщі, так як хочуть відібрати споконвічно її край – Галичину. У зв'язку з цим Галлеру було поставлено завдання розгромити українські сили на цій території. Таким чином попри заборону Антанти Варшава використала «Блакитну армію» у боротьбі з галицькими українцями. На протести західних союзників І. Падеревський відповів, що він не в змозі зупинити 2-річних хлопців, які, немов вихор, долають по 35 – 40 кілометрів галицьких просторів, не зустрічаючи жодного опору [24, с.4]. 25 червня Рада десяти Паризької конференції погодилася з територіальними претензіями Польщі на Східну Галичину, дозволила ввести туди польські війська для «охорони від більшовицьких банд» та надала право польському уряду «окупувати своїми військовими силами Східну Галичину аж по р. Збруч» [23, с.3]. Така окупація, щоправда, мала бути тимчасовою. Майбутній статус Галичини повинні були вирішувати союзники.

28 червня 1919 р. як прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Другої республіки Падеревський ставить свій підпис під Версальським мирним договором, який залишає відкритим питання про східні кордони Польщі, а згодом підписує з країнами Антанти договір «Про захист прав національних меншин», у якому зобов'язується не переслідувати галицьких українців та забезпечити їм рівність. Через непорозуміння з Ю. Пілсудським І. Падеревський у грудні 1919 р. йде у відставку, залишає державні посади і виїздить до Швейцарії, а з 1922 р. знову їде до Сполучених Штатів. Він повертається до музичної діяльності, виступаючи у багатьох країнах; займається благодійністю, перераховуючи кошти від концертів у фонд допомоги безробітним артистам; розпочинає наукову роботу, пишучи статті, присвячені музиці, особливо творчості Ф. Шопена; дебютує як актор, зігравши епізодичну роль у фільмі «Місячна соната». Щодо політичних переконань – залишається вірним своїй батьківщині та чимало зусиль прикладає для відстоювання інтересів своєї держави. Він не покидає політику, представляючи позиції Польщі у міжнародних організаціях, зокрема, у Лізі Націй, та продовжує намагатися максимально впливати на думку світових лідерів. Головною метою Падеревського стає демократизація польського життя. Тому у 1926 р. він рішуче виступає проти режиму «санації», запровадженого Пілсудським. Його садиба стає центром створення опозиційної організації «Front Morges». Саме тут 1935 р. «Моржський фронт» ухвалює та підписує декларацію членів опозиції, а І. Падеревський розглядається нею як кандидат на посаду президента Польщі. Своє ставлення до Ю. Пілсудського він озвучує у 1939 р., у переддень Другої світової війни: «Хоч я переконаний, що останні тринадцять років правління, – це наслідок нашої важкої історії та ситуації, у якій тоді Польща опинилася, не можу назвати наш устрій до 1926 року ідеальним». З початком війни політик є членом екзильного уряду Польщі та головою Національної Ради Польської республіки у Лондоні.

У 1941 р., даючи черговий концерт, Падеревський застудився, захворів на запалення легенів, від якого 29 липня помер у Нью-Йорку.

Можна захоплюватися неперевершеним талантом, незламним духом та силою волі цієї неординарної людини. Ігнацій Падеревський став володарем титулів Лицаря Великому Хреста Польщі, лорда Британської імперії, почесного доктора 11-ти університетів світу, багатьох визначних нагород (Ордену Білого Орла, Ордену Почесного Легіону), його зірка сяє на Голлівудській Алеї Слави. За своє життя піаніст дав більше 6 тис. концертів, віддав на благодійність близько 10 млн. доларів, але найважливіше – присвятив своє життя реалізації прагнень до незалежності своєї держави. Звичайно, з позиції сучасної Польщі та її національних інтересів Падеревський робив усе правильно, однак його діяльність вступала в суперечність з інтересами українців, тому що Галичина і Волинь були етнічними українськими землями. До цього часу щодо політичної діяльності прем'єр-міністра йдуть жорсткі дискусії. Питанням ролі Падеревського в історії Польщі і України було

присвячено семінар «Геополітичні аспекти польсько-українських відносин часів Другої Республіки Польщі та УНР часів Ігнація Яна Падеревського та актуальні виклики сучасних україно-польських відносин», в ході якого у науковців склалися два підходи: 1 – Падеревський відіграв ганебну роль щодо ЗУНР і безпосередньо брав участь у придушенні її державності; 2 – Падеревський був прив'язаний до України і висловлювався за надання їй автономії. Питання залишається відкритим.

Україна тільки знайомиться з життям і творчістю світового музиканта і політика. В роки СРСР його ім'я було заборонено, оскільки він боровся проти більшовизму і був ворогом Радянського Союзу. До цієї постаті ми повертаємося лише зараз. З 2012 р. у Львові проходять щорічні міжнародні фестивалі «Відкриваємо Падеревського», які є однією з найважливіших культурних подій країни. Геніальному композитору і виконавцю відкрито пам'ятник у Вінниці, встановлено меморіальні дошки в Житомирі та Курлилівці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Kedra W. Ignacy Paderewski. – Lodz: Czytelnik, 1948. – 173 s.
2. Finck H. Paderewski and his art. – №4. – 1895.
3. Cooke J. I. Paderewski. – Phl., 1928.
4. Vaughan E. I. Paderewski. – L., 1915.
5. Landau R. Paderewski. – L., 1934.
6. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917 – 1922. – Т. 2. Кн. 4: Брат проти брата. – Варшава, 1923. – 364 с. (с. 43 – 67).
7. Дмовський Р. *Polityka polska i odbudowa Panstwa*. – Warszawa, 1988.
8. Ллойд-Джордж Д. Правда о мирных договорах. – М., 1957, Т. 1. – 271 с.
9. Перковська-Вашек М. «Paderewski i jego tworczość». – Краків, 2010. – 532 с.
10. Ромер Е. *Pamiętnik Paryski 1918 – 1919*. – 2010. – s. 25.
11. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.
12. Баран З. Відродження і становлення польської держави 1918 – 1921 рр. – Львів: ЛДУ, 1995. – 52 с.
13. Алексієвець Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності 1918 – 1939. – Тернопіль. – 2002. – 98 с.
14. Грабовський В. А світ цей музикою зветься // Урядовий кур'єр. – 2002. – 15 червня.
15. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. – К.: Основи, 2008. – 734 с.
16. 1917 styczeń 30, Waszyngton.- List prezydenta T. W. Wilsona do I. Paderewskiego // Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – T. V. 1909 – 1914. – Warszawa: NERITON, 2001. – s. 8.
17. Chydinski A. Paderewski and his works for pianoforte. – Warsz., 1910. – s.89.
18. Przemowienie I. Paderewskiego na Dworcze Wiedenskim // Kurier Warszawski, nr 2, z 2 stycznia 1919, s. 4.
19. Зелінський М. Дипломатична діяльність Романа Дмовського у вирішенні «українського питання» на Паризькій мирній конференції (1919 – 1920) // Чорноморський літопис. – Миколаїв, 2013. – Вип. 8. – с. 11 – 12.
20. Баран З. Відродження і становлення польської держави 1918 – 1921 рр. – Львів: ЛДУ, 1995. – 52 с.
21. Срібняк І. Чому Петлюра співпрацював з поляками // Персонал. – 2008. – №11.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 1 – 3: Опублік.: Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. Т. III. – С. 199.

23. Рябенко С. Віроломство генерала Галлера. Чи був дозвіл на використання «Блакитної армії» проти українців? // Історична правда. 12 квітня 2020. Спецпроект «Українська революція 1917 – 1921».
24. Липовецький С. Невідомий солдат із львівського Личакова // Тиждень. – №46 (626). – 14 листопада 2019.

Черевко Віктор

ПОДІЛЬСЬКИЙ «ПАГАНІНІ ГІТАРИ»

«Він пронісся на горизонті гітарного світу, як сяючий метеор.»

В.Русаков про М.Соколовського

Народився Марко Соколовський 25 квітня 1818 року на Надроссі в Погребищі (за іншими даними у с. Спичинці Погребищенського району), яке на той час було у складі Київської губернії Бердичівського повіту, у знатній польській родині.

Музикою хлопчина почав займатися з раннього дитинства. Батьки сприяли навчанню сина гри на скрипці та віолончелі. Однак його захопила іспанська шестиструнна гітара, звучання якої почув, від група циган. Всупереч волі батьків, Марко придбав інструмент, однак синове захоплення осуджували, як таке, що компрометує знатний рід. Через конфлікт з батьками Марко залишив домівку і долучився до мандрівних циган, від яких взяв перші значущі уроки гри на гітарі. Далі музикант самостійно оволодівав мистецтвом гри на гітарі, удосконалюючи свою майстерність протягом всього життя.

Свої юні роки Марко Соколовський провів у Вільно (нині Вільнюс), у якому певний час навчався. Концертну діяльність розпочав у 1841 р. в Житомирі. Згодом на його концертах рукоплескали Вільно, Київ, Одеса. Популярним, завдяки своїм концертам, Соколовський став і у Москві у 1847 р. Незважаючи на успіх своїх виступів, Соколовський розуміє: щоб закріпити свою популярність, потрібна копійка робота по удосконаленню техніки гри на улюбленому інструменті та добору і відпрацюванню репертуару, після чого він повертається на батьківщину і протягом кількох років вдосконалює майстерність гри на гітарі.

Про концерти віртуоза гітари Марка Даниловича відгукалися з великим захопленням, адже його виняткова техніка гри привертала до себе багато прихильників. Гра Соколовського вражала сучасників, і залишалася нерозгаданою таїною чарівність її звуків. Рецензент «Московских ведомостей» писав: «Кто бы мог поверить, что «Венецианский карнавал» Паганини может быть передан на гитаре со всем своим разнообразием, со всею своею причудливостью.. Нам никогда не случалось слышать подобного гитариста...»

Марко Данилович був першим хто виконував твори Шопена на гітарі на Заході. Відомий російський піаніст, педагог і композитор Дюбюк так відгукнувся про гру М.Соколовського: «Если бы вы послушали, как он исполнял Шопена, вы бы подумали, что Шопен писал исключительно для гитары!»

На початку 50-х років музикант продовжує успішні виступати по всій Росії. Він грав з оркестром, з фортепіано, соло. В його концертах, зокрема, брали участь — оркестр Сакса, віолончеліст Давидов, піаніст Плотніков, скрипаль Гербер, співаки Владиславлев,

Божановський. Він грав у найпрестижніших концертних залах Європи — у Варшаві, Лондоні, Парижі, Брюсселі, Берліні, Дрездені, Відені, в Міланському театрі.

41-річному М.Соколовському у Відні було вручено диплом, в якому він іменувався першим гітаристом Європи. За поетичність, натхненність гри французи називали його «Паганіні гітари», італійці — «Боттезіні гітари», англійці — «королем гітаристів».

Ще за життя М.Д.Соколовського, талант якого прославив вітчизняну музичну культуру, підкорив світ, багато хто намагався пояснити причини його нечуваного успіху. «Виртуозність отнюдь не была исключительно музыкальной чертой Соколовского, – писал, зокрема, В.Русанов, – и не она вызывала слезы и рыдания среди его слушателей!... Глубокое понимание музыки, бездна чувств и выразительности, певучесть, блеск, – словом все, что может дать музыка, есть секрет успеха Соколовского. Из под его пальцев лились не звуки, а песня или повесть со смыслом и словами, до глубины души потрясших слушателя, не ожидающего ничего подобного...» Марко Данилович прожив свої останні роки у Литві, де для популяризації його імені викладач Каунаського музичного училища Ю. Рімкавічюс доклав дуже багато зусиль.

Прощальний публічний концерт Марка Даниловича відбувся у Петербурзі (1877) в залі Придворної співочої капели. Хвороба на жаль не дозволила йому більше вийти на сцену. Помер король гітаристів 25 грудня 1883 року у Вільнюсі. Похований на цвинтарі Расу, неподалік від поховання литовського композитора і художника Чюрльоніса.

Марко Соколовський завжди був дуже скромним, жив здебільшого заробітками від уроків на гітарі. Але й з того мізерного заробітку виплачував стипендію одному із вихованців Московської консерваторії. До останнього подиху він жив гітарою. Іноді вечорами він сідав біля відкритого вікна і грав, зупиняючи і приваблюючи незвичайними звуками своєї гітари натовпи слухачів.

З роками вітри й негоди зрівняли могилу «Паганіні гітари», призабулося ім'я того, хто дав гітарі зоряне майбутнє на віки. І знову ж, завдячуючи ентузіазмові литовського послідовника музи нашого земляка Ю.Римкявічюса, було віднайдено могилу Великого Маестро і разом зі студенткою Вільнюського художнього інституту Реґіною Маркяліте реставрували пам'ятник і барельєф М.Д.Соколовського.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Архівний зразок газети https://uk.wikipedia.org/wiki/Соколовський_Марко_Данилович

Реза Ларуса

РЕЛІГІЯ, ЗВИЧАЇ І ВІРУВАННЯ – ВАЖЛИВІ ОБЕРЕГИ НА НИВІ ВІДРОДЖЕННЯ ДУХОВНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В статті на основі тривалих досліджень аналізується проблема впливу словесного оберегу на ідентичність українців, їх самосвідомість, подекуди волевиявлення, віковичне прагнення до здобуття свободи та незалежності від іноземного панування.

Спираючись на наукові праці М. Драгоманова, І. Франка, С. Єфремова, М. Грушевського та інших мислителів слова ми прагнули показати неперервність досліджень, не дивлячись на те, до яких перекинуто подекуди вдавалася радянська наука.

Людина – найкращий оберіг для самого себе. Вона, сама того не усвідомлюючи, здатна здолати найбільше лихо. Оберіг тут грає допоміжну роль, захищаючи свого господаря в моменти, коли рівень її внутрішньої енергії падає. Відколи існує слов'янська мова, відтоді існує й слов'янська поезія. Протягом віків усна словесна творчість як в епічній, так і в ліричній та сатиричній поезії задовольняла потреби всіх прошарків населення, і слугувала чи не найкращим і найпотужнішим оберегом.

Ще задовго до виникнення писемності східнослов'янські племена створили велику та багату усну народну творчість. Мова, українська словесність, усна народна творчість віками були в центрі уваги дослідників, літературознавців. Міра володіння Божим словом, мовою, усною народною творчістю вважалася і вважається мірою розвитку, культури, гідності кожної особистості, суспільної верстви, нації. Бо в слові, у мові, народній творчості відбивається наймогутніша сила кожного народу. Мова, писемність, усна творчість народу – то одна зі складових духовного надбання, що передається з покоління в покоління. Між релігійними устоями, мовою, усною народною творчістю, художньою культурою нації та її генетичним фондом існує певна взаємозалежність і взаємозахист.

М. Драгоманов, І. Франко, С. Єфремов, М. Грушевський, В. Перетц починали історію української літератури з її оригінальних джерел – усної словесності ще доісторичного періоду, знаходячи зерна художньої системи ще в доісторичних часах – у фольклорі, міфології, що спонукало до пошуків духовно-естетичних народних джерел української писемності. Але ще зовсім недавно вважалося аксіомою, що фольклор – не література, і це породжувало лженаукові концепції, згідно з якими XIV–XVI ст. в українській культурі, зокрема, літературі, то – майже порожнє місце. У цьому зв'язку особливої ваги для дослідників набували такі питання як періодизація літературного процесу та діалектика національного (народного) й загальнолюдського в українській літературі. Адже недооцінка усної народної творчості, непоцінування релігійних творів, їх нібито меншwartостей, призводила до того, що нівелювався майже повністю літературний процес України XV–XVI ст. Між тим, він тривав, і по-різному еволюціонував у різних місцевостях України. Нова українська література не з'явилася на голому місці, а проростала з того коріння, яке вже було.

«Ми лише наближаємося до прихованої, забутої культурної спадщини українського народу. Наближаємося і, вражені, здивовані, захоплені та пригнічені, готові зупинитися в нерішучості перед неосяжним розмахом наших трагічних втрат і наших великих духовних надбань, повністю не виявлених через передчасну загибель творців. Та зупинятися на досягнутому не маємо ні морального, ні громадянського права... Можливо, згодом внаслідок вдумливого, аналітичного аналізу, без надмірного емоційного

переживання буде вкладений реєстр нашої літературної спадщини» [1, с.22].

Першоелементи української народної творчості відносяться ще до доісторичних часів; перший розквіт — у період язичництва, початок взаємодії з писемністю — в часи Київської Русі [2, с. 29].

Вражає багатство видів усної народної творчості первісного мистецтва: обрядові, родинні, трудові, еротичні, ліричні і епічні колективні пісні, а також усні прозові твори: оповідання, казки, героїчний епос, легенди, перекази, вигадки, приказки, прислів'я, приповідки, байки, новели, анекдоти... В них передавалися знання про світ, уявлення про оточуючу дійсність.

На початковій стадії розвитку усної народної творчості, яка мала синкретичний характер, виявляються такі риси як моно – та діалогічність розкриття сюжету, ліризм і епізм, суб'єктивність і колективізм, а поетичні форми фольклору синтезуються з ритмікою і топікою, вокалізмом і музичальністю, що знаходить найповніше вираження в формі «театральних» (колективістично-обрядових) дійств [2, с. 31]. І «ся доба розвитку родових і племінних форм, або тотемна, як її звуть, характеризується потягом до солідарності, соціальності, колективізму – до нейтралізації альтруїстичними, «братськими» почуттями всякої ворожнечі...» [3, т.1, с.67]. Це «лягло в основу системи обрядів магічного характеру – обрядової, робочої пісні, пісні - замовляння, заклинання або пісні-молитви, які мають сакральне, магічне значення і були серйозним утилітарним засобом колективу» [3, т.1, с. 69].

Із прийняттям християнства з елементів старого натуралістичного культу і християнського обряду розвиваються нові галузі усної народної творчості. Використовуючи християнські теми, створюються молитви, казання, проповіді, легенди... В цих творах втілювалися стійкі, життєрадісні традиції народного мистецтва. Вони мали своєрідне світобачення, яке базувалося на високих гуманістичних засадах і разом із тим підпорядковувалося антропоцентричному принципу. Все, що може людина, – прожити своє життя згідно з християнською мораллю, за якою оцінюються її життя та вчинки.

У часи більш розвиненого і диференційованого соціального життя центром творчості стає не анонімний колектив, а сильна «героїчна» індивідуальність.

Величезна історія кочівництва численних племен, які населяли тоді землі теперішньої України, та сусідні з нею, зокрема, причорноморські та придунайські, теж відбилася у творах фольклору, в естетичному, художньому мисленні нашого народу, в типології поетики фольклорних жанрів різних націй.

У зв'язку з соціальними і побутовими обставинами в XI–XII ст. поруч із традиційними жанрами народної словесності зароджуються категорії обрядової поезії, пов'язані з хліборобським календарем. Анімістично-магічні погляди давньої Русі викликають появу одного з найстаріших видів народної творчості – міфів, у яких зображуються зовнішні фантастичні сили і божества. І в цих творах відбиваються традиційні для українців християнські моральні принципи.

З подальшим розвитком суспільства зростає інтерес до минулого. Століття XI – XII – «се період першого розквіту київської культури. Перед ним лежало століття інтенсивної культурної роботи, яка приготувала сю добу розцвіту» [3, т.2, с. 56]. Нашестя полчищ Батия та ординське панування завдали незліченних втрат давньоруській культурі, і все ж, як не можна було вбити народ, так не можна було знищити і його культуру, його кращі традиції. Народ жив і творив.

Ідеями давньоруської єдності, прагненням до звільнення з-під ворожого гніту, наповнені билини, що розвивалися в цей період. Їх зміст зводиться до уславлення перемог богатирів над ворогами, бажанням помститися нападникам, що розорили міста і села українські, понищили мирних жителів.

Поступове національне пробудження народу сприяло зосередженню і подальшому розвитку української культури. Не загинули в цих умовах фольклорні традиції Київської Русі. Зароджуються нові суто українські жанри усної народної творчості: думи та пісні – історичний героїчний епос, що був продовженням традицій героїчного епосу Київської Русі, епос, «що за величчю ідей та художньою довершеністю належить до перлин світової культури» [4, т.1, с. 160].

Думи, історичні пісні, балади та народні легенди мали істотний вплив на розвиток українського красного письменства впродовж усього його наступного розвитку... «Те, що нам бракує в письменній традиції, до певної міри доповнять відгомони старої усної словесності, що відбила на собі образи і мотиви також і книжної творчості сих переломових століть XIII– XV» [3, т.3, с. 242].

Історичні думи за ідейним змістом та характером відображення – це не тільки поетичні твори, а й своєрідний літопис історичних подій, спосіб оцінки цих подій із народних позицій. Суспільно-політичне призначення героїчних дум полягає, насамперед, у возвеличенні патріотичних, соціальних і моральних ідеалів народу. Історичні пісні – це патріотична поезія, в якій прославляються важливі історичні події, героїчна боротьба народних мас проти іноземних поневолювачів – татарських і турецьких орд, польської експансії, феодално-кріпосницького гніту – конкретні історичні особи. В них – чітка історична основа. Домисел і фантазія займають незначне місце. Головна ж їх якість – конкретний історизм. Їм властиві своєрідні епітети і засоби ідеалізації героїв, повтори ситуацій.

В піснях і думках XV – першої половини XVI ст. знайшла своє відображення конкретна історична дійсність, характерна для раннього періоду козаччини, боротьба проти татарів і турецьких яничарів, пізніше – польської шляхти, боротьба проти соціального і національного гніту.

Визвольні змагання українського народу за своє визволення з-під будь-якого іноземного ярма, оспівування кращої долі, пошук ідеалу в сьогодні, подвиги народних ватажків, уславлення Запорізької Січі, об'єднання слов'ян у боротьбі проти татарів та турків, туга бранців у неволі – основні мотиви цієї творчості. Зміст історичних пісень і дум цього часу – тяжкі поневіряння полонених козаків у турецько-татарській неволі, їх втеча, смерть козака у чистому полі,

страдницька доля української жінки – полонянки («Плач невольника», «Втеча трьох братів з города Азова з турецької неволі», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець» та ін.). Ці твори пройняті палкою любов'ю до Батьківщини, тугою за рідним краєм, мріями про визволення з турецької каторги, ненавистю до землі і віри бусурманської. В їх мелодіях переважають мінорні мотиви, сповнені глибокого ліризму, елегантності, суму. Пісні і думи невідільницького циклу, т. зв. невідільницькі плачі, наближаються до народних голосінь.

Зразки народнопоетичної творчості цього часу, що збереглися до наших днів, свідчать про високий духовний потенціал народу, який у страшній боротьбі відвойовував собі право на національну незалежність. «Література народу – це внутрішнє життя народу; наскільки воно відбилосся в творах народного слова, мови» [5, кн.1.,с. 52].

На базі давніх традицій, мови, побуту, звичаїв, у XV–XVII ст. на усіх етнографічних просторах України «формується новий тип української людини, що, не дивлячись на соціальне приниження, шукає виходу з оков національно-економічного поневолення, і продовжує розбудовувати свою національну культуру» [6, с. 109].

Друга половина XVI–початок XVII ст. – час пробудження національної свідомості, героїчної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів, соціального та національного гніту. Саме на цей час припадає продовження розвитку історичного епосу – дум та історичних пісень, появу яких зумовила боротьба за соціальні права та супроти іноземних завойовників. В історичних піснях та думах цієї доби оспівується героїзм козацтва, лицарська доблесть і честь. Тематично весь епос цього періоду присвячується боротьбі українського народу з турецько-татарською агресією – «Дума про Самійла Кішку», «Самарські брати», «Козак Голота», «Пісня про Байду», «Ой, на горі вогонь горить»... А в XVII ст. тематика усної народної творчості пов'язується з боротьбою проти польсько-шляхетського натиску: «Ой, на горі та женці жнуть», «Не дивуйтеся, добрії люди», «Славна стала та Кравчина»... Оспівується героїзм козацьких полководців – Хмельницького, Нечая, Кривоноса, Богуня, який залишився людиною-легендою багатьох пісень та дум не лише як видатний військовий діяч, благородний лицар, що не шкодував свого життя у визвольній війні, але і як неперевершений майстер військової стратегії і тактики. Прославляється мужність повсталого народу і козацьких ватажків – Морозенка, Сірка, Палія. Возвеличуються патріотичні і моральні ідеали українського народу, Запорізька Січ, побратимство, дружба бойового козацького товариства. З гнівом говориться про зрадництво. Виникнувши на основі історичної прозової традиції попередніх епох, історичні пісні та думи позначені козацькою та національною конкретикою визвольних змагань XVI–XVII ст. В них відбулися загально-народні думи і прагнення, висока духовна культура української нації та її моральні засади. Загальнолюдські ідеали любові, рівності, необхідності самопожертви заради Батьківщини постають із творів героїчного епосу як найвища і соціальна цінність. Кожна особистість

цих творів – особистість соціально активна, орієнтована на оточуючий світ, впевнена в своїх діях. Вона гостро відчуває суперечності суспільства і займає позицію непримиренності щодо існуючої дійсності. Виразний внутрішній світ її наповнений вірою в доцільність боротьби за справедливість.

Історичні пісні та думи, легенди і перекази становлять невід’ємну частину усного духовного надбання українського народу даного періоду.

Героїчний епос, за визначенням Г. Нудьги – це творче обличчя народу, вияв давності і зрілості його духовного життя, ознака того важливого етапу розвитку, який називається самосвідомістю, розумінням свого місця в світовій історії [7, с. 3–4]. Поруч із тим, як існувала й розвивалася героїчна поезія, український народ самореалізувався і через лірику. Гіперболізація загострених почуттів, щирість і епатаж, емоційно-мислительна поліфонічність, метафоричність, романтична піднесеність, схвильованість, прагнення до широкої масштабності, глибокий філософський підтекст – характерні риси ліричних народних поетичних творів.

Одночасно розвивається і народна жартівлива українська пісня, сьогодні відома далеко за межами України своєю дотепністю, іскристою веселістю, чудовою мелодійністю.

Прислів’я, приказки, загадки, витворені народом протягом багатьох століть, відображають його історію, побут, героїзм, ратні подвиги. Потенційний виховний вплив несуть у собі афоризми, які є вічними і злободенними, сповненими вселюдського змісту. Вікова мудрість слова є еталоном красномовності. Афоризми, як найлаконічніший із малих фольклорних жанрів, є живим джерелом морального наставника, естетичною насолодою для любителів слова. Фразеологізми – невід’ємна частина українського фольклору. Фразеологія сучасної української літературної мови – надзвичайно багата, оскільки є продуктом багатовікової мовної творчості нашого народу. Знання фразеології, вміле її вживання є невід’ємною складовою частиною високої мовної культури людини. Фразеологія – це окраса мови і разом з тим – могутній стилістичний засіб влучної і дохідливої передачі думки.

Віковічні традиції, звичаї, відтворені в усній народній творчості, «об’єднують минуле і майбутнє народу, старші і молодші покоління, інтегрують етнічну спільність людей у високорозвинену сучасну націю» [8, с. 20].

У народній творчості образ людини завжди поставав багатогранно, тому вона відзначається високим людинознавчим духовним потенціалом. Тексти творів народного епосу засвідчили, що українці не відділяли себе від дійсності, пов’язували з нею свої успіхи і негаразди, щастя і недолю.

Протягом багатьох століть український народ мав змістовну християнську культуру, що відповідала менталітетові, суспільним і духовним потребам українців. Релігійність є однією із складових сакрально-світоглядної характеристики народної творчості; вона відіграє важливу роль у формуванні морального світу людини [9, с. 246–258], [10, с.182-191], [11, с. 161–167]. Переживання, емоції,

світосприйняття і світобачення українців, їх мораль, етика, розуміння ідеалу окреслює генокод нашого народу, його високу духовність, що протистоїть сучасній духовно-культурній бідності та морально-психологічній деградації окремої частини сучасного суспільства. І саме висока духовність покликана врятувати світ від руйнації. «Всі образи для своєї релігії давні українці мусіли брати з природи, котра обгортувала їхнє життя з усіх усюдів» [12, с.4].

М. Максимович, говорячи про усну народну творчість, стверджував, що вона прищеплювала українському народові одвічні істини духовності «простодушні, але глибоко моральні поняття про те, що складає священний обов'язок людини» [13]. Вона має свій неповторний характер і свої національні традиції. У ній закладено одночасно загальнонаціональні та загальнолюдські цінності, що знайшли своє виявлення в писемній літературі та мистецтві.

Таким чином, опираючись на основні напрацювання українських мислителів, ми продовжуємо свої досліді над багатющою скарбницею українського народу – фольклором, усною народною творчістю, неперевершеною українською піснею та думами, оскільки потужний заряд невмирущості нації закладений саме в них. Світ повинен пізнавати Україну не лише за війнами та корупційними схемами, а й високою культурою та історією.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Жулинський М. «Щоб повстали в безсмертній міті...» // Репресоване «Відродження». — К.: Україна, 1993. — С.22.
2. Кононенко П.П. «Історія української літератури» Михайла Грушевського – етап–у розвитку наукового літературознавства // Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т.: 9 кн. —Т.1. — К.: Либідь, 1993. —С. 29. —[392 с.].
3. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т.: 9 кн. —Т.1. — К.: Либідь, 1993. —С. 67. — [392 с.].
4. Махновець Л. Загальна характеристика літературного процесу: Література другої пол. XIII – середини XVI ст.// Історія української літератури: У 8 т. – Т. 1. – К., 1967. – С. 160.
5. Возняк М. Усна словесність і письменність // Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. — Вид.2-е, випр. —Кн.1. — Львів: Світ, 1992. —С. 52. — [694 с.].
6. Семчишин М. Тисяча років української культури. — К.:Фенікс, 1993. — 550 с. [С. 109].
7. Нудьга Г. Український поетичний епос. —К., 1971. —С. 3–4. —[204 с.].
8. Карпенчук С. Теорія і методика виховання. — К.: Вища школа, 1997. — С. 20.
9. Рева Л. «Вдосконалювати людину здатна лише віра» (Олесь Гончар) // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. пр. — Вип. 21: Ч.2 / Редкол. А.В. Козлов (відп. ред.) та ін. / Київ. Нац. ун-т імені Тараса Шевченка; Ін-т філології. — К.: Акцент, 2005. — С. 246–258.
10. Рева Л. Наукова спадщина Василя Фаценка в контексті сучасного літературознавства //Історико-літературний журнал. — 2008. — №15. — С. 186 [182—191].
11. Рева Л. Світ кризь призму болю: На матеріалі творів Миколи Чернявського // Південний архів: Зб. наук. праць: Філолог. науки: Вип. XLIII /Херсон. держ. ун-т. — Херсон, 2008. — 214 с. —С. 165. —[С. 161 – 167].
12. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. — К.: Обереги, 2003. — 144 с.
13. Максимович М. Сборник украинских песен: Ч.1– Отд.1: Укр. думы. —К., 1849.

Арутюнян Татевік

ОБРЯДИ І ТРАДИЦІЇ ПОДІЛЛЯ

Актуальність даної статті зумовлена потребою подальшого дослідження української культури. Основними завданнями є ознайомлення із обрядами та традиціями, особливостями фольклору подолян.

Ця тема була предметом дослідження подільських авторів. Так, наприклад, стаття О. Шалак «Фольклор Поділля—одне із джерел повісті Тараса Шевченка Варнак: інтерпретація мотивів та образів», де дослідниця осмислює зв'язок повісті Т. Шевченка «Варнак» із фольклорними переказами, легендами, піснями, розглядає спільні мотиви та концепти, інтерпретаційні засоби, до яких вдавався письменник; І. Батирєва «Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини ХІХ—початку ХХ ст.», який приділив увагу методиці збирання і публікації польового етнографічно-фольклорного матеріалу, збирання прислів'їв і приказок та інших фольклорних матеріалів.

Український народ має багату культуру, величезний скарб якої складається з цінностей, надбаних багатьма поколіннями. З прадавніх часів із покоління в покоління передається життєва мудрість та настанови щодо способу життя. Вони закладені в українських звичаях, обрядах, фольклорі, адже в них – історія та світосприймання нашого народу. У них пояснюються та обґрунтовуються взаємини між людьми, цінність духовної культури, єдності народу.

Дуже тісно народна творчість пов'язана із звичаями, що являють собою закони, якими українці керувались щоденно. Народ об'єднує не тільки мова, а й звичаї.

Дохристиянські звичаї гармонійно переплелися з релігійними, утворивши обряди, які ми маємо на сьогодні: колись Різдво припадало на свято зимового повороту сонця, вісника врожаю та щастя, про що й співається у колядках. У них переплелися мотиви хліборобські, військові, казково-фантастичні, весільні та біблійно-релігійні.

Більшість людей сприймають народні обряди як театралізовані вистави, а давні обрядові пісні – лише як мистецькі твори. Таке сприйняття культивувалося в період радянського «войовничого атеїзму», який заперечував не лише християнський світогляд, але й будь-які національно-закорінені духовні явища. Їх називали «пережитками минувшини» й «забобонами», протиставляючи їм досягнення технічного прогресу.

Всі народи, навіть найбільш ізольовані від світової спільноти, так чи інакше витворювали й продовжують витворювати свої системи обрядів у різних сферах людського життя. Наявність обрядової культури – не лише підсвідома потреба людської психіки. Народні обряди та обрядові пісні, застосовані у належному місці і в належний час, є могутнім засобом гармонізації довкілля. Причому людина за цих обставин стає невід'ємною й природньою частиною цього довкілля, гармонізуючи його зсередини, наводячи у нього лад.

Певно усі помічали, що народні свята якнайкраще реалізуються окремими гуртами друзів і однодумців, знайомих між собою і об'єднаних за місцем проживання, віком тощо. На таких святах не буває глядачів – лише учасники, воно завжди має величезний вплив і запам'ятовується надовго.

Організоване масове свято – важлива форма культурної та просвітницької роботи, яка завжди передбачає хоча б умовну наявність «сцени» й «публіки» – а це одразу накладає свої вимоги. Насамперед це залежність від державного чи спонсорського фінансування – як мінімум, для трансляції гучномовців, роботи організаторів, придбання необхідного реквізиту тощо. Обов'язково треба подбати про безпеку, громадський порядок, харчування, туалети, медичну допомогу, сценарій і послідовність дій. Варто усвідомлювати також, що організоване «згори» масове народне свято фактично перетворюється на мистецьке ознайомлення присутніх з народною традицією, а також організоване залучення людей до окремих елементів народного святкування, які надаються за таких обставин.

Також для конкретизації історико-етнографічного регіону річне коло свят може мати свої відмінності: наприклад, значні території Полісся й Карпат не мають розвиненої традиції святкування Купала; Київське Полісся на Трійцю має проводи «русалок» – покійних предків та інші особливості певних місцевостей. У традиційній культурі не буває випадковостей, тому при організації масових заходів етнографічної тематики варто спиратися насамперед на місцеві традиції та їх природність для ситуативного докільля.

Обряди охоплюють все життя людини від народження до смерті (пологи, запросини баби-повитухи, відвідини новонародженого та породіллі, хрестини, дівування, заручини, весілля, поховання); всі сфери людської діяльності та сільського господарства (заклик весни, веснянки, перша борозна, зажинки, жнива, обжинки, Спас).

Сімейне життя на Поділлі традиційно супроводжувалось різноманітними обрядами та ритуалами, які в символічній формі визначали певні етапи життя та розвитку, а весілля являло собою справжню народну драму, до якої включались ігрові дії, танці, співи, музика, гуляння. Також визначною подією було народження дитини, адже за народним уявленням «хата з дітьми - базар, а без них цвинтар». Існували також було особливе ставлення до вагітної жінки, її не можна було лаяти та ображати, їй слід було якомога довше приховувати вагітність, щоб ніхто не знав і не врік, щоб не тяжко було народити. Аби дитина була здоровою, до першої купелілили свячену воду. Дівчаткам додавали меду, молока та квітів, щоб були гарними, а хлопчикам - дев'ясилу, щоб росли здоровими та дужими.

Новонароджену треба було якнайшвидше охрестити. У церковному обряді хрещення на перший план виступають хрещені батьки, ролі яких надавали особливого значення. Вони шанувалися як близькі родичі і були для хрещеника другими батьками, бо мали за обов'язок опікуватися дитиною, брати участь у її вихованні, допомагати у скрутну хвилину. Хресні мали бути хрещеними та

перебувати у церковному шлюбі. Після хрещення до хати сходились родичі та сусіди. Не можна було приходити з порожніми руками.

Приділяючи увагу сімейним звичаям на Поділлі важливо не забувати про приймацтво – це перехід чоловіка до батьків дружини. Цей звичай має коріння ще зі скіфських часів. Зазвичай браталися у присутності односельців.

Багатий скарб звичаїв та традицій нашого Поділля ми отримали в спадок і мусимо зберегти його та, нічого не втративши, передати нашим дітям, щоб не перервався зв'язок поколінь, щоб зберегти генетичну пам'ять нашого народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Олекса Воропай. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Т.І,ІІ. – Мюнхен: Українське видавництво, 1958.
- 2.Як. Ковальчук. Свята на Україні у звичаях та забобонах. – Харків, 1930.
- 3.Гнат Танцюра. Записки збирача фольклору. – Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958.
- 4.Борисенко Валентина Кирилівна. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців [Текст]: навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / В. К. Борисенко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К.: Унісерв, 2000..
- 5.Воропай Олекса Звичаї нашого народу [Текст]: етнограф. нарис / О. Воропай. - Мюнхен: Українське видавництво, 1958 . Т. 1. - 1958. - 448 с.
- 6.О. Шалак «Фольклор Поділля—одне із джерел повісті Тараса Шевченка Варнак: інтерпретація мотивів та образів». – 2014.
- 7.І. Батирева «Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини ХІХ–початку ХХ ст.». – 2005.

Пірус Тетяна

ІСТОРІЯ СЕЛА РАХНИ ЛІСОВІ ШАРГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У НАРОДНИХ ОПОВІДАННЯХ

Автор продовжує дослідження історію села Рахни Лісові за допомогою народних оповідань. Народні оповідання – жанр усної народної творчості, який описує конкретні події із життя народу і може мати одного або декількох авторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує одна публікація, присвячена народним оповіданням села Рахни Лісові [1]. У цій праці подано нові оповідання, записані автором у 1999 – 2020 роках від жителів села.

Метою статті є висвітлення історії села Рахни Лісові на основі усних свідчень його мешканців, які зберегли цікаві факти про приватне життя та господарювання рахнян.

Виклад основного матеріалу здійснено у формі народних оповідань, записаних від жителів села. Народні оповідання села Рахни Лісові доповнюють його історію яскравими і цікавими фактами.

Коваль Іскра

У Рахнах було багато майстрів, які могли зробити для замовника усе, що хотів би він мати. Навіть рахнян, які мали прізвище, Майстренко, було у селі чимало. Та не кожному вдавалось витворити щось таке, аби здивувати. Вже забулося справжнє прізвище того чоловіка, розібрали хату, у якій він жив, і давно немає

тієї кузні, де чувся часто передзвін – стукіт молотка. Залишились спогади про нього і прізвисько – Іскра. Коваль був дужим чоловіком, а ще мав добру вдачу. За помічника взяв до себе Макара Неприсяжного, який мав неабияку силу.

Рахнянський коваль Іскра майстерно робив оковку возів. Найскладніше було натягнути обруч(шину) на колесо. Щоб дерев'яне колесо не загорілося, надітий розжарений обруч негайно поливали холодною водою. Усе необхідно було точно розрахувати. Іскра був відомий як неперевершений майстер оковки возів. Переказували, що коваль Іскра міг зробити такого возика, якого не вдавалося нікому: «Торкнеш його одним пальцем, а він покотиться на 100 метрів» [2; 4].

Коваль Брей

Коваль Василь Мазур проживав на Ліквіці біля ставка. Мав свою майстерню. По вуличному його прозивали Брей. Так от цей Брей прославився у селі, як великий мастак. Ніхто, крім нього не міг краще підкувати коня, як Брей [3].

Параска з Ліківки(Вечориха)

Маленька хатинка Параски Сорокопуд стояла колись на горбочку біля дороги, як в'їжджати у село з боку Шпикова. Сюди вона прийшла жити з Ліківки - іншого кутка села. Довго Параска не могла звикнути до нового обійстя. А ще зовсім недалеко був ліс, майже поруч, і кладовище, яке називалось старим і було мовчазним свідком страшного голодного 33 року.

Вечорами вона не виходила на вулицю, рідко у цей час розмовляла із сусідками, навіть закінчивши хатню роботу чи на городі. Параска брала шматок тканини і вишивала. То були рушники, сорочки, серветки, фіраночки, пошивки на подушки. Особливо гарним був рушник, на якому вишила півників. Вони зустрічали сонце. Їх пір'ячко було різнобарвним. Таких не було у неї на подвір'ї чи у сусідів, але вона їх вишила саме такими. Згадалося дитинство серед майстрів-гончарів: їй ще малою(і десяти років не було!) дозволяли робити фляндрівку. А ще вона зберігала, як згадку про той період свого життя, глиняний друшляк, зроблений гончарем Тарасом Швачним - відомим далеко за межами села.

Коли хтось заходив до її хати, то дивувався розмальованій печі. Часом її чоловік навіть вибачався за ці «бабині пустощі», іронічно посміхався. Але піч завжди була з малюнками: листочками, квіточками, котиками.

Навесні, після Стрітення, маленьке віконце її хати, що виходило на вулицю, світилось із вечора до пізньої ночі - то баба Параска писала писанки. У лівій руці вона тримала куряче яйце, тут же, на великий ніготь міцно притискала шматочок воску, а межі пальцями часом навіть примощувала маленьку свічку. І спокійно, примовляючи до кожної писанки, виводила г'єсточкою у правій руці різні «узори». Писанки завжди дарувала на Великдень, а на Проводи - несла на могилки рідних. А ще кілька галунок і писанок Параска залишала до наступного Великодня на маленькій полиці над дверима [4].

Рахнянські гончарі

У Рахнах Лісових про гончарів переповідають і дорослі, і малі: жили на різних кутках села – Ліківці, Богачівці, Фаїнівці. Тут було багато глейки і глинозему, навіть на городах. Ще майже сто років тому у Рахнах було більше трьох десятків сімей гончарів. Рахнянський «поливаний» посуд був відомий далеко за межами села. Його возили і в сусідні губернії. Рахнянські гончарі виробляли миски, полумиски, п'ятірні(глибоченькі)миски,ринки з трубочкою для виливання розтопленого жиру, гладушки, баньки, макітри, друшляки, горшки, горнятка, близнятка, кухлики, вазонки. Робили ще для дітей іграшки - свистунці: півники, баранці, коники, пташечки.

Багато десятків років у селі, як копають навесні чи восени городи, ще й досі вибирають «черепки» від битого глиняного посуду. Старші корінні рахняни пам'ятають у селі прізвиська «Черепок» і «Черепчиха» [4; 5].

Коли маєток останнього польського поміщика Адольфа Домбровського у Рахнах Лісових на публічних торгах купив новий пан Микола Балашов (із Петербургу), то почались зміни. У центрі села з'явилися три рукотворні ставки, які каскадом спадали на долину. Для найбільшого - рахнянські гончарі зробили спеціальні глиняні труби і по них текла джерельна вода у Панський ставок [2; 5; 6]. Останній гончар, який відійшов у вічність, Михайло Чайка, залишив по собі добру пам'ять. Його чудові макітри передавали за кордон не лише родичам у Росію. Шкода, що немає сьогодні у селі гончарного ремесла. Згадують лише добрим словом гончарів [10].

Довгожителі

Раніше люди в Рахнах жили довго. До ста років і більше. Славилось село довгожителями. Та й сама природа допомагала: село було на височині, оточували його зі всіх боків ліси, багато було вишневих садків. Літні рахняни до останнього свого дня працювали. Роботи було багато, то хвороби, мабуть, самі втікали. Найчастіше колись помирали лише від старості[2; 4; 6].

Прадід Яків. Мав город і трохі левади. У той день до обіду він корчував пеньки на леваді. Сам привіз і сам познімав пеньки з воза. Поскладав. Пообідав. На призьбі ліг відпочити. Було йому на ту пору 112 років. На тому кутку села ще довго дивувались, що Яків помер. Ні на що ж не скаржився, працював на леваді до обіду.

Бабуся Тетяна. Старенька бабуся не рахувала своїх років. Народилась у Рахнах. У молоді роки працювала в маєтку пана Балашова. Одружилась із парубком із сусіднього села, але жили молодята у Рахнах. Мали півтори десятини землі. Тішились обоє донькою. Пережила Тетяна війну і революції, перший голод. Потім ледь врятувала від страшного голоду у 33 році єдину дочку та її сім'ю. Після другої страшної війни залишились вдовами і мати, і дочка на все життя. Ніколи не одружувались і в прийми нікого не прийняли. Та їх родина зростала і вони вже тішились онуками і правнуками, яких часто привозили діти на канікули в село.

У той день, бабуся встала раненько. Приготувала сніданок. А потім ще й наварила смачного борщу на обід. І лягла відпочити на своє ліжко, накрившись ряденцем. Небагато радощів було у її житті,

бо його понівечили не лише дві війни, дві революції, три голодомори. Часом згадувала, що пережила свого ворога – Сталіна. А було їй, тієї зими 1975 року, 90 літ [2; 7].

Марія і Захар. Вони обоє народились в Рахнах. Були однолітками. З малечку знали одне одного, а коли Марія стала дівкою на порі, то Захар наважився її сватати. Вона була вродливою, роботящою, мала добру вдачу. Її родина була середнього достатку. Захар був їй до пари, то ж незабаром мало відбутись весілля. Усе змінила війна Російської імперії з Японією на початку ХХ століття – Захара мобілізували. Марія молилась, вірила і чекала коханого. І він повернувся, поранений, з інвалідністю, але живий. Марія і Захар пережили усі лихоліття, які були на їх життєвому шляху. Їх любов і злагода дивували і тішили родину та сусідів. Суворий Захар ніжно звертався до дружини: «Голубко!». Їм обом мало виповнитись по 90 літ. У той останній рік Марія - першою, і Захар – через три місяці - пішли у кращій Світ [2; 7].

Ольга. На тому кутку, де жила баба Ольга, навіть старші люди дивувались, що вона «все пам'ятає і може толком розказати». Її називали Ольгою, не Олькою. Згадувала шкільні роки. І шкодувала, що немає того вже звичаю, як було до революції 17 року. У ті часи, після Великодня, коли діти приходили до школи, то обдаровували писанками своїх вчителів. Вона не приховувала свій поважний вік. І щиро сама собі дивувалась, що їй незабаром - 91 рік[2].

2019 рік, 10 серпня. Свято села Рахни Лісові. Серед важливих подій було названо проживання у селі довгожителів – Марії і Григорія, яким виповнилось 93 і 95 років [9].

Старий цвинтар

З кожним роком у Рахнах залишається менше тих людей, хто може розповісти страшну таємницю старого цвинтаря. У 1933 році сюди, на край села, звозили усіх, хто вмирав від голоду. Копали великі спільні могили і ховали десятки людей за день. Багато тут поховано і маленьких дітей. Літні рахняни переказували, що у сільраді тоді навіть записували «трудодень» тому, хто «виконував таку роботу»[2; 5].

Колись старші люди, як йшли до лісу повз старе кладовище, зупинялись, схиляли голови, а чоловіки знімали кашкета чи шапку. Поруч немає жодної таблички про той страшний 1933 рік. Невідомо, хто тут похований. Могили позаростали барвінком. Лише ряд високих ялин став живою стіною пам'яті.

Місцеві школярі разом з учителями намагались порахувати, скількох заморили голодом у 1933 році. Більше тисячі рахнян[9].

Прізвиська жителів колишнього містечка Рахни Лісові

Пізнати корінних рахнян можна по тому, чи мають вони прізвиська. Десятки їх дійшли до нашого часу. « Сьогодні у селі проживає мало корінних рахнян, може кожен четвертий»[2]. У розмовах у селі часто вживають чи згадують своїх односельців за прізвиськами, «по –вуличному». «На різних кутках були свої, неповторні. Є такі, що гарно звучать, можна називати, не стидатися. Є всілякі»[6].

БАлбушиха, БОгач, БогачИха, БородАтиха, Бублеї, БИрниські, БреЙ, ВарЕничка, ВечорИха, ГАпиха, ГаркотИн, ГаркотИниха, ГарУн, Гриць, ЗайцІ, ЗАєць, ЗайчИха, Іскра, КабАк, КабачИха, КабакИ, КачАн, КачАНИ, КачАНИха, КИбиха, КлЯмка, КовбасИ, КотИха, КУзиха, МИриха, МорозиИ, МитрО, РИмарка, СОбки, СоломОн, СрАйка, СУка, ЦЮба, ЧерепОк, ЧерепчИха, ЧернЕґа, ШкУра, ШкУриха, ШтУчиха[2; 4; 6; 8; 10; 11].

Рахнянська інтелігенція

Сто років тому у Рахнах була і своя інтелігенці: піп, два вчителі, аптекар, залізничне начальство, адміністрація панського маєтку-економії.

У революційні роки (1917-1919), коли лютував тиф, щоб рятувати людей, до села приїхали молодий лікар і фельдшер [2].

Весільна фотографія 1928 року Йосипа і Марії Кузи

Ця світлина збереглась. Її ховали більше, ніж півстоліття. Її не могли ненароком загубити, бо вона була дуже дорогою. На ній - чоловіки і батьки - рідні люди, яких розстріляли у 1937, вислали у радянські табори у 1938, забрала страшна війна у 1939-1945роках. Дружина і син «ворога народу» Михайла Матвійовича Свистуна берегли цю світлину. Чоловіка і батька реабілітували. Посмертно. У 1957 році. На світлині є також гарна молоденька дівчина у святковому вбранні, з кількома разочками коралового намиста, з срібними ковтками-сережками. Незабаром вона одружилась і народила у 1930 році сина. «Ти впізнаєш когось тут? Передам тобі на зберігання, родичко»[3].

Місце пам'яті і шани

У центрі села біля сільського будинку культури є пам'ятник рахнянам, які загинули у боях під час Другої світової війни. До рідного дому не повернулось 310 односельців. Тут написані імена загиблих, які поховані в Австрії, Білорусі, Естонії, Латвії, Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, Німеччині, Угорщині, Україні, Чехії і Югославії [6].

Рахнянки – матері і дружини - отримали 224 «похоронки», у яких не було зазначено місця загибелі і поховання. «Тільки місяць і рік. Та чи було так насправді. Немає вже кого розпитати. Багато жінок тоді попалили ті страшні звістки». І моя мама теж. Щоб діти не бачили» [2].

Давно існує у селі такий ритуал пошанування: коли помирає хтось із жителів, один вінок із поховальних приносять і залишають біля підніжжя пам'ятника воїну. Як остання данина шани загиблим [6].

Станція Рахни - сядь і віддихни!

Станція Рахни знаходиться від центру села Рахни Лісові майже за кілометр. Коли пройти навпрошки, через панський парк, то не дуже й далеко. Туди, на станцію, стежки добре видно. Не можна заблудитися. А ще чути як потяги їдуть [4].

Колись пан Балашов домовився при царському дворі, щоб залізниця з Києва на Одесу пройшла недалеко від села. Станція змінила назавжди життя людей і села.

Швидкісні потяги завжди зупинялися на станції. На одну, дві чи три хвилини, але була зупинка. За цей час ті, хто мав вийти в

Рахнах, встигали «повистрибувати з вагонів», та ще й повиносити свої великі валізи. Так само встигали і рахняни потрапити до вагонів із своїми речами: мішками і мішечками, обшитими кошиками (свіжі вишні везли до Пітеру!), валізами. Ці лічені хвилини надовго залишались в пам'яті. Але потім, коли потяги рушали, то всім було легко на душі [7].

Станція Рахни для села була містечком. Піти «на станцію» - це означало вийти на люди: жінки і діти гарно вбирались, а чоловіки-залізничники надягали нового кашкета. Колись на станцію для її працівників привозили хліб із Жмеринки. І всі залізничники, хто проживав у селі і був на заслуженому відпочинку, теж мали право купувати хліб.

Зі станції Рахни вирушали до навколишніх сіл. А в буфеті можна було щось навіть перехопити чи купити із собою в дорогу. У п'ятницю станція перетворювалась на справжній вулик, бо кожної п'ятниці на станції відбувався славновісний базар у Рахнах [4; 8; 10].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пірус Т. П. Народні оповідання села Рахни Лісові (Шаргородський район Вінницької області) // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в іст.-культ. спадщині України». Частина 1. Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. С.514-521.
2. Запис автора 28 червня 2004 року від Піруса Петра Андрійовича, 1931 р. н., уродженця села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.
3. Запис автора 18 січня 2005 року від Свистуна Миколи Миколайовича, 1933 р.н. , уродженця села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.
4. Запис автора 27 червня 2008 року від Пірус Марії Макарівни, 1932 р. н., уродженки села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.
5. Запис автора 19 серпня 1999 року від Піруса Михайла Андрійовича, 1936 р. н., уродженця села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.
6. Запис автора 19 серпня 2015 року від Манзюка Миколи Артемовича, 1944 р. н., уродженця села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.
7. Запис автора 14 серпня 2008 року від Піруса Миколи Андрійовича, 1940 р. н., жителя м. Ізмаїл Одеської області, уродженця села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.
8. Запис автора 6 червня 2011 року від Свистун(дів. Черевата) Галини Станіславівни, 1938 р. н., уродженки с. Юліямпіль Шаргородського району Вінницької області жительки м. Хмільника Вінницької області.
9. Запис автора 10 серпня 2019 року від Філіпішиної (дів. Дибчук)Інни Іванівни, 1973 р. н., уродженки села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.
10. Запис автора 2 червня 2020 року від Герус Марії Іванівни 1957 р. н., уродженки села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.
11. Запис автора 31 травня 2020 року від Гуляєвої-Смагло Наталії Юріївни, 1978 р. н., уродженки м. Таганрог (Росія) жительки села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.

КРАЙ У СУЧАСНИЙ ПЕРІОД (ЖИТТЯ ГРОМАДИ, ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ)

Галайко Богдан, Серветник Олексій

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ – ПЕРЕЛОМНИЙ ЕТАП 100-РІЧНОЇ БОРОТБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

У липні 2020 р. відзначаємо 30-ту річницю проголошення Декларації про державний суверенітет України. 16 липня 1990 р. Верховна Рада тоді ще УРСР (Української Радянської Соціалістичної Республіки) ухвалила історичний документ, який закріпив основи відродження незалежності Української Держави.

У той час советська компартійна верхівка, шукаючи вихід з глибокого застою, що охопив СРСР на початку 1980-х рр., розпочала косметичний ремонт режиму, відомий як «перебудова». Проте тоталітарний режим за своєю природою нездатний реформуватися. Водночас паростки свободи швидко зробили процес неконтрольованим і советська імперія стала тріщати по швах [1].

Весною 1990-го року проголосила незалежність Литва. До відновлення національної державності готувались сусідні – Латвія та Естонія. Самостійницькі національно-демократичні процеси охопили також і Росію. Так, 12 червня 1990 р. перший з'їзд народних депутатів советської Росії прийняв Декларацію про державний суверенітет РСФСР [2].

Суспільні зміни відбувались й в Україні, на території якої діяльність опозиційних сил набувала відверто антикомуністичного спрямування. Набирав сили Народний Рух, швидко множились інші демократичні й патріотичні організації. У неділю, 21 січня 1990 року відбулась символічна акція – живий ланцюг єднання, коли тисячі українців (за різними даними від 0,5 до 3 млн.) взяли за руки, з'єднавши Івано-Франківськ (через Львів) і Київ у день 71-річчя Злуки УНР і ЗУНР. Цей живий ланцюг був одним з наймасштабніших у світовій історії та став ще одним кроком до відновлення незалежності України.

Водночас, Українська міжпартійна асамблея (блок політичних партій та громадських організацій, мета якого полягала в ліквідації існуючої політичної системи) прямо на вулицях почала реєстрацію громадян Української Народної Республіки на підставі Закону про громадянство УНР від 2 березня 1918 року (на кінець 1990 р. було зареєстровано близько 3 млн осіб). Український національно-визвольний рух набирав обертів. Під тиском суспільних настроїв навіть КПУ на XXVIII з'їзді прийняла резолюцію про державний суверенітет [1].

Загалом, прийняття 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет стало важливим етапом процесу відновлення державності. Водночас, Декларація дала поштовх і напрямок

процесу утворення національних держав на території комуністичної імперії, яка розвалювалась. Так, вже за місяць Верховна рада Білорусі прийняла декларацію про суверенітет республіки, яка повторювала тези української декларації про побудову самостійної держави [2].

Водночас українська Декларація про суверенітет стала фактично «дорожньою картою» для відновлення й побудови незалежної держави. У документі суверенітет трактувався як «верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [3]. Хоча мова ще не йшла про вихід з Советського Союзу (у тексті йшлося, що принципи декларації будуть використані для укладення нового союзного договору).

На той час більшість депутатів Верховної Ради становили комуністи (239 чоловік). Національно-демократична опозиція була об'єднана у групу «Народна рада», яка налічувала лише 125 осіб. Водночас ця активна меншість нав'язувала порядок денний комуністичній більшості.

Відтак, текст документу у законодавче поле вводив словосполучення «українська нація», наголошувалося на її самовизначенні - «Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення» [3]. Акцентувалась увага на захисті державності - «Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу» [3].

В Декларації було визначено найбільш принципові позиції, які орієнтували народ на створення самостійної, правової держави, на розвиток демократії, всебічне забезпечення прав і свобод людини. Декларацією проголошено принцип народовладдя, принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, територіальну цілісність України в межах наявних кордонів, економічну самостійність, виключне право народу України на володіння, користування і розпорядження національним багатством України, захист усіх форм власності в державі, гарантії екологічної безпеки і культурного розвитку.

Одним з головних положень Декларації було положення про громадянство. Проголошувалося, що Україна має своє громадянство, де «всі громадяни рівні перед законом, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять». Декларація визнавала «самостійність республіки у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації» [3].

Декларація проголошувала економічну самостійність України - «Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу

Республіки» [3]. У документі підкреслювалося намір створити банківську, цінову, фінансову, митну та податкову системи, сформувані державний бюджет, а при необхідності ввести власну грошову одиницю.

Цим документом декларувалось також право держави на власні Збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Наголошувалось, що українські громадяни «проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР» [3] (всі добре пам'ятали безсенсовну загарбницьку війну, що вів Союз Радянських Союзів в Афганістані).

Важливе значення мала Декларація й для розвитку зовнішніх відносин України як суб'єкта міжнародного права – «Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах» [3].

Водночас у документі бачимо певні геополітичні прорахунки та недалекоглядність. Так, Україна урочисто проголосила про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не застосовувати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет суттєво вплинуло на суспільно-політичний рух в Україні. Так, восени 1990 р. розпочинається кампанія широкомасштабних акцій ненасильницької громадянської непокори, заздалегідь організована українською молоддю, переважно студентами, більш відома як Революція на граніті. Стрижнем протестних подій стало голодування студентської молоді у Києві на площі Жовтневої революції (нині – Майдан Незалежності), яке стало піком протистояння між комуністичним режимом та національно-демократичною опозицією. Основними вимогами протестувальників були: відставка голови Ради Міністрів В. Масола; Проведення позачергових виборів Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше, аніж весною 1991 року; прийняття постанови про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ в Україні; відмова від підписання нового союзного договору; повернення на територію республіки військовослужбовців, які проходять службу за межами України, та забезпечення проходження військової служби на території республіки цього річного та наступного призовів [4].

У 1990 році серед учасників голодування були студенти, багато з яких у майбутньому стали відомими громадськими діячами, політиками, очільниками міністерств, відомств, керівниками творчих гуртків і колективів, журналістами, музикантами, художниками, науковцями, успішними підприємцями тощо.

Слід також відзначити, що вперше День Незалежності України було відзначено саме 16 липня 1991 р., оскільки Верховна Рада

Української РСР, крім Декларації про державний суверенітет України, ухвалила також постанову «Про День проголошення незалежності України». В ній зазначено: «Зважаючи на волю українського народу та його одвічне прагнення до незалежності, підтверджуючи історичну вагомість прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє: вважати день 16 липня Днем проголошення незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України» [5].

Оскільки 24 серпня 1991 року Верховна Рада Української РСР ухвалила Акт проголошення незалежності України, виникла потреба змінити дату святкування Дня незалежності України. Тож 20 лютого 1992 року Верховна Рада України ухвалила постанову «Про День незалежності України». В ній зазначено: «Зважаючи на волю українського народу та його одвічне прагнення до незалежності, підтверджуючи історичну вагомість прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року, Верховна Рада України постановляє: 1. Вважати день 24 серпня Днем незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України 2. Постанову Верховної Ради Української РСР «Про День проголошення незалежності України» від 16 липня 1990 року вважати такою, що втратила чинність» [6]. Тому від 1992 року День незалежності України щороку відзначається 24 серпня.

З ухваленням Верховною Радою Декларації про державний суверенітет розпочалася нова сторінка, новий відлік часу – епоха утвердження України як самостійної держави. Декларація про суверенітет визначила національну державність українського народу, закріпила республіканську форму держави, самостійність, верховенство і неподільність державної влади на всій території. Прийняття Декларації стало першим кроком до відновлення історичної справедливості, відродження української державності як ідеї соборності українського народу та його земель. Саме спираючись на Декларацію, було прийнято Акт про державну незалежність 24 серпня 1991 року, який разом з державним суверенітетом був підтверджений волевиявленням народу на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Акції громадянської непокори, які охопили Україну у 1990 р., заклали традиції проведення демократичних акцій протесту, подальшими виразником яких стала Помаранчева революція та Революція Гідності.

Ці події стали переломними моментами у відновленні та утвердженні незалежності України.

Сьогодні Українська держава змушена відстоювати державний суверенітет та територіальну цілісність протидіючи новітній російській збройній агресії. Попри процес безкровного відновлення незалежності на початку 1990-х рр., нині точиться російсько-українська війна, яка забрала вже тисячі життів українських вояків та цивільних. Відтак, фактично продовжується столітня боротьба за

українську державність, з часу проголошення Української народної республіки у 1917 р.

Аби перемогти у цій війні необхідно добре знати власну історію, відновлювати та зберігати національну пам'ять та не повторювати помилок державних діячів минулого.

Бо боротьба триває...

Р.С. Варто згадати і тогочасних народних депутатів-вінничан, які входили до складу «Народної Ради» і доклали зусиль для прийняття Декларації про державний суверенітет та прийняття Акту проголошення незалежності України:

Анатолій Якович САВЧУК, уродженець села Бохонники, Вінницького району Вінницької області, інженер-механік, був висунутий кандидатом в народні депутати трудовим колективом Гніванського заводу «Спецзалізобетон» Тиврівського району, Вінницької області. У 1990 р. обраний Народним депутатом України по Шаргородському виборчому окрузі (№ 38) Вінницької області. У парламенті входив до «Народної ради», був членом Комісії ВР України з питань будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства [7].

Микола Євтихійович МЕЛЬНИК, уродженець села Липівці, Томашпільського району Вінницької області, вчений агроном, голова Вінницької облради (1994-1996), голова Вінницької облдержадміністрації (1995-1996), висунутий кандидатом у народні депутати виборцями села Комаргород Томашпільського району Вінницької області. У 1990 році обраний Народним депутатом України по Тульчинському виборчому окрузі (№ 37) Вінницької області. Під час депутатської каденції входив до «Народної ради», фракції «Нова Україна»; групи «Земля і воля». Був членом Комісії ВР України з питань економічної реформи і управління народним господарством [8].

Борис Іванович МОКІН, уродженець села Старі Бабани, Уманського району Черкаської області, інженер-електромеханік, доктор технічних наук, професор, ректор Вінницького філіалу Київського політехнічного інституту (1989-2010), висунутий кандидатом в народні депутати колективом Вінницького політехнічного інституту. У 1990 році обраний Народним депутатом України по Ленінському виборчому окрузі (№ 23) Вінницької області. Входив до «Народної ради» та Комісії ВР України з питань народної освіти і науки [9].

Арсен Леонідович ЗІНЧЕНКО, уродженець села Парпурівці, Вінницького району Вінницької області, історик, доктор історичних наук, професор, голова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України (1992-1994), висунутий кандидатом у народні депутати колективом Вінницького державного педагогічного інституту. У 1990 році обраний Народним депутатом України. Входив до «Народної ради», фракції Конгресу національно-демократичних сил. Був Головою підкомісії Комісії ВР України з питань народної освіти і науки [10].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. <https://old.uinp.gov.ua/news/26-rokiv-tomu-16-lipnya-1990-go-verkhovna-rada-shche-ursr-priinyala-deklaratsiyu-pro-derzhavnii?fbclid=IwAR1-v9LZx64ds6RR1sT1QjKpo37DQRXtmeMheRvcV3KhzGumJUuT1WIQdA>
2. <https://old.uinp.gov.ua/news/25-rokiv-tomu-priinyali-deklaratsiyu-pro-derzhavnii-suverenitet-ukraini-i-dekomunizuvati-tsentr?fbclid=IwAR1Ae3GThsJAYxncePC-u5NopyPKXkM2ZRkp7jU2TGTmLIFu48oCnYkGsw>
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>;
4. <https://old.uinp.gov.ua/methodicmaterial/25-ta-richnitsya-revolutsii-na-graniti-metodichni-rekomendatsii-do-vidznachennya-u>
5. Постанова Верховної Ради УРСР «Про День проголошення незалежності України» від 16 липня 1990 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-12#Text> ;
6. Постанова Верховної Ради України «Про День незалежності України» від 20 лютого 1992 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2143-12#Text>;
7. URL: <https://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/DEPUTAT1/38.htm>;
8. URL: <https://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/DEPUTAT1/37.htm>;
9. URL: <https://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/DEPUTAT1/23.htm>;
10. URL: <https://static.rada.gov.ua/zakon/new/NEWSAIT/DEPUTAT1/24.htm>.

Неприцький Олександр, Неприцька Тетяна, Гаврилов Олексій
СПІВПРАЦЯ ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО ОСЕРЕДКУ
МІЖНАРОДНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «УКРАЇНА-ПОЛЬЩА-
НІМЕЧЧИНА» І ВЕЛИКОПОЛЬСЬКОГО ЦЕНТРУ ОСВІТИ І КУРСІВ
САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
ПРОТЯГОМ 2012-2016 РР.

Зміни, що відбувались наприкінці ХХ - на початку ХХІ століть у країнах Центрально-Східної Європи показали беззаперечну ефективність процесів децентралізованого управління і переваги демократичних механізмів управління над практиками тоталітарних чи авторитарних держав. При розробці реформи децентралізації в Україні значною мірою опиралися на польський досвід 1990-х років проведення адміністративно-територіальної реформи і запровадження місцевого самоврядування.

Вінницька обласна організація Міжнародної громадської організації «Україна-Польща-Німеччина» однією із перших в Україні розпочала вивчати і переносити досвід розвитку польських органів місцевого самоврядування на вітчизняний ґрунт. Партнером з польської сторони став Великопольський центр освіти і курсів самоврядування (WOKISS - Wielkopolski Ośrodek Kształcenia i Studiów Samorządowych), що знаходиться у м.Познань, центрі Великопольського воєводства, та розпочав працювати із органами місцевого самоврядування ще на етапі підготовки реформи в Польщі.

Мета даної статті – дослідити другі п'ять років співпраці ВОО МГО «Україна-Польща-Німеччина» і ВЦОІКС у сфері місцевого самоврядування (результати дослідження перших п'яти років опубліковано у матеріалах минулорічної конференції [1]).

Для написання статті було використано матеріали офіційних сайтів двох організацій [2, 3] та публікації в засобах масової

інформації. Основним джерелом став звіт ВОО МГО «Україна-Польща-Німеччина» за 2003-2016 роки, розміщений на офіційному сайті організації.

У порівнянні із першими п'ятьма роками друга «п'ятирічка» була значно менш насичена спільними заходами двох громадських організацій. В період 2012-2016 років розширилося коло партнерів ВОО МГО «Україна-Польща-Німеччина», і значна частина зусиль і часу пішла на багатосторонню співпрацю з Францією, Грузією, навіть Японією, а також організаціями з інших регіонів Польщі – Мазовецького, Лодзького воєводств, і традиційними партнерами Вінниччини – Свентокшистським регіоном.

Маючи досвід попередніх п'яти років тісної співпраці із партнерами з Познані, було організовано 6-13 квітня 2013 року Товариством було організовано навчально-методичний візит «Європейський досвід планування розвитку територіальних громад». Участь у візиті взяли 26 представників органів місцевого самоврядування області, а очолив групу заступник голови ВОО МГО «Україна-Польща-Німеччина» Андрій Кавунець. Головною частиною візиту було теоретичне та практичне навчання щодо написання та реалізації стратегічних планів розвитку громад, яке пройшло на базі партнера Товариства – Великопольського Центру Освіти і Курсів Самоврядування. Також, в рамках цієї поїздки, вінничани побували з робочим візитом у німецьких містах Міттенвальде, Берлін та Дрезден, відвідали Прагу та Краків.

З 11 по 13 травня 2012 р. було забезпечено участь Вінниччини у масштабному міжнародному заході - фестивалі «Українська Весна», який пройшов у Великопольському воєводстві.

17 травня Вінницький обласний осередок Міжнародної організації «Україна-Польща-Німеччина» організував Фестиваль європейської кухні. Тема Фестивалю була – «Ми єднаємо Схід та Захід». Ресторация «Гостинний пан» зустріла понад 650 гостей серед яких було 220 іноземних гостей з 7 країн. Участь у фестивалі взяли 5 послів європейських країн, Народні депутати України, представники влади, бізнесу та громадськості Вінниччини. До числа запрошених гостей входила делегація Великопольського Центру Освіти і Курсів Самоврядування.

Через місяць, 28 червня Голова Міжнародного товариства «Україна-Польща-Німеччина» Сергій Татусяк взяв участь у Постійній загальнопольській конференції міжнародної співпраці органів самоврядування, що пройшла у м.Познані. У рамках заходу учасники обговорили питання Східного партнерства, а саме перспективи співпраці Євросоюзу з країнами-учасниками Східного Партнерства.

В 2015 році стартував проект багатосторонньої міжнародної співпраці, що охопив декілька регіонів Польщі, в яких діяли партнери МГО «Україна-Польща-Німеччина». З 1 по 6 лютого офіційна делегація Товариства в складі голови Олексія Гаврилова та заступника голови Андрія Кавунця на запрошення партнерів відвідали Республіку Польща, де провели низку переговорів щодо розвитку українсько-польської співпраці. Розпочався візит із зустрічі партнерів із Польщі, України та Грузії в місті Унейов Лодзького

воєводства. Наступна зустріч відбулась в м.Познані, в офісі Великопольського Центру Освіти і Курсів Самоврядування. Участь в зустрічі, крім керівництва ВЦОіКС, взяв Анджей Поравський – представник Асоціації Міст Польщі. Також він був секретарем постійно діючої Комісії співпраці Уряду та органів місцевого самоврядування Польщі, а також входив до числа експертів, які консультували і супроводжували процес реформ у сфері децентралізації в Україні. Наступні зустрічі відбулися у Свентокшиському воєводстві. Перша – у Національному товаристві підтримки підприємництва. Друга – у м.Кельце в офісі регіонального відділення Фонду розвитку місцевої демократії (FRDL). Третя – у Сташувській повітовій раді. Завершився візит в м.Криниця-Здруй.

15 травня того ж року у Вінниці відбувся міжнародний круглий стіл «Децентралізація в Україні: партнерство влади та громадськості». На захід запросили представників органів місцевого самоврядування Вінниччини та партнерів з-за кордону, у тому числі були Надзвичайний і Повноважний посол Румунії в Україні Корнел Іонеску, секретар Сьвентокшиського воєводства Бернард Антос, директор відділу міжнародних проектів Фолкуніверситету (Швеція) Алі Рашиді, експерт зі Швейцарського корпусу експертів «SISW GONTANT» Франц Сталдер, вуйт гміни Сухи Ляс Великопольського воєводства Гжегож Войтера.

Представники ВЦОіКС щороку запрошувались на серпневі заходи до Дня Незалежності України на Вінниччині, проте склад делегації завжди був різний. В 2015 році на запрошення МГО «Україна-Польща-Німеччина» в делегації Великопольського воєводства прибули директор організації Мачей Козік, перший заступник голови Правління, староста Мендзиховського повіту Юліан Мазурек, директор Центру європейської співпраці Агнешка Менделевська. Окрім Вінниці, польські гості відвідали Могилів-Подільський та Ямпільський райони, а також 25 серпня взяла участь у круглому столі в місті Сорока Республіки Молдова. Захід був присвячений тристоронній співпраці України, Польщі та Молдови, налагодженню нових контактів та обміну досвідом.

У відповідь, напередодні свята Дня незалежності Польщі, 10 листопада 2015 р., в гміні Сухий Ляс, Великопольського воєводства, відбувся дискусійний круглий стіл на тему співпраці Польщі та України. У рамках круглого столу вуйт гміни Сухий Ляс Гжегож Войтера представив свою сільську громаду, до складу якої входить 10 сіл, і яка займає перше місце за рівнем доходу на душу населення серед всіх громад Великопольського воєводства та сьоме місце – серед гмін всієї Польщі. Представники міжнародного товариства «Україна-Польща-Німеччина» Олексій Гаврилов та Андрій Кавунець презентували польським колегам свою організацію і Вінницьку область, а також розповіли про можливі грантові програми, у яких може брати участь гміна Сухий Ляс в партнерстві з українськими колегами. З польської сторони участь у круглому столі взяли представники влади гміни, депутати місцевої ради, солтиси, а також представники громадських організацій та локальних груп діяльності. На зустрічі було озвучено кілька пропозицій щодо

співпраці на рівні громадських організацій, шкіл, а також спільної участі у міжнародних грантових проектах, зокрема програмі «Еразмус+».

З 22 по 26 вересня Великопольський Центр Освіти і Курсів Самоврядування організував навчальний візит польських самоврядців до Німеччини та Австрії, де вивчали досвід впровадження систем опалення на відновлювальних джерелах енергії. До складу делегації входили вуйти, бурмістри та старости Великопольського воєводства. До складу делегації було запрошено і голову Вінницького обласного осередку Товариства Олексія Гаврилова.

Впродовж майже всього 2015 р. (з січня по жовтень) Товариством «Україна-Польща-Німеччина» було реалізовано масштабний міжнародний проект «Розбудова спроможності громад – досвід Вишеградської четвірки для країн Східного партнерства», фінансованого Міжнародним Вишеградським Фондом. Проект охопив всі країни Вишеградської групи – Польщу, Угорщину, Чехію та Словаччину, а також Україну і Молдову. З польської сторони участь брав ВЦОіКС, з чеської - Інститут стабільності та розвитку (Прага), з словацької – Карпатська фундація (Кошице), з угоської - Міжнародний центр демократичних перетворень (Будапешт) та Асоціація регіонального розвитку Єврорегіону Карпати (Ньїредьгаза, з молдовської - Єврорегіон «Дністер», Адміністрація Сорокського району. Також було ще три українських партнери, що тісно пов'язані із ВОО МГО «Україна-Польща-Німеччина» - Єврорегіон «Дністер», Вінницька обласна асоціація органів місцевого самоврядування, ГО «Ресурсно-інформаційний центр «Громади Вінниччини» і Вінницька обласна рада.

Отже, співпраця ВОО МГО «Україна-Польща-Німеччина» і ВЦОіКС протягом 2012-2016 рр., у порівнянні із попередніми п'ятьма роками, була менш насичена двосторонніми заходами, але масштабність програм співпраці значно зросла, і до неї було залучено інших міжнародних партнерів із Грузії, Молдови, Угорщини, Чехії, Словаччини та інших країн. Загальна спрямованість спільної діяльності, як і раніше, мала на меті розвиток органів місцевого самоврядування, імплементацію міжнародного (перш за все, польського) досвіду в Україні, підтримку реформи децентралізації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Неприцький О., Неприцька Т., Гаврилов О. Співпраця Вінницького обласного осередку Міжнародної громадської організації «Україна-Польща-Німеччина» і Великопольського центру освіти і курсів самоврядування у сфері місцевого самоврядування протягом 2006-2011 років //Вінниччина: минуле та сьогодні. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІХ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 6-7 вер. 2018 р. Вінниця, 2018. с.148-153.
2. Україна-Польща-Німеччина. Міжнародне товариство. Україна-Польща-Німеччина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrpolgerm.com>.
3. Wielkopolski Ośrodek Kształcenia i Studiów Samorządowych [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www2.wokiss.pl>.

Войтович Валерій

**АНАТОЛІЙ БОЙТА – ПОДВИЖНИК ОСВІТНЬОЇ ТА КРАЄЗНАВЧОЇ
РОБОТИ НА МОГИЛІВЩИНІ**

«Кожен народ шанує свою історію, бо вона – душа його, серце його. Історія – це основа нації. Знання з історії рідного краю містять великий виховний потенціал і сприяють вихованню національного світогляду, національної свідомості і самосвідомості, духовності... Шануймо ж свою, хоч і тяжку історію, любіть її, бо в ній все наше правдиве життя» - закликав українців історик, культурний і релігійний діяч Іван Огієнко. Директор Гнидинської неповної середньої школи, що на Київщині, В.В.Стрілько у своєму зверненні до педагогів України в кінці 80-х рр. ХХ ст. наголосила: «Вивчайте народознавство (рідну мову, історію, краєзнавство, етнографію, народну педагогіку, фольклор, різні види народного мистецтва й художньої творчості, національні звичаї, традиції і обряди, народні символи та національну символіку) – бальзам, який треба прикладати до нашої духовності».

Народознавство і його складова «краєзнавство», стало розвиватися в Кричанівці на Могилівщині ще наприкінці ХІХ ст., коли учитель «Слова Божого» священик Філарет Миккульський спільно зі своїм колегою Мотильовим збирали матеріали для Є.Сіцінського, досліджуючи урочища «Стрімкач» і «Кругляк», де колись існували поселення носіїв трипільської та черняхівської культур. Вони зібрали цілу колекцію керамічного посуду та знарядь праці. Ними було записано й чимало колядок, щедрівок та пісень, які під час Різдва свят виконувалися спільно школярами та церковним хором у місцевому храмі.

Поштовх для подальшого розвитку краєзнавства в селі зробив вчитель історії, директор місцевої школи Шалінський Павло Микитович. Він написав коротку історію села, створив шкільний краєзнавчий музей, опрацював матеріали про село для книги «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область». Для його вихованця Анатолія Бойти історія стала найулюбленішим шкільним предметом. Великий вплив на формування поглядів і вибір професії мав також батько - Микола Остапович.

У 1980 році Анатолій Миколайович закінчив історичний факультет Вінницького педагогічного інституту ім. М.Островського і попросився на роботу у рідне село. Працюючи вчителем історії Кричанівської восьмирічної школи, вже восени цього ж року він організує шкільний краєзнавчий гурток. У той час в області започаткували програму «Кожному селу свій музей». Вже через рік шкільний музей відкрив двері для перших відвідувачів, згодом став одним з найкращих сільських музеїв району. Про це написали газети «Вінницька правда» [1, с. 3], «Комсомольське плем'я» [2, с. 4] і «Наддністрянська правда» [3, с. 4]. В музеї було проведено першу сільську краєзнавчу конференцію за участю вчителів, учнів і любителів історії, проводились виставки краєзнавчої літератури та творчих робіт краєзнавців, уроки історії України та заняття гуртківців. У 1988 р. А. Бойта організував ще й етнографічний гурток. Обидва

гуртки працювали спільно, займаючись пошуково-пізнавальною, організаційно – методичною і пропагандистською роботою. Щорічно в школі проводились «Тижні історії та етнографії», на яких гуртківці звітували про проведену роботу у формі історичних КВВ , вікторин, випускалися газети «Краєзнавець», фотомонтажі «Краєзнавець в дії».

У сільському Будинку культури «етнографи» організували вісім виставок декоративно-прикладного мистецтва талантів села, експонати яких побували на виставках в районі і області. Вони прозвітували про свої досягнення участю у святах «Вишитий світ родини Батрунів», «Андрію, Андрію», «Святий , добрий Миколай», «Доле, моя доле», «На Івана на Купала», «Женіння комина», «Свято Колодія», «Ой весна, весна, днем красна» . У святі «Андрію, Андрію» прийняли участь козачата Слідянської восьмирічної школи та Вінницької СШ №23. Учні відвідували виставки митців Могилівщини М. Гоцуляк, М. Олійника, О. Городинської, Ю. Кафарського у Будинку народної творчості та Могилів-Подільському краєзнавчому музеї; вони запозичили для себе багато чого для майбутньої пошукової роботи.

Анатолій Бойта є палким прихильником українського слова . Він започаткував в с.Кричанівці свято рідної мови, де звучать пісні, використовуються звичаї та традиції села. Сценарії таких свят пишуться спільно з учасниками драматичного гуртка «Театрал»[4, с. 5]. У 1988р. «краєзнавці» та «етнографи» провели в селі масові колядування і щедрування, а в 1989р. – й польські коляди. Зібраний фольклор вивчався на уроках музики (вчитель Боднарчук М.М.) та народознавства (вчитель Бойта А.М.). В 2002 р. ,на прикладі родини Дончевських вони провели у Кричанівці показове родинне свято «Ой роде мій красний».

Гуртківців їхній керівник навчив вміло користуватися науково-популярною літературою, довідниками, статистичними збірниками та матеріалами місцевої преси. Глибокі знання з історії краю дало можливість гуртківцям приймати участь у різних історичних вікторинах, які у 1980-их роках проводили газети «Пионерская правда» та «Комсомольське плем'я» . Завдяки А.Бойті у 1990-х роках гуртківці активно листувались з школярами с.Суботів Чигиринського району Черкаської області, батьківщини Б.Хмельницького. Вони також займались вивченням козацького минулого Поділля. Так, у 1990 р. на прохання заступника редактора часопису «Охорона пам'яток історії та культури» Людмили Жарової , гуртківці долучилися до вивчення історії козацтва та гайдамацького руху на Поділлі. Вони передали редакції часопису цікавий матеріал і отримали від часопису подяку. Цікаво проходили на засіданнях гуртка диспути на тему: «Іван Сірко – загадкова людина, політик і полководець», «Іван Мазепа – герой чи зрадник українського народу?» У 2003 р. Анатолій Миколайович організовує районну конференцію «Козацтво на Могилівщині» та розповсюдив серед її учасників перелік наукової та художньої літератури, присвяченій цій темі [5, с. 1]. Історії козацтва були присвячені також вечори в Кричанівці та інших селах району.

Багато А.Бойта зробив для вивчення Голодомору 1932-1933 рр. та політичних репресій 1930 –х років на Поділлі. У 1988 р. він з гуртківцями відшукали прізвища 455 померлих під час голоду. Робота Анатолія Бойти у цьому напрямку досліджень була настільки плідною, що на сільському кладовищі було встановлено пам'ятник жертвам Голодомору (1990 р.), де щорічно проводяться панахиди . До речі, пам'ятник споруджено за кошти які були зароблені школярами під час літньо-осінніх робіт та під час колядок і щедрувань.

У Будинку культури Кричанівки було проведено низка вечорів – реквієм, які організував Анатолій Миколайович. Він також був організатором у 2003 р. районної краєзнавчої конференції «Репресивна політика радянської влади в 1920-ті - 1950-ті рр. на Могилівщині» [6, с. 2]. При сприянні райдержадміністрації у 2008 р. вийшла друком книга Анатолія Бойти «Мартиролог Могилів-Подільщини. Політичні репресії в 20-50-х рр. XX століття» [7]. Тема репресій продовжується в його дослідженнях «3 когорти нескорених» [8]. «Брати Фолянди на Могилівщині» [9, с. 402-412] (як третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція).

Завдяки ініціативі вчителів Кричанівської сільської школи Наталі Коцан , Алли Коцан та ветерана Другої світової війни М.В. Коцан, сільська рада виготовила пам'ятні таблички з іменами загиблих односельчан, які у 1986 році прикріпили на будинках їхніх родин. Було складено повний список учасників та загиблих у радянсько-фінській та Другій світовій війнах. У 1985 році з ініціативи Анатолія Бойти була складена «Книга Пам'яті» . У 1989 р. гуртківці стали асоційованим членом обласного відділення організації «Меморіал», очолювану директором Вінницького обласного краєзнавчого музею Л. Кароевою. Краєзнавцями села було зроблено вагомий внесок в створення меморіалу загиблим під час Другої світової війни односельчанам.

Члени обох гуртків займались також природоохоронною роботою: озелененням стадіону, висадження дерев в урочищах «Ставок» та «Стрімкач», очищенням. русла р. Немія. Вони склали список всіх сільських і польових криниць, впорядковували території навколо них, вивчали їх історію. Було проведено диспут «Чому урочища «Кругляк» й «Стрімкач» мають стати заповідною зоною». В 2010р. за поданням депутата Могилів-Подільської районної ради Анатолія Бойти обласна рада затвердила за ними відповідний статус.

Гуртківці постійно співпрацювали з краєзнавцями з Ярузької, Лядівської, Яришівської і Вендичанської шкіл. Члени етнографічного гуртка під час літніх канікул проходили практику, зустрічаючись з старожилами села, а краєзнавці досліджували написи на польових хрестах і могильних плитах на старому кладовищі. Широко практикувався туризм. За 25 років існування гуртка учні під час велопешедних подорожей побували в гостях у краєзнавця Олексія Альошкіна (с.Букатинка Чернівецького району), сільському музеї (с.Красне Тиврівського району), в ДОТі №112 (м.Могилів-Подільському), у фортеці (с. Озаринці), прийняли участь у

проведенні Тропінських днів у с.Кукавка, святі каменотесів «Подільський оберіг» в с.Буша , впорядкували могилу полковника Данила Нечая. Автобусами здійснювали екскурсії до Сорок і Цауля (Молдова), Умані, Вінниці, Кам'янця – Подільського , Києва . У вересні - жовтні 1992 р. спільно з козачатами с. Слідів (керівник М.Крижанівський) та краєзнавцями Вінницької середньої школи №23 (керівник О.Глухенька) здійснено двох недільну кінну експедицію «Діти України» по маршруту Сліди-Вінниця-Київ-Канів-Чигирин-Черкаси-Суботів-Моринці-Умань-Вінниця-Могилів-Подільський. По цей похід написано в книзі М.Крижанівського «По козацький скарб». У липні 1988р. було здійснено двотижневий похід по маршруту: Тернопіль - Зборів – Збараж – Кременець – Почаїв – Берестечко – Олеск – Львів [10, с. 1]. Анатолій Бойта був одним з організаторів Могилів-Подільського районного дитячого осередку «Краєни», яка щорічно проводила туристично-краєзнавчі збори в цікавих місцях району.

Він вже 40 років керує драматичним гуртком «Театрал», який показав жителям Кричанівки і навколишніх сіл більше 50 вистав української класики. Чотирнадцять років керував дитячим драмгуртком «Юний актор» - кузною кадрів для «Театрала» [11, с. 9]. Як директор сільського Будинку культури у 1990-1994 рр., відновив роботу хору, духового оркестру, чоловічого і жіночого ансамблів, ансамблю народних інструментів, сам співав і грав на них. Як спортінструктор (1980-1990рр) сприяв розвитку спорту в селі та районі. Саме тоді збірні команди села з футболу , волейболу, настільного тенісу та гирьового спорту завойовували кубки району, вигравали чемпіонати району. Немало сільських спортсменів приймали участь і в обласних змаганнях. Займається спортом і зараз. Організовує щорічний районний турнір з футболу пам'яті В. Тимчишеного, чоловічий і жіночий турніри з волейболу [12, с. 10]. Анатолій Миколайович вийшов у 2005 р. на пенсію, але продовжує займатись краєзнавством. З 2008 р. при сільській бібліотеці став працювати очолений ним клуб «У Кричанівку повернись», завдання якого повернути односельчанам їх історію, імена репресованих і загиблих під час війн і революцій, імена забутих сільських талантів. У серпні цього ж року під такою ж назвою було проведено свято поезії та пісні місцевих самодіяльних поетів і музикантів, що дало змогу надрукувати цікаву книгу. В березні 2011 р. сільські активісти провели свято «Жінки в історії нашого краю», наступного року жителі села побували на святі-виставці «Світ захоплень Ганни Гаврилець – Стадник», присвяченому жительці села, поетесі, художниці, твори якої презентувалися на виставках у Києві. На протязі 2013-2014 рр. в Кричанівці проходив фестиваль, присвячений 100-річчю з дня народження Великого Кобзаря під назвою «Шевченко в серці Кричанівки», організатором якого був А.Бойта , а учасниками – працівники сільської ради, школи, Будинку культури, бібліотеки, СТОВ «Агромаш», ФАПу і релігійної громади. Також травня цього ж року сільська громада святкувала 375-річчя заснування у селі першого закладу освіти. Тоді школа перетворилась у справжній музей. Організатор свята написав до цієї дати дослідження «Історія

розвитку освіти в Кричанівці». З вересня до кінця грудня 2014 р. в селі проходив фестиваль «Дух Старицького витає в Кричанівці», присвячений 175-річчю з дня народження українського письменника, драматурга і громадського діяча. Складовою фестивалю була третя сільська краєзнавча конференція на тему «Михайло Старицький і Поділля». За пропозицією краєзнавців Ю. Мазура та А. Бойти, у селі Садова відкрили пам'ятний знак, присвячений пісні «Ніч яка ясна, зоряна», автором якої вважається М.Старицький, що деякий час проживав у цьому селі [13, с. 5]. У березні 2014 р. було проведено другу сільську конференцію на тему «Весна визволення – весна надій», присвячена 70-річчю визволення Могилівщини від фашистських окупантів. Вже вдесяте він став переможцем районного огляду-конкурсу художнього читання «Мій Придністровський краю, словом тебе величаю».

У 2006 році Анатолій Бойта почав брати участь у Могилів-Подільських краєзнавчих конференціях, згодом його прийняли до НСКУ. В листопаді 2017р. він стає організатором свята «Кричанівці – 395-ть» де вперше жителям села було продемонстровано герб села (автор – краєзнавець учитель, краєзнавець Олександр Соляр) та запропоновано гімн «Це моя Кричанівка» (автор – краєзнавець Василь Коцан). У 2016 р. з його ініціативи було створено ветеранську кімнату зі стендами «Вічно живі» та «Вони прославили Кричанівку». У 2019 р. А. Бойта у співавторстві з М. Малютяком публікують літературно-художнє видання «Життя прожить...», де досліджується Кричанівка в роки колективізації [14, с. 274-319]. Він досліджував участь жителів Кричанівки в Першій світовій війні [15, с. 206-214] та революційних подіях 1917р [16, с. 102-110].

Чотири рази жителі села обирали А. Бойту депутатом Могилів-Подільської районної ради. Як депутат Анатолій Бойта робив і робить чимало для розширення місцевого самоврядування, дотримання депутатської етики, сприяє шкільній освіті, культурі, медицині тощо. Він являється позаштатним кореспондентом районної газети «Слово Придністров'я», друкуючи, майже у кожному номері матеріали з історії краю та історії України [17, с. 2]. За плідну багаторічну роботу він нагороджений багатьма грамотами обласної та районної рад та відзнакою «За заслуги перед Могилів-Подільщиною».

З теплотою і вдячністю Анатолій Бойта згадує викладачів та наставників з Вінницького державного педагогічного інституту імені М. Островського – М.М. Кравця, Ю.І. Попа, І.Г. Шульгу, П.С. Григорчука та інших, завдяки яким він зумів швидко призвичаїтися до учительської роботи та використав знання для плідної краєзнавчої роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- 1.Скрипник В. Ще один музей. // Вінницька правда. 1981 29 лист.
- 2.Кокуца К. Іду на ви. // Комсомольське плем'я . – 1981, 4 грудня.
- 3.Петровська А. Тут минущина і сьогодення поруч. // Наддністрянська правда. – 1981, 16 грудня.
- 4.Знак Лариса. Кричанівський «Театрал» святкує ювілей. // Слово Придністров'я. – 2009, 6 березня.

5. Чаговський М. Краєзнавці обговорюють історію козацтва на Могилівщині. // Слово Придністров'я. – 2003, 23 березня.
6. Чаговський М, Забуттю не підлягає. // Слово Придністров'я. – 2003, 8 листопада
7. Бойта А. М., Ткачук Ю. В. Мартеролог Могилівщини. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Могилівщині (20-50 рр. ХХ ст.). – КП «Мог.-Под. друкарня». – Могилів-Подільський, 2008. – 172 с.
8. Бойта А. З когорти нескорених. // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. - С. 213-217.
9. Бойта А. Брати Фолянди на Могилівщині. // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009, - С. 402-412.
10. Чаговський М. Краєзнавці обговорюють історію козацтва на Могилівщині. // Слово Придністров'я. – 2003, 23 березня.
11. Бойта А. Живи, мій краю, у віках живи. // Слово Придністров'я. – 2018, 16 березня.
12. Районні сільські спортивні ігри. // Слово Придністров'я. – 2017, 15 березня.
13. Бойта А. Дух Старицького витає в Кричанівці. // Слово Придністров'я. – 2015, 1 травня.
14. М. Малютяк, А. Бойта Життя прожить... - Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2019р. - 380 с.
15. Бойта А. Село Кричанівка Могилів-Подільського повіту в роки Першої світової війни. // Четверта Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 288 с.
16. Бойта Анатолій. Революційні події 1917 року в спогадах жителів села Кричанівка Могилів-Подільського району. // Шоста Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. -Могилів-Подільський – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2017. – 436 с.
17. Бойта А. Отака історія у мого народу. // Слово Придністров'я. – 2017, 28 квітня.

Москвічова Юлія, Костецький Вадим **ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ ВІННИЧЧИНИ** **НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

Особливістю сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні є посилення тенденції до активізації та урізноманітнення діяльності громадських об'єднань та їх впливовості на певні ситуації. Динаміка кількісного зростання та посилення впливу громадських об'єднань спостерігаються саме у суспільствах перехідного типу, де виникає велика кількість складних суспільно-політичних проблем. Особливо гостро постає питання спроможності громадських об'єднань виступати представниками інтересів дійсно громадськості, а не окремих політичних сил.

Питанню становлення громадянського суспільства в Україні присвячено доволі потужний масив наукових публікацій українських дослідників. Це праці Т. Журенюк [1], Г. Калінічевої [2], В. Кравчук [3], М. Мискіної [4], О. Семьоркіної [5], Є. Пожидаєва [6] та ін. Діяльність громадських об'єднань і творчих спілок Вінниччини розглянуто в окремому розділі дисертаційної роботи Ю. Москвічової [7]. Проте, існує необхідність подальшого дослідження динаміки діяльності громадських організацій України і, зокрема, на Вінниччині, у зв'язку з

посиленням тенденцій до урізноманітнення таких об'єднань та їх впливовості на конкретні ситуації.

Метою дослідження є виявлення специфіки та аналіз функціонування громадських організацій Вінниччини.

В законі України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р., вказується, що громадське об'єднання (ГО) – це добровільне об'єднання фізичних та (або) юридичних осіб для здійснення і захисту прав і свобод, задоволення суспільних, економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів без мети отримання прибутку. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка [8]. У ґрунтовному дослідженні, присвяченому проблемам соціокультурних передумов демократичної трансформації в Україні, А. Колодій зазначає, що громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності [9, с. 76].

Сучасні дослідники найчастіше класифікують громадські об'єднання наступним чином: 1) за суб'єктами діяльності – жіночі, молодіжні, дитячі організації; об'єднання ветеранів; 2) за організаційно-правовою формою – союз, благодійний фонд, конгрес, асоціація; 3) за сферою суспільного життя – культурні, просвітницькі, наукові, технічні, спортивні, екологічні, творчі тощо; 4) за типом і спрямованістю діяльності організації відносно суб'єкта, який її утворив – професійні спілки, творчі спілки, правозахисні організації, благодійні організації, організації національних меншин, суспільно-політичні рухи [1, с. 357].

Культурно-мистецький центр Поділля - місто Вінниця є потужним осередком із власними традиціями. Тут зосереджено керівництво багатьох обласних громадських організацій. За свідченням Головного управління статистики у Вінницькій області, серед майже 3 тис. діючих громадських організацій понад 700 – мають статус центральних органів та близько 3 тис. – місцевих осередків. На обліку в ГО перебуває 682,5 тис. членів [10]. Кількість об'єднань громадян щорічно зростає. Якщо в 1996 р. було зареєстровано 342 ГО, то на сучасному етапі – майже 3 тис. За видами діяльності станом на 2014 р. кожна шоста організація – оздоровча та фізкультурно-спортивна, кожна восьма – професійної спрямованості, кожна дев'ята – об'єднання ветеранів та інвалідів, кожна одинадцята – молодіжна організація [10]. Динаміка зростання кількості громадських об'єднань за спрямуванням досліджувалась у дисертаційній роботі Ю. Москвічової [7, с. 241].

Проте слід зазначити, що на рівень розвитку громадянського суспільства впливає не стільки кількість громадських об'єднань, скільки їх дієвість і можливість здійснювати вплив на ухвалення певних рішень у регіоні. При цьому існування великої кількості громадських організацій різного спрямування не обов'язково означає високий рівень громадської активності. Не дивлячись на те, що

кількість інститутів громадянського суспільства (ІГС) та сфер їх діяльності у Вінницькій області постійно зростає, їх роль у суспільно-політичних процесах регіону є й досі незначною, а громадська активність часто є відірваною від поточних соціальних процесів, що обумовлюється недостатнім рівнем кадрової, інтелектуальної, фінансової спроможності ГО. За даними Головного управління статистики у Вінницькій області про результати своєї діяльності за 2018 рік прозвітувало 1083 керівних органів громадських організацій (із 3 тис. існуючих об'єднань). А активно діючих громадських об'єднань, станом на жовтень 2019 р., можна відзначити лише 200.

З метою вирішення зазначених проблем на Вінниччині було прийнято і реалізовано обласну програму сприяння розвитку громадянського суспільства на 2012–2015 рр., в рамках якої передбачалось проведення низки заходів, спрямованих на залучення ІГС до процесів формування та реалізації державної і регіональної політики, зокрема через прийняття відповідних нормативно-правових актів локального рівня; впровадження постійно діючої інформаційно-просвітницької кампанії; вироблення прозорих механізмів підтримки місцевими органами виконавчої влади суспільно-корисної діяльності ІГС та ін. [11].

Аналізуючи впроваджені громадськими організаціями проекти відмічаємо, що велика увага в регіоні приділяється молодіжному середовищу. Молодіжні ГО ведуть активну просвітницьку діяльність, якісно та змістовно організують дозвілля молоді. За даними Управління статистики у Вінницькій області кількість молодіжних організацій збільшилась з 70 одиниць в 2000 р. до 300 – у 2014 р. (майже в 4 рази). Найбільш активними серед них є ГО «Вінницьке козацьке молодіжне об'єднання «Молода Подільська Січ», обласні ГО «Наше Поділля», «Батьківщина молода», ГО молоді з обмеженими можливостями «Гармонія», Вінницька міська молодіжна організація «Діалог-центр» [10]. Однією з найчисельніших ГО, що об'єднує активну молоддь є Спілка молодіжних організацій Вінниччини (СМОВ), заснована в 1993 р., серед проектів якої – «Студентський парламент Вінниччини», «Нова генерація», «Європа очима молоді», соціальний проект «Твої мрії» та ін.

На сучасному етапі становлення України як демократичної, правової держави важливого значення набувають процеси ефективної взаємодії місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування з ІГС. Основними проблемами у процесі налагодження партнерства та розвитку взаємодії між органами державної влади і громадськими організаціями є формальний підхід інститутів влади до формування консультативно-дорадчих структур із залученням громадських організацій до проведення консультацій та обговорень стратегічних питань; відсутність цілісної стратегічної державної політики щодо розвитку партнерських відносин з громадськими об'єднаннями; відсутність ефективної комунікації влади з експертним середовищем; недостатня відкритість і прозорість органів державної влади.

В жовтні 2019 р. у Вінниці проходив III Регіональний Форум Громадських Ініціатив, мета якого налагодити партнерські відносини

з організаціями громадянського суспільства, об'єднати думки громадських організацій у реалізації на Вінниччині «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні в 2020 році». Робота форуму проходила у форматі «Світове кафе: «Проконсультауй владу», що передбачала спільне обговорення шляхів вирішення ключових проблем співпраці влади та громади Вінниччини. За окремими столами були підготовлені 7 локацій для панельних дискусій з таких питань:

- створення на місцевому рівні Фонду розвитку ІГС;
- діяльність консультативно-дорадчих органів при органах влади;
- консультації з громадськістю;
- соціальне підприємництво;
- створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці
- синергія між ІГС міста та області ;
- участь ІГС в соціально-економічній розвитку області.

Таким чином, реалізація взаємного зближення громадських організацій і владних структур, які б виявлялися у поширенні державних повноважень на соціальну сферу та впливі громадських організацій на функціонування політичної системи значно прискорила б становлення в Україні і на Вінниччині, зокрема, європейської моделі громадянського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Журенок Т.В. Правовий статус та види громадських об'єднань // Форум права. 2012. №4. С. 356–361. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_58.pdf. (дата звернення: 08.12.2019).
2. Калінічева Г.І. Діяльність громадських об'єднань як індикатор розвитку громадянського суспільства в Україні / Г. І. Калінічева // Історико-політичні студії. - 2013. - №1. - С. 95-102. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipc_2013_1_15
- 3.Кравчук В.М. Деякі підходи до класифікації громадських організацій в Україні // Вибори та демократія. 2007. №1 (11). С. 48–53.
- 4.Мыскина М.Н. Правовой статус общественных объединений в государствах-членах СНГ // Ежегодник сравнительного правоведения. Москва, 2002. С. 119–136.
- 5.Семьоркіна О. Громадські формування як інститути громадянського суспільства // Юридичний вісник України. 2011. №13 (821). С. 13.
6. Пожидаєв Є. Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності / Пожидаєв Є. // Стратегічні пріоритети — 2007. — №4 (5). — С. 19—26.
7. Москвічова Ю.О. Соціокультурна динаміка розвитку Вінниччини періоду незалежності України (1991–2014 рр.): дис. ... канд. мистецтвознавства: 26.00.01. Івано-Франківськ, 2015. 277 с.
8. Про громадські об'єднання: Закон України за станом на 22 березня 2012 р./Верховна Рада України. Київ: Офіційний вісник України, 2012. 30, [109] с. (Закони України).
9. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади та соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Львів: Червона калина, 2002. 276 с.
10. Офіційний веб-сайт Головного управління статистики у Вінницькій області. URL: <http://www.vn.ukrstat.gov.ua>. (дата звернення: 28.11.2019).
11. Обласна програма сприяння розвитку громадянського суспільства у Вінницькій області на 2012–2015 роки. URL: http://www.vin.gov.ua/web/upravlinnya/web_upr_presa.nsf/web_alldocs/Doc СК9А. (дата звернення: 17.05.2015).

Панасюк Анастасія, Алексєєва Алла
РЕФОРМА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ
(НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Важливим елементом кожної правової системи суспільства є місцеве самоврядування. Реформа децентралізації має на меті збільшення повноважень місцевих органів влади, що є досить логічним зважаючи на ситуацію, що склалася в Україні. Реформа на думку багатьох науковців сприятиме наданню високоякісних та доступних публічних послуг, становленню інститутів прямого народовладдя, задоволенню інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодженню інтересів держави та територіальних громад.

Метою даної статті є аналіз адміністративно – правових засад та головних напрямків реформування й децентралізації влади в Україні, яка полягає в перерозподілі функцій і повноважень між органами державної влади та органами місцевої влади (на прикладі Вінницької області).

Ряд науковців досліджували проблеми децентралізації та становлення розвитку місцевого самоврядування як в Україні так і Вінницькій області, серед яких варто виділити: Бородіна О. [1], Бучинська А. [2], Горбатюк М. [3], Глущенко Ю. [4], Скрипнюк О. [5], Юркевич І. [6].

Реформа місцевого самоврядування є важливою для кожної держави, адже вона здатна гарантувати спроможність населення тієї чи іншої країни реалізовувати своє право на участь в управлінні публічними справами. У функціонуванні місцевого самоврядування досить важливе значення має діяльність органів, адже саме у їх компетенції забезпечення ефективного управління публічними справами в інтересах як окремої людини так усієї територіальної громади [1].

Одним із важливих напрямків в реформуванні місцевого самоврядування є децентралізація, насамперед тому, що саме процес децентралізації позитивно впливає на ефективність діяльності органів місцевого самоврядування. Вона, як правило, здійснюється цілеспрямовано з метою оптимізації практичного вирішення питань загальнонаціональної ваги, а також втілення у життя специфічних регіонально – локальних програм [1].

Децентралізація є важливим елементом у демократії, адже одночасно зберігається єдність держави та її інститутів і розширюється повноваження місцевого самоврядування, що є позитивним зрушення у системі державного управління. На даний час, реформа має за мету цілком активізувати населення для забезпечення та пропагування власних потреб, звузити сферу державного впливу на суспільство, зменшити видатки на утримання держапарату. Даний прогрес у майбутньому на думку більшості політологів та державних службовців здатний призвести прямому народовладдю, адже децентралізація включає в себе управління справами локального рівня безпосередньо на місцях. Тобто, можна

значити, що реформа децентралізації сприяє побудові громадянського суспільства, до якого ми прагнемо [2].

Повна децентралізація влади – являє собою досить складний і тривалий процес, проте необхідний для формування самостійних та дієздатних територіальних громад. Система управління, яка існувала в Україні довгі роки – уряд – область – район – сільська рада – позбавила місцеві органи можливості здійснювати ефективну політику в інтересах громадян, що мешкають у відповідній місцевості. Про доцільність децентралізації свідчить і практика зарубіжних країн. Так, наприклад 85% бюджетів місцевих територіальних громад у Польщі використовуються без узгодження із центральними органами влади, у Швейцарії кожна територіальна громада сама вирішує який відсоток податків вона буде надавати центру [4].

Досить важливим в децентралізації є принцип субсидіарності. Відповідно до даного принципу, найбільше повноважень повинні мати ті органи влади, які найближчі до людей і на рівні яких відбувається вирішення необхідних завдань чи надання послуг є найефективнішими та найменш затратними. Адже держава ніколи не дійде до проблем кожного села чи міста, кожної вулиці чи двору.

Ще одним актуальним питанням в децентралізації є фінансування. Адже сільські ради є дотаційним органом влади, тобто вони не в змозі самостійно забезпечити свою діяльність, тобто вони є депресивними. Щоб стимулювати стрімке об'єднання територіальних громад, цілком доцільним буде передбачити державну підтримку, розмір якої має бути пропорційним до розміру новоствореної громади. У законодавстві передбачено перехід на прямі міжбюджетні відносини із Державним бюджетом України. Якщо поррахувати на прикладі Вінницької області, то можна вирахувати наступні цифри:

1. 60 % податку на доходи фізичних осіб;
2. 25 % екологічного податку;
3. 5 % акцизного податку з продажу підакцизних товарів;
4. 100 % єдиного податку;
5. 100 % податку на прибуток юридичних осіб;
6. 100 % податку на майно

Впровадження даної реформи надає можливість передати значну кількість повноважень, від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування, на даний час реформа децентралізації вважається однією із найбільш результативних та прогресивних в Україні. Але проаналізувавши створення Об'єднаної Територіальної Громади з точки зору географії, то можна помітити невідповідність чи навіть нерівномірність процесів децентралізації в регіонах, яка викликана по – перше особливістю суспільно – політичного та економічного розвитку кожного конкретного регіону в Україні, що є не менш важливим, по – друге це суттєве не співпадінням інтересів регіональних політичних еліт, котрим досить важко дійти до консенсусу, і тим самим визначити позицію щодо реформи місцевого самоврядування [5].

Варто підкреслити, що позитивна позиція регіональної еліти на початку реформи децентралізації призвела до позитивних зрушень, що свою чергу стало наслідком того факту, що у Вінницькій області реформа децентралізації на першому етапі пройшла доволі активно. Проте варто звернути увагу, на те, що 24 червня 2015 р., Вінницькою облрадою було прийнято план згідно з яким область поділялася на 106 ОТГ. Проте зважаючи на ряд недоліків у документі, Кабінетом міністрів України було затверджено лише 27 із 106 схвалених облрадою ОТГ, після чого прогресивний план був переданий Вінницькій облраді на доопрацювання та виправлення недоліків. Вінницька обласна рада та ОДА (Обласна Державна Адміністрація) тривалий час затягувала з прийняттям кінцевого варіанту плану створення об'єднаних територіальних громад. Але вже у січні 2019 р., робота над документом, яким передбачалось створення 68 ОТГ, що покривали 100 % території області, була завершена [6].

За перший період реформи, Вінниччина зробила ряд важливих кроків, що в результаті призвели до вирішення проблемних питань які постали перед чиновниками різних рівнів, починаючи від Обласної Ради закінчуючи сільськими радами на першому етапі впровадження реформи. Протягом 2015 – 2016 рр., Вінницька область входила у першу десятку областей, у яких реформа децентралізації проводилася на початковому етапі успішно, тобто без суттєвих перешкоджань з боку регіональної еліти області. Проте через стрімке зниження темпів впровадження реформи, негативний вплив регіональної еліти на впровадження реформи, і інших факторів, що негативно впливали на реформування області, Вінниччина втратила своє лідерство.

Не останню роль у цьому відіграли регіональні еліти – голови ОДА та РДА, голови та депутати районних і обласних рад. На їхню політичну поведінку впливають декілька основних факторів, у першу чергу це невизначеність, страх перемін, і що не менш важливо новизна даної реформи, адже сам факт децентралізації є чимось новим як для політичної та регіональної еліти так і для громадян України. Вихід із цієї складної ситуації для Вінниччини, як і для інших районів, полягає в укрупненні районів та оперативному запровадженні інституту префектів, що у свою чергу дозволить реально боротися з адміністративним тиском, який гальмував будь-які ініціативи об'єднання на локальному рівні[6].

Отже аналізуючи вищесказане можна дійти висновку, що децентралізація відкриває значні можливості для самостійного забезпечення місцевого самоврядування при вирішенні питань місцевого життя, зокрема підвищення ролі громадян, їх впливу на процес прийняття та втілення рішень щодо гарантування умов соціального та економічно розвитку суспільства. Кожен із нас розуміє, що будь-які зміни в першу чергу несуть за собою ряд проблем і ризиків, як для громадян певної країни так і для країни загалом, проте варто розуміти, що будь-які проблеми можна і потрібно подолати насамперед заради отримання бажаного і прийняттого результату. Перед Вінницькою областю як і перед більшістю областей України виникла досить непроста ситуація

навколо реформи децентралізації, проте із будь якої ситуації є вихід, для Вінниччини на думку науковців, вихід полягає в укрупненні районів та запровадженні інституту префектів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бородіна О. Децентралізація влади в Україні: зміст, ризики, можливості та адміністративна роль громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Оксана Анатоліївна Бородіна // Reporter of the Priazovsyi State Tehkhnical University. – 2015. – Режим доступу: <http://eir.pstu.edu/bitstream/handle/123456789/7756/22.pdf?sequence>
2. Бучинська А. Адміністративно-правові засади діяльності органів місцевого самоврядування за законодавством України...: автор.дис...канд.юрид. наук: 12.00.07 / А.Й. Бучинська. К., 2014. 20 с.
3. Горбатюк М. Децентралізація і регіональні політичні еліти (на прикладі Вінницької області) [Електронний ресурс] / Микола Горбатюк. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://nte.etnolog.org.ua/uploads/2019/3/publications/76.pdf>.
4. Глуценко Ю. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми розвитку та фінансового забезпечення [Електронний ресурс] / Юлія Глуценко // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2015. – Режим доступу: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2015/2015_04\(27\)/28.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2015/2015_04(27)/28.pdf).
5. Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика [Електронний ресурс] / О. Скрипнюк // Віче: громадсько-політичний і теоретичний журнал. – 2015. – №12. – С. 22–24. – Режим доступу: www.viche.info.
6. Юркевич І. Децентралізація та реформування місцевого самоврядування в Україні [Електронний ресурс] / Ірина Юркевич. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://dSPACE.tneu.edu.ua/bitstream>

Кронівець Тетяна, Маруняк Богдана **ОСОБЛИВОСТІ СУДДІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ** **(НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦЬКОГО МІСЬКОГО СУДУ)**

Суддівське самоврядування є однією з гарантій забезпечення незалежності суддів. Саме суддівське самоврядування має забезпечувати захист суддів від втручання в їхню діяльність, і так само організаційно забезпечувати суди.

Мета статті: полягає у тому, щоб визначити поняття «суддівське самоврядування». Проаналізувати особливості суддівського самоврядування. Визначити вищі органи суддівського самоврядування. І звернути увагу на особливий режим роботи та організації суддівського самоврядування в умовах карантину у Вінницькому міському суді Вінницької області.

Об'єктом дослідження є сфера діяльності суддівського самоврядування.

Для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування.

Суддівське самоврядування – це особливий вид державного управління, в якому суб'єктами управління постають суддівські колективи та їх органи, які наділені повноваженнями щодо прийняття управлінських рішень з питань організаційного забезпечення судів та діяльності суддів, соціального захисту суддів, а також інших питань, що безпосередньо не пов'язані зі здійсненням правосуддя, при

цьому управлінський вплив цих рішень поширюється на публічних службовців, які займають посади суддів.

Діяльність органів суддівського самоврядування має позитивно сприяти створенню організаційних та інших умов для забезпечення нормальної діяльності судів і суддів, утверджувати незалежність суду, забезпечувати захист суддів від втручання в їхню діяльність, а також підвищувати рівень роботи.

До завдань суддівського самоврядування належить вирішення питань щодо:

- 1) забезпечення організаційної єдності функціонування органів судової влади;
- 2) зміцнення незалежності судів, суддів, захист від втручання в їхню діяльність;
- 3) участі у визначенні потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення судів та контроль за дотриманням установлених нормативів такого забезпечення;
- 4) обрання суддів на адміністративні посади в судах у порядку, встановленому цим Законом;
- 5) призначення суддів Конституційного Суду України;
- 6) призначення суддів до складу Вищої ради юстиції та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України в порядку, встановленому законом. [1, с.124]

Зазначимо, що організаційними формами суддівського самоврядування є збори суддів, Рада суддів України, з'їзд суддів України. [1, с.125]

Згідно Закону України «Про судоустрій і статус суддів» суддівське самоврядування в Україні здійснюється через:

1. збори суддів місцевого суду, апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду (а у передбачених цим Законом випадках - апеляційної палати вищого спеціалізованого суду), Пленум Верховного Суду;
2. Раду суддів України;
3. з'їзд суддів України. [1]

Збори суддів:

- 1) обговорюють питання щодо внутрішньої діяльності суду чи роботи конкретних суддів або працівників апарату суду та приймають з цих питань рішення, що є обов'язковими для суддів та працівників цього суду;
 - 2) визначають спеціалізацію суддів з розгляду конкретних категорій справ;
 - 3) приймають рішення про обрання суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад;
 - 4) визначають рівень навантаження на суддів відповідного суду з урахуванням виконання ними адміністративних або інших обов'язків;
 - 5) заслуховують звіти суддів, які обіймають адміністративні посади в цьому суді, та керівника апарату суду;
 - 6) здійснюють інші повноваження, передбачені цим Законом.
6. Збори суддів кожного суду загальної юрисдикції (крім місцевих загальних судів) обирають таємним голосуванням делегатів на з'їзд суддів України. [1; с.126]

Найвищим органом суддівського самоврядування є з'їзд суддів України.

Згідно чинного законодавства до повноважень з'їзду суддів України належать:

1) заслуховує звіти Ради суддів України про виконання завдань органів суддівського самоврядування щодо забезпечення незалежності судів і суддів, стан організаційного та фінансового забезпечення діяльності судів;

2) заслуховує інформацію Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про її діяльність, зокрема про дисциплінарну практику щодо суддів;

3) заслуховує інформацію Голови Державної судової адміністрації України про її діяльність, зокрема щодо організаційного, фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності органів судової влади;

4) призначає та звільняє суддів Конституційного Суду України відповідно до Конституції і законів України;

5) призначає членів Вищої ради юстиції та приймає рішення про припинення їх повноважень відповідно до Конституції і законів України;

6) призначає членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та приймає рішення про припинення їх повноважень відповідно до цього Закону;

7) звертається з пропозиціями щодо вирішення питань діяльності судів до органів державної влади та їх посадових осіб;

8) обирає Раду суддів України;

9) розглядає інші питання суддівського самоврядування відповідно до закону. [1, с.127]

Згідно Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено, що у період між з'їздами суддів України, вищим органом суддівського самоврядування є Рада суддів України. [с.131]

Повноваження Ради суддів України:

1) розробляє та організовує виконання заходів щодо забезпечення незалежності судів і суддів, поліпшення стану організаційного забезпечення діяльності судів;

2) розглядає питання правового захисту суддів, соціального захисту суддів та їхніх сімей, приймає відповідні рішення з цих питань;

3) здійснює контроль за організацією діяльності судів, заслуховує з цих питань Голову Державної судової адміністрації України, його заступників, керівників структурних підрозділів і територіальних управлінь Державної судової адміністрації України;

4) звертається з пропозиціями щодо питань діяльності судів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

5) затверджує зразки посвідчень судді, судді у відставці;

6) здійснює інші повноваження, визначені цим Законом. [1, с.131]

Відповідно до організації роботи судів та організації суддівського самоврядування в умовах карантину у Вінницькому міському суді

Вінницької області було встановлено особливий режим роботи, згідно якого:

1) забороняється допускати в судові засідання осіб, які не є учасниками судових засідань;

2) громадянам та іншим особам рекомендується усі документи (позовні заяви, заяви, відзиви, скарги, пояснення, клопотання, заяви про ознайомлення з матеріалами справи тощо) надавати суду саме в електронному вигляді;

3) учасникам судових засідань необхідно так само подавати до суду заяви про розгляд справ у їх відсутність за наявними в справі матеріалами або відкладення судового засідання на час карантину у вищезазначені способи.

Під час карантину надання інформації громадянам здійснюється виключно в телефонному режимі. Даний режим роботи Вінницького міського суду Вінницької області буде змінено відповідно до ситуації в країні.

Таким чином, суддівське самоврядування - це організаційне забезпечення судів та діяльності суддів. Діяльність суддівського самоврядування Вінницького міського суду забезпечує захист суддів від втручання в їхню діяльність, підвищує рівень роботи, сприяє створенню організаційних умов для забезпечення діяльності судового процесу під час карантину, а також контролює додержання особливого режиму роботи в умовах карантину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 №2453-VI . [Електронний ресурс]: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>
2. <https://vnm.vn.court.gov.ua/sud0232/> (ен.ресурс)

Дмитренко Альона

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРИМІСЬКОЇ ЗОНИ М. ВІННИЦЯ

Екологічний підхід в наш час отримав статус загальнонаукового в зв'язку з загостренням проблем взаємодії суспільства і природи. Екологічні проблеми по різному проявляються на планетарному, регіональному і локальному рівнях, гострота їх прояву визначається конкретної екологічної ситуацією.

Екологічна ситуація приміської зони м. Вінниця зазнала значних змін в кінці ХХ ст., коли на Поділлі спостерігалась тенденція розвитку субурбанізаційних процесів. В цей час збільшилось екологічне, демографічне та промислове навантаження на одиницю території. Постійно зростаюча кількість населення у приміській зоні, виконання нею специфічних функцій, винесення до приміської зони кінцевих стадій більшості комунальних та транспортних об'єктів міста призвело до загострення екологічної ситуації.

Серед науковців, які займались вивченням проблем взаємовідносин між містом та його приміською зоною варто відмітити: Ж-Р. Будвіль, Ф. Перру, Дж. Фрідман, Х. Річардсон, Дж. Форестер тощо. Великий вклад у вивчення відносин міста та приміської зони внесли вчені німецької школи Й. Тюнен, А. Вебер, В. Кристалер, А. Льюш.

Приміську зону, розглядали у своїх працях значна кількість українських вчених, а саме у цьому напрямі слід виділити дослідження – І. Бистрякова, М. Бутка, Ю. Георгієва, О. Гладкого, Г. Гуцуляка, Б. Данилишина, М. Долішнього, С. Дорогунцова, Є. Качана, Я. Коваля, О. Маринича, І. Михасюка, В. Міщенко, О. Топчієва, Л. Чернюк, О. Чмири, М. Чумаченка, О. Шаблія та інших вчених.

Мета статті: охарактеризувати сучасний стан навколишнього середовища передмістя Вінниці, виявити основні екологічні проблеми, які впливають на стан екосистем. Запропонувати шляхи раціонального використання природних ресурсів та стабілізації екологічної ситуації території.

У більшості випадків міський населений пункт не функціонує сам по собі. Як правило, територію міста завжди оточують менші населені пункти, які формують його приміську зону, розмір якої залежить від території самого міста. Чим більше місто тим більші населені пункти розміщені неподалеку, утворюючи так звану агломерацію, як правило це стосується столиць чи міст-мільйонників. Міста, які розміщені поблизу до центрального міста часто називають містами-супутниками. У залежності від розміру та впливу головного міста формується його так звана приміська зона із менших приміських населених пунктів. Якщо мова йде про звичайне місто районного чи обласного значення, то часто його приміською зоною є приміські населені пункти, тобто оточуючі села [1; 5].

Приміська зона – це сукупність прилеглих до міста адміністративних районів, які утворюють з ним єдине ціле у функціонально-планувальному, соціально-економічному і територіальному устрої. Приміська зона забезпечує місто необхідними для його життєдіяльності природними ресурсами, і служить місцем виробництва різногалузевої продукції. Вона стає постачальником для будівництва міста будівельних матеріалів з видобутих тут же корисних копалин. У приміській зоні розміщуються багато об'єктів комунально-господарського комплексу міста: водопровідні станції і станції аерації, полігони для поховання відходів тощо. Тут же розташовані складні та масштабні транспортні системи: аеропорти, сортувальні та вантажні станції, складські споруди [5].

Позаміські селитебні системи формуються навколо міст. Вони відображають характер і ступінь впливу міських ландшафтів на навколишні території. У межах приміської зони добре простежується забруднення атмосферного повітря, ґрунтів, поверхневих і підземних вод від міських ландшафтів [7;8].

Навколо Вінниці сформувалась зона повітряного впливу міста на ландшафти довкілля радіусом 7-10 км (від адміністративних меж міста). У цій зоні виділяється два ПДАЛП: середнього та низького ступенів забруднення атмосферного повітря. У ньому відзначається високий вміст пилу, сажі, оксидів вуглецю, азоту, сірчистого ангідриду. У 90-х роках ХХ століття на відстань до 9 км. від міста поширювався фтористий водень, що парадинамічно був пов'язаний із функціонуванням міських промислових ландшафтів ВО

«Хімпром». Радіаційні потоки над приміської зоною зазнають значних змін внаслідок атмосферного забруднення та додаткового тепла промислових підприємств і житлово-комунального господарства. Загазованість та запиленість повітря над містом погіршують прозорість атмосфери. За рахунок зменшення прозорості атмосфери у місті в середньому може втрачатись 20% сонячної радіації. В околицях Вінниці коефіцієнти прозорості повітря змінюються від 0,69 до 0,79 [1; 4; 6].

В наслідок розвитку субурбаністичних процесів, в межах приміської зони Вінниці спостерігається докорінна зміна природних компонентів: природний рельєф території зазнав розорення, типові сіро-лісові ґрунти перетворились у ґрунтосуміші, русла малих річок зайняті ставкам, замулені, спрямлені, закриті в труби під землею [2,3].

Оптимізація взаємодії суспільства з навколишнім середовищем – це один зі сприятливих шляхів виходу з екологічної кризи. Основою конструювання та загальним критерієм оптимізації приміської зони є принцип екологічного самозабезпечення біосфери-ноосфери. Його сутність полягає в тому, що ландшафтна система має сама створювати та підтримувати необхідні для її існування умови [2; 3].

Вчені виділяють 2 основних напрями оптимізації приміських ландшафтів – озеленення та вдосконалення технології виробництва. В той же час для досягнення мети - оптимізації приміських ландшафтів, слід виокремити соціально-економічні, еколого-технологічні та геоекологічні чинники раціонального освоєння зони передмістя [9].

Таким чином, тривалий та складний процес господарського освоєння природних ресурсів і формування приміських систем Вінниці спричинили докорінні зміни гірських порід, рельєфу, мікрокліматичних особливостей, поверхневих і підземних вод, ґрунтового покриву, рослинного і тваринного світу. Перетворення природних компонентів і ландшафтних комплексів призвели до кардинальних змін первинного образу приміської території.

Приміська зона міста - це невід'ємна складова частина великого міста, без якої місто не може існувати взагалі. Між містом та його приміською зоною встановлюється розподіл соціально-економічних функцій, що взаємно доповнюють одна одну і лише у взаємодії забезпечують життєздатність і розвиток міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабчинська О.І. Приміські зони: історія формування, ландшафтна структура // Наукові записки ВДГУ. Серія: Географія. – 2001. – Вип. 1. – С. 82 – 85.
2. Демин Н.М. Управление развитием градостроительных систем / Н.М. Демин. – К.: Будивельник, 1991. – 184 с.
3. Денисик Г., Бабчинська О. Селитебні ландшафти Поділля. - Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2006. – 256 с.
4. Денисик Г., Яцентюк Ю. Вінниця та її околиці. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2008. – 128 с.
5. Ібатуллін Ш.І. Капіталізація земель приміських зон великих міст: теорія, методологія, практика / Ш.І. Ібатуллін – К.: НАУ, 2007. – 260 с.
6. Яцентюк Ю. Міські ландшафтно-технічні системи (на прикладі міста Вінниці): монографія. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 200 с.

7. Яцентюк Ю. Промислові антропогенні парадинамічні та парагенетичні ландшафтні системи міста Вінниці // Людина та довкілля. Проблеми неоекології, 2014. №3-4. С. 94-98.
8. Яцентюк Ю., Сумм М. Сучасна структура ландшафтів міста Вінниці // Наукові записки Вінницького держ. пед. університету ім. М. Коцюбинського. Серія. Географія, 2001. Вип. 1. С. 73 – 81.
9. Яцентюк Ю. Характеристика типів міських селитебних ландшафтів України // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В.И. Вернадского. Серия География, 2001. Т. 14 (53). №1. С. 150 – 154.

ВИЗНАЧНІ ПРОФЕСОРИ ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ, ПРАВА І ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Завальнюк Костянтин

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

З професором, доктором історичних наук, визначним українським вченим, широко, гарною людиною, справжнім українським патріотом Миколою Миколайовичем Кравцем автору цих рядків пощастило познайомитися у 1982 році під час навчання на 3-му курсі історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Островського (нині – Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського), де Микола Миколайович викладав курс всесвітньої історії.

Нас, майбутніх вчителів-істориків, Микола Миколайович одразу ж зачарував своєю глибокою ерудованістю (вільно читав мовою оригіналу твори визначних зарубіжних істориків минулого та сучасності), професійністю, тактовністю, людською порядністю і, водночас, вимогливістю. Особливо ж нам запам'яталось, як Микола Миколайович дбайливо, по-синівському, ставився до рідного слова, намагаючись на своїх лекціях прищепити любов до нього і нам, вихованим здебільшого у руслі традиційних радянських цінностей. Інколи навіть здавалося, що Микола Миколайович під час розмови слухає не те, що говорить студент, а те, як він це робить, делікатно поправляючи його на тому чи іншому наголосі. Саме завдяки Миколі Миколайовичу чимало з нас могли вдосконалити свій словниковий запас та позбутися комплексу мовної меншовартості.

Знаючи про любов М.М. Кравця до української художньої літератури, якось автор цих рядків наслідився підійти до нього на перерві між лекціями і запитати, чи той читав твори Олесея Бердника. Почута відповідь дещо спантеличила. Несподівано викладач погрозив кулаком і з удаваною суворістю сказав: «Я тобі почитаю!..» Після чого відвів убік, подалі від цікавих вух, і сказав, що у нього вдома є всі твори Олесея Бердника, але говорити про це привселюдно не потрібно. Так уперше до мене, окрім знань, прийшов також урок конспірації...

Після закінчення інституту у певний час працював у колишньому козацькому селі Черемошне (Тиврівський район Вінницької області), однак, інколи зустрічався з Миколою Миколайовичем впродовж 1989-1990 років на масових мітингах, організованих Народним Рухом України. Із розмов з професором було помітно, що він щиро радіє відродженню в Україні національно-визвольного руху, мріє бачити Україну вільною, незалежною демократичною державою. Ще тоді Микола Миколайович чимало розповідав про героїчну боротьбу українського народу за незалежність, зокрема, про січове стрілецтво, про Якова Гальчевського, українського патріота із Східного Поділля, вбитого польськими шовіністами і похованого у Грубешові

(учасником велелюдної похоронної процесії останнього був і учень Грубешівської української учительської семінарії Микола Кравець)...

Згодом доля закинула мене у Вінницю, де з 1997 року я працював завідуючим читальним залом Державного архіву Вінницької області. На той час Микола Миколайович був уже відомим організатором краєзнавчих досліджень на Вінниччині, «хрещеним батьком» та відповідальним редактором збірників тез доповідей I-XIX Вінницьких обласних історико-краєзнавчих конференцій (1984-1999 рр.). У пошуках нової, цікавої інформації для своїх подальших наукових досліджень Микола Миколайович досить часто звертався до послуг архіву, зокрема, за консультацією до автора цих рядків. Чимало таких досліджень Микола Миколайович надрукував під різними псевдонімами: Т. Мисюта. До історії ОУН на Поділлі (XVIII конференція, 1998), В. Бабицький. Організація ОУН у селі Кисляках на Гайсинщині (1941-1944) (XVIII конференція, 1998), М. Серединський. Клички тварин на Вінниччині (XVIII конференція, 1998), В. Бабицький. Особова справа М.О. Гальчевської (XIX конференція, 1999), В. Заболотний. Організація ОУН у Гайсині (XIX конференція, 1999), Т. Мисюта. Доля подільської родини з Гайсинщини (XIX конференція, 1999) тощо. До речі, під впливом Миколи Миколайовича почав брати участь у вищезазначених конференціях, які стали своєрідною стартовою площадкою для подальших наукових досліджень, і автор цих рядків (XIV-XIX конференції).

Земне життя Миколи Миколайовича Кравця завершилося 20 липня 2011 року, однак пам'ять про його світле життя та чин житиме у справах вдячних учнів та продовжувачів його справи.

Зінченко Арсен **ПРОФЕСОР-ІСТОРИК І СТУДЕНТ ЯК УЧЕнь У РАМКАХ** **ТОТАЛІТАРНОГО ПРЕСИНГУ**

З плином часу і з вікового горизонту окреслюються чіткіше явища і люди, їхні якості і вчинки. Особливо ж у нинішній момент, коли ясніше розкрилися якості цілого суспільства, сутнісні риси його структури, коли чіткіше проглядаються історичні корені явищ, коли самі перспективи виживання української спільноти поставлені під питання, а це ще гостріше показує необхідність осмислення значення людей і цінностей.

З цього погляду, організатори нинішніх читань зробили дуже важливу справу, провадячи захід на пошанування пам'яті професорів Іллі Гавриловича Шульги та Миколи Миколайовича Кравця. Адже саме люди, їхнє життя, цілі, плоди їхньої праці і виведені ними на дальшу перспективу спадкоємці – на цьому має базуватися шкала оцінок, а з ними ткатися жива тканина пам'яті.

Нагадаємо, що Ілля Гаврилович і Микола Миколайович прийшли до Вінницького педінституту на початку 1970-х. Це була доба квітучого тоталітаризму в його неосталіністській фазі. В українському суспільстві (чи в його потенціяльних структурах) нуртували національно-культурні і національно-політичні тенденції,

діяли люди антирежимних і нонконформістських позицій, але більша частина мешканства займала пасивну і фактично українофобську позицію, виплекану російською комуністичною системою, в якій за вивіскою інтернаціоналізму функціював російський расизм. Ця система відповідала на найменші вияви україноцентричної позиції ідеологічними нагінками, заборонами, стеженням за інакодумцями, арештами, засланнями, плекала донощиків і кар'єристів. Останнє особливо стосувалося «ідеологічного» історичного факультету, на якому вищою мрією студентів було по його закінченні потрапити в номенклатурні райкомівські структури, в КГБ в крайньому разі – в міліцію.

За цих обставин, здавалося б, не було місця для україноцентричної позиції викладача на «ідеологічному» факультеті. Додаймо, що й самі програми викладів задавалися міністерськими чиновниками, а все викладання формувалося десятиліттями в системі моделей тоталітарного мислення.

Однак самою своєю особистісною сутністю, починаючи з коренів, з походження, спрямованістю життєвого й професорського чину Ілля Гаврилович та Микола Миколайович були представниками україноцентричної інтелігенції, які підставили свої плечі під збереження і плекання українського світу. Вони були передатковою ланкою від того кола української інтелігенції (професори Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич та інші), які своєю чергою були вихованцями наших класиків і, зокрема, Михайла Грушевського. Вони діяли як українські професори, маючи центральною віхою свого життєвого сенсу україноцентричну діяльність через підтримку обдарованої української студентської молоді, розвиток тематики, яка або безпосередньо стосувалася актуальної україноцентричної проблематики, або навіть в контроверсійній проблематиці відкривала можливість для творчого зростання, яка колись, у перспективі досить можливість для творчого зростання й продовження української наукової та громадсько-політичної естафети. Тому нині ми цілком заслужено відносимо їх до того кола української інтелігенції, яка нині становить золотий фонд української історичної науки – Федір Шевченко, Феодосій Стеблій, Ярослав Ісаєвич, Ярослав Дашкевич, Олена Апанович. Ці імена час від часу чулися в їхніх судженнях і згадках, можливо, і не завжди для ширшого студентського (та й викладацького кола!), але чуле студентське вухо, яке здатне було почути по ці орієнтири, це чуло й відзначало ці імена як визначальні для себе орієнтири, як своєрідний інтелектуальний каталог для вибору тематики читання і розширення світогляду.

Подібні речі визначалися цілком певною вчинковою конкретикою, яка впливала на формування орієнтирів і життєвої позиції. Ось узяти б, хоча б для мене особисто момент вибору провідної організації під час підготування до захисту кандидатської дисертації в Інституті історії СССР. Оскільки моя тема стосувалася Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., то Микола Миколайович, як завідувач катедри, на якій я працював, запропонував мені професора Феодосія Івановича Стеблія,

завідувача відділу в Інституті суспільних наук у Львові. Звичайно ж, причетність такої шанованої людини як Феодосій Іванович було для мене як здобувача дуже важливою і цінною.

Перебуваючи у Москві в аспірантурі, в сигарні «Академкнига» я придбав монографію «Освободительное движение народов Австрийской империи», підготовану Інститутом загальної історії АН СРСР. І знайшов там розділ Феодосія Івановича про тогочасних русинів-українців Галичини як частини Австрійської імперії. Відповідно до концепції колективної монографії, у ній українці (як і словаки) розглядалися як спільноти з неповною соціальною структурою. Писати про те в тогочасній Україні було немислимо. Колоніальна система історичної науки в СРСР була закросена таким чином, щоб справжні наукові теми ставилися і висвітлювалися лише в Москві і Ленінграді, а для провінційних центрів дозволялося розробити лише тематику *класової боротьби* чи щось у тому ж дусі. У тому розділі Ф. Стеблій за науковою логікою розгортав глибокі соціологічні візії Михайла Грушевського, що було табуйовано режимною ідеологією. Але саме від того часу концепт повноти соціальної спільноти і функційного розподілу всередині соціальних спільнот став провідним мотивом у моїх наукових розвідках та викладацькій діяльності. На жаль, вона й досі не використовується як слід в українському науковому суспільствознавчому дискурсі.

Але повернімося до студентських років. З другого семестру 1971–72 навчального року до завідування катедрою історії РСРС приступив професор Ілля Гаврилович Шульга. Він одразу привернув увагу своєю справді професорською поставою. Організував історичний гурток, культурознавчі четверги, заохочував студентів до дослідницької праці і публічної наукової діяльності. Запрошення до Вінниці студентів з Ужгорода, Львова, Вільнюса й відрядження до участі в конференціях в провідних університетах було незмінною складовою його професорської діяльності. Це, здавалося, була звична взаємодія у зв'язці професор-студент. Студент як учень, що вчиться формувати наукові, а разом з тим і ціннісні орієнтири та життєві позиції.

Але не забуваймо, що все це було в добу тоталітаризму, де серйозно важила демонстрація лояльності. І от Ілля Гаврилович запропонував мені виступити на науковій конференції Інституту. Вочевидь, таку справу треба було погодити спочатку з проректором з наукової роботи. І от мені запропоновано як тему для виступу Національне питання в працях В.І. Леніна до II з'їзду РСДРП». Звичайно, мені не треба було самостійно розробляти цей сюжет. Ілля Гаврилович показав мені статтю з УІЖ'у з такою назвою, і мені треба було її лише старанно зреферувати для 15-хвилинного виступу. Він, як професор, і я, як студент, його учень, добре розуміли цю гру. Це була гра в лояльність, де мені треба було, звертаючись до кондової тематики комуністичної пропаганди, продемонструвати лояльність до режиму перед інститутським начальством, щоб забезпечувати собі якісь шанси. Іллі Гавриловичу ж треба було також продемонструвати, що він підтримує цілком лояльну до режиму тематику і тим самим відкрити такою заявкою мені подальшу

перспективу. Розповідаю про це аж ніяк не в бажанні спрямувати бодай крихту якогось сарказму на адресу шанованої людини, а швидше оповісти про обставини, в яких перебував тоді український професор і як він був вимушений виводити в світ свого учня-студента.

З мого ж боку це було, звичне тодішнє лицемірство, бо я, прийшовши на історичний факультет вже з досвідом дворічної роботи в школі і багаторічним слуханням антирадянщини з радіо «Свобода» знав, що по чому і загалом, чоґо варта вся ця тема з тим осоружним *інтернаціоналізмом*. Рік перед тим, коли я вчителював у Строїнецькій школі Тиврівського району саме відзначали 100-річчя від дня народження цього самого Леніна. Мені як учителеві мала випасти в тому якась роль на сцені місцевого клубу, за який правила безверха церква. Але офіційний нав'язливий галас набрид мені такою мірою, що я відмовився в тому брати участь. Не буду розцінювати це як якесь там героїство з мого боку, мене не хотілося брати участь в тогочасному пропагандистському галасі. Як багато хто, я схилявся до фальшивої думки про те, що Ленін – це справжній комунізм, і якби він прожив довше, все було б інакше. Я тоді погодився на участь в грі в тогочасний науковий інтернаціоналізм, хоча вже тоді я мав певне поняття про русифікацію і все, що з цим пов'язане. Дотепер мені перед очима миготить споґад про пильне обличчя ректора та його кола, які уважно слухали, чи немає там якоїсь ересі щодо національного питання, до якого була дуже чутливою режимна пропаганда. Звичайно тепер після уважного прочитання текстів навіть ще молодого Леніна, вони постають як невід'ємна складова російського шовінізму, расизму та українофобії, які і досі домінують в суспільному житті України.

А ось другий епізод, вже з вибором теми дипломної роботи та її керуванням. Вже на 4-му курсі Ілля Гаврилович якось підійшов до мене і сказав, інститутське керівництво (можливо, і сам ректор чи секретар парткому) висловлювалося так, що за мною, мовляв, водяться якісь «націоналістичні», як тоді прийнято було казати, грішки. Він за мене ніс відповідальність, бо саме він був у числі тих, хто давав мені рекомендацію в партію. І, ймовірно, властиво людськи хотів урятувати моє реноме, зіпсоване гебістськими донощиками. Знову ж таки з мого боку не було якогось особливого героїзму: ані контактів з дисидентами, ані поширення самвидаву. Щоправда, я твердо стояв на україномовних позиціях і намагався якомога більше читати про українську історію українських-таки авторів тощо, і звичайно ж, комусь це допомагало робити кар'єру на такому *націоналізмі*. Це ж добре відомо, що першою ознакою *націоналізму* було послідовне використання у спілкуванні українською. А ще, коли часом було задане якесь маленьке питання в цьому ключі – то вже точно націоналіст. Щоправда, було й таке, що Михайло Миколайович Потупейко з української філології залучав мене до гуртка художнього читання. І на загалноінститутських концертах від того гуртка я читав Лесине «Товаришці на спомин», «Ельдорадо» Володимира Самійленка та Івана Франка. А це – вже точно тобі *націоналізм*. І невинуваний!

І ось Ілля Гаврилович вирішив урятувати моє реноме перед гебешно-партійними органами. Свята простота! Їм же всім треба ж було виправдовувати своє існування, доводячи пильність і партійну цноту! А Ілля Гаврилович свого часу не тільки порадив мені вступити до компартії під час служби в армії*, а й давав мені рекомендацію. І я, і ймовірно все його, добре знали фальшиву ціну цієї лояльності і вимушеність подібних життєвих піруетів. Щодо себе я точно знав, бо батько ненавидів комуністичну систему (він завжди так і казав з притиском: система!). І не випадково, бо його старший брат, який у 1933 р. працював директором школи в Піщанці, вивіз усю сім'ю Зінченків, що вже попухли й конали від голоду, з села Ново-Павлівки на Херсонщині. А я до того ж виростав у добу викриття сталінізму й на відомих романах Михайла Стельмаха. І ось Ілля Гаврилович запропонував мені підготувати дипломну на тему «Допомога народів-братів трудящим Вінниччини у відбудові народного господарства після Великої Вітчизняної війни».

Ми обоє вступили в цю гру. Іллі Гавриловичу йшлося передовсім про те, щоб відкрити мені шлях до професійного зростання через заняття наукою, а в перспективі – через викладацьку діяльність у виші. Мотив *підтримати своїх людей* у шляхетному його значенні був провідним у тому, як він просував обдарованих студентів. І тому не тільки я, а й інші присутні на цьому зібранні це відчували й відчують вдячність йому в цьому не тільки в особистому сенсі, але бачачи в цьому й виразну громадянську позицію, що виявлялася в тогочасних умовах.

Але цікавим є продовження того, як ми брали участь у цій грі. Ілля Гаврилович домогся дозволу в обкомі партії на допуск мене в партійний архів, що само по собі було непросто. Хто мав нагоду працювати тоді в партійному архіві, знає ту систему записів у окремий пронумерований зошит, якого не можна було виносити з архіву до кінця роботи, а ж поки працівник архіву не перевірить, чи не виписано там з партійних документів чогось такого, що «компроментує партію». І ось, на основі документів партійного і державного архівів я й написав ту дипломну працю. Але з тих архівних документів було видно, що на території області було влаштовано кілька величезних складів, куди звозили обладнання з Німеччини в зарахування репарацій Радянському Союзу. (Ті склади були під відкритим небом і дорожочинне устаткування і верстати іржавіли там і гнили). А вже звіди їх і вивозили ДО ІНШИХ РЕСПУБЛІК, а не навапаки, як вимагала тема дипломної. Крім того, з Вінниччини вивозили ешелони з хлібом, тваринницькою продукцією і цукром. Щось там, певно що, везли і звіди, але основні потоки йшли на північ і схід. Про це все я й написав у тексті дипломної. А Ілля Гаврилович усе те, що везли з Вінниччини повикреслював.

** На історичний факультет я вступив у серпні 1970 р., вже навчаючись заочно на фізико-математичному факультеті Вінницького педінституту. У 1971 р. я закінчив навчання на фізмати і мене, як особу з вищою освітою, призвали на рік до армії, після чого я продовжив навчання на стаціонарі істфаку. В армії я й вступав до компартії.*

Звичайно, бо тема дипломної була про те, як братні республіки допомагали, а не навпаки. Але я все ж захистив тоді дипломну, хоча на викладацьку роботу до педінституту, як того хотів Ілля Гаврилович, мене тоді не взяли. Ще й четвірку поставили на держіспиті з педагогіки, щоб не рипався. Але я якось досі живу і без диплома з відзнакою.

А відразу ж після закінчення вишу мене взяло в розробку обласне КГБ: все допитувалися про мої контакти із звільненим раніше за антирадянщину викладачем катедри філософії покійним Комміром Петровичем Крижанівським. А в числі донощиків на нього були такі й студенти-історики, і насамперед комсорг групи В'ячеслав Швед.

Саме тому не могло бути й мови, щоб я вступав до аспірантури в Україні. Тому й подався вступати до заочної аспірантури в Інститут історії СРСР. А тим часом працював вчителем у школі. І вже з вінницької середньої школи №1 Ілля Гаврилович домігся згоди, щоб мене прийняли викладачем на підготовче відділення історичного факультету. Так, можна сказати, він таки домігся свого, допровадивши мене до викладацької праці у вищій школі, а разом з тим і до подальшого професійного і наукового зростання.

А через рік роботи на підготовчому – запропонував мені перейти до нього на катедру історії СРСР. Ще через рік, за домовленістю з Іллею Гавриловичем, Микола Миколайович Кравець, який завідував катедрою загальної історії, запросив мене до викладання історії середніх віків. У Миколи Миколайовича всі ми, молодші, вчилися багато чого: передовсім його уміння тримати українську лінію, у вкрай складних умовах провадити краєзнавчу роботу, організовувати краєзнавчі конференції, гуртувати людей, що стояли на українських позиціях, підтримувати й обстоювати україномовне середовище, дорожити українською культурою.

Саме Микола Миколайович познайомив мене з відомим українським істориком, блискучим ерудитом, теоретиком історичних студій, джерелознавцем та історіографом Ярославом Романовичем Дашкевичем. Я мав честь брати участь в їхньому довірчому обговоренні українських суспільних проблем наприкінці 1980-х. Згодом це стало основою для моїх подальших наукових контактів у 1990-ті роки, коли Я.Р. Дашкевич працював заступником директора в Національному інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського.

Обоє – і Микола Миколайович, і Ілля Гаврилович були глибокими знавцями української пісні й підтримували зацікавлення нею в студентському і викладацькому середовищі. Це – ще одна світла, незабутня сторінка їхньої діяльності, яка без сумніву, була зразковою, слугувала прикладом для наслідування.

Калитко Сергій, Кравчук Олександр

М. КРАВЕЦЬ ПРО ОСОБИСТІСТЬ АКАДЕМІКА І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Професор М. Кравець (1928-2011) належить до найбільш видатних вчених-істориків, які працювали у Вінниці у ХХ ст.

Життєвий шлях та наукові здобутки вченого відображено в працях Л. Баженова, С. Гальчака, А. Зінченка, Ю. Зінька, В. Ілька, М. Олашина, С. Калитка, О. Коляструк, О. Кравчука, О. Мазурика, О. Неприцького, В. Перкуна, І. Стебля, А. Ткаченка та інших [1]. При цьому залишається менш дослідженим останній період творчості М. Кравця.

Мета статті – привернути увагу до праць вміщених у Зібранні творів М. Кравця насамперед до його спогадів про І. Крип'якевича.

Добре знаний в Україні та за її межами науковець у 1975 р., за сприяння професора І.Шульги, переїхав на Поділля.

На нашу думку це був поворотний момент у його життя. Успішний вчений, доктор історичних наук у 37-річному віці, 1968 р. очолив кафедру історії України Львівського державного університету імені І.Франка. Тут він зазнавав переслідувань як український буржуазний націоналіст з боку КДБ та цькування окремими співробітниками, які власну наукову неспроможність компенсували «політичною пильністю» і робили на цьому кар'єру. Органи держбезпеки зацікавилися М. Кравцем ще під час його навчання у Луцьку у 1946-1948 рр. Він був заарештований, після допитів звільнений.

Перехід у 1972 р. до Чернівецького державного університету ситуації не змінив. Саме тут М.Кравець остаточно зрозумів, що надалі на науковій ниві йому немає місця. Його праці відмовлялися друкувати через репутацію, створену окремими колегами та КДБ. Докладно про цькування у Чернівцях йдеться в оповіданні «Болото». М. Кравець називає себе прізвиськом Романчук [2]. Він відкинув пропозицію емігрувати.

Подальшої реалізації себе в науці він не бачив. Як для науковця, це було самовбивче рішення: припинити написання монографій, тобто наукові дослідження, також відмовитися від викладання історії України. Він погодився на пропозицію очолити кафедру всесвітньої історії Вінницького педагогічного інституту. Варто зауважити, що в радянські часи між університетом і педагогічним інститутом існувала певна різниця. Термін навчання в університеті складав 5 років, а не 4 – як у педінституті. Різними були навчальні плани, перелік дисциплін, що вивчалися. В дипломах випусників університету зазначався його фах як науковця і викладача, кваліфікація випусника педінституту – вчитель. Навіть студентська стипендія в університеті була більшою, ніж в педінституті. Тобто педінститут знаходився на порядок нижче від університету, розглядався як «кузня кадрів» для загальноосвітніх шкіл.

Вінниця належала до регіону, де радянська влада існувала де-факто з 1920 р., а не з 1944-1945 рр. як у західних областях. Тут проблема «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» не була такою нагальною та вигідною з кар'єрних міркувань, як у західному регіоні.

За словами М. Кравця, у Вінниці вже такої загрози, як у Львові, Чернівцях не було, але переслідування не припинилося [3].

Проте вчений не перетворився у рантьє, який стриг купони зі своїх наукових регалій. Він залишився вірним своїй громадянській позиції: «в умовах тоталітарного режиму я намагався робити все можливе для рідного народу, діючи на грані дозволеного і забороненого» [4].

Ознайомившись з станом вивчення історії Вінниччини, М. Кравець розгорнув діяльність по організації краєзнавчих досліджень на науковій основі, виступив одним з ініціаторів щорічних Вінницьких історико-краєзнавчих конференцій та очолив редакційну колегію їх матеріалів. Їх видання було для багатьох істориків єдиною можливістю друкуватися, спонукало до дослідницької праці.

Найближче коло друзів та однодумців М. Кравця у педагогічному інституті (нині університеті) складали історики – професор І. Шульга, доцент О. Андрушко, філологи – професори П. Дудик, П. Лісовий. Також М. Кравець тісно спілкувався з доцентом М. Тростогоном, із колишнім студентом, згодом доцентом кафедри всесвітньої історії, нині професором, депутатом Верховної Ради 1-го скликання А. Зінченком. Їх поєднували наукові інтереси, однакове розуміння політичних процесів у суспільстві.

На ґрунті захоплення рослинним світом мав міцні контакти з інститутськими викладачами ботаніками.

На факультеті багато хто сприймав професора як дещо дивакуватого інтелігента, образ якого був присутнім в старих радянських кінофільмах. Цьому сприяли окремі викладачі. М. Кравець це відчував, хоча у спілкуванні був доброзичливим, щедро ділився своїми знаннями. Професор дуже цінував час, не займався пустопорожньою балаканиною після навчальних занять чи різноманітних засідань. Його кликала напружена інтелектуальна праця в архіві, бібліотеці. Він опрацював спогади учасників, свідків історичних подій, які надсилали йому чимало листів. Окремі результати цієї праці друкував, часто під псевдонімами, у матеріалах краєзнавчих конференцій.

Існував ще один бік творчої діяльності професора, про який широка громадськість дізналася лише після його виходу на пенсію. У 2003-2009 рр. побачило світ 13-ти томне зібрання художніх творів, оголошене спочатку як 12-ти томне. Видане воно під псевдонімом Микола Кравченко, з портретом автора у 1-му томі. За нашими підрахунками у виданні вміщено 6 історичних романів, 6 повістей, 419 публікацій, які укладачі бібліографічного покажчика вмістили під рубрикою «оповідання» [5]. Як вказував сам М. Кравець, першу повість «За порогами» він написав ще влітку 1943 р. на Холмщині і подарував своєму другу. Коли друг опинився в радянській Україні та пізнав її реалії, то знищив твір, побоюючись переслідувань. У 1967 р. для сина написав оповідання «Покинута собачка». А з 1982 р. почав писати художні твори «в шухляду», як казали за радянської влади [6].

Вважаємо, що головне значення цих творів має зміст, а не художні особливості. Саме тут відверто висловлено бачення та оцінки М. Кравцем історичних подій, історичних постатей науковців,

митців, сприйняття повсякденного життя за радянської влади та в часи незалежності. Щоб уникнути можливих переслідувань, у творах змінювалися прізвища ще живих людей. Себе професор теж називав по різному, частина осіб введена під власними іменами.

Тематика творів доволі різноманітна, зокрема, у них оспівується Запорізька Січ, події українських революцій середини XVII ст. та 1917-1921 рр.

Природньо, що дуже багато творів присвячено рідному краю професора – Холмщині. Тут і життя у 20-30 х рр. XX ст. за Польщі, становище в роки Другої світової війни, дії польської влади і терор Армії Крайової.

Сумно-щемлива назва роману «Втрачена земля» найбільш повно передає трагедію українців-холмщаків. Також їх доля, поневірення після виселення з рідного краю описана в багатьох оповіданнях.

Провідне місце займають твори про боротьбу ОУН-УПА на Холмщині, Волині, Вінниччині, яку автор звеличує. Варто наголосити на закінченні оповідання «Різними шляхами» (1995 р.): «Повстанці й українські червоноармійці вірили, що борються за свій народ. Тож шануймо наших героїв. А на помилках нація повинна вчитися» [7]. Автор прагнув всебічно осмислити суспільні процеси в Україні у XX ст.

Торкається автор життєвих реалій на Підляшші, Волині у першій половині – середині XX ст. Багато творів присвячено Львову.

Понад 35 років М. Кравець прожив на Поділлі, тому не оминув у своїй творчості цей край. У творах розповідається про події козацької доби, селянське життя за часів кріпащини, поведінку поміщиків, долю покриток у XIX ст. Особливе місце займає опис визвольної боротьби подолян в різні часи, Голодомор, нищення людей в роки репресій 30-х рр.

Досить докладно описано повсякденне життя в академічних установах Львова і Києва, навчальних закладах, де довелося працювати М. Кравцю. Відтворено суспільну атмосферу, діяльність керівників різного рівня, викладачів, серед яких траплялися люди порядні, негідники. Частина творів створена у жанрі фантастики. Окрім художніх творів, у зібранні вміщено нечисленні спогади, публіцистичні нотатки тощо.

Абсолютна більшість творів ґрунтується на історичних джерелах, листах, свідченнях, зібраних М. Кравцем чи його друзями, однодумцями та на життєвих спостереженнях автора.

Окрім історичних творів, зібрання є по суті белетризованими мемуарами, роздумами професора.

Взірцем людських чеснот для М. Кравця був академік Іван Крип'якевич – його науковий керівник та вчитель по життю. Саме йому М. Кравець присвятив зібрання творів [8]. Окрім спогадів «Іван Крип'якевич – учений гуманіст» [9] де найбільш повно зображено образ академіка, він згадується ще у 12 творах [10].

Для М. Кравця особистість І. Крип'якевича являла собою єдність інтелектуальної потуги та любові до рідного народу, рідної землі. Він називає його великим вченим, людиною потужного інтелекту,

патріотом, славнозвісним українським академіком, чий талант спалахував мов зірка і служив рідному народу [11].

Інтереси нації І. Крип'якевич ставив понад власні, він любив «весь багатостраждальний український народ» [12].

Учень М. Грушевського, І. Крип'якевич створив власну наукову школу, де продовжував традиції свого славнозвісного учителя [13]. Робити це доводилося у непростих умовах, особливо за часів радянської влади. М. Кравець згадує 1951 р., коли уперше побачив І. Крип'якевича, у Львові на виїзній сесії Інституту історії АН УРСР. На сесію запросили окремих шкільних учителів, серед яких був і він – учитель Берестечківської середньої школи на Волині. Мета цього заходу полягала у брутальному нав'язуванні інтелігенції західних областей компартійної ідеології, залякуванні та переслідуванні вчених, які поділяли інші світоглядні засади.

М. Кравець пише, як І. Крип'якевич мовчки вислухав звинувачення на свою адресу секретаря ЦК Компартії України І. Назаренка у буржуазних націоналістичних фальсифікаціях історії України, що супроводжувалися прямими погрозами.

Вчений чекав заслання до Сибіру. Найбільш цінні праці віддав друзям на зберігання. Проте, хоча довір'я до нього у керівництва не було, його залишили у спокої і навіть підвищили по службі. М. Кравець пояснює це значенням особи І. Крип'якевича як ученого, яке влада хотіла використати для демонстрації перед українською діаспорою розвитку історичної науки в радянській Україні. Способом життя І. Крип'якевича стало співіснування з радянською владою своєрідний модус вівенді, за словами мемуариста, та продовження наукової діяльності в межах дозволеного. Це означало формального дотримання офіційної методології, критику українського націоналізму. Як зазначає М. Кравець, тільки в такій формі могла жеврити історична наука в Україні. Хоча і в цих умовах вдавалося робити корисне. І. Крип'якевич намагався вийти за встановлені межі, користуючись езоповою мовою. Так, М. Кравець пригадує про одну бесіду, коли академік зауважив, що є люди, які зрозуміли, про що він хотів сказати у монографії «Богдан Хмельницький» і тішився цим [14].

З творів М. Кравця випливає, що І. Крип'якевич був доброзичливим, уважним, толерантним у ставленні до людей. Неприємних йому людей по можливості уникав [15].

Згадуючи про керівництво академіком Інститутом суспільних наук АН УРСР у Львові, М. Кравець відзначає його беззаперечний авторитет, який він ніколи не використовував для нав'язування своєї думки іншим співробітникам. І. Крип'якевич виступав як вчений-організатор, дбав про залучення до наукової діяльності молодих талантів. Він, зокрема, допоміг В. Грабовецькому, Ю. Сливці, Ф. Стеблію, які згодом стали докторами історичних наук, професорами. Для нього головним чинником були здібності, здатність до наукової праці людини, він по можливості, нехтував формальними анкетними відомостями, що були визначальними для радянської бюрократії. У такий спосіб почали працювати в Інституті

суспільних наук літературознавець Г. Нудьга та Я. Ісаєвич, згодом академік Національної Академії наук України.

І. Крип'якевич безкорисливо ділився своїми знаннями з молодими науковцями, допомагав їм у виборі тематики досліджень, переважно на неопрацьованих джерелах, у редагуванні їхніх праць. У царині науки І. Крип'якевич виявляв послідовність і жорсткість у обстоюванні певних поглядів. М. Кравець наводить такий приклад. Як редактор багатомного видання «З історії західноукраїнських земель», він дав згоду на публікацію статті О. Карпенка, в якій революційний рух у Східній Галичині у 1918 р. характеризувався як народна, буржуазно-демократична революція. Це не відповідало радянським ідеологічним канонам. Відразу, «найкваліфікованіша» в галузі історичної науки установа – Львівський обласний комітет партії поставив вимогу подати в «Український історичний журнал» колективну публікацію із запереченням цієї концепції. І. Крип'якевич її не підписав [16].

М. Кравець змальовує академіка як живу людину. Досить делікатно він описує епізод, де, як йому видається, І. Крип'якевич вчинив не зовсім правильно, під впливом емоцій. Він відмовився від зустрічі з прогресивним польським істориком, який розумів значення польсько-українського єднання. Причина – не міг забути кривд, які вчинила Польща щодо України [17].

І. Крип'якевич був добре знаним вченим, тісні дружні відносини пов'язували його з відомими істориками – Ф. Шевченком та І. Бутичем із Києва [18].

В шкільні роки М. Кравець захоплювався «Історією України» І. Крип'якевича, що ймовірно спонукало до обрання фаху історика. М. Кравець і І. Крип'якевич були давніми і щирими друзями. Академік вважав його своїм найкращим учнем, про що заявив у обласній газеті «Львовская правда». Він клопотався перед обкомом партії про зарахування М. Кравця до аспірантури, надання документів на право проживання його родини в квартирі, де вона уже мешкала. Пропозиція І. Крип'якевича призначити М. Кравця завідувачем відділу історії України була відхилена в обкомі партії.

М. Кравець підтримував академіка як директора Інституту під час свого кількомісячного секретарювання у парторганізації.

М. Кравцю радів з того, що батько академіка походив з його малої батьківщини – Холмщини. Постійно, до кінця свого життя, І. Крип'якевич зустрічався з М. Кравцем, мав відверті бесіди, насамперед про історію України та її долю. Академік навчив сина М. Кравця грати шашки. Напевно, від І. Крип'якевича професор перейняв звичку брати за лікоть співбесідника, коли розмова відбувалася під час прогулянки.

На похороні М. Кравець ніс труну вчителя і друга. Згодом, у Чернівцях історик І. Теодорович вбачав у цьому вчинку М. Кравця прояв українського буржуазного націоналізму. З боєм М. Кравець згадував, що після припинення ним праці у Львівському університеті, там знищили портрети І. Крип'якевича, Д. Яворницького, Д. Багалія. Портрети істориків було вивішено на всіх кафедрах за їх профілем, вищевказані – на кафедрі історії України.

М. Кравець неодноразово наголошував, що попри всі негаразди, І. Крип'якевич залишався оптимістом.

Крізь образ академіка І. Крип'якевича, зображеного М. Кравцем, проглядається постать самого професора. Обоє були справжніми вченими, ерудитами, невтомними працелюбами, патріотами України і, трохи, романтиками. Обоє впродовж життя працювали для народу як це розуміли і як могли.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баженов Л. В. Професор Микола Миколайович Кравець. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 4. С. 422-429; Баженов Л. Вчений-історик М. М. Кравець завжди в пам'яті і серці моїм. // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали XXIII Всеукраїнської наукової іст.-краєзнавчої конф.: (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця, 2011. С. 333–337.; Гальчак С. Кравець Микола Миколайович. // Краєзнавці Вінниччини. Вінниця, 2005. С. 95–96.; Гальчак С. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст. Вінниця, 2013. С. 338, 346, 619–620.; Горний М. Микола Кравець, доктор історичних наук, професор. // Українці Холмщини і Підляшшя: Видатніші особи XX ст. Л., 1997. С. 295–299.; Зінченко А. Спогад про вчителя й товариша. // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали XXIII Всеукраїнської наукової іст.-краєзнавчої конф.: (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця, 2011. С. 337–339.; Зінько Ю. Визначний український учений, історик, педагог. // Педагог. 2008. Листопад (№ 3); Ілько В., Олашин М. Вчений, педагог, патріот. Професору М. М. Кравцю – 80. // Трибуна. 2008. 22 листопада. (№ 86). С. 13.; Калитко С. Л., Кравчук О. М. Микола Кравець: людина, вчений, патріот. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наукових пр. Т. 16. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 286–294.; Калитко С., Кравчук О. Подільський період в житті та діяльності М. М. Кравця. // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали XXIII Всеукраїнської наукової іст.-краєзнавчої конф.: (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця, 2011. С. 339–344.; Коляструк О. Інтелігент. Науковець. Учитель. // Вінницька газета. 2008. 2 грудня (№ 143). С. 5.; Кравець Микола Миколайович. // Радянська енциклопедія історії України. Київ, 1970. Т. 2. С. 493.; Кравчук О. Подвижництво Миколи Кравця: вінницький період у науковій творчості визначного українського історика. // Пульсуючі джерела. 2008. 24 грудня (№ 13).; Неприцький О. Спогади про доктора історичних наук, професора М. М. Кравця. // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали XXIII Всеукраїнської наукової іст.-краєзнавчої конф.: (До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця, 2011. С. 344–345.; Перкун В. Професор М. М. Кравець: штрихи до ненаписаного портрета. До 90-річчя від дня народження (24.11.1928 – 20.07.2011). // Знаменні пам'ятні дати Вінниччини 2018 року: хронологічний довідник. Вінниця, 2017. С. 223, 224.; Стеблій Ф. І. Кравець Микола Миколайович. // Енциклопедія історії України. К., 2008. Т. 5. С. 268; Енциклопедія Сучасної України (ЕСУ). К., 2014. Т. 15. С. 116.; Ткаченко А. Відомий дослідник історії Поділля. // Тези доповідей і повідомлення вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 3 лютого 1998 р. Вінниця, 1998. С. 85–86.
2. Кравченко Микола. Зібрання творів у двадцяти томах. Вінниця: Просвіта, 2003. Т. 5. с. 450-469.

3. Кравченко Микола. Зібрання творів у двадцяти томах. Вінниця: Просвіта, 2003. Т. 1. с. 6.
4. Там само, 2003. Т. 1. с. 5.
5. Микола Миколайович Кравець: до 90-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик. Вінниця, 2018, с.111-115.
6. Микола Кравченко. Зібрання творів у двадцяти томах. Вінниця: Просвіта, 2003.Т. 1. с.6.
7. Там само, 2005. Т. 8. с. 394.
8. Там само, 2003. Т. 1. с. 1.
9. Там само, 2005. Т. 8. с. 208-216.
10. Там само, 2003. Т. 1. с. 1, с. 453-455; 2003. Т. 3. с. 32-33, 275, 453; 2005. Т. 6, с. 260; 2005. Т. 8, с. 533, 584; 2005. Т. 10. с. 258, 270, 424, 580-587; 2005. Т. 12, с. 542.
11. Там само, 2005. Т. 10. с. 580; 2005. Т. 8. с. 533; 2005. Т. 12. с. 542.
12. Там само, 2005. Т. 8. с. 208; 2003. Т. 3. с.453.
13. Там само, 2005. Т. 10. с. 270; 2005. Т. 12. с. 542.
14. Там само, 2003. Т. 2. с. 453-454; 2003. Т. 3. с. 276; 2005. Т. 8. с. 208, 211.
15. Там само, 2005. Т. 8. с. 214.
16. Там само, 2005. Т. 8. с. 209-211.
17. Там само, 2005. Т.8. с. 213.
18. Там само, 2005 – Т.8, с.212; 533; 2005 – Т.12, с.542.
19. Там само, 2003. Т. 1. с. 453-455; 2005. Т. 8. с. 209-210, 213-214; 2005. Т. 10, с. 424.

Мельничук Олег, Романюк Іван

**ВІННИЦЬКИЙ ПЕРІОД У НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРОФЕСОРА І.Г. ШУЛЬГИ**

Невід’ємною складовою розбудови України як незалежної, суверенної держави є розвиток вітчизняної історичної науки. Відхід від тоталітарного минулого відкрив перед дослідниками нові можливості для вивчення історії держави в радянські часи. Як наслідок, вже з кінця 1980-х – початку 90-х рр. з’явилися перші праці, в яких науковці неупереджено, з нових концептуальних позицій, намагалися розглядати актуальні проблеми української історії радянської доби. Серед дослідників, які своїми працями, відкриваючи нові невідомі сторінки вітчизняної історії, закладали підвалини сучасної історичної науки був і доктор історичних наук, професор Ілля Гаврилович Шульга (1921-1993 рр.).

Проблеми, пов’язані із вивченням життєвого та творчого шляху вченого, аналізом його наукової спадщини знайшли своє відображення в науковій та публіцистичній літературі. Серед них: рецензії на одноособові чи колективні наукові роботи за участю І.Г. Шульги; спеціальні статті про науковця; матеріали про діяльність наукових установ, у яких працював вчений.

Однією з перших системних наукових розвідок про життя, діяльність та наукову спадщину І.Г. Шульги був «Бібліографічний покажчик», підготовлений Вінницьким державним педагогічним інститутом ім. М. Островського, Вінницькою державною обласною універсальною науковою бібліотекою ім. К.А. Тімірязєва, Вінницькою організацією любителів книги УРСР, науковою бібліотекою Ужгородського національного університету і виданий в 1991 р.[1]. Коротка біографічна довідка про І.Г. Шульгу та основна тематика

його досліджень міститься у довіднику «Учені вузів Української РСР» [2], а також в четвертому томі «Радянської енциклопедії історії України».

Про наукову та педагогічну діяльність І.Г. Шульги в Ужгородському університеті йдеться у статтях його колег по роботі та учнів М. Вереша, Л. Горватенка, В. Задорожного, М. Олашина, П. Часто та ін. [3-5]. Збірка спогадів [6], що вийшла друком у Вінниці в 2003 р., поєднала у собі рідних та близьких, друзів колег, учнів, які поділилися своїми спогадами про Іллю Гавриловича Шульгу. Статті, присвячені життєвому та творчому шляху вченого в матеріалах краєзнавчих конференцій помістили С. Калитко та А. Лисий [7-8].

Ґрунтовний аналіз наукового доробку І.Г. Шульги було зроблено його учнем, нині професором Черкаського державного технологічного університету, доктором історичних наук М.І. Бушиним, в яких автор характеризує Іллю Гавриловича як особистість, науковця, організатора, педагога, зазначає важливість вкладу історика у виховання наукової зміни нашої країни [9-11]. Вивчення наукової та педагогічної діяльності І.Г. Шульги продовжила Л.М. Товстопят, яка у 2005 р. під керівництвом М.І. Бушина захистила кандидатську дисертацію на тему «І.Г. Шульга як історик України» [12]. Логічним завершенням наукової роботи у даному напрямку була колективна монографія, що вийшла друком в 2006 р. [13], в якій авторами, для відтворення цілісної біографії вченого, вперше були залучені архівні документи.

Досліджуючи життя та наукову діяльність І.Г. Шульги, що припадали на 20-90-ті рр. ХХ ст. автори колективної монографії виділяють умовно три періоди. Перший період (1921-1954 рр.) включає дитинство і юність ученого, отримання освіти і спеціальності, початок педагогічної діяльності; перші кроки до науково-історичної роботи; визначення кола наукових інтересів; формування наукового світогляду І.Г. Шульги. Другий період його життя (1954-1972 рр.) визначають: наукова та педагогічна діяльність в Ужгородському державному університеті; розгортання наукових інтересів у вивченні історії України; публікація перших наукових праць про соціально-економічний розвиток Закарпаття у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.; дослідження історії соціальних рухів у регіоні на початку нового часу; наукова робота І.Г. Шульги у галузі дослідження соціально-економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями та іноземними державами. Третій, останній період (1972-1993 рр.) об'єднує у собі: роботу І.Г. Шульги у Вінницькому державному педагогічному інституті імені Миколи Островського; продовження розробки питань історії Закарпаття; наукову роботу у галузі вивчення соціально-економічного розвитку Поділля і Волині кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.; дослідження питання голодоморів початку ХХ ст. на Україні; активну громадську діяльність у краєзнавчому товаристві «Поділля», «Товаристві української мови ім. Т.Г. Шевченка», Вінницькій обласній організації Товариства книголюбів [13, с.18].

Метою означеної статті є характеристика наукової діяльності І.Г. Шульги в рамках третього періоду його життєвого шляху, під час

трудової діяльності у Вінницькому державному педагогічному інституті.

В написаних власноручно автобіографіях, окремі з яких збереглися в Державному архіві Вінницької області, Ілля Гаврилович повідомляв про те, що він народився 3 серпня 1921 р. в селі Верещачи Лисянського району Черкаської області в багатодітній селянській родині, в якій, окрім нього, виховувався брат та двоє сестер [14, арк. 1].

В період дитинства, що припав на голодні 20–30-ті рр. ХХ ст. майбутній науковець дуже рано відчув на собі тягар нелегкої праці, злиднів, пошуку нелегких шляхів у житті. Голодомор, пережитий ученим у дитинстві, справив неабиякий вплив на подальшу долю. Окрім морального і фізичного навантаження, яке мав І.Г. Шульга все своє подальше життя, пережиті події відіграли вирішальну роль у визначенні в майбутньому тематики його наукових робіт.

Неповну середню освіту Ілля Гаврилович здобув у Почапинській семірічній школі Лисянського району на Черкащині, після чого вступив до Черкаського сільськогосподарського технікуму, який закінчив із відзнакою у 1940 р., отримавши спеціальність зоотехніка. Після закінчення технікуму працював на господарській, а згодом на партійній роботі [1, с.3].

З початком війни, як непридатний до військової служби за станом здоров'я, Ілля Гаврилович був евакуйований спочатку до Дніпропетровської області, де працював у зернорадгоспі, а з наближенням лінії фронту – до киргизького міста Ош, виконуючи обов'язки завідувача зооветеринарного технікуму, згодом працюючи на різних посадах у місцевому колгоспі. Там у 1943 р. І.Г. Шульга вступив на перший курс історико-філологічного факультету Ростовського державного університету, а після звільнення України від німецьких окупантів, перевівся на другий курс історичного факультету Чернівецького, а згодом, Львівського державного університету ім. І. Франка, який закінчив у 1948 р. Роки навчання у Львівському університеті мали вирішальне значення для формування світогляду, визначення наукових інтересів І.Г. Шульги, що здійснювалися під впливом відомих українських вчених І. Крип'якевича, М. Кордуби, І. Білякевича [13, с.23].

Закінчивши Львівський університет та отримавши направлення на роботу, І.Г. Шульга поїхав за призначенням на рідну Черкащину, де працював спочатку вчителем історії Виноградської середньої школи, згодом – директором Лисянської середньої школи №1 [15, арк. 4]. Проте, вбачаючи своє справжнє покликання в науці, І.Г. Шульга у жовтні 1951 р. вступив до аспірантури інституту історії АН УРСР [16, с.1]. Роки навчання під керівництвом В.О. Голобуцького були надзвичайно плідними для формування наукового стилю І.Г. Шульги. Вже у 1954 р. Ілля Гаврилович успішно і достроково захищає кандидатську дисертацію на тему: «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в другій половині ХVІІІ століття». В ній, на значному фактичному матеріалі, показано втягнення поміщицьких і селянських господарств у товарно-грошові відносини, початок формування буржуазного ладу в

економіці Лівобережжя [1, с.5].

За направленням ЦК КПУ у 1954 р. молодий вчений переїжджає до Ужгородського університету, де працює на кафедрі історії СРСР спочатку старшим викладачем, а з 1958 р. – доцентом, завідувачем кафедри [17, арк. 1]. В Ужгородському університеті І.Г. Шульга плідно проводить дослідження соціально-економічної і політичної історії Закарпатського регіону. Серед проблем, які досліджувалися вченим в цей період: становище закарпатських селян і класова боротьба у XVIII столітті; розвиток промисловості і втягнення у товарно-грошові відносини феодальних господарств Закарпаття; історія опришківського руху. У 1965 р. І.Г. Шульга захистив докторську дисертацію, що стала згодом основою двох монографій: «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII століття» та «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст.» [1, с.5].

Ілля Гаврилович взяв також активну участь у написанні першого тому двохтомної «Історії селянства Української РСР» (К., 1967). Перу вченого належать розділи про селян Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Крім того, вчений співробітничав у авторських колективах «Історії міст і сіл УРСР», «Нарисів історії Закарпаття», «Коротких нарисів історії Поділля» [8, с.275].

Аналіз наукових праць свідчить, що навіть в умовах панування офіційної ідеології, І.Г. Шульга помітно відрізнявся від представників ортодоксальної історіографії різноманітністю підходів до проблематики досліджень, оригінальністю висновків, докладною аргументованістю та переконливою логікою. Під час роботи в університеті почала формуватися і його власна наукова школа. Двоє його учнів, В. Задорожній, О. Мазурок під науковим керівництвом вченого захистили не лише кандидатські але й докторські дисертації.

У 1972 р. І.Г. Шульга залишив Ужгородський університет і переїхав до Вінниці. Тут, майже впродовж усього часу він очолював кафедру історії, згодом – історії СРСР і УРСР у Вінницькому державному педагогічному інституті, і лише наприкінці трудової діяльності зосередився повністю на науковій та викладацькій роботі. Іллі Гавриловичу належить велика заслуга у перетворенні відновленого історичного факультету у відомий в Україні та за її межами центр підготовки висококваліфікованих спеціалістів, які плідно працюють на освітянській ниві та в академічній і вузівській науці, інших установах і організаціях.

Працюючи у Вінниці, вчений продемонстрував багатогранність своїх наукових інтересів. За напрямками наукових досліджень даного періоду можна виокремити два часових проміжки. Протягом першого із них (1972-1989 рр.) вчений: продовжив досліджувати історію Закарпаття; вивчав історію Поділля та Волині кінця XVIII - початку XIX ст.; цікавився соціально-економічним становищем Запорізької Січі; створював праці біографічного характеру [13, с.47].

Продовжуючи досліджувати історію Закарпаття, І.Г. Шульга взяв участь у написанні ряду колективних монографій. Так, у колективній роботі «Шляхом до щастя: нариси історії Закарпаття» (1973)

науковець опублікував розділи та окремі параграфи: «Період раннього феодалізму», «Доба розвинутого феодалізму і його криза», «Відгомін буржуазної революції 1848-1849 рр.». У колективному підручнику «Історія Української РСР (1979), ним написано три параграфи, що стосуються історії Закарпатського регіону: «Закарпаття», «Антифеодальна і визвольна боротьба на західноукраїнських землях» та «Участь населення Закарпаття у визвольній війні угорського народу 1703-1711 рр.».

У Вінниці, вчений опублікував ряд статей з історії Закарпаття: «Архивные документы об экономических связях России и Венгрии во второй половине XVIII в.»(1983 р.), «Развитие исторической мысли на Закарпатье в эпоху феодализма» (1989 р.), «З історії економічних і культурних зв'язків західноукраїнських земель із Правобережною, Лівобережною Україною і Росією в XIX ст.» (1990 р.). Після цього автор повністю зосереджується на вивченні історії Поділля та Волині [13, с.104].

Досліджуючи новий регіон, І.Г. Шульга не відступає від основного напрямку своїх наукових інтересів, висвітлюючи соціально-економічну історію кінця епохи феодалізму. Основною проблематикою цілої низки статей були соціально-економічні зв'язки Поділля і Волині з Росією та країнами Західної Європи.

Вивчення економічного стану Подільського регіону дало автору змогу стверджувати про швидкі темпи розвитку промисловості та торгівлі. Вчений простежує зміни, що відбулися у землеробстві, пов'язані із пристосуванням поміщицьких господарств до потреб ринку. З цим І.Г. Шульга пов'язує масове будівництво, як в містах так і в селах, цукроварень, млинів, суконних, полотняних підприємств. Використання парових двигунів на таких підприємствах у першій половині XIX ст. свідчило про початок промислового перевороту на Поділлі [18, с.27].

Характеризуючи торгівлю на Поділлі у XIX ст., вчений вказує на її караванно-ярмарковий характер. У дослідженнях зазначається, що лише в 1817 р. у містах і селах Подільської губернії щорічно збиралось 250 великих і малих ярмарків, торгівля на яких тривала від одного до трьох днів. І.Г. Шульга слушно вказує на велике значення транзитної торгівлі для регіону. Так, у 1797 р. на російському кордоні, що проходив через територію Поділля було відкрито Гусятинську, Жванецьку, Могилів-Подільську, Ямпільську і Волочеську митниці на 38 пропускних пунктів, через які щороку провозили товари на мільйони карбованців. Зважаючи на це, автор обґрунтовує важливість вивчення для дослідження історії України кінця XVIII – початку XIX ст. таких джерел як документи митних служб. Серед них вчений вирізняє журнали, звіти, книги, в яких реєструвалися товари, що завозилися з російських в українські міста на ярмарки, а також із Гетьманщини в Росію. Адже митні чиновники в цих паперах ретельно нотували всі відомості про товар, його кількість, вартість, адресатів, суму стягненого державного мита. Це давало можливість дослідити асортимент і обсяг товарів, а також напрямки торгівельних зв'язків [19, с.61].

За документами митниць вчений простежує торгівельні зв'язки

російських і українських купців. Уважне вивчення архівних документів дало йому можливість визначити зміст та характер торговельних зв'язків між російськими містами та Кримом, Туреччиною, Румунією, Молдавією, Македонією, Сербією та іншими країнами у XVIII ст., для яких Лівобережна Україна була транзитною територією.

Найбільшою із сухопутних митниць на Лівобережній Україні І.Г. Шульга називає Васильківську, через яку проходила найбільша кількість товарів, що підтверджували суми зібраного мита. Документи Васильківської митниці – це переважно журнали, а також зведені таблиці, в яких ретельно реєструвалися прізвища торгівців, купців, міщан, селян, назва і кількість товару, його ціна, а також місце купівлі і продажу. Ці дані характеризуються дослідником як важливе історичне джерело яке дає яскраву картину тісних торговельних зв'язків Росії не тільки з Лівобережною, а й Правобережною і Західною Україною, Білорусією, Польщею, Балканами, Австрією тощо. На думку вченого, за допомогою вищевказаних документів можна було: встановити суму оборотного капіталу окремих купців; простежити роль та місце в торгівлі селян, міщан, козаків; визначити співвідношення експорту та імпорту.

Крім того, на думку вченого, документи митниць зберігали також матеріали про чумаків та прасолів (дрібних торгівців, що торгували переважно в'яленою рибою і сіллю). За його даними, лише на Кременчуцькій митниці в 1754 році чумаки зареєстрували 11 возів і 7 бочок риби, а в 1759 р. через сухопутні митниці із Запоріжжя на Правобережну Україну вивезено 27 082 пуди риби. Із документів митниць можна також було дізнатися: про карантинну службу у XVIII ст.; про боротьбу уряду з контрабандною торгівлею, яку стримати в той час було майже неможливо [19, с.63].

У підсумку І.Г. Шульга робить висновок про те, що документи сухопутних митниць, розташованих на Україні та у прикордонній смузі Росії є цінним і маловивченим історичним джерелом. Вони дають змогу докладніше простежити економічні зв'язки між Росією та Україною, а також Росії з Білорусією, Молдавією, Румунією, Туреччиною, Австрією, Німеччиною Угорщиною у XVIII ст. Відомості про купців, поміщиків, чумаків, прасолів, візників, дрібних торгівців свідчать про процес формування української торгової буржуазії, а загалом про розвиток капіталістичних відносин у надрах феодалізму в Росії [12, с.119].

Працюючи над дослідженням історії України кінця епохи феодалізму І.Г. Шульга не обійшов увагою й питання економічного розвитку Запорізької Січі. У своїх працях вчений констатує постійний характер торговельних зв'язків Запорізької Січі з містами Правобережної та Лівобережної України. Основною формою господарювання на Січі, на його переконання, був зимівник, в якому вирощували коней, велику рогату худобу, овець, тримали пасіку, займалися землеробством та садівництвом. Значна частина продукції при цьому відправлялася на ринок.

Аналізуючи документи, І.Г. Шульга стверджує, що запорізькі козаки продавали коней, велику рогату худобу чигиринським,

уманським, черкаським та іншим купцям. На українському ринку користувалися попитом також шкіра, сало, овчина. Головними центрами торгівлі на Правобережжі були Корсунь, Умань, Лисянка, Торговиця. Звідти козаки-торгівці прямували Чорним шляхом на захід, досягаючи Львова, де збували рибу і волів. Загалом, Січ підтримувала економічні зв'язки з усіма українськими землями та Росією. Козаки були на ярмарках в Криму та Туреччині. Разом з тим, Запорізька Січ залишалася транзитною територією для українських, російських і білоруських виробів, що експортувалися до Криму, Туреччини, Грузії, Вірменії, на Балканський півострів. Підсумовуючи результати своєї роботи І.Г. Шульга робить висновок про те, що Січ у XVIII ст. посідала належне місце на внутрішньому українському ринку, що формувався і зміцнювався, втягував в економічні взаємини не лише українські землі, але й іноземні держави. Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, на переконання вченого, заклала основи внутрішнього українського ринку, а об'єднання Правобережної і Лівобережної України в 1793 р. сприяло піднесенню економіки всіх українських земель [20, с.22].

Багатогранність інтересів вченого проявилася у спробах художньої інтерпретації історичного минулого. Присвячена карпатським опришкам історична повість «Брате мій» [21] отримала схвальну оцінку митців та науковців. Відомий український прозаїк Микола Сиротюк охарактеризував її як «плід органічного злиття реальної історії та поетичної фантазії. У ній пліч-о-пліч діють постаті історичні та домислені люди, перемишуються епізоди героїчні, драматичні, побутові, обрядові, ліричні, пейзажі, портрети, характеристики... . Все це, взяте разом, складає її сюжетну структуру, ідейний зміст, пафос, емоційну атмосферу, відтіняє її стильові прикмети» [1, с.6].

Вінницький період наукової діяльності І.Г. Шульги позначився також написанням праць біографічного характеру. Талант історика і публіциста дозволив йому висвітлити життєвий шлях багатьох наших земляків: академіка А.В. Манорика, учасника громадянської війни І.М. Чебана, лікаря В.Ф. Римші, більшовика-революціонера М.М. Кушелева. Досить цікавим є історичний нарис, підготовлений вченим про перебування у Вінниці в 1848 р. російського імператора Миколи I. [22, с.42].

Загалом, наукова діяльність І.Г. Шульги, спрямована на вивчення історії Поділля, підтверджує різнобічні наукові інтереси та великі потенційні можливості вченого у дослідженні актуальних проблем української історії. Прагнучи уникати політичної кон'юнктури, науковець свідомо зосереджував увагу на економічній історії України. Зробивши внесок у розробку багатьох тем, вчений своїми працями створив ґрунтовну основу для подальшого вивчення соціально-економічної історії пізнього феодалізму, давши імпульс для поглиблених розробок означених проблем своїм учням Л. Раковському, А. Зінченку, С. Дровозюку, М. Лихогляду, О. Струкевичу та іншим [8, с.275].

Процеси демократизації та національного відродження України,

що розпочалися із другої половини 80-х рр. XX ст. значно розширили коло наукових інтересів Іллі Гавриловича Шульги. Доступ до архівних матеріалів, що знаходилися раніше під грифом «Цілкою таємно», дав вченому великий поштовх до нових пошуків, відкрив нові можливості для досліджень. І.Г. Шульга наполегливо і цілеспрямовано приступив до розробки теми, яку протягом свого свідомого життя виношував у найзаповітніших куточках душі. Особисто переживши голод 1930-х рр. і захворівши внаслідок цього кістковим туберкульозом, вчений прагнув розповісти правду про цю, жахливу за проявами та катастрофічну за наслідками, трагедію українського селянства, про яку замовчувала офіційна радянська історіографія.

З цього часу (1989-1993 рр.) і розпочинається новий етап у науковій діяльності І.Г. Шульги. Всі свої сили і здібності в цей час він присвятив вивченню проблеми голодоморів на Поділлі та, загалом, в Україні. В цей час з-під його пера виходять глобальні дослідження: «Людомор на Поділлі» (1993), «Голод на Поділлі»(1993), «Гірка правда: Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр.»(1997). Крім цього, окремі аспекти розкриті в цілому ряді наукових статей: «Документи розповідають» (1990), «Трагедія голодомору: Історія без «білих плям» (1990), «Зашморг» (1990), «Тернова гілка в історії Поділля»(1990), «Злочин» (1992), «Діти голодомору» (1993) тощо [13, с.112].

Вчений вважав, що вивчення питання голодоморів має вагомий результат для правильного розуміння їх в історії України та усвідомлення прийдешніми поколіннями: «Пам'ять про кожну людину повинна зберігатися і передаватися нащадкам. А про тих замордованих голодом не маємо права забувати ніколи» – говорив він [23, с.202].

Дослідження проблем голодомору здійснювалося вченим на широкій джерельній базі, основу якої склали архівні документи, свідчення очевидців. Усе це дало можливість автору відтворити реальну картину політичного та соціально-економічного розвитку українського села у досліджуваній період, показати повсякденне життя селянина-хлібороба в часи голодоморів. При цьому науковець ділиться із читачами і власними спогадами, очевидцем подій яких був сам. Він не лише констатує факти вимирання представників української нації, але й обґрунтовує власну наукову гіпотезу стосовно передумов та причин голоду, визначає його характер та хронологічні межі, оцінює ступінь демографічних втрат населення.

Проблема голодомору на українських землях у науковій спадщині професора Шульги І.Г. не була новою. Вже в монографії вченого «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.» (1962) йдеться про голод 1876-1887 рр. на Закарпатті. При цьому автор акцентує увагу на тому, що причиною голоду були не лише несприятливі кліматичні умови, як це зображували в своїх працях австрійські та угорські історики, але й нещадна експлуатація селянства, що забрала життя майже третини сільського населення регіону. Важливість цих досліджень у тому, що вони допомогли вченому виробити власну схему вивчення проблеми, і застосувати її

для подальших студій у 90-х роках ХХ ст.

Дослідження проблем голодомору в наукових розвідках І.Г. Шульги носило комплексний характер. Автор не обмежується вивченням подій 1932-33 рр., вказуючи на системність такого явища в радянській історії. Зокрема, вчений одним із перших обґрунтував потребу у вивченні голодомору 1946-1947 рр. на Поділлі.

Як зведено в Україні фахівця, Іллю Гавриловича Шульгу у вересні 1990 р. запрошено до участі в роботі першого в Україні Міжнародного симпозиуму про голодомор 1932-1933 рр., на якому були присутні науковці з Європи, Сполучених Штатів Америки та Канади. Ґрунтовна доповідь, з якою виступив І.Г. Шульга викликала неабияку зацікавленість у присутніх й була опублікована у книзі «33-й: голод: Народна книга меморіал». В ній національна трагедія українського народу трактувалася як голод-геноцид, штучно спровокований радянською владою: «То був відвертий геноцид щодо українського селянства, акція, за жорстокістю і розмахом співрозмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства, про які світ з жахом дізнається через кілька років [24, с.562].

Розробляючи і надалі проблему голодомору І.Г. Шульга увесь свій вільний час проводив у державному архіві Вінницької області, обласному архіві Вінницького загсу, знаходячи все нові й нові матеріали, що підтверджували злочини радянсько-партійного керівництва проти українського селянства. На переконання автора, причини такої поведінки полягали в тому, що «Сталін і його оточення добре розуміли, що саме селянин, господар, хазяїн може порушити підвалини тієї влади, яка трималася на багнетах, страхові, злиднях» [23, с.7].

Проаналізувавши матеріали першого п'ятирічного плану, І.Г. Шульга стверджує, що той, базуючись на принципах НЕПУ, містив великі перспективи розвитку народного господарства подільського регіону. Село розглядалося як рівноправний партнер пролетарського міста в будівництві нового життя. І навіть в нелегких умовах безробіття, карткової системи, що мали місце на Поділлі в 1928 р., п'ятирічний план сприймався трудящими міста і села з ентузіазмом. Лише волюнтаризм Сталіна і його оточення призвів до корінної ломки планування й управління як у промисловості, так і в сільському господарстві, до відходу від ленінської концепції ідей, шляхів і форм соціалістичного будівництва [13, с.115].

Розкриваючи передумови та причини голодомору, автор стверджує, що руйнування звичного укладу життя почалося з села. Застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівлі, колективізації, розкуркулення в 1929-1930 рр. викликали сумніви і протиріччя в загальній масі селянства. Уже в 1929 р. райвиконкоми Вінницької області були закидані заявами селян про бажання їх переїхати на постійне місце проживання в Сибір, Приморський край, Приамур'я. Цілими сім'ями переїжджали заможні й бідні селяни в міста, на новобудови першої п'ятирічки, щоб уникнути розкуркулення, колективізації, репресій [25, с.16].

Аналізуючи кампанії з розкуркулення та колективізації за чітко спланованим партійним керівництвом сценарієм, І.Г. Шульга

визначає їх як «громадянську війну з селянством». Учений заперечує, що підготовки до процесу розкуркулювання не існувало. На основі опрацьованих архівних документів дослідник твердить, що розкуркулення було заздалегідь спланованою операцією (республіканськими, округовими, районними, партійними і радянських організаціями) ліквідації куркуля як класу [26, с.62]. Крім того, при її проведенні допускалися масові перекурчення на місцях, внаслідок чого під прес радянської тоталітарної машини попали не лише заможні селяни, але й середняки і навіть біднота та родини червоноармійців, що й викликало масове обурення селянства. Вчений вказує й на випадки, коли члени комісії під час розкуркулення зводили особисті рахунки з окремими селянами, вдаючись до погроз та прямого насильства.

У своїй роботі «Голод на Поділлі» І.Г. Шульга звертає увагу і на факти виступів подільських селян проти розкуркулювання та колективізації. Вчений зазначає, що лише в Тульчинській окрузі у березні 1930 р. зареєстровано 147 виступів селян, придушених зброєю. Були зафіксовані випадки підпалів будинків представників місцевої влади, активних учасників розкуркулення і усупільнення майна. Ці вияви протесту були розцінені партійно-радянським керівництвом як «куркульський саботаж» і були використані як привід для посилення репресій.

Невід'ємною складовою війни режиму проти селянства, на думку І.Г. Шульги, було повернення до обов'язкових поставок хліба державі, введення штучно завищених, нездійснених планів, розширення експорту зерна за кордон. Так, за даними науковця, лише Вінницький округ повинен був здати до 1 грудня 1930 р. 12 млн. пудів збіжжя, у тому числі 7 800 тисяч пудів жита і пшениці. Переважна частина хлібозаготівлі припадала на індивідуальні господарства – 6 241 тисяча пудів. З метою повного і своєчасного виконання директив пропонувалося вилучати зерно з приватних млинів, розривати через суд орендні договори, дозволяти кожному господарству молоти в млині не більше 15 пудів збіжжя [23, с.102].

Наполягаючи на виконанні п'ятирічного плану будь-якою ціною, Сталін і його оточення не зупинялися ні перед якими перепонами, вказує вчений. З метою фінансування модернізації промисловості, збільшувалося виробництво і реалізація горілки, зростав податковий прес, вводилася контракція хліба. У 1931-1932 рр. ціна на зерно на світовому ринку значно впала, однак радянська влада продовжувала репресивними методами забирали його у селян і за безцінь продавали за кордон з метою отримання валютної виручки. Уряд, запроваджуючи обов'язкові поставки хліба державі, доводив республікам, округам явно нездійсненні плани і вимагав їх виконання. «Світ не бачив такого дикого свавілля, навмисного пониження хліборобської честі, яке сталося в Україні в 30-і рр. XX ст., – пише вчений. Відчужений від власного господарства і розподілв наслідків своєї праці, селянин збайдужів до землі, врожаю, до всього того чим жили його батьки, діди і прадіди» [26, с.65]. Відтак, вченим робиться висновок, що ситуація, яка створилася на селі на початку тридцятих років минулого століття

викликала падіння виробничого потенціалу хлібороба, привела до руйнування устрою сільського життя. Саме таке становище, твердить історик, і обумовило продовольчі труднощі й голод 1932-1933 рр. [13, с.123].

На основі опрацьованих архівних документів І.Г. Шульга спростовує усталене твердження, що початок голодомору припадає на весну 1933 р. Він аргументовано доводить, що в окремих селах і на промислових підприємствах голод розпочався вже в грудні 1932 р.[23, с.64].

Вивчаючи матеріальне становище окремих соціальних груп, вчений стверджує, що найтяжчі випробування під час голодомору випали на долю дітей. «Діти, забуті богом і державою, – пише вчений, – розставалися із білим світом в корчах голоду на материнських руках, на смітниках, великих і малих залізничних станціях, під тином, просто неба на дорозі, від кривавого ножа людоїда... Загибель дітей є поза людським сприйняттям, та все ж то наша історія, яка не визнає білих плям. Обов'язок історика – заповнити ті білі плями правдивим, нелицемірним змістом: що було, то було» [27, с.90].

Узагальнюючи наслідки голодомору за архівними документами, І.Г. Шульга встановив, що лише на Поділлі у 1932 - 1933 рр. від голоду померло понад 1,5 млн. осіб, з яких 200 тисяч – діти. Головним винуватцем беззаконня, що коїлося в 30-х роках ХХ ст. на Україні, дослідник називає Й. Сталіна, зазначаючи при цьому про необхідність притягнення до відповідальності і безпосередніх виконавців злочинних наказів [13, с.130].

Визначаючи життєве кредо науковця та внесок його у дослідження проблем голодоморів в Україні, Л. Філонов у книзі спогадів надзвичайно влучно охарактеризував І.Г. Шульгу як «визначного вченого-історика, безкомпромісного документаліста, сумлінного літописця трагічних сторінок історії нашого народу, зокрема Поділля, який здатний був крізь стандартні фразистереотипи архівних документів, укладених за вимогами тогочасної ідеології, побачити страшні реалії досліджуваної епохи»[6,с.3-4].

Тема голодоморів у науковій творчості І.Г. Шульги стала своєрідним звітом за прожиті роки перед Україною, своїми батьками, рідними та близькими, перед українським народом. 9 грудня 1993 р. на 73 році життя професора, доктора історичних наук Іллі Гавриловича Шульга не стало.

За неповними підрахунками надрукована спадщина І.Г. Шульги складається з 174 праць – монографій, брошур, авторефератів, розділів у колективних працях, статей у наукових журналах, збірниках, енциклопедіях, газетних публікаціях тощо. Визнанням значного внеску І.Г. Шульги в історичну науку була його участь в наукових конференціях, симпозіумах в Україні, інших республіках колишнього СРСР, Чехословаччини, Угорщини, Польщі.

Здобутки вченого у галузі історичних наук були оцінені не лише фахівцями та громадськістю, але й державою. Ілля Гаврилович Шульга був удостоєний звання «Заслужений працівник вищої школи Української РСР», нагороджений орденом «Знак Пошани», став

лауреатом Державної премії ім. Тараса Шевченка (посмертно).

Наукова спадщина І.Г. Шульги дозволяє стверджувати, що вчений належав до того покоління вітчизняних істориків, які зуміли зберегти в своїй діяльності кращі традиції української історіографії. І.Г. Шульга – один із тих науковців, які мали різнобічні інтереси та енциклопедичні знання, працювали над створенням синтетичного курсу історії України від найдавніших часів до сучасності, а тому в коло його наукових інтересів входили практично всі проблеми історії українського народу. Учений значно розширив джерельну базу наукових досліджень з історії України, ввів до наукового обігу новий комплекс історичних джерел. Зробивши внесок у розробку багатьох питань історії України, вчений своїми працями створив певну основу для подальших досліджень в галузі соціально-економічної історії кінця епохи феодалізму, історії голодоморів радянської доби в Україні. Він дав імпульс для подальших розробок означених проблем вітчизняної історії своїм учням.

Таким чином, необхідність вивчення наукової спадщини професора І.Г. Шульги обґрунтовується достатньо об'єктивним характером його наукових розвідок, інформативністю джерельної бази досліджень, особливим внеском у вивчення проблем Голодоморів в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ілля Гаврилович Шульга. Бібліографічний покажчик. – Вінниця, 1991. – 22 с.
2. Шульга Ілля Гаврилович // Учені вузів Української РСР: Довідник. – К., 1968. – С. 484.
3. Вегеш М.М., Горватенко Л.В. Вчитель і учень: (Ілля Шульга і Володимир Задорожній): історичні нариси / Ужгородський державний університет. Історичний факультет, відповідальний за випуск М.В. Олашен. – Ужгород, 1988. – 26 с.
4. Задорожній В., Вегеш М., Олашен М. Ілля Шульга. // В кн.: Педагоги - науковці. Частина друга. – Ужгород, 2000. – С. 140-142.
5. Часто П.В. З минулого беремо вогонь // Закарпатська правда. – 1971. – 3 серпня.
6. Україна була його любов'ю. Спогади про Шульгу. – Вінниця: «О. Власюк». – 122 с.
7. Калитко С. Наукова спадщина І.Шульги в царині Поділлєзнавства // Тези доповідей і повідомлень XIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 35-37.
8. Анатолій Лисий. Ілля Шульга – історик України і Поділля // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодні». – Вінниця, 2011. – С.274-276.
9. Бушин М.І. З любов'ю і вдячністю // В кн.: Україна була його любов'ю. Спогади про Іллю Шульгу. – Вінниця: О. Власюк, 2003. – С. 7-16.
10. Бушин М.І. Професор Ілля Гаврилович Шульга – людина, вчений, краєзнавець // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 31-37.
11. Бушин М.І. Черкаський край в особах 1941-2001. Лисянщина. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 352 с.
12. Товстопят Л.М. І.Г. Шульга як історик України: дис ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Товстопят Людмила Миколаївна. – Черкаси., 2005. – 197 с.
13. Бушин М.І., Гуржій О.І., Товстопят Л.М.. Ілля Шульга – історик України. Нарис життя та діяльності. – Черкаси, 2006. – 254 с.

14. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО). – Особовий фонд Іллі Гавриловича Шульги. Р-6070. – Оп. 1. – Спр. 9. – 35 арк.
15. ДАВіО. Ф. Р-6070. – Оп. 1. – Спр. 11. – 28 арк.
16. ДАВіО. Ф. Р-6070. – Оп. 1. – Спр. 13. – 41 арк.
17. ДАВіО. Ф. Р-6070. – Оп. 1. – Спр. 36. – 35 арк.
18. Шульга І.Г. Поділля в складі Українського внутрішнього ринку в першій половині XIX ст. // Тези доповідей дванадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 27-28.
19. Шульга І.Г. Документи митниць як джерело до вивчення торгівлі в Україні у XVIII ст. // Архіви України. – 1975. – №6. – С. 61-65.
20. Шульга І.Г. Пристосування козацьких господарств України до потреб ринку // Тези доповідей 4-х Всеукраїнських історичних читань українська-козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Черкаси, 1992. – С. 22-24.
21. Шульга І.Г. Брате мій. Історична повість. – Ужгород: Карпати, 1971. – 234 с.
22. Шульга І.Г. Микола I у Вінниці // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С. 42-44.
23. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця: «Континент - ПРИМ», 1993. – 224 с.
24. «33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал» / Упоряд.: Коваленко Л.Б., Маняк В.А. – К.: Рад. письменник, 1991. – С. 562-564.
25. Шульга І.Г. 33-й: голод. Неоплатний борг Хліборобам...// Персонал. – 2002. – №10. – С. 16-20.
26. Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр. – Вінниця: ВАТ «Віноблдрукарня», 1987. – 152 с.
27. Шульга І.Г. Діти голодомору (На архівних матеріалах Поділля) // Київ. – 1993. – №3. – С. 87-90.

Коляструк Ольга, Гребеньова Валентина, Жмуд Наталка
СПРАВА ТА СПАДЩИНА ЛІДІЇ МЕЛЬНИЧУК: ВІД
ПОДІЛЬСЬКИХ КОНТЕКСТІВ – ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВИМІРІВ

Навздогін європейським та світовим процесам «антропологізації» гуманітарної науки, що розпочалися ще у другій половині ХХ ст., на пострадянському просторі відбулися також суттєві зміни у площині переорієнтування української історичної науки в бік антропологічно орієнтованої соціальної історії. Її провідними напрямками, що знайшли чільне місце у вітчизняній історії, є регіонально-локальна та мікроісторія.

Однією з перших, хто стояв у авангарді усвідомлення нагальної потреби переосмислення місця та ролі місцевої історії, історії «маленької людини», часто традиційно загублених й недооцінених у контексті так званої «великої історії», була докторка історичних наук, професорка, вчена-керамолог Мельничук Лідія Семенівна. Основною стратегією її життєдіяльності стала популяризація регіональної історії та виведення її на нові горизонти – загальноукраїнський, європейський, світовий.

Понад 30 років її життя (1974-2005) були тісно пов'язані з педінститутом (студентські роки, громадська діяльність у комітеті комсомолу, яка плідно поєднувалася з освітянською справою, врешті – власне праця викладача). Упродовж тривалого щоденного спілкування зі студентами як у навчальних аудиторіях, так і під час

організації їхнього дозвілля Л.С.Мельничук на початку 1990-х рр. відстежила серед молоді виразне прагнення гідно почуватися в європейському культурному просторі, водночас зберегти свою ідентичність, виявити найкращі риси ментальної вдачі свого етносу та розкрити колорит народної традиційної культури.

З огляду на це, завдяки унікальному організаторському таланту (тоді ще доцента кафедри української і зарубіжної культури), у 1993 р. був створений Народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Л.С.Мельничук формулювала мету постановня народознавчого університетського осередку цілком ясно: «Прилучення майбутнього вчителя до пізнання, збереження та розбудови культурно-історичної спадщини свого народу і роду» [1].

Розпочата нею системна науково-пошукова і навчально-практична народознавча робота у межах створеного Центру була глибоко усвідомленою відповіддю на гостру потребу суспільства в національній, етнічній та регіональній самоідентифікації. Зусиллями Л. С. Мельничук розроблено його загальну концепцію, визначені науково-дослідні, навчально-освітні і культурно-виховні цілі, продумані форми самостійної діяльності та співпраці з науковими і громадськими установами міста й області (Вінницький обласний центр народної творчості, Вінницька обласна бібліотека ім. К.А. Тімірязєва, Вінницький обласний краєзнавчий музей, Вінницький обласний художній музей, Вінницький літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського), України (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, КНУ ім. Т. Шевченка, Інститутом народознавства НАН у Львові, Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Державний музей іграшки (м. Київ); Національний музей архітектури та побуту України (м. Київ), Національний музей-заповідник українського гончарства (Опішне)).

Центр розпочав свою роботу як спеціалізований кабінет українського народознавства, а з часом набув статусу загально університетського підрозділу. При Народознавчому центрі у 2000-2004 рр. діяла виставкова галерея, де відбувались зустрічі з народними майстрами Вінниччини та презентації їх виробів, різноманітні виставки декоративно-прикладного мистецтва. *З-поміж форм виховної роботи центру слід виокремити такі, які набули статусу обласних акцій: традиційні Дні народознавства в університеті «Від Благовіщення до Великодня», «Осінній студентський ярмарок», «Молодіжні подільські вечорниці», конкурс «Лауреат року в галузі українознавства», різноманітні зустрічі, фестивалі тощо.*

Зусиллями Центру були розроблені оригінальні методики навчально-виховної роботи як для вищих навчальних закладів, так і для загальноосвітніх шкіл та позашкільних культурно-освітніх установ. В 2001 р. Народознавчий центр брав участь у Всеукраїнському святі, присвяченому сторіччю від дня народження Гната Танцюри. В 2002 р. делегація центру на чолі з Мельничук Л.С. взяла активну участь у II Міжнародному з'їзді писанкарів у Коломиї, а

в 2003 р. відбулася презентація Народознавчого центру на III Міжнародному симпозіумі етнологів у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

У жовтні 2003 р. працівниками Народознавчого центру проведено Міжнародну конференцію «Народна культура Поділля в контексті національного виховання», у якій взяли участь 200 науковців та народознавців-практиків з різних регіонів України та інших держав. Зокрема, завідувач кафедри фольклористики Інституту філології Київського національного університету ім. Т.Шевченка Лідія Дунаєвська, завідувач відділу фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Рильського НАН України Микола Дмитренко, завідувач відділу етнографії України, Білорусі та Молдови Російського етнографічного музею Ольга Карпова (Санкт-Петербург), докторант КНУ ім. Т.Шевченка Хіросі Катаока (Японія), докторантка факультету культурології Люблінського педуніверситету Неля Шпичко (Польща), завідувач навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського державного університету Танасій Колотило та інші. За матеріалами конференції видано збірник статей. [2]

З ініціативи Л. С. Мельничук на музично-педагогічному (з 1995 р.) і філологічному (з 1999 р.) факультетах було відкрито спеціалізацію «українознавство». Навчально-методична робота була спрямована на забезпечення кваліфікованого викладання курсу українського народознавства на всіх факультетах університету та циклу дисциплін спеціалізації. Вивчення предметів українознавчого циклу здійснювалося з урахуванням специфіки факультетів та вимог до підготовки сучасного вчителя, який повинен не тільки володіти своїм предметом, а й знати історію, культуру народу, розуміти суспільний характер своєї професії. У 2005 р. спеціалізацію «українознавство та краєзнавчо-туристична робота» було відкрито в Інституті історії, етнології і права.

У 1993-2005 рр. здійснено понад 100 експедицій до відомих осередків народної культури Поділля, під час яких відбувалися знайомства з традиційно-звичаєвою культурою краю, сучасними народними майстрами. У селах та містечках Вінниччини студенти вивчали історію народних ремесел і промислів, родинні заняття подолян, започатковані безпосередні спроби участі студентів у етнологічному процесі. Було записано чимало регіональних фольклорних зразків (легенд, переказів, прислів'їв, народних обрядів, звичаїв та пісень), більшість з яких стали складовою репертуару самодіяльного студентського фольклорно-етнографічного колективу «Душі криниця». В 1999 році колектив «Душі криниця» став дипломантом регіонального фестивалю «Перлинки Поділля» у Могилеві-Подільському.

В експедиціях формувалися й визначалися майбутні спеціалісти – етнографи й етнологи, які пов'язали свою фахову діяльність з дослідженням етнокультури свого народу, серед них: Олеся Стасюк (директорка Національного музею Голодомору-геноциду, м. Київ), Віталіна Юрченко (Горова) (старший науковий співробітник Інституту

мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України (м. Київ)), Олена Кондратюк (завідувач етнологічного відділу Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, м. Київ), Ірина Батирева (Інститут дослідження голодомору, м.Київ), Віктор Бронюк (фронтмен гурту «ТІК»), Оксана Славна (композитор, джаз-співачка, виконавиця народних пісень) та інші.

За десять років діяльності (1993-2003) при Центрі був сформований перший етнографічний музей Поділля, колекція якого репрезентує народний побут та обрядовість, традиційні ремесла і промисли та декоративно-ужиткове мистецтво краю. Під керівництвом Л.С.Мельничук студенти почали збирати матеріали, залучати викладачів та співробітників університету, народних майстрів Вінниччини, які допомагали порадами, консультаціями, передали в фонди чимало родинних реліквій – пам'яток народної культури. Етнографічний музей став одним із найкращих музеїв народної культури й побуту при вищих навчальних закладах в Україні. Вже за життя Л.С.Мельничук музейна колекція нараховувала майже 3 тис. предметів [3].

У ході практик і польових досліджень почав складатися рукописний архів записів етнографічно-фольклорного й історико-краєзнавчого характеру.

Активне студіювання традиційної культури подолян допомогло Л.С.Мельничук визначитися з головним особистим дослідницьким напрямком – гончарство Поділля. І докторська дисертація з теми «Гончарство Поділля в системі етнокультури українців (друга половина XIX – XX століття)» була захищена нею 2004 р. Л. С. Мельничук вперше в українській історіографії розглянула гончарство Поділля як самобутнє етнокультурне явище, що відображає особливості історичного, соціально-економічного та духовного розвитку краю, художньо-виробничий досвід й унікальну форму втілення народного світогляду.

Вчена виразила роль провідних центрів гончарного промислу та їх вплив на торгово-економічне та культурне життя регіону. Вагомим внеском для подальших керамологічних студій стало розкриття художньо-стильових особливостей, проведення районування подільської кераміки, з'ясування її технологічно-художньої специфіки та мистецької цінності. Дослідниця показала місце гончарства в духовній культурі подолян, трансформацію професійної обрядовості й побуту гончарів, використання предметів гончарного виробництва у календарних і родинних звичаях та їх семіотичні функції. Л.С.Мельничук ввела до наукового обігу значний масив статистичних, етнографічних, етнолінгвістичних даних. Вперше комплексно було проаналізовано доробок визначних дослідників гончарства Володимира Гагенмейстера, Євгенії Спаської, Лідії Шульгіної, репресованих у 1930-х рр.

Ключовим завданням, яке Л.С.Мельничук ставила перед собою, – продемонструвати «вітальність» народної кераміки та її широке використання в різних сферах життєдіяльності сучасних подолян, підкреслити важливість місця подільського гончарства в системі

традиційної української та європейської культури. Вектор її пошуково-дослідницької діяльності мав чітку мікроісторичну оптику і завжди був зорієнтований на людей: «Зусиллями простих людей – нащадків талановитих подільських ремісників – вдалося зберегти, донести до третього тисячоліття живим, ще діючий прадавній промисел, що й зараз продовжує фіксувати у глині історичне буття та самотність українського народу» [4, с. 98]. Загалом у її науковому доробку понад 150 публікацій, з яких 3 – монографічні [5, 6, 7].

Зачинаючи Народознавчий центр, Л.С.Мельничук ставила за мету перетворити його на серйозний науково-дослідний осередок з історії та культури краю. На жаль, через передчасну смерть, їй не судилося довершити цей задум. Та її учні, що стояли разом з нею у витоків Центру, Ірина Батирєва, Наталка Жмуд, Валентина Гребеньова, захистивши кандидатські дисертації з етнології, долучилися до створення у 2006 р. кафедри етнології разом з кандидатами історичних наук Т. Р. Каросвою, В.М. Мазуром, В.А.Косаківським. Як наслідок реорганізації Народознавчого центру постала й навчально-наукова лабораторія з етнології Поділля, яку очолила Т.П.Пірус, член Спілки народних майстрів України, член Спілки журналістів України [1]. .

Першим завідувачем кафедри став доктор історичних наук, доцент Ю.В.Легун, який не лише підтримав запроваджену Л.С.Мельничук практику написання кожним студентом ВНЗ свого родоводу, а як спеціаліст з генеалогії зумів піднести культуру виконання студентами перших родинних студій. У травні 2007 р. викладачі кафедри започаткували загально-університетський конкурс родоводів серед студентів першого курсу, що відтоді став традиційним. З ініціативи кафедри також започатковано традицію проводити загально-університетську акцію «Ми – українці» – колективне фото викладачів і студентів у вишиванках.

Кафедра і лабораторія продовжили проведення Днів народознавства, відтворення календарних традицій і обрядів («Андріївські вечорниці», «Колядки», «Колодій», «Веснянки» тощо) (на основі автентичного фольклорно-етнографічного матеріалу). Дні народознавства обов'язково включають проведення майстер-класів із народних подільських ремесел: вишивки, гончарства, писанкарства, фітодизайну, соломо- та лозоплетіння, бісеру, витинанки, розпису на склі тощо. У рамках таких заходів відбуваються зустрічі з членами Вінницького обласного осередку Національної спілки майстрів народного мистецтва України Г. Данилюк, О.Денисовою, Л.Філінською, О. Єднак-Верховою та М. Верховою (Юрченко), Т.Пірус; народними майстрами Є. Слободинським та В.Слободинською, Г.Чадюк, Т.Рафаловською, В. Ніколаєвою, І.Тесленком, Н.Гуляєвою, Н.Шпак. Діяльність фольклорно-етнографічного колективу «Душі криниця» (керівник К.Л.Пірус), який сформований зі студентів педуніверситету і працює при навчально-науковій лабораторії, також ґрунтується на відтворенні власних польових автентичних зразків духовної

культури, зібраних переважно крізь призму дисциплін українознавчого циклу та навчальних етнографічних практик.

Кафедра і лабораторія започаткували і в наступні роки налагодили тісні зв'язки з провідними науково-дослідними та навчальними центрами України: Інститутом народознавства НАН України (м. Львів), Інститутом історії України НАН України, Національним науково-дослідним інститутом українознавства (м. Київ), Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України (м. Київ), Міжнародним благодійним фондом «Україна 3000» (м. Київ), Центром дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському державному університеті, а також з державним архівом Вінницької області; музеєм гончарного мистецтва ім. О.Г. Луцишина (м. Вінниця).

З травня 2007 р. розпочалися наукові контакти з Інститутом етнології та культурної антропології Варшавського університету (Республіка Польща). 2008 р. в рамках діючого договору про співпрацю на науковому стажуванні у Варшаві побувала кандидат історичних наук І.М.Батирева. Наступного року подоляни приймали польських студентів під керівництвом професорки М.Зовчек, які провели двотижневі дослідження в с. Мурафа Шаргородського району, взяли участь в етнофестивалі «Арт-поле». У червні 2010 р. І.М. Батирева з групою студентів взяли участь у конференції, присвяченій 70-річчю Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету, де вони виступили з доповідями, проблематика яких стосувалася особливостей методики польової роботи в Польщі і в Україні, йшлося про використання кращих європейських методологічних підходів у плануванні експедиційної польової роботи; напрацювання методичного інструментарію в площині соціальної етнології й культурної антропології; специфіку організації експедицій у міжнародному форматі; особливості роботи з інформаторами в іноетнічному та інокультурному середовищі; об'єктивну інтерпретацію матеріалів; захист прав інформаторів тощо. Кафедра та лабораторія успішно співпрацювали з Подільською агенцією Регіонального розвитку, що фінансується в межах Програми Польської допомоги закордонної Міністерства Закордонних Справ Республіки Польща в 2011 р.

Викладачі кафедри щоліта здійснюють етнографічні експедиції по дослідженню українського села, для чого спеціально розроблені запитальники й опубліковано «Програму етнографічного вивчення Поділля». Викладачі кафедри брали участь у понад 20 польових експедиціях селами Вінницької та Хмельницької областей. Як результат п'яти наукових експедицій, проведених 2006-2007 рр. ученими Вінниці та Києва в тісній співпраці з місцевими краєзнавцями, за науковою редакцією В.А. Косаківського вийшли фундаментальні історико-етнографічні праці «Легенди з-над сивого Бужка» та «Буша», присвячені природі, археології, історії, етнографії та фольклору подільських сіл. В них зібрані матеріали про минуле й сьогодення унікальних подільських сіл, їх природу, пам'ятки

археології, топоніміку, народну архітектуру, ремесла та промисли, народний одяг, звичаї, обряди, фольклор тощо.

З 2008 р. викладачами українознавчих дисциплін факультету історії, етнології та права започатковано урбаністичні студії. Так, систематично ведуться дослідження різних складових культурного ландшафту міст та містечок Вінниччини: топоніміки, районування, просторових об'єктів, ідентичностей, міграційних процесів тощо.

З метою закріплення теоретичних знань студенти щороку проходять навчальну педагогічну, етнографічну та музейну практики. Завдяки етнографічним практикам сформувалася значна частина рукописного та музейного фондів лабораторії. На сьогоднішній день рукописний фонд ННЛ з етнології Поділля містить понад 2,8 тис. од. зб. Фондова колекція нараховує близько 4100 од. зб. З фондової колекції лабораторії були представлені тематичні виставки, серед них: «Подільський рушник», «Народний одяг подолян», «Народна іграшка», «Великодні писанка» (з використанням авторських робіт Т.П.Пірус), «Великодні береги», «Гончарство Східного Поділля», «Килими Поділля» (з залученням приватної колекції В.Косаківського). Викладачі кафедри розпочали видавничий проект «Подільська інтонація» за матеріалами колекцій спільно з видавництвом «Раритети України» (м. Харків).

За музейною експозицією студенти та відвідувачі мають можливість ознайомитися з етнографічною культурою всіх районів Вінницької області, а також частково сусідніх Житомирської, Київської, Кіровоградської, Одеської, Хмельницької областей. У викладацькій практиці стали традиційними етнореконструкції окремих звичаїв, обрядів, свят з показом костюмів, ужиткових речей, автентичним співом і частуванням.

Матеріали фондів активно використовуються не тільки студентами для підготовки дипломних досліджень, а й у підготовці кандидатських та докторських дисертацій. За роки існування етнологічних структур в університеті були захищені дві докторські та тринадцять кандидатських дисертацій. На основі етнографічного експедиційного обстеження Східного Поділля було підготовлено і захищено дві докторські дисертації докторантів Варшавського університету Івони Калішевської та Івони Колодейської-Дегурської, а також у 2012 р. відбувся захист 12 магістерських робіт польських студентів.

За угодою з Державним архівом Вінницької області кафедра здійснює накопичення відомостей про історію Поділля шляхом усної історії та комплектування збірки електронних копій подільських світлин «Старе подільське фото». Тематичні фотовиставки з фондів кафедри стали традиційними і використовуються при підготовці профільних видань. Так, позитивний резонанс мала виставка «Старе Поділля: українське весілля», за якою було проілюстровано традицію подільського весільного обряду. Чималий інтерес нагромаджена колекція представляє у контексті актуальних сьогодні досліджень з візуальної антропології та візуальної історії.

У 2011 р. кафедра етнології працювала над реалізацією культурно-просвітницького проекту «Народна культура Поділля в

контексті національного виховання дітей та молоді», в якому взяла участь навчально-виховні установи міста і області різного рівня, починаючи від дитячих садків і закінчуючи вищими професійно-технічними училищами.

Секція етнології кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології інституту історії, етнології і права започаткувала проведення міжвузівського науково-практичного круглого столу «Народна культура Поділля у національному вихованні дітей та молоді: проблеми та перспективи», маючи на меті, розв'язання кількох основних завдань. Викладачі-етнологи прагнули проаналізувати свою діяльність у відкритому діалозі зі студентами на предмет її результативності в підготовці учителя. Враховуючи набутий досвід, хотілося розкрити перед студентами, котрі обрали спеціалізацію «українознавство та туристично-краєзнавча діяльність», можливості і перспективи їх фахової реалізації. Запрошуючи до роботи круглого столу провідних науковців-етнологів та спеціалістів-практиків етнографічних досліджень, ми хотіли визначитися з перспективами українознавства та туристично-краєзнавчої роботи.

До 100-річчя університету у 2012 р. викладачі кафедри і співробітники лабораторії взяли участь у створенні нового етнографічного музею Музейно-просвітницького центру ВДПУ, експозиція якого була створена на основі зразків народної культури фондів етнографічного музею Народознавчого центру.

На сьогодні вже у складі кафедри історії та культури України українознавці (викладачі та студенти) вже шостий рік поспіль беруть участь у щорічному Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі з історії радянського повсякдення, готуючи, насамперед, дослідницькі матеріали українознавчого, етнографічного та соціокультурно-антропологічного спрямування.

Етнологи активно виступають у ролі експертів, менторів, співорганізаторів та учасників різноманітних проектів міського, обласного, всеукраїнського та міжнародного значення, покликаних глибше зрозуміти гетерогенну систему соціокультурних контекстів сучасного світу. Зокрема, вивчення історії та культури етнічних та релігійно-конфесійних спільнот України (культурно-освітній проект «Кримські татари: коли ми повернемось», 2019); формування туристичної привабливості сучасного міста («Школа вінницького гіда», 2019); дослідження спільнот, соціальних процесів та механізмів культурних трансформацій (міжнародний воркшоп з урбаністичної антропології для молодих учених «Зрозуміти місто: антропологія постсоціалістичних трансформацій»; культурно-просвітницький лекторій «Свій/чужий/інший». Міжнародна відносина: український вимір та регіональні контексти», 2019) тощо.

Справа і спадщина, які залишила Мельничук Лідія Семенівна, гідно продовжуються та примножуються її учнями та послідовниками. Створені нею етнологічні структури є ефективними платформами для взаємодії між фахівцями, представниками різних спільнот, груп та інститутів, досягаючи ефективного діалогу між ними. Задані вченою орієнтири успішно реалізуються у різних

дискурсах – науковому, педагогічному, громадському та переосмислюються на різних рівнях – етнографічному, етнологічному, соціокультурно-антропологічному. Але основним ціннісним орієнтиром, який був стержнем всієї її життєдіяльності і залишається для нас своєрідним дороговказом, є «антропологічний вектор», – говорити про людей, працювати з людьми, творити для людей. Адже орієнтація на людину, на її унікальний досвід та практики є важливою вимогою часу в багатьох сферах життя: політиці, державному плануванні, громадській активності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Коляструк О.А. Пам'яті Лідії Мельничук: справа і спадщина з її крила // Народна культура Поділля у національному вихованні дітей та молоді: проблеми та перспективи. Матеріали наук.-практ. круглого столу, 17 жовтня 2013 р., м. Вінниця. Вінниця, 2014. С.6-10.
2. Народна культура Поділля в контексті національного виховання: зб.наук.праць / Ред. Л.С.Мельничук. Вінниця, 2004. 400 с.
3. Народознавчий центр Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського: Путівник. В., 2003. 15 с.
4. Борисенко В. Лідія Мельничук – співець рідного Поділля // Українки в історії: нові сторінки. К., 2010. С.96-100.
5. Мельничук Л., Мельничук І., Вдовцов М. Бубнівська кераміка. В., 1999. 81 с.
6. Мельничук Л. Олексій Луцишин: Спомин про Майстра. В., 2003. 72 с.
7. Мельничук Л. Гончарство Поділля в другій половині XIX–XX століттях: історико-етнографічне дослідження К., 2004. 350 с.
8. Коломієць Л. Лідія Мельничук: віддана Поділлю // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення. Краєзн. дослідж. В., 2011.
9. Від роду до народу, від народу до роду. Народознавчі студії. Спогади друзів, колег, однодумців. Вінниця, 2006. Кн.1. 240 с.

Степанчук Юрій

ПРОФЕСОРУ ПЕТРУ СЕМЕНОВИЧУ ГРИГОРЧУКУ – 79. НЕЗАБОРОМ – ЮВІЛЕЙ

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського має неповторну й самобутню історію. Минуле Педуніверситету тісно пов'язане з історією його навчально-наукових підрозділів – факультетів, авторитет і визнання яких творилися працею багатьох поколінь науково-педагогічних працівників і їхніх керівників – деканів.

Історичний факультет (нині – факультет історії, права і публічного управління) тривалий час очолював професор Петро Семенович Григорчук. Сотні випускників істфаку з пієтетом і ностальгією згадують ті роки й заслужено визнають Петра Семеновича взірцем адміністративного працівника вищої школи. У його трудовій книжці є лише один запис місця роботи – Вінницький державний педагогічний інститут (із 1998 р. – університет імені Михайла Коцюбинського), де він самовіддано пропрацював майже п'ятдесят років.

Історичний факультет у Вінницькому пединституті відновлено (після п'ятнадцятирічної перерви) у 1973 році. Його й очолив Петро Семенович, ставши наймолодшим деканом у радянській Україні. На

той час у державі посилювався «культ особи», панувала однопартійна диктатура КПРС, глибшав суспільний контроль КДБ, сягнула апогею заідеологізованість і заполітизованість освіти, радянська пропаганда звинувачувала «буржуазний світ» у намаганні розв'язати ядерну війну проти СРСР, насаджувалась ідея братерства радянських народів, що насправді означало замасковану русифікацію. Певна річ, факультет перебував у руслі ідейної боротьби зі «світовим імперіалізмом», виконував усі номенклатурні директиви, пропагував «значущість» марксистсько-ленінського вчення, але мав рідкісну для радянського вишу рису – навчальний процес тут відбувався виключно українською мовою.

Уже за кілька років очолюваний Петром Семеновичем навчальний підрозділ став кращим у Педінституті, його колектив був занесений на міську Дошку пошани, нагороджений Грамотою та занесений до Книги пошани Міністерства Української РСР. Стрімко зріс престиж і суспільний авторитет факультету, конкурсний набір до якого становив кільканадцять чоловік на місце. Його випускники, отримавши ґрунтовну гуманітарну кваліфікацію, ставали високопрофесійними педагогами, керівниками освітніх закладів, знаними науковцями. Їх охоче приймали на роботу до правоохоронних органів, апарату державних, партійних та комсомольських установ.

Завдяки дбайливій увазі Петра Семеновича сформувалася та міцніла матеріально-технічна та навчально-методична база факультету. Його кафедри постійно поповнювалися оргтехнікою, новітніми навчальними пристроями, фаховою наочністю, історичними картами, методичною літературою тощо.

Піклувався декан не лише про належне забезпечення навчального процесу, а й про всебічний розвиток студентської молоді, її побут та дозвілля. На факультеті діяв вокально-інструментальний ансамбль, танцювальні студії, пісенний колектив «Ярославна». Студенти й викладачі випускали історичну стінну газету «Пошук», функціонував клуб інтернаціональної дружби «Планета», добре відомий серед молоді міста й області. Досить популярною стала інтелектуально-гумористична гра КВК – клуб веселих і кмітливих, проводилися вечори-зустрічі з видатними людьми «Від усієї душі». Окрім комсомольської організації, яка згуртовувала будь-який тодішній молодіжний колектив, на факультеті функціонувала Рада відмінників і Рада, яка дбала за зв'язки із випускниками.

Значні суспільні досягнення нового структурного підрозділу Вінницького педінституту, висока професійна компетентність його керівника стали помітні на республіканському рівні. У результаті Петро Семенович отримав запрошення очолити Ізмаїльський державний педагогічний інститут. Проте в прийнятті важливого життєвого рішення перемогло інше: любов до рідного Поділля та місцевий зв'язок з історичним факультетом Педінституту.

Життєвий шлях Петра Семеновича Григорчука розпочався із села Щаслива Липовецького району Вінницької області, де він народився в сім'ї колгоспників 6 серпня 1941 року. На долю його дитинства

випали важкі часи воєнного лихоліття, повоєнної розрухи, голоду 1946–1947 рр. Попри всі труднощі, юнак із срібною медаллю закінчив середню школу, хоч, як згадує Петро Семенович, його відрахували зі складу учнів на кілька тижнів за те, що він... не заплакав, коли надійшла звістка про смерть Йосипа Сталіна. Свою професійну біографію майбутній декан почав з історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який із відзнакою закінчив у 1968 році. Виявлений під час навчання хист до науково-пошукової роботи (зокрема, перемога на Всесоюзному конкурсі наукових студентських робіт у галузі суспільних наук 1967 року) відкрив юнакові шлях до цільової аспірантури, завершення якої в 1971 році увінчалось успішним захистом кандидатської дисертації. Здібному молодому науковцеві запропонували викладацьку кар'єру в Київському університеті та перспективну роботу в ЦК ЛКСМУ, однак він вирішив повернутися на батьківщину, на рідну Вінниччину, де став талановитим управлінцем, відомим ученим і педагогом.

1993 року Петро Семенович удруге обійняв посаду декана історичного факультету. Молоду державу тоді охопила глибока всебічна криза, яка виявилася в системному економічному занепаді, стрімкій гіперінфляції, безробітті, масовому зубожінні населення, соціальній зневірі тощо. Попередній досвід допоміг Петру Семеновичу не лише зберегти колектив та репутацію факультету у важких суспільно-економічних умовах, а й вивести його на якісно новий навчально-науковий рівень. Через три роки Державна інспекція закладів освіти України провела атестаційну експертизу історичного факультету й підтвердила високий професіоналізм викладачів та належний рівень теоретико-практичних знань студентів. За результатами перевірки факультет був атестований за IV рівнем акредитації, що давало змогу готувати на його базі спеціалістів, магістрів, а також мати аспірантуру.

Декан усіляко сприяв створенню атмосфери максимального комфорту для творчої праці викладачів та натхненного навчання студентів. За його ініціативи відбулася модернізація матеріально-технічної бази факультету, розпочалася комп'ютеризація, з'явилася низка спеціалізованих навчальних аудиторій. Керівництво вишу завжди з гордістю представляло високим вітчизняним чи зарубіжним гостям факультетську інфраструктуру.

Водночас Петро Семенович ефективно займався й іншими формами науково-педагогічної й організаторської роботи. Він виконував обов'язки завідувача кафедри, викладав навчальний курс «Історія слов'янських народів», започаткував випуск збірника наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія», який згодом став одним із найкращих фахових вітчизняних видань; сприяв відкриттю аспірантури за спеціальностями «Історія України» і «Всесвітня історія», підготував шість кандидатів історичних наук, двоє із яких невдовзі стали докторами історичних наук, сформував основний викладацький склад сучасного факультету історії, права і публічного управління.

Петро Семенович брав активну участь у громадсько-політичному житті міста та держави. Упродовж двох каденцій працював депутатом Вінницької міської ради, де очолював комісію у справах молоді. Двічі очолював журі Всеукраїнського турніру юних істориків (2000–2001 рр.).

Історичний факультет та його керівник долучилися також до здобуття колективом Вінницького педуніверситету важливих успіхів: у 1999 році за результатами конкурсу «Софія Київська» університет увійшов до п'ятірки кращих педагогічних закладів вищої освіти України, а в 2000–2001 рр. – до десятки кращих гуманітарних та педагогічних вищих навчальних закладів України. Окрім того, 24 серпня 2002 року Міжнародний академічний рейтинг популярності та якості «Золота Фортуна» нагородив Вінницький державний педагогічний університет срібною медаллю «Незалежність України» в номінації «За вагомий внесок у справу підготовки висококваліфікованих кадрів для народної освіти України».

Наукові та педагогічні здобутки, значні заслуги перед університетом увінчалися тим, що Петра Семеновича неодноразово нагороджували Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, Вінницької обласної державної адміністрації, Управління освіти і науки Вінницької облдержадміністрації, Вінницької обласної Ради, отримав звання професора, став відмінником освіти України, Почесним працівником Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Сьогодні Петро Семенович перебуває на заслуженому відпочинку, проте активно цікавиться політичними та соціально-економічними подіями в державі та за її межами, життям університету та, безумовно, історичного факультету, із яким його поєднує довготривала адміністративна й плідна науково-педагогічна праця. Бажаємо Петру Семеновичу Григорчуку міцного здоров'я, життєвої наснаги, душевної гармонії. Зичимо зустріти ще не один свій славний ювілей у родинному колі, у товаристві вдячних вихованців і щирих друзів!

РЕЦЕНЗІЇ

Тучинський Віталій, Зінько Юрій

СТЕПАНЧУК Ю. С. ВИКЛАДАЧІ ФАКУЛЬТЕТУ ІСТОРІЇ, ПРАВА І ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ІСТОРИКО- КРАЄЗНАВЧИХ ЗАХОДАХ (2016-2019). До 100-річчя факультету історії, права і публічного управління ВДПУ ім. М. Коцюбинського (1919-2019). – Вінниця: ТОВ «МЕРКЮРІ-ПОДІЛЛЯ», 2020. – 120 с., іл.

2019 року факультет історії, права і публічного управління (до 2005 р. – історичний факультет) Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського відзначив 100-літній ювілей. Реагуючи на суспільні виклики, факультет неодноразово змінював назву, проте був і залишається єдиним освітньо-науковим центром на теренах Вінниччини щодо підготовки вчителів історії. Водночас професорсько-викладацький склад факультету активно працює на ниві краєзнавчих досліджень, які є вагомим складовою творення історичної науки. Саме історичний факультет став центром проведення Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, яка зробила вагомий внесок у вивчення маловідомих сторінок історії Поділля, адже мета краєзнавця – дослідити історію краю на тлі вітчизняної історії, закласти міцний фундамент національної свідомості, сприяти відродженню духовності й історичної пам'яті українського народу.

Рецензована праця характеризує участь викладачів факультету в історико-краєзнавчих заходах упродовж 2016-2019 рр. Її автор – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, член спілки краєзнавців України Юрій Степанович Степанчук. Він є не лише активним учасником, але й організатором багатьох краєзнавчих заходів, вагомих в історії сучасного краєзнавчого руху як на теренах Поділля, так і за його межами. Ю. Степанчук активно пропагує краєзнавчі дослідження у науковій періодиці та засобах масової інформації.

Пропоноване загалу науково-популярне видання є першою, проте досить вдалою спробою комплексного дослідження сучасного стану історико-краєзнавчої роботи викладачів факультету історії, права і публічного управління у тісній співпраці з відомими краєзнавцями Вінниччини – В. Войтовичем, М. Дорошем, К. Завальнюком, О. Ковалем, О. Масним, О. Роговим та ін.

Видання оригінально структуроване: кожен із наявних розділів (а їх 21) репрезентує один із напрямків історико-краєзнавчої роботи. Змістовний вступ до книги підготував доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, голова Вінницького обласного краєзнавчого осередку Сергій Гальчак.

На нашу думку, основний текст рецензованої праці можна умовно поділити на кілька змістових блоків. У першому блоці автор досить ґрунтовно характеризує участь викладачів факультету в науково-краєзнавчих форумах, зокрема, ХХХ Вінницькій Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (2019 р.), приуроченій 100-річчю

Української національної революції 1917–1921 рр.; у конференціях, присвячених гетьману Івану Виговському, Костю Широцькому та Анатолію Свидницькому; у першій Мурованокуріловецькій історико-краєзнавчій конференції та ін. Характеризуючи основні підсумки роботи ХХХ Вінницької Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, автор, зокрема, зауважує, що цей науковий захід щорічно відбувається на базі факультету історії, права і публічного управління ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Традицію його проведення у 1980-х рр. розпочав професор М. Кравець. Відтоді участь у роботі наукових конференцій стала звичною для багатьох професійних істориків, краєзнавців, учителів, студентів, а також тих, хто не байдужий до історії рідного краю.

Другий блок праці зацікавлює читача інформацією про різноманітні краєзнавчі заходи. На нашу думку, особливо змістовно, вичерпно описано краєзнавчі форуми, приурочені 400-літтю Івана Богуна, 370-річчю Пилявецької битви, другий Всеукраїнський форум «Україна сакральна», заходи до 100-річчя Соборності України. Відзначаючи славний ювілей Івана Богуна, делегація Вінниччини, до складу якої входили викладачі та студенти факультету, відвідала історико-культурні місця України, пов'язані з іменем славного вінницького полковника. Маршрут екскурсійної групи пролягав через Житомирську, Київську, Чернігівську та Сумську області. Незабутньою була екскурсія на місце Конотопської битви – одного з основних епізодів російсько-української війни 1658-1659 рр., коли українсько-татарські війська, очолювані І. Виговським, розгромили сотисячне російське військо, яке вдерлося на територію України. Завершилась подорож у Новгороді-Сіверському, на околицях якого знаходиться могила І. Богуна.

Третій змістовий блок науково-популярного видання репрезентує опис заходів, проведених спільно з учителями й учнями шкіл. Це, зокрема, Всеукраїнський семінар-практикум керівників та методистів наукових відділень історії, філософії й суспільствознавства Малої академії наук України, Немирівський краєзнавчий семінар, профорієнтаційні зустрічі з колективом Тиврівського ліцею-інтернату поглибленої підготовки в галузі науки тощо.

Варто наголосити й на тому, що автор висловлює власний погляд на сучасний стан та перспективи розвитку краєзнавства, зокрема його місце і роль у національному вихованні, окреслює потребу вдосконалення традиційних та пошуку нових форм краєзнавчої роботи, яскравим прикладом чого може слугувати діяльність на теренах Тиврівщини Хоминської січі та автопробіг за маршрутом Першого зимового походу армії Української Народної Республіки 1919-1920 рр. Учасники автопробігу побували в загальноосвітніх школах Калинівки, Голендр, Самгородка, Нової Греблі, Старої Прилуки та Вахнівки. Автопробіг завершився у м. Липовець, який армія УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка звільнила від денікінців 13 грудня 1919 р.

Книгу вирізняє оригінальний характер викладу матеріалу, наявність понад 100 світлин, які вдало репрезентують участь викладачів факультету та їхніх колег-краєзнавців у різноманітних

історико-краєзнавчих заходах. Пропонована праця слугуватиме теоретичним підґрунтям для покращення процесу викладання історико-краєзнавчих дисциплін, сприятиме активізації подальших наукових пошуків та урізноманітненню форм і методів краєзнавчої роботи.

Отже, краєзнавче видання Ю. Степанчука є істотним внеском у дослідження історії краєзнавчого руху та національно-патріотичного виховання Вінниччини. Воно, без сумніву, заслуговує високої оцінки як новітнє досягнення у вивченні й популяризації маловідомих сторінок історії славного Поділля.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алексеева Алла Анатоліївна**, студентка магістратури факультету історії, права і публічного управління, начальник відділу кадрів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Арутюнян Татевік Врамівна**, студентка III курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Білик Ганна Вікторівна**, студентка IV курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Білоус Оксана Анатоліївна**, викладач Ірпінського державного коледжу економіки та права, м. Вінниця
- Білявська Алла Олександрівна**, студентка III курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця.
- Більська Анна Ігорівна**, студентка III курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця.
- Болдін Каріна Михайлівна**, учениця Самгородоцької спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату Козятинського району Вінницької області, с. Самгородок.
- Буга Тамара Ігорівна**, учитель української мови та літератури, учитель-методист школи-гімназії №2 м. Вінниця.
- Вальчук Олена Іванівна**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Войнаровський Анатолій Володимирович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Войтович Валерій Васильович**, викладач суспільних дисциплін ДВНЗ «Могилів-Подільський монтажно-економічний коледж», член правління Вінницької обласної організації НСКУ, Почесний краєзнавець України, м.Могилів-Подільський.
- Гаврилов Олексій Валерійович**, голова Вінницької обласної організації Міжнародної громадської організації «Україна-Польща-Німеччина», м. Вінниця.
- Галайко Богдан Миколайович**, начальник Центрального міжрегіонального відділу Українського інституту національної пам'яті, кандидат історичних наук, м. Вінниця.
- Гальчак Сергій Дмитрович**, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при

Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член Президії Національної спілки краєзнавців України, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, перший заступник голови Вінницької обласної організації Національної спілки журналістів України, Заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Голок Марія Володимирівна, студентка III курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Гребеньова Валентина Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Гриб Віталій Іванович, кандидат філософських наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Данильчук Анна Михайлівна, студентка III курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Дмитренко Альона Євгенівна, студентка магістратури природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Довганюк Вадим Юрійович, студент магістратури факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Жмуд Наталка Вікторівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, Державний архів Вінницької області, м. Вінниця.

Зелененька Ірина Алімівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури факультету філології й журналістики ім. М. Стельмаха Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Зінченко Арсен Леонідович, доктор історичних наук, професор, науковий працівник КП «Центр історії Вінниці», м. Вінниця.

Зінько Олена Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету, м. Вінниця.

Зінько Юрій Анатолійович, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

- Зузяк Тетяна Петрівна**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри технологічної освіти, економіки і безпеки життєдіяльності Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Калитко Сергій Леонідович**, кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України, м. Вінниця.
- Каросва Тетяна Робертівна**, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Коваль Олесь Олексіївна**, здобувач наукового ступеня доктор філософії, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, заступниця директора з музейно-виставкової роботи Центр історії Вінниці, м. Вінниця
- Козельчук Лариса Станіславівна**, старший вчитель історії та правознавства Махнівської СЗОШ I-III ступенів, с. Махнівка.
- Кокоша Анна Володимирівна**, студентка II курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Коляструк Ольга Анатоліївна**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Кононенко Валерій Васильович**, доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Конотопенко Олександр Петрович**, кандидат філософських наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця
- Корінний Володимир Іванович**, кандидат геологічних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця
- Косаківський Віктор Афанасійович**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Костецький Вадим Станіславович**, студент магістратури факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Кравченко Павло Миколайович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Кравчук Людмила Вікторівна**, кандидат філологічних наук, викладач Вінницького кооперативного інституту, м. Вінниця.
- Кравчук Олександр Миколайович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського м. Вінниця.

Кронівець Тетяна Миколаївна, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Крупка Віктор Петрович, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Кузьмінець Наталія Петрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Лапшин Сергій Андрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Ленчук Дмитро Михайлович, старший лаборант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член Спілки археологів України, м. Вінниця.

Лисий Анатолій Кононович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою суспільно-гуманітарних наук комунального закладу вищої освіти «Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж», Почесний краєзнавець України, м. Вінниця.

Літинський В'ячеслав Валерійович, студент магістратури, факультет історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського, м. Вінниця.

Мазур Інна Віталіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Маруняк Богдана Василівна, студентка III курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Марчук Ірина Олегівна, студентка III курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Мельничук Олег Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Мельничук Тетяна Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

- Мідяна Ірина Олегівна**, студентка III курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Москвічова Юлія Олександрівна**, кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри музикознавства, інструментальної підготовки та хореографії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Неприцька Тетяна Іванівна**, кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця.
- Неприцький Олександр Анатолійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Ніколіна Інна Іванівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця
- Панасюк Анастасія Володимирівна**, студентка III курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Панасюк Михайло Петрович**, аспірант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, викладач Вінницького медичного коледжу імені акад. Д. К. Заболотного, м. Вінниця.
- Пилипенко Тетяна Іванівна**, старший викладач кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Пірус Тетяна Петрівна**, завідувач Навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Ратушняк Ігор Іванович**, старший викладач Вінницького національного медичного університету ім. М. І. Пирогова, м. Вінниця.
- Рева Лариса Григорівна**, кандидат філологічних наук, член-кореспондент Національної Академії Вищої освіти України, член Національної Спілки краєзнавців України, м. Київ.
- Рекрут Валерій Пилипович**, кандидат історичних наук, секретар-референт Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України, м. Київ.
- Роговий Олександр Іванович**, почесний краєзнавець України, заступник голови Вінницької облорганізації Національної спілки краєзнавців України, начальник архівного відділу Липовецької райдержадміністрації, м. Липовець.
- Романюк Іван Миронович**, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.
- Рудь Віталій Сергійович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту і бронзового віку Інституту

археології НАН України, керівник Східноподільської археологічної експедиції, м. Київ.

Серветнік Олексій Олексійович, головний спеціаліст Центрального міжрегіонального відділу Українського інституту національної пам'яті, м. Вінниця.

Сідлецька Тетяна Іванівна, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету, м. Вінниця.

Стадник Олена Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м.Вінниця.

Степанчук Юрій Степанович, доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м.Вінниця.

Тучинський Віталій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м.Вінниця.

Цюпра Тетяна Володимирівна, студентка II курсу факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м.Вінниця.

Черевко Віктор Андрійович, завідувач циклової комісії музичного інструменту (баян) факультету дошкільної освіти та музичного мистецтва Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу, композитор, поет, член творчої спілки діячів естрадного мистецтва України, Відмінник освіти України, м. Вінниця.

Черняк Василь Васильович, вчитель історії Білянської середньої школи, член Національної спілки краєзнавців, с. Біляни.

Школьнікова Тетяна Юріївна, аспірант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м.Вінниця.

Яременко Олександр Іванович, кандидат наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця.

Для нотаток

Для нотаток

УДК 94(477.44) (06)

В 48

Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24-25 вересня 2020 р. Присвячена 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України / Ред. кол.: Ю.А. Зінько (відп. редактор), С.А. Лапшин (відп. секр.), С.М. Василюк та ін. – Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. – 352 с.

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 11 від 26 червня 2020 р.).

Відповідальний редактор Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Лапшин С. А.
Технічний редактор Мазур І. В.

Здано в набір 07.12. 2020 р. Підписано до друку 29.08.2020 р.
Формат 60x84/18. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Ум. др. арк. 23,1
Тираж 150 примірників.